

Universitat Autònoma de Barcelona

ADVERTIMENT. L'accés als continguts d'aquesta tesi queda condicionat a l'acceptació de les condicions d'ús establertes per la següent llicència Creative Commons: http://cat.creativecommons.org/?page_id=184

ADVERTENCIA. El acceso a los contenidos de esta tesis queda condicionado a la aceptación de las condiciones de uso establecidas por la siguiente licencia Creative Commons: <http://es.creativecommons.org/blog/licencias/>

WARNING. The access to the contents of this doctoral thesis it is limited to the acceptance of the use conditions set by the following Creative Commons license: <https://creativecommons.org/licenses/?lang=en>

La Memòria de l'Holocaust a l'Estat Espanyol

Des d'una perspectiva sociològica i una perspectiva històrica

Tesi doctoral

Marta Simó Sànchez

Directors: Joan B. Culla i Clarà i Joan Estruch i Gibert

Doctorat en Sociologia

Departament de Sociologia

Facultat de Ciències Polítiques i Sociologia

Universitat Autònoma de Barcelona

Juliol 2018

*Dedicat a totes les persones que van patir l'Holocaust,
en la seva memòria i amb tot el respecte*

*Dedicat al Jordi Batlló,
per la seva incondicional estima i
al Cesc i la Maria,
per ser els futurs transmissors d'aquesta memòria*

Taula de continguts

Agraïments.....	10
1. Introducció.....	13
2. Definició de conceptes.....	17
2.1. Memòria i Història.....	17
2.1.1. Modernitat i memòria.....	17
2.1.2. Memòria i història. Una perspectiva metodològica.....	18
2.1.3. Memòria, història i testimoni.....	20
2.2. Memòria i oblit.....	22
2.2.1. El concepte de desmemòria.....	23
2.2.2. Memòries fortes i memòries dèbils.....	24
2.2.3. Ús i abús de la memòria.....	24
2.2.4. Memòria literal i memòria exemplar.....	25
2.2.5. El culte a la memòria.....	26
2.3. El concepte d'Holocaust.....	27
2.3.1. Quan fou que el terme Holocaust va passar a ser d'ús general.....	36
2.3.2. Què inclou el terme Holocaust.....	38
2.3.3. Definicions d'Holocaust.....	39
2.3.4. L'Holocaust com esdeveniment singular.....	40
2.3.5. L'Holocaust com esdeveniment moral, històric i epistèmic.....	41
2.3.6. En quin context o contextos s'enquadra l'Holocaust?.....	42
2.3.7. És el genocidi dels jueus, el que s'anomena Holocaust, diferent de les altres tragèdies en alguna mesura?.....	43
2.3.8. De quina manera es pot relacionar l'Holocaust amb el genocidi com a concepte i com a esdeveniment?.....	46
2.4. La memòria de l'Holocaust.....	47

2.4.1.	La memòria de l'Holocaust en el nou mil·lenni: memòria universal i memòria global.....	53
2.4.2.	La memòria de l'Holocaust a l'Estat Espanyol.....	56
2.4.3.	Reptes actuals que comporta la memòria de l'Holocaust.....	58
2.5.	Antisemitisme.....	60
2.6.	Totalitarisme.....	63
2.6.1.	Diferències entre Nazisme i Estalinisme.....	65
3.	Víctimes.....	68
3.1.	Introducció.....	68
3.2.	Jueus.....	68
3.2.1.	La Comunitat Jueva a l'Estat Espanyol 1840-1936.....	71
3.2.2.	Comunitats Sefardites.....	80
3.2.2.1.	Marroc.....	86
3.2.2.2.	Nacionalitzacions després de la Segona Guerra Mundial.....	88
3.2.3.	Guerra Civil 1936-1939.....	90
3.2.3.1.	Situació al Bàndol Franquista.....	90
3.2.3.2.	Situació al Bàndol Republicà.....	95
3.2.3.2.1.	Brigades Internacionals (BI).....	97
3.2.3.3.	Testimonis i Històries de Vida.....	106
3.2.4.	Govern de Franco - Període 1939-1945.....	112
3.2.4.1.	Situació dels Jueus amb nacionalitat espanyola o que vivien a l'Estat Espanyol.....	112
3.2.4.1.1.	Política franquista envers els jueus residents a l'Estat Espanyol.....	113
3.2.4.1.2.	Canvi d'Identitat - Conversions - Assimilacions.....	116
3.2.4.1.3.	Persecució - Expulsió - Empresonament.....	118
3.2.4.2.	Situació dels refugiats.....	121
3.2.4.2.1.	Política Franquista envers els jueus que cerquen refugi a l'Estat Espanyol o a través de l'Estat Espanyol.....	122
3.2.4.2.2.	Miranda de Ebro.....	149
3.2.4.2.3.	Súbdits polonesos a l'Estat Espanyol.....	152
3.2.4.3.	Organitzacions/Entitats/Persones d'ajuda.....	155

3.2.4.3.1.	Luis Stern.....	156
3.2.4.3.2.	The Jewish Agency for Palestine (JAP).....	159
3.2.4.3.3.	World Jewish Congress.....	167
3.2.4.3.4.	American Jewish Joint Distribution Committee (JOINT).....	171
3.2.4.3.5.	Altres organitzacions.....	175
3.2.5.	Govern de Franco - Període 1945 -1948.....	176
3.2.5.1.	Situació dels jueus que van transitar per l'Estat Espanyol.....	176
3.2.5.2.	Altres refugiats.....	179
3.3.	Republicans.....	182
3.3.1.	Treballadors forçosos - Organització TODT (OT).....	184
3.3.2.	Camps a França.....	187
3.3.2.1.	Camp d'Argelers.....	188
3.3.2.2.	Camp de Gurs.....	189
3.3.2.3.	Camp de Rivesaltes.....	190
3.3.2.4.	Camp de Le Vernet.....	192
3.3.2.5.	Camp de Sètfont.....	193
3.4.	Treballadors / Productors espanyols.....	194
4.	Perpetradors, col·laboradors, testimonis passius, neutrals?.....	203
4.1.	Introducció.....	203
4.2.	Antisemitisme.....	204
4.2.1.	El contubernio judeo-masónico-bolchevique.....	204
4.2.2.	L'antisemitisme durant la Guerra Civil.....	209
4.2.3.	L'antisemitisme de Franco.....	212
4.2.4.	L'antisemitisme en el període de la Segona Guerra Mundial.....	215
4.3.	Les Relacions entre l'Estat Espanyol i l'Alemanya nazi.....	217
4.3.1.	Colònia Alemanya i pronazi a l'Estat Espanyol.....	222
4.3.2.	Propaganda.....	224
4.3.3.	Col.laboració Policial.....	226
4.3.4.	Col·laboració en l'Espoli d'obres i altres béns.....	228
4.4.	Govern de Franco - Període 1936-1945.....	231
4.4.1.	La Falange Española y de la JONS.....	231
4.4.2.	L'Església davant l'Holocaust.....	234

4.4.2.1.	L'Església protestant.....	235
4.4.2.2.	L'Església catòlica.....	236
4.4.2.3.	L'Església catòlica a Espanya.....	241
4.4.2.4.	L'Església catòlica a Espanya i l'Educació.....	246
4.5.	Política Exterior.....	249
4.5.1.	Política exterior front l'Holocaust.....	252
4.5.1.1.	França.....	257
4.5.1.1.1.	Cronologia de les accions respecte a la població jueva.....	269
4.5.1.1.2.	Territori francès a Àfrica del Nord.....	282
4.5.1.2.	Grècia.....	283
4.5.1.3.	Bulgària.....	292
4.5.1.4.	Romania.....	295
4.5.1.5.	Hongria.....	297
4.6.	Els altres països "neutrals": Portugal, Suècia, Suïssa i Turquia.....	298
4.7.	Govern de Franco - Període 1945 - 1948.....	305
4.7.1.	Emigració de Nazis o col·laboracionistes a través de l'Estat Espanyol.....	307
4.7.2.	Primers coneixements sobre l'Holocaust.....	317
4.7.3.	Desnazificació de l'Estat Espanyol: la Construcció del Mite.....	319
5.	L'Holocaust a la Unió Soviètica.....	324
5.1.	Introducció.....	324
5.2.	Els Jueus a l'URSS.....	324
5.2.1.	Característiques de la població jueva abans de la Segona Guerra Mundial.....	325
5.3.	L'Holocaust per Bales.....	338
5.3.1.	Einsatzgruppen.....	342
5.3.2.	Cooperació amb els Einsatzgruppen: la Wehrmacht.....	345
5.3.3.	El Kremlin i l'Holocaust.....	352
5.3.4.	Extermini Presoners de Guerra Soviètics (POW's).....	356
5.3.5.	Població local als territoris soviètic ocupats.....	357
5.3.6.	La Resistència jueva.....	357
5.3.7.	El Genocidi del Roma i Sinti als Territoris Ocupats de l'URSS.....	361
5.4.	La División Azul (DA).....	364

5.4.1. Introducció.....	364
5.4.2. Breu historiografia de la DA, perfil sociològic i motivacions dels divisionaris.....	364
5.4.2.1. La Guàrdia Civil (GC).....	369
5.4.2.2. La Legión Azul (LA).....	371
5.4.2.3. La Legion Española de Voluntarios.....	372
5.4.2.4. Les Waffen-SS.....	376
5.4.3. Encontre amb el Nazisme real.....	379
5.4.3.1. Bielorússia.....	381
5.4.3.1.1. Minsk.....	383
5.4.3.1.2. Mogilev.....	387
5.4.3.1.3. Grodno.....	387
5.4.3.1.4. Vitebsk.....	388
5.4.3.1.5. Lidia.....	389
5.4.3.2. Lituània.....	389
5.4.3.2.1. Vilnius.....	391
5.4.3.2.2. Oszmiana.....	392
5.4.3.3. Letònia.....	392
5.4.3.3.1. Riga.....	394
5.4.3.4. Estònia.....	396
5.4.3.5. Rússia.....	397
5.4.4. Els Hospitals de la DA.....	398
5.4.4.1. Hospital de Vilnius.....	399
5.4.4.2. Hospital de Riga.....	400
5.4.4.3. Hospital de Königsberg.....	401
5.4.4.4. Hospital de Varsòvia.....	401
5.4.4.5. Personal d'Infermeria.....	402
5.4.5. Antisemitisme, anticomunisme?.....	402
5.4.5.1. La Hoja de Campaña. Un mitjà d'adoctrinament.....	403
5.4.6. La Construcció de la memòria dels espanyols al Front de l'Est a través del relat i els seus testimonis.....	406
5.4.6.1. Relació amb els alemanys i el nazisme.....	409

5.4.6.2.	Relació amb els eslaus i el comunisme.....	412
5.4.6.2.1.	El setge de Leningrad.....	422
5.4.6.3.	Relació amb la població jueva i l'Holocaust.....	423
5.4.6.4.	Nacionalisme espanyol.....	447
5.4.6.5.	Els espanyols vistos per testimonis eslaus.....	450
5.4.6.6.	Els espanyols vistos per testimonis jueus.....	453
5.4.7.	El llegat de la DA.....	454
5.5.	Espanyols a l'URSS.....	461
5.5.1.	Destacaments on van lluitar espanyols.....	466
5.5.1.1.	Ucraïna.....	471
5.5.1.1.1.	Rovno.....	472
5.5.2.	Antisemitisme. La memòria dels espanyols.....	473
5.5.3.	Espanyols a l'URSS després de la guerra.....	477
5.5.3.1.	Els espanyols al Gulag.....	481
6.	Conclusions.....	487
	Fonts primàries i bibliografia.....	513

Agraïments

Durant el temps que he invertit en aquesta tesi, han estat moltíssimes les persones que m'han donat suport i ajuda en cada petit pas que feia i en cada entrebanc en que em trobava. Per això considero imprescindible donar-los a tots les meves enormes gratituds.

En primer lloc, als meus estimadíssims directors, en Joan B. Culla, qui des del primer moment que li vaig proposar de ser el meu director, em va estendre la seva mà i amb paciència, diligència i amb els seus comentaris sempre precisos i oportuns m'ha guiat per aquesta aventura fins avui. Gràcies per la teva enorme paciència i predisposició. A l'estimadíssim professor Joan Estruch, qui sempre ha estat al meu costat, des del moment en que vaig tenir la sort d'assistir a les seves magistrals classes de sociologia de la religió, on vaig aprendre què era la sociologia i l'amor incondicional per aquesta disciplina, amb qui vaig compartir les meves primeres inquietuds intel·lectuals per aquest tema quan era a Polònia i després a Rússia i qui em va engrescar per plasmar en aquest treball aquestes inquietuds, sempre escoltant-me, sempre amb les paraules justes d'encoratjament i saviesa, sovint amb la tenacitat de creure amb mi més que jo mateixa, moltíssimes gràcies. Voldria aprofitar aquí també de donar les gràcies a la Heide, qui amb el seu somriure i dolçor sempre m'heu rebut a casa vostra.

En segon, lloc, voldria agrair a tots aquelles persones de qui tantíssim he après sobre aquest tema, qui sempre han estat a punt per fer-me aportacions, per resoldre dubtes i per incitar-me a posar-me més interrogants. En primer lloc al Dr. Marek Kucia, amb qui em vaig iniciar en aquesta disciplina a la Universitat Jagellonska de Cracòvia, a la Dra. Jolanta Ambrosewicz-Jacobs qui ja em va ajudar en la meva tesi de màster i amb qui he seguit compartint projectes similars que m'han permès incorporar una mirada àmplia i oberta. Al Professor Haim Avni de Jerusalem qui des del moment que ens vam conèixer a Israel, hem seguit compartint la passió per aquest tema i qui m'ha sempre il·lustrat amb els seus enormes coneixements. Al Professor Ilya Altman, de Moscou, qui em va obrir les portes de la seva institució i de poder aprendre i resoldre tots els dubtes referents a la Unió Soviètica. Finalment, a tot el grup de recerca de l'International

Holocaust Remembrance Alliance, especialment a la Professora Monique Eckmann, a la Professora Deborah Dwork i al Professor Wolf Kaiser.

En tercer lloc, el meu enorme agraïment a tot el grup de l'ISOR, el grup de recerca qui em va obrir de seguida les portes i em va acollir i que m'heu fet sentir sempre molt acompanyada. Moltes gràcies a tots vosaltres, especialment a l'Anna, a l'Avi, l'Esther, la Mar, la Maria, la Meritxell, el Salvador i el Víctor, amb qui he tingut més l'oportunitat de compartir pors i neguits. Aprofito aquí també per donar les gràcies a tot el departament de sociologia, especialment a l'Elisabet qui la seva ajuda ha estat fins a l'últim minut inestimable.

En quart lloc, el meu més sincer agraïment a tot el personal dels arxius i biblioteques en les que he investigat, a totes les organitzacions que m'han atès, sempre a punt, sempre amb un somriure i amb una eficiència exemplar. Especial esment a l'Elisabeth Anthony dels arxius de l'ITS de Washington, qui m'ha ajudat sempre incondicionalment, igual que la Cristina Schmidt de la Wiener Library de Londres, amb les quals hem forjat una càlida amistat. Un molt especial agraïment també, per Wojciech Plosa, dels arxius del camp d'Auschwitz i per l'estimada Rosa Calvo, de l'Arxiu nacional a Madrid.

En cinquè lloc, a tots els meus inestimables companys del Grup de Memòria del Memorial Democràtic i del Departament d'Ensenyament, per compartir les ganes que aquest tema arribi als nostres joves. La meva especial estima per la Gemma, el Jordi, el Miquel i la Núria.

En sisè lloc, voldria agrair a tots els meus amics, que heu seguit aquest viatge amb mi, a les meves nenes de Granollers, a tots els amics de Polònia, de Sant Petersburg, de Moscou, sou un regal.

Finalment, un gràcies immens a tota la meva família, als meus estimadíssims pares, als meus germans, als meus cunyats, sogres, tiets, nebots, cosins per estar sempre al meu costat. Però molt, molt, molt especialment, al Cesc i a la Maria, els meus àngels, que em mostreu que val la pena seguir en aquest tema per l'enorme sensibilitat i interès que sempre mostreu quan us en parlo. I per sobre de tot, el més enorme agraïment a la persona que m'ha permès, en tots els sentits, portar a terme aquesta tesi. El meu estimadíssim Jordi, gràcies, gràcies, gràcies, per ser sempre al meu costat, per fer-me

viure la millor vida que es pot imaginar, per ser la meva més gran inspiració i força.

1. Introducció

“... L’Holocaust és una finestra, i no un quadre. Una finestra per la que s’albiren coses que acostumen a romandre invisibles. Es veuen coses de la major importància, no només pels seus autors, les víctimes o els testimonis del crim sinó per a tots els que estem vius avui i esperem estar-ho demà. El que vaig veure per aquella finestra no em va agradar gens en absolut. Però de totes maneres, quan més depriment era la visió més convençut em sentia de que si ens negàvem a abocar-nos, tots estaríem en perill.”

“...L’Holocaust es va gestar i es va posar en pràctica en la nostra societat moderna i racional, en una fase avançada de la nostra civilització i en un moment culminant de la nostra cultura i, per aquesta raó, és un problema d’aquesta societat, d’aquesta civilització i d’aquesta cultura”.

Zygmunt Bauman

1989

La primera pregunta que un es podria fer al veure el títol d’aquesta tesi és: Per què una Tesi sobre l’Holocaust i l’Estat Espanyol? Existeix una relació entre ambdós? Aquestes són també les dues primeres preguntes que em vaig formular quan l’any 2000, em vaig veure immersa en el tema, de forma sobtada, a l’anar a viure a Polònia, concretament a Gliwice a la Silèsia, a 50 km del major camp d’extermini de l’època nazi, Auschwitz-Birkenau. Amb les visites que vaig fer al camp, em vaig adonar que no sabia res pràcticament d’aquest tema i vaig decidir fer un Màster en Europa Central i de l’Est especialitzant-me en Identitats Jueves i Holocaust. La meva tesi de màster es va titular, “Com s’ensenyava l’Holocaust a Catalunya”, fruit de voler saber la font d’aquest desconeixement, el qual havia també corroborat amb els visitants que venien a veure’ns des de l’Estat Espanyol. De manera molt sintètica, les conclusions principals d’aquesta tesi de màster foren que pràcticament no s’ensenyava i si es feia era únicament com una conseqüència de la segona guerra mundial a la qual l’Estat Espanyol no hi havia participat i per tant no hi havia cap relació. El mite de l’Espanya neutral i de Franco “Salvador dels Jueus” era ben present.

La recerca però, també em va aportar una altra troballa important. En els arxius d'Auschwitz havia trobat un llistat d'una trentena d'espanyols, la majoria d'origen jueu, que havien estat assassinats al camp i un nombre de treballadors ordinaris també espanyols, contractats per IG Farben al Camp de Monowitz o Camp III d'Auschwitz. Aquesta troballa donava l'alerta a que podria haver un altre tipus de relació entre l'Holocaust i l'Estat Espanyol.

Paral·lelament, en aquesta època, es vivia un esclat sobre la necessitat del que Ricoeur P (2000) anomena "*devoir de mémoire*", és a dir, la necessitat que tenen les societats de dur a terme un treball de memòria per tal de fer justícia al passat. En el cas de l'Estat espanyol, uns anys més tard, aquest deure de memòria es va canalitzar a través de la Llei de Memòria històrica, que entre altres episodis i grups, també volia recordar les víctimes de l'Holocaust, centrat principalment en les víctimes republicanes.

Amb aquestes dues raons, vaig iniciar aquesta tesi. El primer objectiu va ser conèixer aquells episodis d'encontre entre l'Estat espanyol i l'Holocaust des del punt de vista dels seus protagonistes principals: víctimes i perpetradors. Però a mesura que avançava la tesi, van anar apareixent noves publicacions que donaven resposta a algunes d'aquestes relacions, especialment cercaven trencar amb el mite de la neutralitat i el de Franco "salvador de jueus". Per una banda, em van ajudar molt però per l'altra havia de reconduir la meua pregunta inicial ja que sinó la tesi no aportaria res de nou. La nova pregunta fou reformulada. Volia entendre quina és la situació actual d'aquest coneixement a l'Estat Espanyol, tenint en compte que no és un esdeveniment present sinó que va passar fa més de 70 anys. Per això es va considerar que no n'hi havia prou amb el coneixement dels fets històrics sinó que calia veure de quina manera aquest esdeveniment es recorda, es commemora, s'estudia, es transmet i quin ús se'n fa i per què. De la mateixa manera, també saber com aquesta memòria que es transmet influeix en el coneixement de l'esdeveniment.

Per això la manera d'abordar-ho va ser a través de les dues disciplines la Història i la Sociologia. De fet, Berger P (2002), en el seu llibre *Introducció a la Sociologia* ja ens diu: "*... de tots aquests viatgers que el sociòleg es troba pel camí, n'hi ha un amb el qual es*

creuarà més sovint que amb cap altre: l'historiador. En efecte, tan bon punt el sociòleg se'n va del present cap al passat, les seves preocupacions i els seus interessos són gairebé indestruïbles dels de l'historiador".

Per tant, en la primera disciplina, pròpia de la seva metodologia d'estudi, s'ha cercat documentació en diversos arxius i s'ha fet ús d'una extensa bibliografia del tema. En la segona, s'ha treballat a través dels diversos testimonis tant orals com escrits i a través dels conceptes teòrics que ens permet la sociologia: la ideologia, com aquelles racionalitzacions dels interessos creats d'un grup determinat, tenint en compte que aquestes ideologies sovint deformen sistemàticament la realitat social, a fi i a efecte de poder intervenir allí on més els convé. I la teoria del rol, entès el rol com el "paper" que cadascú juga a la societat. El rol proporciona la pauta d'acord amb la qual l'individu ha d'actuar en el context d'una situació determinada. Els rols comporten alhora determinades accions, i al mateix temps les emocions i les actituds corresponents.

D'aquesta manera, la tesi ha quedat estructurada en quatre capítols. El primer capítol presenta els conceptes teòrics sobre Memòria, Holocaust, Memòria de l'Holocaust, Antisemitisme i Totalitarisme ja que s'han considerat les variables que articulen i justifiquen el plantejament d'aquesta recerca. Els capítols segon, tercer i quart són els que examinen a través de la recerca historiogràfica i els testimonis, els diferents actors que van intervenir en l'Holocaust relacionats amb l'Estat Espanyol juntament amb aquelles ideologies que els podien influenciar. Concretament, en el capítol segon se centra en les víctimes, principalment els jueus, tot i que es fa una pinzellada dels Republicans, així com del Treballadors espanyols que van anar a l'Alemanya Nazi. A través de diversos testimonis es coneixerà qui eren, quina fou la seva trajectòria centrada entre el 1936 i el 1948, i la seva sort en l'Holocaust, i quina relació van tenir amb les diferents institucions de l'Estat Espanyol i amb les organitzacions d'ajuda estrangeres. El tercer capítol analitza el govern de l'Estat Espanyol per conèixer quin fou el rol d'aquest en relació amb l'Holocaust. La hipòtesi de treball és veure si és possible classificar-lo com a Perpetrador, Col·laborador o *Bystanders*. Per això, és fa un primer anàlisi concret sobre l'antisemitisme, en un segon lloc, s'indaga sobre les relacions que van existir entre el govern de Franco i l'Alemanya Nazi, concretament amb la colònia

alemanya establerta, els aparells de propaganda i cooperació policial i col·laboració amb l'espoli d'obres d'art. En una tercer apartat, s'analitzen les principals institucions que van jugar un rol en la seva influència ideològica tant en la població com en altres institucions respecte a l'Holocaust: la Falange i l'Església i en l'última part d'aquest capítol s'estudia la política exterior front l'Holocaust per part del govern franquista en aquells països on hi havia població espanyola, fent una comparació amb els altres països suposadament neutrals, per acabar abordant la política de Franco amb l'Alemanya Nazi un cop acabada la guerra i fins l'inici de la guerra freda. En el quart capítol, s'aborda l'Holocaust a la Unió Soviètica considerant-lo un dels capítols més innovadors i centrals per entendre la relació i la construcció de la memòria envers l'Holocaust. A la URSS és on membres de l'Estat espanyol, tant els Divisionaris com els Republicans, van ser testimonis directes de la destrucció del poble jueu. A més a més, la relació amb el bolxevisme permet poder relacionar-ho amb l'imaginari de l'enemic judeo-bolxevic. En aquest capítol doncs, es fa primer una introducció de la situació dels jueus a la URSS ja abans de l'Holocaust, juntament amb un marc històric del que va significar l'Holocaust per bales¹, per després passar a analitzar quin fou el rol de la *División Azul* i el seu encontre amb l'Holocaust, especialment a través del paper de la Wehrmacht i d'altres unitats militars com la Guàrdia Civil, la *Legión Azul* o les *Waffen-SS*, com a possibles col·laboradors de la destrucció del poble jueu. També s'estudia quina fou la relació dels espanyols que van estar a l'Exèrcit roig i més concretament en les unitats de partisans, respecte a l'Holocaust. En ambdós casos s'ha analitzat de quina manera la seva experiència ha influït en l'actual relat en relació amb l'Holocaust i l'Estat espanyol. Finalment, un darrer capítol de conclusions reprèn els interrogants del plantejament de la tesi i discuteix els resultats així com marca el camí de futures línies d'investigació a partir de les contribucions i limitacions d'aquest treball.

¹ Entre 1941 i 1944, gairebé un milió i mig de jueus soviètics van ser assassinats quan la Alemanya nazi va envair la Unió Soviètica. La immensa majoria van ser assassinats per *Einsatzgruppen*, unitats *Waffen-SS*, la policia alemanya i col·laboradors locals. Aquesta denominació pretén emfatitzar que la gran majoria d'aquestes matances foren per afusellament o trets directes, i no pas en camps d'extermini o per gas, tot i que les primeres unitats mòbils de camions amb gas també es varen utilitzar en aquesta zona.

2. Definició de conceptes

2.1 Memòria i Història

2.1.1 Modernitat i Memòria

Segons Mate R (2009) en el món antic i medieval, la memòria es va concebre, en primer lloc, com un "*sensus internus*", és a dir, un sentiment, i en segon lloc, com una categoria conservadora, conreada pels guardians de la tradició. La memòria va funcionar com un conjunt de regles per fer del present una reproducció del passat.² Amb la modernitat, que comença en l'època de la revolució francesa, es va desenvolupar la distinció entre passat i present ajudada pel procés de secularització on l'experiència del temps anava cap a un continu infinit, en que cada moment del que havia passat abans es feia irrecuperable. Aquesta experiència pressuposava per una banda una acceleració i per l'altra una pèrdua. Aquests dos fenòmens irreconciliables varen provocar diverses respostes per tal d'entendre'ls. Per exemple, el desenvolupament d'un pensar utòpic i orientat cap al futur, com seria el marxisme; la creença en la raó de Kant; el desenvolupament de l'esperit mundial de Hegel o bé el desenvolupament de l'historicisme de Ranke, que considerava que calia efectuar una exploració sistemàtica dels fets històrics. Per aquest autor, és el passat el que ha de parlar i no pas l'historiador, són els documents escrits oficials que es troben als arxius els que aportaran el coneixement del passat.³

A la modernitat, doncs, per tal de seguir el seu ideal de construir un nou món, li va caldre declarar la guerra a la memòria. Habermas ho expressa molt bé quan diu que la modernitat és "post-tradicional" i Foucault apunta en la mateixa direcció quan afirma que el que és decisiu per als nous temps és "el present". Per a l'individu moral i políticament autònom de la modernitat, l'aspiració normativa del passat era simplement

² Mate R (2009). From History and Memory and Back: Factuality, Knowledge, and Morality in Gómez López-Quinones A Zepp S in The Holocaust in Spanish Memory. Historical Perceptions and Cultural Discourse

³ Stone D. (2004). Memory, Memorials and Museums in Historiography of the Holocaust. P. 508

inacceptable; i per a la nova ciència, a punt per desenvolupar el coneixement "mitjançant la reducció de les coses a les seves causes", com va dir Descartes, "no hi havia cap necessitat per a la memòria".⁴

Però tot això es modificarà al segle XX. La Primera Guerra Mundial va suposar per a Europa un canvi vertiginós. Aquells que tornen dels camps de batalla porten amb ells una experiència col·lectiva que no té res a veure amb el món que havien deixat enrere. I serà en el món de la sociologia, de la mà de Maurice Halbwachs, que sorgirà una complicitat entre la memòria i el progrés. Halbwachs serà el primer en relacionar experiència personal, record i memòria col·lectiva. Per ell, no existeix una memòria que no sigui fruit de les interaccions socials quotidianes i les estructures socials. Allò que es recorda està sempre ubicat en les relacions socials, en tant que nosaltres mateixos som éssers socials. Sempre hi ha algú present en els records, no es pot recordar individualment, és a dir no poden ser una vivència privada, només es poden mantenir els records si són compartits. Per tant, la memòria canviarà depenent del context social, cosa que portarà Halbwachs a parlar de memòria col·lectiva i no de memòria individual.⁵ En la seva obra "*La mémoire collective (1950)*" concretarà aquesta contraposició.

2.1.2 Memòria i història. Una perspectiva metodològica

Segons Ricoeur P (2003), per saber com es construeix una memòria col·lectiva cal fixar-se en la relació memòria, història i oblit. Per això, Ricoeur es planteja: quin és l'objectiu de la memòria, quin és el subjecte de la memòria, i com es construeix aquesta memòria⁶. La relació entre història i memòria és justament entendre que cal el coneixement de fets històrics o experiències que arriben per mitjà dels altres per poder construir el propi coneixement juntament amb els fets i les experiències viscudes. I no només amb els fets i les experiències sinó que també cal afegir objectes els quals també ajuden en la funció explícita de recordar. Hirsch M (1996), hi afegeix encara aquelles experiències d'aquells que van créixer sota el domini d'unes narratives d'uns fets que van passar quan ells ni

⁴ Mate R (2009)

⁵ Rovira M (2011). Les memòries de la Transició. Un exercici de personalització de la història. Tesi doctoral. UAB. p. 52

⁶ Idem p. 20

tant sols havien nascut però que van ser transmeses per generacions anteriors. Ella en diu postmemòria⁷.

Segons Traverso E (2006)⁸ la història i la memòria tenen el mateix objectiu, conèixer el passat. La història, mitjançant les preguntes que fa la memòria, intenta construir un relat a través de les regles de l'ofici d'historiador, és a dir de la ciència o bé de l'art. Tal com ja s'ha apuntat en l'apartat anterior, serà en el segle XX quan la memòria i també el testimoni formaran part de les fonts necessàries per escriure aquest relat, de la mateixa manera que ho són els arxius o altres documents materials o escrits. En paraules de Traverso: "La història, per tant, neix de la memòria, de la qual és una dimensió."

Nora P (1984)⁹, reprendrà i renovarà el debat historiogràfic basant-se en les tesis abans esmentades de Halbwachs. Però va molt més enllà i considera que memòria i història no poden ser considerades sinònims ja que són pràcticament oposades. Considera la memòria com una dialèctica constant entre el record i l'amnèsia, la qual no pot ser conscient de si pateix deformacions o manipulacions. Ben el contrari de la història, que tot i presentar certs problemes, pretén cercar l'objectivitat. Per ell, doncs, la memòria està lligada a la subjectivitat i és singular mentre que la història cerca el discurs crític i és universal i per això considera que la relació entre història i memòria es pot basar en una anàlisi i reconstrucció de la memòria a través dels mètodes de les ciències socials, de les quals forma part la història.

Tot i que sembla que és la memòria la que pot caure més sovint, pel seu caràcter subjectiu, en processos de mistificació i sacralització, la història no en queda pas exempta, inclús podria provocar tant la liquidació com la negació de les memòries.¹⁰

Un concepte que pot ajudar a no caure en aquesta situació és el concepte de consciència històrica d'Amos Funkenstein, pel qual, l'historiador hauria d'orientar i formar a la

⁷ Hirsch M (1996). Past Lives. Postmemory in Exile.

⁸ Traverso E (2006). Els usos del passat. Història, memòria, política. p. 23-24

⁹ Nora P (1984). Les lieux de mémoire

¹⁰ Traverso E (2006). p. 39

memòria creant una consciència històrica i una memòria col·lectiva, el que Habermas anomenarà “ús públic de la història”.¹¹

Finalment, un altre concepte a tenir en compte en la parella història i memòria serà el de justícia que sovint ha recaigut en el propi historiador. Per Marc Bloch, però, no s’ha de pretendre que l’investigador social tingui aquesta responsabilitat sinó que: “quan l’estudiós ha observat i explicat el fenomen, la seva tasca s’ha acabat. Al jutge, en canvi, li falta encara dictar sentència”. Encara més explícit serà Carlo Ginzburg que diu:

“L'historiador no ha d'erigir-se en jutge, no pot emetre sentències. La seva veritat, resultat de la seva recerca, no té caràcter normatiu; resta sempre parcial i provisional, no és mai definitiva.”

Només es trobarà un cas on els historiadors seran utilitzats, aquest és en els règims totalitaris, on pretendran construir una veritat oficial. Per tant, la historiografia, excepte en el cas anterior, podrà ser modificada en el temps, a mesura que noves preguntes i noves troballes puguin conduir a noves anàlisis.¹²

2.1.3 Memòria, Història i Testimoni

Cal ara afegir un nou concepte a aquesta intersecció entre Memòria i Història, el concepte de Testimoni. Tal com ja s’ha explicat a l’apartat anterior, actualment ja no se sosté la separació clara entre la memòria com una font històrica poc fiable la qual enterboleix la historiografia i la història com a proporcionadora de coneixements desinteressats i segurs sobre el passat. Els investigadors socials ja no només, si és que alguna vegada ho van fer, es pregunten què va passar, sinó que també volen saber com els esdeveniments es recorden i es representen avui i en el passat, i com aquests esdeveniments poden i han de ser commemorats. Quina interconnexió per tant existeix entre memòria, el testimoni i la història? Molts dels processos polítics i socials a gran

¹¹ Idem p. 52

¹² Idem p. 101 - 103

escala que són discutits pels historiadors sota la rúbrica de la memòria col·lectiva se sustenten en el testimoni.¹³

Tant la història com la memòria es relacionen de maneres diferents amb el testimoni, sovint els tres s'entrellacen de manera complexa i canviant. La història pot ser escrita sobre la base dels testimonis, actuant com a fonts. Per això, els historiadors els han de tractar de forma crítica per tal d'esdevenir fonts de fiabilitat o plausibilitat. La història, en aquest cas, pot adoptar una postura crítica amb el testimoni com a gènere, i hauria de tenir els recursos per ser capaç de distingir la diferència entre un veritable i un fals testimoni. Es podria considerar que la memòria està vinculada més íntimament amb el testimoni, ja que aquests parlen del present, són susceptibles de ser més emocionals que els documents analítics, a no ser que aquests siguin manipulats, com ja s'ha esmentat que podria passar en règims totalitaris. A més a més la memòria, que sovint cerca més la construcció d'identitats col·lectives que no pas proporcionar anàlisis desinteressades de successos passats, li hauria de ser més natural tenir una postura positiva cap al testimoni que no pas la història. Sovint allò que és més interessant del testimoni no és pas les dades sinó les seves "metadades". És a dir, tot allò que diu i no diu el testimoni, a través del seu cos, dels seus silencis, el seu llenguatge, evasions, rumors o negatives. Tot i que sovint aquesta metadada es considera en les entrevistes orals, també es pot tenir en consideració en les memòries escrites, especialment la influència que ha rebut d'altres testimonis, de llibres d'història o altres fonts d'informació.

Ja s'ha apuntat abans que de totes maneres els investigadors no són immunes als seus contextos socials i culturals, de manera que la pregunta que fan i, en certa mesura, fins i tot les respostes que proporcionen, poden estar tan influïdes per la memòria col·lectiva com pel seu compromís amb les metodologies d'investigació. La història no només és un antídoto contra el poder i la creació de mites sinó que també pot contribuir a establir i mantenir les identitats. Però, no existeix una línia divisòria clara entre la història, considerada "bona" és a dir, desinteressada, científica i professional i la memòria

¹³ Stone D (2014). History, Memory, Testimony in Killby J and Rowland A. The future of Testimony. Interdisciplinary Perspectives on Witnessing. P. 19-27

considerada "dolenta", compromesa, subjectiva, és a dir partidista. Per altra banda, també ens podem trobar amb l'ambivalència del resultat de recórrer a la memòria per resoldre qüestions del passat. Sovint es creu que pel sol fet d'escoltar els testimonis, es podria promoure la reconciliació en les societats post-conflicte, però podria passar a l'inrevés, tal com apunta Yaeger, i les polítiques de memòria podrien conduir a la remobilització perpètua d'antagonismes i conflictes, com ara podria ser la competència entre víctimes, especialment existent quan s'aborda el tema de l'Holocaust de manera global.

Sigui com sigui, però la memòria és part de la història, de fet, la història és impensable sense ella. I tot i les possibles diferències metodològiques i culturals entre la història i la memòria, totes dues tenen el deure de col·laborar amb el testimoni. Tal com diu Stone: *"En realitat, sense testimoni, ni la història ni la memòria tenen cap significat. En l'arrel de la història hi ha el testimoni, i al cor de la memòria hi ha la importància de la persona."*¹⁴

El testimoni és, per tant, una font de memòria, és el vincle de la memòria amb la història. El fet de testimoniar permet construir una memòria. I alhora una memòria pot tenir la intenció simplement de donar compte del que va succeir, perquè no s'oblidi.

En aquesta recerca i donat que molts arxius documentals foren destruïts o encara no és possible tenir-hi accés, s'utilitzarà el testimoni com una font de coneixement.

2.2. Memòria i oblit

Tal com ja s'ha fet esment a la introducció, per entendre el relat i la relació entre l'Holocaust i l'Estat Espanyol, la memòria i la manera com aquesta s'utilitza té una importància cabdal per entendre les diverses aproximacions que hi ha hagut des que va succeir aquest esdeveniment fins ara.

¹⁴ Idem p. 27. Traducció feta per l'autora

Per això en aquest segon apartat d'aquest capítol es parlarà d'aquelles formes que pren la memòria i aquells fets que la poden influir.

Tot i que es podria dir que no hi ha oblit sense memòria, i no hi ha memòria sense oblit, socialment la memòria apareix justament per lluitar contra l'oblit. Per tant, es pot diferenciar aquí entre memòria i record. Tal com diu Rovira, *"el que es perden són les traces, o els records vius, d'un esdeveniment, però no pas la memòria"*.¹⁵

L'oblit, doncs, ja no serà un producte de la pèrdua de les petges del passat sinó que anirà més vinculat a la pèrdua de la memòria dels testimonis. I per tant, si el discurs sobre el passat es basa en la selecció de memòries i no de fets, aquestes memòries oblidades no hi seran presents.

2.2.1. El concepte de desmemòria

Rovira M (2011), en la seva Tesi, desenvolupa el concepte de desmemòria per fugir de la confusió que genera el concepte d'oblit. L'autora refereix que aquest concepte li devem a en Salvador Cardús.

La desmemòria ben al contrari de l'oblit és una acció socialment intencionada per damunt dels esquemes inconscients de l'acció. En canvi, difícilment es podria dir que l'oblit té la intenció volguda d'ometre una part del passat. És per això que cal qüestionar-se les diferents formes d'oblit i més encara la de desmemòria, que es troba principalment en dues formes, omissió, és a dir no incloure algun aspecte present; o silenci, no parlar d'alguna qüestió coneguda.

En la desmemòria, per tant, existeixen accions intencionades o bé per mantenir l'ordre o per legitimar-ne un de nou: l'amnèsia, pèrdua o afebliment de la memòria, i la censura, control i repressió dels continguts. Evidentment, en els totalitarismes sovint es troben

¹⁵ Rovira, op.cit., p. 80

aquestes formes però també hi són en sistemes democràtics, els quals després esdevenen el que Todorov i Ricoeur anomenen un abús i que més tard s'explicarà.

2.2.2. Memòries fortes i Memòries dèbils

El concepte de desmemòria es podria relacionar amb el concepte de Traverso de memòries fortes i memòries dèbils. Les primeres són les memòries oficials que utilitzen les institucions, incloent-hi els Estats, mentre que les memòries dèbils serien aquelles memòries amagades o prohibides. Però aquestes no són pas fixes. De fet l'estatus de la memòria pot ser canviant i dependrà de la visibilitat i el reconeixement que tinguin en cada moment per passar de fortes a dèbils i viceversa¹⁶.

2.2.3. Ús i abús de la memòria

La memòria també juga un paper important en l'estructuració de la identitat nacional i en mantenir un sentit de si mateixa a través de les comunitats en les quals els individus pertanyen i es relacionen amb els altres . La connexió entre la memòria i la identitat, per tant, planteja dues qüestions importants: en primer lloc, posa en relleu el valor polític i emocional de la memòria col·lectiva perquè les representacions anteriors es conserven a través de pràctiques socials i ideològiques com ara llocs commemoratius i rituals, i en segon lloc, la connexió entre la memòria i la identitat suggereix que la memòria es crea en la interacció entre dues o més persones en contextos socials i polítics. El que es defineix com la memòria oficial, per tant, reflecteix el poder de certs grups i ideologies en la societat per definir el passat d'acord amb els seus interessos, sovint silenciant discursos alternatius i competitiu de la memòria.¹⁷

Dit això, es pot introduir aquí el concepte de manipulació de la memòria de Ricoeur. Per ell, allò que afecta l'oblit i la memòria és d'una banda, la memòria impossible, aquella que no hi és per destrucció tant del record com de les petges. I per altra banda, la

¹⁶ Traverso E (2006). P. 71

¹⁷ Zembylas, M. & Bekerman, Z. (2008) "Education and the Dangerous Memories of Historical Trauma: Narratives of Pain, Narratives of Hope". Curriculum Inquiry 38 (2), 124-154

manipulació de la memòria, en el sentit d'una selecció intencionada que traeixi altres memòries, el que s'ha apuntat com una de les accions de la desmemòria. Els abusos de la memòria per tant, són en aquest sentit els abusos de l'oblit. Però tot i així, es podria dir que la memòria és sempre producte d'una manipulació ja que per a construir una narrativa es poden escollir quins seran els protagonistes i quin el marc d'accions. Aquesta manipulació però serà políticament rellevant si és exercida intimidant o seduïnt a través de la por o l'adulació i per tant pot esdevenir un instrument de poder.¹⁸

És molt interessant el concepte que aporta Traverso, referent al sobreús que s'està fent de la "memòria" en l'última dècada. Per ell, aquesta memòria promoguda pels poders públics està envaint de manera amplificada amb l'ajuda dels mitjans de comunicació. Inclús esdevé una "obsessió commemorativa". Es poden observar inclús certes sacralitzacions del que s'anomena "llocs de memòria" el que ha portat a l'anomenat "turisme de memòria". Aquest és el cas de molts camps de concentració convertits en memorials, en museus, on riuades de gent fan una visita com aquell que va a una atracció. De la mateixa manera, també s'assisteix a un procés de reificació del passat especialment a través del cinema. En aquest cas, l'historiador forma part d'aquest procés fent tal com diu Olivier Dumoulin, del seu art un "producte comercial". Per Traverso, per tant, "la memòria tendeix a esdevenir el vector d'una religió civil del món occidental, amb el seu sistema de valors, de creences, de símbols i de litúrgies"¹⁹.

2.2.4. Memòria Literal i Memòria Exemplar

Una forma per explicar els diferents usos que es pot fer de la memòria és el que Todorov (2000) distingeix entre memòria literal i memòria exemplar. La primera es aquella que pretén només trobar una identitat a partir de la memòria fet que fa que el present s'acabi sotmetent al passat. La memòria exemplar, en canvi, el que cerca és la justícia pel que permet establir comparacions entre casos ja que no considera aquell passat com a únic. La memòria exemplar, per tant permet fer-la servir de lliçó per tal d'intentar fer un present diferent a aquell passat. Per a Todorov, no té cap sentit voler competir entre

¹⁸Traverso E (2006). P. 83 - 84

¹⁹ Idem P. 12 -13

els horrors patits per cada col·lectiu. És necessari que la memòria no es converteixi en una forma de culte paralitzador: “tots tenen dret a recuperar el seu passat, però no hi ha cap raó per erigir un culte a la memòria per la memòria; sacralitzar la memòria és una altra manera de fer-la estèril”.²⁰ Es podria dir, doncs que la memòria, sobretot si és portada a l’extrem, és portadora de riscos, mentre que la memòria exemplar és potencialment alliberadora i permet aprofitar les lliçons de les injustícies patides anteriorment per lluitar contra les que es produeixen avui dia. Per això, Todorov, denominarà a la memòria exemplar, justícia.

De totes maneres, existeix el rebuig a la memòria exemplar quan es considera que l’esdeveniment que es recorda és absolutament singular i únic. Comparar-lo per tant podria comportar la intenció de banalitzar-lo o inclús negar-lo. Aquest argument és particularment freqüent en el debat sobre l’Holocaust²¹.

2.2.5. El culte a la Memòria

Finalment, un últim possible ús de la memòria seria el culte a la memòria, més entès com un sobreús que podria acostar-se a un ús de la memòria literal i a un possible abús o sacralització d’aquesta. Todorov apunta diverses raons per aquest culte. La primera és la necessitat que qualsevol ésser humà experimenta de formar part d’un grup i per aquest motiu serà molt útil fer ús de la memòria col·lectiva al construir un passat comú per sentir-se immediatament reconegut dins del grup. Una altra raó, és que preocupar-se del passat pot permetre desentendre’s del present, és més gratificant ocupar-se de les víctimes del passat que no pas de les del present que poden inclús resultar incòmodes. Finalment, la última raó és el privilegi que podrien assegurar-se els seus practicants en la societat. És evident la necessitat de la víctima per no ser ignorada però el que es més difícil d’entendre és la necessitat que certs individus o grups experimenten d’adoptar el rol de víctimes en el present. Aquesta situació, donada la seva enorme

²⁰ Galcerà D (2011). Holocausto y filosofía. Educar contra la barbàrie. p. 39 - 40

²¹ Todorov T (2009). Los Abusos de la Memoria. P. 30-34

rendibilitat, porta a una terrible competició entre els diversos grups per obtenir l'exclusiva de grup més desafavorit²².

2.3 El concepte d'Holocaust

Tot i que d'entrada definir un terme, podria semblar una tasca fàcil i ràpida, quan aquest és el concepte Holocaust, no es fa pas gens fàcil. De fet, encara ara, la definició d'aquest esdeveniment es fruit de controvèrsies i discussions. Les primeres preguntes que apareixen quan s'aborda són:

- 1.- Quins són els grups de víctimes que s'inclouen?
- 2.- Quin és el període que abasta?
- 3.- Quin és el terme per denominar-lo?

Per partir d'alguns exemples, es farà referència a les tres definicions que aporta l'*International Holocaust Remembrance Alliance (IHRA)*²³ de tres organitzacions que aborden aquest fet:

"Sota l'aixopluc de la Segona Guerra Mundial, i pel bé del "nou ordre", els nazis van intentar destruir tots els jueus d'Europa. Per primera vegada en la història, mètodes industrials van ser implementats per l'exterminació massiva de tot un poble. Sis milions van ser assassinats, incloent 1.500.000 nens. Aquest esdeveniment és anomenat Holocaust. Milions d'altres també van ser esclavitzats i aniquilats pels Nazis. Gitanos, persones discapacitades, presoners de guerra soviètics, sindicalistes, dissidents polítics, presoners de consciència, homosexuals, i altres van ser assassinats en grans quantitats."

Imperial War Museum, Londres, RU

²² Todorov. T (2009). 50 -54

²³ L'IHRA uneix governs i experts per enfortir, avançar i promoure l'educació, la investigació i el record de l'Holocaust i mantenir els compromisos de la Declaració d'Estocolm de 2000. Actualment, compta amb 31 països membres, cadascun dels quals reconeix que una coordinació política internacional és imprescindible per enfortir el compromís moral de les societats i combatre la creixent negació de l'Holocaust i l'antisemitisme.

“L'Holocaust es refereix a un esdeveniment de genocidi específic que va tenir lloc en la història del segle XX: la persecució sistemàtica burocràticament organitzada, i l'aniquilació dels jueus europeus pels nazis alemanys i els seus col·laboradors entre 1933 i 1945. Els jueus van ser les víctimes principals - sis milions van ser assassinats; els gitans, les persones discapacitades i els polonesos van ser també objecte de la destrucció i reducció catastròfica per raons racials, ètniques o nacionals. Molts milions més, incloent homosexuals, testimonis de Jehovà, presoners de guerra soviètics i dissidents polítics van patir també una gravíssima opressió i mort sota la tirania nazi.”

United States Holocaust Memorial Museum. Washington, DC, EUA

“L'Holocaust va ser l'assassinat d'aproximadament sis milions de jueus pels nazis i els seus col·laboradors. Entre la invasió alemanya de la Unió Soviètica en l'estiu de 1941 i la fi de la guerra a Europa al maig de 1945, l'Alemanya nazi i els seus còmplices van intentar assassinar a tots els jueus sota el seu domini. Perquè la discriminació nazi contra els jueus va començar amb l'ascens al poder de Hitler al gener de 1933, molts historiadors consideren aquest període com el principi de l'era de l'Holocaust. Els jueus no van ser les úniques víctimes del règim de Hitler, però van ser l'únic grup que els nazis van intentar destruir completament.”

Yad Vashem, Jerusalem, Israel²⁴

En aquestes tres definicions, el terme emprat és Holocaust ja que és el terme utilitzat per l'IHRA, la qual, el seu idioma principal és l'anglès i en el món anglosaxó el mot Holocaust és el d'ús més generalitzat. Aquest serà el mot que l'autora ha escollit per aquesta Tesi.

Però per poder entendre la dificultat en establir una definició i denominació, a continuació, s'abordarà de manera cronològica l'ús i aparició del terme i dels seus altres

²⁴ <https://www.holocaustremembrance.com/es/educational-materials/pautas-para-la-ensenanza-del-holocausto?usergroup=3>

noms i d'allò que inclouen cadascun. Aquest recorregut es basarà en el treball fet per Schweber S (2007)²⁵ tenint en compte, ja d'inici, que utilitzar diferents termes per descriure el mateix esdeveniment, porta a implicacions diferents i a usos distints.

El primer terme que es va utilitzar fou el de **"Solució Final" (40's)**, el 1941. Aquesta va ser la forma en que la jerarquia Nazi va descriure l'assassinat en massa de forma sistemàtica dels jueus europeus o com l'anomenaven: *"Endlösung der Judenfrage"* (Solució final de la qüestió jueva). A l'igual que en la gran majoria del llenguatge utilitzat pels Nazis, el terme *"Solució Final"* és un eufemisme. En la ideologia Nazi l'assassinat massiu dels jueus era considerat una "solució". Aquest terme, però, només inclou les víctimes jueves i deixa de banda altres víctimes dels Nazis amb caràcter genocida com els Sinti i Roma (gitanos²⁶). Per altra banda, aquest és un terme des de la perspectiva del perpetrador, i per tant no acceptable per les víctimes.

El següent mot és **Churb'n (40s')**. Aquesta és una paraula jiddisch utilitzada ja pels jueus de l'Europa de l'Est, tant aviat com foren tancats als guetos a Polònia en el moment de la invasió el 1939. Aquest terme, que en el seu origen significava "espasa" va passar més tard a significar guerra. El fet que sigui en jiddisch li dóna una connotació especial ja que justament aquesta llengua fou escombrada d'Europa juntament amb la destrucció dels qui la parlaven. Però, per altra banda, té un problema, no tots els jueus d'Europa tenien com a llengua el jiddisch, el que fa que no sigui representativa per aquells que la seva llengua era una altra (judeoespanyol²⁷ pels sefardites o qualsevol de les llengües dels països europeus d'on provenien els jueus). De la mateixa manera que el terme *"Solució Final"* no inclou cap altra víctima que no sigui la jueva²⁸.

El mot **Genocidi (40's)** compost de l'arrel del mot grec γένος ('raça' o 'espècie') i del sufix derivat del llatí *caedere* ('matar')²⁹, es troba definit com *"l'extermini deliberat d'un grup*

²⁵ Schweber S, Findling D (2007) Naming the Holocaust in Teaching about the Holocaust. P. 23

²⁶ Cal dir que el terme "gitanos" per la comunitat gitana espanyola no té connotacions pejoratives, mentre que el mot "gypsies" en el món anglosaxó, sí. Per això sempre es fa referència a les dues comunitats, la Sinti, pròpia de l'Europa Central, França i Escandinàvia i la Roma més pròpia de l'Est i Sud d'Europa.

²⁷ La llengua parlada pels sefardites que rep diversos noms: ladí, judezmo, espanyol, sefardí i haketia.

²⁸ Schweber S, Findling D (2007) P. 26

²⁹ <http://www.enciclopedia.cat/EC-GEC-0111717.xml>

ètnic o nacional”, segons el diccionari anglès d’Oxford o, com l’*“extermini sistemàtic d’un grup ètnic o nacional”*, en el diccionari de la real acadèmia de la llengua espanyola, o bé com l’*“exterminació d’un poble, d’un grup ètnic, etc.”* en el diccionari de l’Institut d’Estudis Catalans. Notar aquí que en català perd el fet de la sistematització o de la deliberació que hi trobem en castellà o en anglès.

Aquest mot fou ideat per Rafael Lemkin, un jurista polonès-jueu, nascut el 1900. El 1933 ja treballava en fòrums internacionals per introduir mesures de seguretat per a grups ètnics, religiosos i socials, però sense èxit. Quan l'exèrcit alemany va envair Polònia, es va escapar d'Europa, arribant als Estats Units, on va ser nomenat professor a la Duke University. Més tard, l'estiu del 1942 es va mudar a Washington, D.C. per treballar en el departament de guerra com a analista. Després va documentar les atrocitats nazis en el seu llibre de 1944, *El règim de l'Eix a l'Europa ocupada*. En aquest text, ja va introduir la paraula "genocidi". En els Judicis de Nuremberg, va aconseguir incloure la paraula "genocidi" en l'acusació contra els líders nazis. Però el genocidi no era encara un crim legal, i el veredictes a Nuremberg no cobria atacs contra grups durant temps de pau, només crims comesos com a part d'una guerra agressiva. Va tornar d'Europa determinat a veure el terme "genocidi" incorporat al dret internacional i va començar a buscar suport en les primeres sessions de les Nacions Unides. Els seus esforços infatigables per guanyar el suport de les delegacions nacionals i dels líders internacionals van ser recompensats. El 9 de desembre de 1948, les Nacions Unides van aprovar la Convenció de les mesures de precaució i càstig del genocidi. Lemkin no es va conformar amb només aquest document, i va dedicar la resta de la seva vida a instar diferents nacions a aprovar legislació donant suport a la Convenció. Va morir el 1959, empobrit i esgotat.

Va inventar el terme genocidi justament per poder donar una alternativa al de “Solució Final” per no fer ús de la terminologia Nazi. La seva pretensió per altra banda era trobar un terme més generalista que no únicament fes referència a la destrucció del poble jueu. En la seva definició, Lemkin no considerava només la immediata destrucció d’una nació, amb la mort en massa de tots els seus membres, sinó que per ell, el genocidi significava un pla coordinat de diverses accions amb la intenció de destruir els fonaments essencials de la vida d’un grup nacional, per tal de finalment destruir el propi grup. Els objectius

d'aquest pla consistirien en la desintegració de les institucions polítiques i socials, de la cultura, la llengua, els sentiments nacionals, la religió i l'existència econòmica del grup i la destrucció de la seguretat personal, la llibertat, la salut, la dignitat i inclús la vida dels individus del grup. El genocidi per tant, va directe contra el grup com a entitat i no cap a les capacitats dels seus individus.

Cal dir però que en aquesta definició queden absents els grups polítics com a víctimes potencials. Això fou degut a que els soviètics que varen intervenir en la reunió, van tenir prou cura de que no fossin inclosos per preservar Stalin de poder ser jutjat pels crims soviètics. Degut a les possibles conseqüències que podria tenir l'ús del mot de manera extensa, es va optar per ometre'l per tal de que molts governs no haguessin de ser intervinguts³⁰.

Lemkin, doncs, no va distingir el cas jueu del de les "altres víctimes del nazisme" ja que considerava que les diverses tècniques de genocidi arribarien al mateix final catastròfic: la destrucció de la cultura d'una nació o d'un grup. Pensava que tot i que els polonesos no van ser totalment exterminats, la cultura polonesa sí que ho seria, i aquest fet era tan greu per a la humanitat com la pèrdua de la cultura jueva. Lemkin estava més preocupat per la protecció jurídica dels col·lectius culturals que per la dels seus membres individuals, per als que ja existien altres instruments legals. Per altra banda, es va basar en el seu coneixement del Genocidi armeni, i també fou aquest i no l'assassinat dels jueus d'Europa, l'origen d'un terme clau en el Tribunal Militar Internacional (IMT) de Nuremberg, el de "crims contra la humanitat", amb el qual la Gran Bretanya, França i Rússia havien acusat Turquia el 1915. El 1945, els nord-americans, el contrari que el 1919, van estar a favor de que es considerés la persecució de crims de guerra i contra la humanitat, delictes, que incloïen l'assassinat, l'extermini, l'esclavitud, la deportació i altres actes inhumans comesos contra qualsevol població civil³¹.

³⁰ Schweber S (2007). P. 26-27

³¹ Moses D (2004). The Holocaust and Genocide in The Historiography of the Holocaust. p. 540

Bauer Y (2009)³² adverteix però, que en aquesta relació entre genocidi i holocaust és important tenir en compte la gran diferència entre l'aniquilació d'un grup com a tal, en part o totalment. Si l'objectiu és aniquilar a un grup com a tal, només en part, aleshores hi ha una esperança que el grup pugui sobreviure i recuperar les seves pèrdues. Si l'aniquilació és total, ja no queda cap esperança.

Referent al cas que aquí es presenta, actualment existeix consens en considerar que durant l'Holocaust hi va haver dos genocidis: el dels jueus d'Europa i els del grup Sinti i Roma.

Auschwitz (1950s): El fet d'anomenar les atrocitats en general amb l'ús del mot "Auschwitz", el major camp de concentració i extermini nazi, se li deu en part a Theodore Adorno i la seva sentència: "*Escriure poesia després d'Auschwitz, és un acte de barbàrie*". Tot i que els anys 50 aquest terme fou molt popular, l'ús actual és molt menor, exceptuant el que se'n fa des de la Filosofia³³. Segons Galcerà D (2011)³⁴ i des de la seva perspectiva filosòfica, el terme Auschwitz, d'entrada, és un terme menys contaminat d'idees teològiques o de declaracions sobre la incomprendibilitat de l'esdeveniment en qüestió. Al marge d'aquestes, els avantatges d'aquest terme són principalment dos: en primer lloc, menciona el camp on foren exterminats més jueus de manera sistemàtica; en segon lloc, perquè també explica la naturalesa del genocidi nazi en dues etapes: Auschwitz – a diferència d'altres camps com Treblinka – fou pensat en primera instància com a camp de concentració, per després passar a convertir-se en camp d'extermini. Té, aleshores, un gran valor simbòlic. Però també té un altre valor afegit, que consisteix en que així es permet posar el fenomen de l'extermini del poble jueu en comparació amb altres fenòmens històrics, de manera que es poden establir semblances i diferències com, per exemple, entre el que, en termes arendtians, es denominen règims totalitaris: el camp de concentració no fou exclusiu del règim nazi, però si el camp d'extermini.

³² Bauer Y (2009). Holocausto y genocidio hoy

³³ Veure obres de Reyes Mate

³⁴ Galcerà D (2011).

Una altra perspectiva és la d'Arias L (2014)³⁵ que en front d'altres termes com Shoah o Holocaust, ella escull Auschwitz, perquè permet emfatitzar la concreció històrica de l'extermini jueu i el defineix com allò que cap generalització pot explicar. És la figura de la barbàrie extrema i el considera un fet singular, únic i incomparable, no un genocidi més sinó que és l'esdeveniment històric més significatiu del s. XX.

Però tot i que Auschwitz encara és un símbol, i de fet, el dia Internacional en Memòria de les Víctimes de l'Holocaust, instaurat per l'ONU el 2006, se celebra justament el dia de l'alliberament d'aquest camp per les tropes soviètiques el 27 de gener de 1945; utilitzar aquest mot per referir-se a l'Holocaust, subratlla la simbòlica imatge de les càmeres de gas i els crematoris, pel que segons Vandor J (2009)³⁶, tot i que innumbrables autors utilitzen exclusivament "Auschwitz" per a designar la persecució i l'extermini nazis, dir "Auschwitz" vol dir també, a la vegada, Dachau, Mauthausen, Treblinka, Majdanek, Bergen Belsen... i això ho considera una reducció enganyosa, una simplificació que dona a entendre el tot per la part. Si bé Auschwitz era el més mortífer dels camps d'extermini, n'hi va haver molts més, i també va haver guetos i les massacres a mans dels *Einsatzgruppen* en els territoris de la URSS i totes aquelles formes de destrucció imaginables o més bé inimaginables. Per altra banda, provocaria una reducció en l'experiència d'aquelles víctimes que van sobreviure. D'aquells que ho van fer perquè es van poder escapar, els que es van amagar, aquells que foren protegits pels gentils o bé que van canviar la seva identitat i tots aquells que van optar per resistir, entre altres formes de supervivència.

Per altra banda, Auschwitz no només té un ús simbòlic pels jueus sinó que representa la memòria dels polonesos i la seva relació amb els Nazis com a botxins. Aquest camp fou establert l'any 1940, als suburbis de la ciutat polonesa d'Oswiecim la qual fou annexada al Tercer Reich i denominada posteriorment en alemany, Auschwitz. El camp era una antiga caserna militar i es va utilitzar davant les detencions massives de polonesos i la manca de presons on portar-los. El primer transport en arribar fou el 14 de juny del 1940 provinent de la presó de Tarnow amb 748 presoners polítics, dels quals 20 eren jueus.

³⁵ Arias L (2014). Qué se entiende por Auschwitz?

³⁶ Vandor J (2009). Conceptos erróneos o debatidos en torno al Holocausto

Aquest camp fou configurat en la línia dels camps de concentració establerts als inicis del nazisme a Alemanya. La seva capacitat era d'entre 15000 i 20000 presoners. Fou el 1942 que es va crear Birkenau, també conegut com Auschwitz II, per funcionar com a camp d'extermini, el qual va arribar a una capacitat de 90.000 presoners el 1944 i és on van assassinar a la majoria de víctimes. En total, quasi bé un milió cent mil persones, dels quals 960.000 foren jueus, entre 70 i 75 mil polonesos, 21 mil gitanos, 15 mil presoners de guerra soviètics i entre 10 i 15 mil d'altres nacionalitats, provinents de més d'11 països diferents.³⁷ El complex tenia més de 40 subcamps, d'explotació del treball en la indústria o en l'agricultura, essent el més gran el de Monowitz (també anomenat Buna), seu del conglomerat IG Farben³⁸.

Holocaust (1950's): Actualment és el terme més àmpliament utilitzat i conegut i segurament per això també el que més es disputa per designar totes les atrocitats comeses pel règim nazi a tots els col·lectius. El terme prové de la traducció grega de la Bíblia en hebreu, que es va finalitzar cap el 200 aC. El mot hebreu que es va traduir fou "*olah*" del Gènesi 22:13 on Abraham porta el moltó per ser sacrificat pel foc per comptes del seu fill que en un inici havia de sacrificar. La traducció del mot "*olah*" en grec fou "holocaust" (del prefix *holo*: que vol dir tot, complet, i el sufix "*caustos*" que vol dir cremat). D'acord doncs amb la seva etimologia, aquest terme enllaça les víctimes jueves sota el règim del Tercer Reich amb quasi bé el sacrifici d'Isaac a la Bíblia. Molts pensadors consideren que l'assassinat dels jueus en el Tercer Reich tenia connotacions divines. Després de tot, Déu demana a Abraham que sacrifiqui a Isaac. En aquesta analogia, també, els Nazis esdevenen instruments de Déu, ja que estan lligats amb Abraham. El terme per ell mateix, localitza aquestes atrocitats específiques en un terreny teològic, raó per la qual per a molta gent és inacceptable. L'Holocaust, consideren, no és pas un exemple de la inhumanitat de Déu cap a l'home sinó de l'home cap a l'home. Els primers debats sobre el terme si que foren més de tipus teològic però ara que el terme és tan utilitzat i conegut, els possibles debats per la idoneïtat del seu ús van més d'acord amb el fet de si aquest mot inclou només les víctimes jueves o totes les víctimes del Nazisme.

³⁷ Piper F (1992). Auschwitz: How many perished, Jews, Poles, Gypsies.

³⁸ http://auschwitz.org/en/history/kl-auschwitz-birkenau/data_13.4.2017

Però, segons Petrie J (2000)³⁹ el mot “Holocaust” no és pot assumir que tingui connotacions religioses i de sacrifici només pel fet que quan fou utilitzat per primera vegada denotés un sacrifici consumit en la seva totalitat per les flames. Cap traducció ni protestant ni jueva de la Bíblia del segle XX conté la paraula “holocaust”. Entre guerres la paraula “holocaust” fou utilitzada com a referent per a un gran nombre de desastres seculars no jueus i no tenia pas una associació religiosa. El terme ja fou utilitzat el 1882 per l’Emma Lazarus per referir-se a una crema imaginària de jueus, el 1919 per referir-se a les massacres de jueus a Ucraïna, el 1939 per predir una incineració de jueus a Alemanya i els anys 40 per denotar la massacre sistemàtica organitzada pels Nazis, i en cap cas, la paraula tenia tints religiosos.

Tot i que en cercles israelians acadèmics i oficials, la paraula hebrea shoah sempre ha estat la primera referència a l’organització nazi de la destrucció del poble jueu europeu, (remarcar aquí que en hebreu no és possible l’ús de les majúscules), en la llei del Knesset del 1953 on s’establia el Yad Vashem i que fou impresa en hebreu, anglès i francès; en la versió anglesa es va traduir shoah per “Desastre”, mentre que a la versió francesa es va utilitzar “l’Holocauste” en dues ocasions.

Un petit incís referent al tema de majúscules i minúscules. La paraula “holocaust” en minúscula, per referir-se específicament al genocidi(s) nazi fou gradualment reemplaçada als EUA per l’ús en majúscules durant el període 1965–1985, potser en part com a mètode per indicar que el referent era l’assassinat en massa Nazi i no cap altra destrucció. Actualment, si es fa referència a “holocaust” en minúscula és rarament per designar l’assassinat comès pels Nazis, mentre que si és en majúscula “Holocaust” és quasi bé sempre referit al Judeocidi en mans dels règim nacionalsocialista.

Shoah (1940s): Aquest terme hebreu, de la mateixa manera que el terme “holocaust” té orígens bíblics però en aquest cas no està tant lligat als desitjos de Déu sinó a la destrucció forjada per mans humanes. Per tant, per a molts, aquest terme és preferible al d’Holocaust. Està assignat a la destrucció del Temple que fou devastat pels enemics

³⁹ Petrie J (2000).The secular word HOLOCAUST: scholarly myths, history, and 20th century meanings.2(1), 31-63

d'Israel no pas per Déu. Per alguns, el fet que el terme sigui en hebreu ja és positiu, el que implica que va sobre un esdeveniment de la història jueva, oposat a un esdeveniment de la història europea o mundial, pel que només té a veure amb les víctimes jueves i no pas amb les altres víctimes. Tal com ja s'ha comentat anteriorment el mot fou utilitzat pel Knesset (el parlament israelià), el qual també va designar el dia nacional del Yom-ha-shoah, com a dia per a la commemoració i el record de les víctimes que el van patir. Pel que especialment a Israel, aquest mot, forma part de la seva identitat considerant que engloba l'assassinat i la persecució dels jueus d'Europa.

Possiblement en un intent d'evitar l'ambigüitat real com a referent(s) de "Holocaust", i/o per evitar les connotacions religioses imaginades de l'expressió, i/o per variar el vocabulari, part de la doctrina nord-americana en la dècada de 1990 va començar a utilitzar "shoah" per denotar la catàstrofe jueva a Europa controlada pels nazis. De totes maneres, el mot "shoah", especialment gràcies a la pel·lícula del mateix nom, del director francès Claude Lanzmann (1985) en va incrementar exponencialment la consciència americana però sobretot la francesa i la italiana on és habitual trobar-ne el seu ús per designar la destrucció dels jueus d'Europa a mans dels Nazis. Avui en dia, en el canvi de segle, el significat de "Shoah" en anglès és més ambigu del que era a principis de 1990. Cada vegada més, el terme s'utilitza com a sinònim de "Holocaust" en contextos on "Holocaust" és un referent per a l'assassinat en massa nazi de tots dos, jueus i no jueus.

2.3.1. Quan fou que el terme Holocaust va passar a ser d'ús general?

A la primavera de 1978 més de 100 milions de nord-americans van veure alguna part de la minisèrie de la NBC titulada "L'Holocaust", fent que la projecció fos un esdeveniment cultural important. Com a conseqüència immediata, "Holocaust" en majúscules va esdevenir el referent reconegut com el Judeocidi per part dels Nazis, per una societat americana recentment sensibilitzada per aquesta tragèdia. Unes setmanes després de la projecció de la sèrie, en part com un gest cap a la comunitat jueva nord-americana descontenta amb una possible venda d'avions de combat nord-americans a Aràbia Saudita, el president Carter va anunciar la intenció del govern nord-americà de crear un

monument "als sis milions que foren assassinats a l'Holocaust". Després de les protestes d'americans polonesos i americans ucraïnesos, que exigien que les "seves" víctimes a mans dels nazis també fossin reconegudes, Jimmy Carter, en el seu Decret de 1979 de creació del Consell del Memorial de l'Holocaust dels Estats Units va definir "l'Holocaust" com l' "...extermini de sis milions de jueus i uns cinc milions d'altres pobles ...". Aquesta àmplia definició del terme no fou benvinguda per a molts jueus que temien que l'aniquilació del poble jueu en mans del Tercer Reich pogués ser fàcilment enfosquida si s'utilitzava l'"Holocaust" per referir-se als no jueus que havien estat també víctimes en el període Nazi. La reacció de Yehuda Bauer, fou estrident:

"La definició Wiesenthal-Carter sembla reflectir una certa paradoxal 'enveja' per part de grups no jueus dirigits a l'experiència jueva de l'Holocaust. Això en si sembla ser un reflex inconscient de les actituds antisemites ... De fet els jueus foren assassinats sense gaire acció efectiva per part del món lliure ..."

Bauer continuarà dient que els "cinc milions" no representava cap realitat històrica significativa:

"El nombre "Cinc milions" pot haver estat elegit simplement perquè és menys, però no molt menys, de sis milions".

En el transcurs dels anys 80 i 90, el terme "Holocaust" es va anar convertint en un mot que incloïa tant les víctimes no jueves com les víctimes jueves i de la mateixa manera, l'ús de l'"Holocaust" com a referència només als jueus, va seguir creixent especialment entre els jueus americans com a forma d'identitat jueva. El 1991, d'acord amb una enquesta feta a jueus d'Amèrica, el sentiment de ser jueu era més probable que provingués d'un sentiment de connexió amb l'Holocaust que no pas d'un sentit de connexió amb la Torà, Déu, o l'Estat d'Israel.⁴⁰

⁴⁰ Idem p. 49-50

2.3.2. Què inclou el terme Holocaust?

Tot i que en el recorregut sobre la terminologia ja s'han apuntat algunes de les controvèrsies al voltant del mateix, es voldria aprofundir en aquestes en aquest apartat.

Per una banda hi ha els defensors d'un enfocament essencialment judeocèntric de l'Holocaust. Seria el cas de Katz S (2003)⁴¹ que creu que els jueus foren els únics considerats per el genocidi o la seva total aniquilació física. Aquest mateix èmfasi es troba en altres autors com Gilbert M (1987)⁴² o bé Dawidowicz L (1975)⁴³. Aquests acadèmics es basen en tres aspectes. El motiu: l'odi als jueus no es comparable a l'odi a cap altre grup; la intenció: total, no selectiva de la destrucció i l'escala: l'aniquilació de quasi bé la meitat dels 11 milions de jueus Europeus, un percentatge més gran que cap altre grup de víctimes. A més a més també argumenten que a la Conferència de Wansee i en la "*Solució Final*" només hi ha referència al "*Problema jueu*". Consideren que tot i que els alemanys van perseguir a molts altres de manera terrible, no tenien planificada la seva total eradicació. Conclouen que aquestes víctimes han de formar part en aquells estudis sobre el Tercer Reich però no en els estudis referents a l'Holocaust⁴⁴

Pel contrari aquells que estan en favor d'una definició més àmplia, consideren que els Alemanys van identificar els jueus com el seu principal enemic i per tant el van perseguir sense pietat més que a altres grups, però remarquen que l'Alemanya Nazi tenia una visió àmplia del racisme biològic que no es limitava exclusivament a l'antisemitisme. És a dir, el que perseguia ideològicament el nazisme era la "purificació del cos de la nació" de tot allò "aliè", "asocial" i "malalt hereditari" i que per tant, la ideologia racial del Tercer Reich i la seva política social s'han d'entendre com un tot, indivisible. Com exemple d'aquest corrent hi ha Burleigh M Wipperman W (1991)⁴⁵. Aquesta opció però es divideix en dos grups diferenciats, aquells que consideren que només s'han d'incloure els grups que foren marcats com a objecte pel genocidi, com els Gitanos i els

⁴¹ Katz S (2003). *The Holocaust in Historical Context*

⁴² Gilbert M (1987). *The Holocaust: A history of the Jews of Europe during the Second World War.*

⁴³ Dawidowicz L (1975). *The War against the Jews, 1933-1945*

⁴⁴ Niewyk D Nicosia F (2000). *The Columbia Guide to the Holocaust.*

⁴⁵ Burleigh M Wipperman W (1991) *The Racial State: Germany 1933-1945.*

discapacitats i un altre grup que estan menys focalitzats en el genocidi i que argumenten que els altres grups, com els polonesos i els presoners de guerra soviètics, a pesar que no foren oficialment considerats per la seva total aniquilació, si que foren clarament subjectes a assassinats massius, és a dir a l'holocaust, en minúscula, tal com se'n feia ús abans. De fet consideren que si només es va assassinar un petit percentatge d'aquests grups fou perquè els perpetradors no van tenir prou temps. Aquests per tant, consideren que apropiari-se del mot holocaust per descriure només el genocidi dels jueus no és correcte.

2.3.3. Definicions d'Holocaust

S'ha considerat, agrupar-les en quatre possibles:

1.- La visió tradicional: només el genocidi dels jueus. Els altres grups s'inclourien en estudis sobre el Nazisme però no en estudis sobre la història de l'Holocaust. L'ús del coneixement sobre el destí d'aquests altres grups permetrà subratllar la unicitat del genocidi dels jueus.

2.- Una segona definició podria reconèixer diversos Holocausts paral·lels, un per cada tipus de víctima i amb diferents característiques. En aquesta per tant, se seguirà justificant el tractament separat de l'Holocaust jueu però a la vegada reconeixent que altres víctimes no-jueves van patir genocidi. El resultat, però, d'aquesta opció podria portar a l'abandonament dels altres genocidis i per altra banda també seria lingüísticament incòmoda ja que requeriria sempre especificar a quin Holocaust es fa referència.

3.- La tercera definició seria aquella que inclou al Poble Gitano i a les persones discapacitades⁴⁶. Aquesta considera que la ideologia racial nazi perseguia l'extermini total d'aquests tres grups de víctimes, mentre que la resta de víctimes havien estat assassinades de manera selectiva i poden ser excloses.

⁴⁶ Hancock I (2004). Romanies and the Holocaust: A re-evaluation and overview. In *Historiography of the Holocaust*. 2004

4.- Finalment, l'última definició, la més àmplia, és aquella que considera el racisme nazi com un tot i que descriu l'Holocaust com un complex inseparable de polítiques i esdeveniments que engloben tots els delictes per motius racials i a totes les víctimes.

2.3.4. L'Holocaust com esdeveniment singular

Segons Mate R (2003)⁴⁷, es poden establir dos grups, aquells que estan a favor de considerar-lo singular, com Primo Levi, Elie Wiesel i Hannah Arendt, pels qual la singularitat esdevé pel fet de la incomprendibilitat de l'esdeveniment. Per exemple, per Arendt, el fet que s'hagi d'inventar un nou nom per catalogar-lo forma part d'aquesta singularitat. En cap d'aquests casos hi ha la intenció de menysprear cap de les altres barbàries però si que existeixen postures que relacionen singularitat amb incomparabilitat. En contra i trobem Tzvetan Todorov, Marek Edelman o Imre Kertesz, per aquests, la incomprendibilitat és la vergonya que fa reconèixer que aquella barbàrie forma part de la nostra vida, sota la forma de possibilitat.

El fet de considerar l'Holocaust com a singular va portar a també a considerar-lo com a símbol. Aquest, va sorgir en els discursos de la dècada dels 80 en el qual els esdeveniments històrics van ser cada vegada més descontextualitzats del seu arrelament històric i re-emmarcats en nous discursos metafísics i universals. El que havia estat tractat com una nota al peu, de la Segona Guerra Mundial el 1945, ara es convertia en un esdeveniment històric a nivell mundial, un trencament de la civilització, el marcador d'una nova època en la història de la humanitat, un "*sagrat-mal*" de tal magnitud i horror que va haver de ser establert radicalment a part del món i de tots els seus altres esdeveniments traumatitzants.⁴⁸

En la seva reconstrucció simbòlica, l'Holocaust va arribar a representar la inhumanitat en general i es va convertir en una norma moral per l'acció humana. L'ampli ús de

⁴⁷ Mates R (2003). Por los campos de exterminio P. 52 - 75

⁴⁸ Assmann A (2010). The Holocaust – a Global Memory? Extensions and Limits of a New Memory Community. p. 109 - 110

“Holocaust com a metàfora” confirma el seu estatus com una norma moral universal (Bayer 2008).

Una figura clau en l'encunyació mítica del terme "Holocaust", apuntat ja abans, fou Elie Wiesel. La seva aportació a la singularització de l'esdeveniment històric resideix en la seva insistència a apartar l'Holocaust de la història, concebre'l com un "mal ontològic" i com un misteri que no pot ser comprès i que planteja reptes irresolubles a la seva representació. És aquesta separació i singularització absoluta dels esdeveniments englobats en la paraula Holocaust respecte a qualsevol altra forma de tragèdia històrica el que va permetre que l'extermini dels jueus es convertís en una metàfora i mite metahistòric. Aquesta mitificació té dues conseqüències inevitables que encara avui són font de confrontació i debat: la seva universalització i, en no poques ocasions, la seva banalització. L'Holocaust és arquetípic per la seva singularitat i unicitat i això porta a que tot mal present o passat sigui constantment comparat amb ell, o que s'evocui el seu record davant l'ocurrència d'altres crims: Bòsnia, Rwanda, Cambodja, Kosovo.⁴⁹

2.3.5. L'Holocaust com esdeveniment moral, històric i epistèmic

També segons Mate R (2009), es pot discutir si “*Auschwitz*” (o l'Holocaust o Shoah) és el mal pervers imaginable; si és un fet històric amb unes característiques úniques; o si té unes conseqüències per a la reflexió teòrica que no les té cap altre esdeveniment.

El primer nivell, planteja una jerarquització del mal, del patiment de les víctimes.

El segon nivell potser és on existeix major consens sobre la singularitat històrica d'Auschwitz per les següents raons:

a) El genocidi jueu no és un mitjà sinó una finalitat en si mateix. Als jueus no se'ls matava per raons polítiques, ni per raons econòmiques sinó pel fet d'haver nascut jueus. Els nazis decideixen qui té dret a viure a la terra,

⁴⁹ Baer A (2006). Holocausto. Recuerdo y representación. P. 73 - 76

- b) Per primera vegada un Estat decideix eliminar un grup humà en la seva totalitat posant a disposició tots els mitjans: polítics, tècnics i filosòfics
- c) Segons Hilberg R (1961)⁵⁰ fou un punt culminant i desconegut en l'antisemitisme fins aleshores
- d) Tal com apunta Vidal-Naquet (1981,1987)⁵¹ la quarta raó és la negació del crim dins del crim mateix, en dos aspectes, no deixar rastre per una banda i tenir una organització tant burocratitzada que no hi hagués responsables i inclús incloure als propis jueus dins de la pròpia execució: Sonderkomandos, Judenrate, etc.
- e) Ús polític de la memòria d'"Auschwitz", iniciat per l'anomenat debat dels Historiadors, *Historikerstreit*, entre Ernst Nolte i Jürgen Habermas, enfrontament del propi poble alemany amb el seu passat. "Auschwitz" en aquest debat va marcar una ruptura que marca un canvi d'època que va obligar a plantejar-se el problema de la identitat nacional, degut a la gravetat moral de l'esdeveniment, la qual no es troba en cap altre moment d'horror de la història.

El tercer nivell té a veure en si "Auschwitz" significa o no una novetat pel pensament, que ja no es pugui pensar igual que abans, és a dir hi ha un abans i un després d'Auschwitz. Aquest nivell comporta dos aspectes:

- a) Ètic: l'exigència moral que aquell horror no es torni a repetir
- b) Epistèmic: la pròpia comprensió de la veritat. "Auschwitz" no per raons metafísiques sinó per raons operatives es converteix en símbol general d'una realitat catastròfica que es troba en molts altres llocs.

2.3.6. En quin context o contextos s'enquadra l'Holocaust?

Bauer Y (2009)⁵² considera que l'Holocaust no es pot abordar com una sèrie d'esdeveniments fora de context o de varis contextos. Els contextos són essencials per a una perspectiva global. Segons ell, existeixen contextos verticals i horitzontals.

⁵⁰ Hilberg R (1961) *The destruction of the European Jews*

⁵¹ Vidal-Nasquet P (1981) *Les Juifs, la mémoire et le présent* i (1987) *Les assassins de la mémoire*.

⁵² Bauer Y (2009)

Per verticals es refereix als que s'ocupen en profunditat de la història jueva, la història de les relacions entre jueus i no jueus en tota la civilització, inclou l'antisemitisme, la història d'Europa, la història alemanya, i així successivament. Un altre aspecte es refereix al període que abasta l'Holocaust, i si bé hi ha un ampli consens que l'Holocaust va acabar amb la rendició alemanya, no passa el mateix amb la data d'inici.⁵³ Si es refereix a la destrucció del poble jueu, hi ha autors que consideren que comença just en el moment de la pujada al poder de Hitler el 1933 o bé el 1935 amb les lleis de Nuremberg, d'altres, el 1938 amb el pogrom de novembre, *Kristallnacht* (nit dels vidres trencats), d'altres amb l'Operació Barbarroja el 1941, la invasió de la URSS i finalment aquells que consideren que pròpiament és en el moment que es decideix la *Solució final*, gener del 1942 a la Conferència de Wansee.

Per horitzontals es refereix a l'impacte que té l'Holocaust a altres llocs on succeeixen esdeveniments similars essent un d'aquests contextos el genocidi. És obvi que l'Holocaust fou una forma de genocidi i per tant s'ha de poder relacionar amb altres esdeveniments similars.

2.3.7. És el genocidi dels jueus, el que s'anomena Holocaust, diferent de les altres tragèdies en alguna mesura?

Existeixen diversos paral·lelismes que a continuació s'analitzaran.

1.- El concepte d'unicitat. Bauer Y, diu: *"Acostumava a anomenar "únic" a l'Holocaust però ja fa anys que vaig abandonar el concepte d'unicitat" per referir-me al genocidi dels jueus i he començat a utilitzar, de fet vaig ser jo qui va encunyar la molesta paraula "sense precedents", en el seu lloc.*

Per què és inapropiat parlar doncs d'unicitat? Bàsicament per dues raons. Per una banda, "unicitat" podria donar a entendre que l'Holocaust és un esdeveniment únic que no es pot repetir; però si això fos així, quasi no tindria sentit ocupar-se d'això ja que no

⁵³ Petrie J (2000)

hi hauria perill que tornés a passar. Aquesta suposició, però és incorrecta: el genocidi dels jueus fou dissenyat i executat pels éssers humans per motius humans, i qualsevol cosa feta per l'home pot repetir-se, segurament no exactament de la mateixa manera però de maneres molt similars. Per altra banda, la noció d'unicitat" també podria implicar que es va tractar d'un disseny diví, algun Déu o Satanàs, una força transcendental, que Hitler i els seus actors foren executors d'una voluntat sobrehumana, actors que van obeir a una força superior i que no poden ser responsabilitzats pels seus actes. Aquesta és de fet la posició d'alguns pensadors jueus ultra-ortodoxos i alguns cristians. Òbviament, l'Holocaust fou un genocidi, i per tant, no només pot, sinó que ha de ser comparat amb altres esdeveniments genocides de la mateixa naturalesa o qualitat.

2.- Un altre paral·lelisme es basa en el patiment de les víctimes. Aquest, és sempre el mateix, no hi ha gradacions de patiment, i no hi ha millors o pitjors assassinats, tortures i violacions, que altres. Des d'aquest punt de vista no hi ha cap diferència entre jueus, polonesos, roma (gitanos), russos, Darfur, Tutsis o qualsevol altra persona.

3.- Els autors de genocidis o d'atrocitats en massa sempre utilitzen els millors mitjans a la seva disposició per a realitzar el seu projecte: Hi ha, en conseqüència, una advertència respecte dels mitjans que són utilitzats en el genocidi, i l'Holocaust es destaca com quelcom totalment nou en aquest sentit. Els elements de qualsevol genocidi es van repetir en els altres, excepte en l'Holocaust que , fins a on se sap té elements que abans no havien estat utilitzats. Si l'Holocaust no va tenir precedents, a partir de la seva existència és un precedent i els seus elements es poden repetir, encara que no exactament i mai de la mateixa manera. Quins són aquests elements?

a) Totalitat: no existeix cap precedent, en que un assassinat en massa organitzat per un estat sobre un grup designat en el que cada persona identificada pels perpetradors, no els auto definits, com a membres d'aquest grup, és a dir, identificats com a jueus, fou cercat, marcat, registrat, identificat, desposseït, humiliat, terroritzat, concentrat, transportat i assassinat. Això es va aplicar a tota persona definida com a jueva, pràcticament sense cap excepció.

b) Universalitat: no hi ha precedents d'un genocidi concebut de manera universal. Els turcs otomans no es van preocupar pels armenis que vivien a Jerusalem, perquè no era territori turc. El poder Hutu va voler "netejar" Ruanda de Tutsis, però sembla que no tenia plans de matar tots els Tutsis de cada part, tot i que més endavant hi van haver matances al Congo oriental. Contràriament, el règim nazi va pretendre ocupar-se de tots els jueus del món.

c) Ideologia: no es va basar en una consideració pragmàtica, econòmica, política, militar o d'un altre tipus, sinó en allò que els marxistes anomenarien superestructura ideològica pura. Si es mira qualsevol altre genocidi es trobaran bases pragmàtiques similars sobre les que es van construir ideologies a manera de racionalitzacions posteriors. Aquests elements no van ser-hi amb els nazis. Els jueus alemanys no controlaven l'economia alemanya a pesar del que deia la propaganda. Només un establiment important industrial, la AEG, la principal companyia elèctrica d'Alemanya, era propietat d'una família jueva, els Rathenau. Els jueus pertanyien en la seva majoria a la classe mitjana, la classe mitja baixa, eren membres de professions liberals i artesans, hi havia una classe mitjana alta de comerciants i algunes famílies riques que eren les propietàries de grans comerços. Però els jueus no eren un grup organitzat. No tenien territori ni cap presència política, militar o de cap poder. Els motius per a la persecució dels jueus no tenen en conseqüència cap relació amb la realitat: es tracta d'una construcció amb la idea d'una conspiració jueva imaginada per a controlar el món, la suposada corrupció de la sang alemanya i de la societat i la cultura per part dels jueus, el libel de sang i així successivament.

d) La ideologia nazi racista fou totalment revolucionària. El comunisme, volia substituir una classe social per una altra, quelcom ja conegut en la història passada, per exemple a la Revolució Francesa. Els països han reemplaçat a països, imperis a imperis, religions han usurpat i reemplaçat religions. Però "races"? Mai abans. I, per suposat, cal dir que no hi ha races sinó una única que és la humana. Segurament, el Nacionalsocialisme fou l'únic intent verdaderament revolucionari del s. XX, i per suposat, sense cap precedent. Una nova jerarquia havia de governar el món, una jerarquia presidida pels pobles nòrdics de la "raça ària": a més dels alemanys, els escandinaus, els anglesos, holandesos i flamencs, cap dels quals sembla que es va entusiasmar amb una suposada pertinença a la "raça superior".

2.3.8. De quina manera es pot relacionar l'Holocaust amb el genocidi com a concepte i com a esdeveniment?

Segons Moses (2004)⁵⁴ aquesta és una qüestió que ha causat força controvèrsia ja que en el discurs acadèmic i en polítiques d'identitat no es pot separar d'una manera nítida. Mentre que el terme "genocidi" fou creat durant la Segona Guerra Mundial i consagrat en el dret internacional el 1948, l'Holocaust com a tragèdia específicament jueva no fou objecte de consciència fins com a mínim dues dècades més tard. Des d'aleshores, tal com ja s'ha vist, aquells que el consideren com a experiència única per als jueus europeus, han intentat separar-lo de les altres víctimes nazis, així com d'altres casos d'extermini ètnic i racial. Però mentre que l'Holocaust ha assumit un estatus totèmic per molts dels jueus de la diàspora, també ha esdevingut una "memòria cosmopolita" i una font de moral transnacional per molts no-jueus, com a mínim a l'Oest. A la Conferència Intergovernamental sobre l'Holocaust d'Estocolm del 2000, per exemple, els països europeus es comprometien a lluitar contra el genocidi, la neteja ètnica, el racisme, l'antisemitisme i la xenofòbia, remarcant que l'Holocaust ha esdevingut les bases d'una nova memòria oficial europea.⁵⁵

No obstant això, l'atractiu universal de l'Holocaust implica un dilema ineludible. Com a últim estàndard de valoració moral, representants d'altres grups de víctimes reclamen inevitablement el seu 'holocaust'. I, per descomptat, en diversos llibres han aparegut demandes com per exemple, un 'Holocaust Americà' dels pobles indígenes d'Amèrica del Nord, un "Holocaust oblidat" dels xinesos a Nanjing a mans de l'exèrcit japonès el 1937-1938, o del polonesos en el marc del nazisme i fins i tot, l'"Holocaust Espanyol", argumentat per Preston P (2011)⁵⁶. Aquestes declaracions han estimulat al seu torn encara més ambiciosos intents per demostrar d'una vegada per totes que l'Holocaust jueu és "singularment únic".

⁵⁴ Moses D (2004). P 533

⁵⁵ <https://www.holocaustremembrance.com/about-us/stockholm-declaration>

⁵⁶ Preston P (2011). El Holocausto español

Actualment, les persones que escriuen i tracten sobre l'Holocaust, defineixen el terme a través d'aquestes premisses per tal d'orientar els seus lectors. En aquesta recerca, s'utilitzarà aquest terme que serà escrit amb lletra majúscula, s'enquadrarà des del 1933 fins als 1950. El grup principal de víctimes serà el Poble Jueu però també s'inclourà els anomenats "Republicans Espanyols" que van patir el Nazisme principalment en la deportació als camps nazis.

2.4 La Memòria de l'Holocaust

Aquest apartat tractarà com la memòria de l'Holocaust arreu del món s'ha anat construint des del moment en que va acabar la segona guerra mundial fins avui.

Tal com diu Hilberg R (1996)⁵⁷, al començament, és a dir al finalitzar la segona guerra mundial, no va existir l'Holocaust, va ser indistingible del milions de víctimes civils. Fou una època de silenci, una etapa d'eclipsi quasi total, en paraules de Novick P (1999)⁵⁸.

La Teoria psicosocial del trauma dóna una interpretació per aquest possible silenci. Considera que tant jueus com no jueus a l'enfrontar-se a un horror de tal magnitud van reaccionar amb silenci i perplexitat, els primers per les enormes pèrdues i patiments i els segons pel sentiment de culpa. Aquesta teoria sosté que allò que es reprimeix té tendència a emergir més tard en forma de boom, i justament aquesta és la reacció actual amb la memòria de l'Holocaust. En termes sociològics però, aquesta explicació no resulta tant convincent. De fet, nombrosos supervivents consideren que l'explicació del silenci no era que no poguessin o no volguessin parlar sinó que pocs estaven disposats a escoltar. Primo Levi, per exemple, va trigar molts anys a poder publicar el seu primer llibre, *Si això és un home*, ja que no li va ser possible trobar editor. Ningú estava interessat. Aquest és un bon exemple del concepte de memòria col·lectiva de Halbwachs, ja que per tal que apareixi una memòria de l'Holocaust cal anar més enllà de la comunitat de les víctimes. Que aquests records siguin evocats depèn dels contextos socioculturals i polítics⁵⁹

⁵⁷ Hilberg R (1996). The politics of Memory: the journey of a Holocaust historia

⁵⁸ Novick P (1999). The Holocaust in American Life

⁵⁹ Baer A (2006). P. 63-73

Un d'aquests contextos que no va facilitar aquesta memòria, en un principi, fou el clima polític de la guerra freda, que va fer emmudir bona part del que podria haver-se dit sobre el règim nazi. En aquell moment, van sorgir noves necessitats i noves aliances. Els ex aliats soviètics es convertien en els nous enemics i l'enemic de llavors, Alemanya, es va tornar en el nou aliat en la lluita contra el totalitarisme comunista. Aquest mateix context va beneficiar a l'Espanya franquista i en canvi va condemnar a l'Espanya Republicana. Parlar del genocidi jueu i dels crims nazis podria resultar nefast per la col·laboració amb la República Federal Alemanya. Per altra banda, els jueus americans eren sospitosos de simpatia o inclús de complicitat amb el comunisme, mentre que els jueus soviètics eren acusats de cosmopolites i purgats per Stalin. Aquesta situació va ser molt beneficiosa per Alemanya ja que li va permetre oblidar el seu passat immediat, evitar culpes i poder reconstruir el país. És més, en aquest moment, la població alemanya no es veia culpable sinó que inclús es considerava víctima. Ells eren les víctimes d'un règim nazi que no havien volgut, a més havien patit uns terribles bombardejos, la destrucció del seu país i enormes pèrdues tant humanes com econòmiques. Per tot això la memòria de l'horror nazi constituïa un record particular que romania quasi exclusivament en els col·lectius de víctimes.

Pel que fa a França, Bèlgica i Holanda la memòria dominant, després de la guerra, es va forjar mitjançant la construcció d'una imatge heroica basada en la resistència al nazisme. Es va exaltar les víctimes que van morir per les seves conviccions o activitats polítiques mentre que aquells que van ser deportats i assassinats per origen i condició, jueus i gitanos, no provocaven en aquell moment l'interès ni l'atenció que van obtenir dècades més tard.

Van caldre dues dècades per tal que l'Holocaust fos identificat amb un nom i amb un discurs. Els anys 60 suposen un gir important en la consciència pública sobre el genocidi jueu especialment a Alemanya, Israel i als Estats Units. El judici d'Adolf Eichmann el 1961 fou un punt d'inflexió on l'Holocaust passava a formar part de la identitat de tots els israelians. A més, fou el primer moment on apareixia en l'opinió pública la memòria del genocidi de la mà dels supervivents. A Alemanya, en els processos d'Auschwitz a

Frankfurt entre 1963 i 1968, també hi ha un canvi en la percepció de víctimes i botxins. Les víctimes ara ja no eren la població alemanya sinó els perseguits pel nazisme. El debat comença quan el relleu generacional demana responsabilitats als seus pares. Pel que fa als Estats Units, els anys 60 també suposen l'emergència i redescobriments d'identitats ètniques i religioses entre les minories americanes. Els jueus americans comencen a recordar l'Holocaust com l'eix de l'herència comuna.

És en aquest context, doncs, que el genocidi dels jueus d'Europa comença a emergir com un esdeveniment singular. Les víctimes que en un inici havien estat diluïdes i marginades són reconegudes, es subratlla la seva naturalesa principalment jueva i la unitat de la tragèdia. Comencen doncs a aparèixer termes específics per designar-la, tal com s'ha detallat anteriorment. Mots com "*Holocaust*", "*Shoah*" i "*Auschwitz*" són termes que s'estenen en aquests anys i que impliquen que aquest fou un esdeveniment separat de la resta dels fets relacionats amb el nazisme. Amb l'ús d'aquestes paraules, el que havia passat deixava de ser un esdeveniment tràgic més per ser únic i incomparable. Però al mateix temps que s'especificava la singularitat del genocidi nazi, aquest es convertia en un mite, buidat de la seva contingència històrica i dotat d'una naturalesa immutable. En paraules d'Alex Baer: "*Pocs esdeveniments poden rivalitzar avui amb el poder mític de paraules com "Holocaust", "Auschwitz" o "Shoah"*".

Però no fou fins quasi els anys 80 que els termes 'víctima', 'supervivent' i 'testimoni' entren a formar part de la consciència moral.⁶⁰ Un any clau en aquest procés és el 1978 quan s'emet la sèrie televisiva Holocaust, abans esmentat, que va tenir un enorme impacte tant als Estats Units com a l'Alemanya Federal. S'estima que més de cinc-cents milions de persones a tot el món van veure la sèrie. Aquesta va representar la incorporació de la memòria de l'Holocaust a un discurs públic més complex i multidimensional, en que la cultura popular comença a jugar un paper determinant. La memòria social contemporània és cada vegada més una "memòria cultural" que es defineix per la popularització de la història, específicament per la història explicada a través del cinema i la televisió. L'Holocaust és paradigmàtic d'aquesta transformació, en

⁶⁰ Assmann A (2010). P 97-119

que els mitjans massius ofereixen perspectives interpretatives i fonts d'identificació històrica que mai abans s'havien assolit. Tal com assenyala Norbert Frei, aquest docudrama evidenciava que fins aleshores la historiografia no havia sabut comunicar la història a una societat que ara, consternada, descobria el seu propi passat. Havien faltat representacions senzilles, una escriptura de la història social clara i evident. I això, paradoxalment, ho va proporcionar una sèrie televisiva nord-americana. Considerant el context com a aspecte important, cal destacar que aquesta sèrie va arribar a Alemanya quan ja havia tingut lloc el canvi generacional, la negació dels pares havia donat pas a la interrogació crítica per part dels fills. En la nova generació havia desaparegut la culpa personal i havia emergit una clara voluntat d'assumir una responsabilitat política o moral col·lectiva. Tot i que en els últims anys, en estudis fets entre estudiants alemanys, sobre la seva actitud envers el coneixement sobre l'Holocaust, apareix el que s'anomena "la fatiga de l'Holocaust", és a dir, considerar que ja en saben prou del tema, que ja se n'ha parlat massa i que potser caldria passar full. A més a més, també comença a aflorar un cert sentiment per no responsabilitzar als seus predecessors (Ahlheim and Heger, 2002; Wineburg 2007).

Tornant als anys 80 als Estats Units, hi ha un altre aspecte que potenciarà l'emergència de la memòria de l'holocaust, també abans apuntat, la creació de la comissió governamental per a la construcció d'un museu memorial de l'Holocaust. És en aquest moment, que l'esdeveniment vol aconseguir una memòria més universal i per això caldrà passar per un procés de "dejudització". Aquesta "universalització" implicarà la incorporació de totes les víctimes del nazisme dins el terme "Holocaust". Les polèmiques sobre aquesta qüestió es van prolongar durant anys fins a arribar al consens en que no s'exclouessin els altres grups de víctimes però sé subratllés la centralitat de l'Holocaust com una tragèdia jueva. Tot i així, aquesta polèmica encara no ha estat del tot resolta, i avui ens trobem amb diferents concepcions de memòria singular i memòria universal, tal com ja s'ha explicat.

Amb la creació del Museu de l'Holocaust de Washington, la dècada dels 90, viurà un boom en museus memorials. Aquestes institucions compleixen diverses funcions, a més a més de les tradicionals de centres de documentació, investigació i educació es

constitueixen en monuments i espais consagrats per als rituals -laics o religiosos -del record col·lectiu. Convertint-se en mitjà de masses.⁶¹

També en aquesta època apareixen les commemoracions oficials i l'augment en la filmografia que tendirà a fer de l'Holocaust la metàfora del s. XX com l'època de les guerres, dels totalitarismes, dels genocidis i dels crims contra la humanitat. Al centre d'aquest sistema de representacions s'instal·la una figura nova, el testimoni, el supervivent dels camps nazis, la víctima, que prendrà el relleu als herois i resistents dels anys 60.⁶² Aquesta situació en que per un cantó es sacralitzen les víctimes que foren oblidades i per l'altra, s'oblida als herois que es van idealitzar denota de quina manera la memòria col·lectiva s'ancora profundament en el present, amb els seus canvis i paradoxes. Hi ha exemples de com una mateixa víctima, depenent el seu context, s'identifica els anys 50, com a víctima política i com a víctima jueva els anys 90. Aquest serà el cas de molts soviètics després de la caiguda del mur i en el seu retrobament amb la seva identitat jueva. Cal tenir en compte però que això no suposa pas que aquest testimoni hagi mentit i que hagin donat un testimoni vertader i un de fals sinó que tots dos són autèntics, cada un es basa en el context, la sensibilitat, les representacions identitàries i ideològiques del moment que ho explica. La memòria, en síntesi, sigui individual o col·lectiva, és una visió del passat filtrada sempre pel present.⁶³

Per altra banda, també en el moment de la caiguda del mur de Berlín el 1989, la memòria de l'holocaust passarà a jugar un paper important tant en la cultura com en la política europea. Serà en aquest moment, que molts Caps d'Estat europeus – França i els Països Baixos, 1995, Polònia, 2001 i Dinamarca, 2005 expressaran disculpes oficials per la seva participació o col·laboració. En segon lloc, el 1998, el primer ministre suec Göran Persson, juntament amb Tony Blair i Bill Clinton, establiran la *Task Force for International Cooperation on Holocaust Education, Remembrance and Research* (ITF), actualment, la *International Holocaust Remembrance Alliance* (IHRA), on el gener del 2000, tindrà lloc la Declaració d'Estocolm, signada pels caps d'Estat i representants de 40 països. Aquesta

⁶¹ Idem p. 191 -192

⁶² Traverso (2006) P. 17-19

⁶³ Idem p. 24-25

declaració establirà el compromís per part dels seus signants per promoure l'educació sobre l'Holocaust, la memòria, i la investigació. I en tercer lloc, l'any 2005, el Parlament Europeu adoptarà una resolució per preservar la memòria de l'Holocaust. Tots aquests esforços nacionals i internacionals serviran com a evidència de que Europa reconeix que l'Holocaust exerceix un lloc crucial en les memòries nacionals i europees.

Al cercar quins poden ser aquells fets o contextos que provoquessin aquestes iniciatives, s'ha de tenir en compte, l'impacte que va suposar en la consciència europea la guerra a l'antiga Iugoslàvia. Va suposar un xoc per a Europa. Aquesta, no només va donar lloc a un debat sobre el passat que encara no havia confrontat Europa, sinó que també va contribuir a un major interès en l'Holocaust tant entre el públic com entre els polítics. Tot i que no es pot deixar de banda les diferències nacionals en cada país d'Europa, provinent de les diferents experiències durant la Segona Guerra Mundial, es pot concloure que el que va succeir a l'antiga Iugoslàvia durant la dècada de 1990 va ser, però, l'inici d'una europeïtzació de l'Holocaust, tant com a memòria com a guia moral.⁶⁴

Ja s'ha explicat en la primera part d'aquest capítol que Todorov fa una distinció entre memòria exemplar i memòria literal. Una possible forma per assumir alguns dels reptes que planteja la memòria de l'holocaust es fent-ne ús com a memòria exemplar.

Evidentment, no s'han de confondre les realitats històriques, com per exemple el règim hitlerià i el règim estalinista i les representacions ideològiques pròpies d'aquests règims: una cosa és comparar dues doctrines, nazisme i estalinisme, i l'altra, Auschwitz i Kolyma. Cal recordar, que comparar no significa explicar (mitjançant una relació causal) i molt menys perdonar: els crims nazis no s'expliquen pels crims estalinistes, com tampoc al revés, i, ja s'ha dit sovint, l'existència d'uns no converteix de cap manera en menys culpable la perpetració dels altres.

⁶⁴Stokholm Banke CF (2015). The Holocaust and EU politics of memory EU Politics of Memory, COST-workshop "In Search of Transcultural Memory of Europe", European University Institute/Robert Schuman Centre for Advanced Studies, 19-20 June p. 6-8

A continuació es detallaran alguns exemples que poden fer més clar el que suposa una memòria o bé l'altra. David Rousset, presoner polític deportat a Buchenwald, va decidir utilitzar la lliçó del passat per abordar la situació present en aquell moment, i denunciar els gulags soviètics. Per ell, aquest era el seu deure com antic deportat. Evidentment, que una elecció així implicava acceptar la comparació entre camps nazis i camps soviètics. Un altre exemple seria el de Paul Teitgen, també antic deportat a Dachau, que el 1957 va dimitir del seu càrrec de secretari de la prefectura d'Alger motivat per la semblança entre els senyals de tortura que observava en el cos dels presoners algerins i les dels mals tractaments que ell mateix havia patit en els soterranis de la Gestapo de Nancy. O el cas de Vassili Grossman, el qual va descriure en la seva obra *Vida i destí*, l'abominació d'ambdós règims. Finalment, Marek Edelman, líder de l'aixecament del gueto de Varsòvia, va establir una comparació amb la guerra de Bòsnia-Hercegovina sentenciant que aquesta: "*És una victòria pòstuma de Hitler*".

Traverso, també fa ús d'aquesta memòria exemplar. Ell posa com exemple les zones d'espera on són retinguts els estrangers en situació irregular i els sol·licitants d'asil polític. Evidentment no són ni de bon tros comparables als camps nazis. I tanmateix presenten, al si de les nostres societats democràtiques, alguns trets essencials característics del paradigma del camp de concentració. Segons Giorgio Agamben, aquest és un espai que s'obre quan l'estat d'excepció comença a esdevenir la regla. Les persones que hi són internades corresponen a la definició de pària que donava Hannah Arendt: un fora de la llei, no perquè hauria transgredit la llei sinó perquè no hi ha cap llei que el reconeix i el protegeix.⁶⁵

2.4.1. La memòria de l'Holocaust en el nou mil·lenni: memòria universal i memòria global

Tenint en compte la premissa que la història és universal i la memòria particular, quin pot ser el significat d'una 'memòria universal' o 'global'? La globalització es defineix generalment com l'extensió i comunicació de l'acció humana a través de fronteres

⁶⁵ Traverso E (2006)p. 109 - 113

geogràfiques, econòmiques, polítiques o culturals. Aquest procés d'extensió no és només un procés intencional i direccional, sinó també un d'emergent i de desbordament a través dels canals dels mitjans de comunicació i Internet.⁶⁶

Diner D (2007), que va introduir el concepte de *"Zivilisations Bruch"* (ruptura de la civilització) ha descrit l'Holocaust tant com un esdeveniment universal com particular: 'Aquest crim universal, va ser perpetrat contra la humanitat per mitjà de l'extinció d'un grup en particular, a saber, els Jueus'. Una altra perspectiva és la de Daniel Levy i Nathan Sznaider (2001) que advoquen per la universalitat de l'Holocaust no en termes epistemològics sinó en termes de difusió dels mitjans. Per a ells, l'Holocaust és únic en oferir una memòria universal, global i cosmopolita. El seu estudi es basa en les memòries mediatitzades icòniques de l'Holocaust que han desbordat les fronteres nacionals i que troben una ressonància a tot el món, com el diari d'Ana Frank, el judici d'Eichmann o la sèrie televisiva Holocaust. La seva atenció se centra en la televisió, el cinema i la cultura popular com a poderosos agents de la globalització, portant el missatge de l'Holocaust a tots els racons del món. Com a sociòlegs, els autors situen la memòria de l'Holocaust en el context de l'era de la 'segona modernitat'. D'acord amb Ulrich Beck i Anthony Giddens, segona modernitat és una evolució de la primera modernitat. Mentre que l'era de la primera modernitat es defineix per les nacions, la segona modernitat es defineix per una societat global, que estableix els individus lliures del 'contenedor de l'Estat-nació' per moure i triar lliurement entre els països i les lleialtats. D'acord amb Levy i Sznaider, doncs, la memòria de l'Holocaust pot proporcionar a aquesta societat global un ethos mundial apropiat: *"En un món on la humanitat se sent perplexa i desplaçada que cerca la claredat moral enmig de les inseguretats, l'Holocaust ofereix una norma estable i una torxa que els guiï"*. Després que la memòria ha deixat els contenidors nacionals i s'ha convertit en desterritorialitzada amb l'ajuda dels mitjans de comunicació, la memòria cosmopolita de l'Holocaust pot garantir els drets humans i oferir una base moral per al futur de la humanitat. Ells argumenten que la memòria negativa del sofriment jueu i l'extinció brutal de la vida i la cultura pot servir com una norma moral que proporciona la cohesió necessària per a la societat global del futur. Malgrat els seus diferents supòsits

⁶⁶ Idem p. 98 -99

teòrics, Levy i Sznajder segueixen l'argument de Diner de que l'Holocaust és particular i universal a la vegada. El descriuen com el trauma col·lectiu paradigmàtic que pot ser adoptat per altres grups de víctimes que són capaços de reconèixer al seu propi patiment en la destinació de les víctimes jueves. La seva esperança era que una memòria de l'Holocaust cosmopolita podria actuar com *“el model d'autocrítica nacional, la difusió dels drets humans com a principi legitimador de la societat global i ajudar a afirmar la diferència”*⁶⁷.

Així doncs, l'Holocaust es torna un motiu d'enorme força política davant conflictes contemporanis, on es reproduïxen situacions de negació de valors i principis democràtics o, directament, de genocidis o neteges ètniques. L'Holocaust, com a discurs omnipresent memorístic que es projecta com a advertència sobre escenaris presents, abraça més que el propi extermini dels jueus d'Europa. Engloba el nazisme des de la mateixa arribada de Hitler al poder, la negació de la democràcia amb la clausura del sistema democràtic i la persecució dels adversaris polítics, la segregació i eliminació dels discapacitats psíquics i físics com a negació del principi de solidaritat i el dret a la vida, la negació de la llibertat sexual com l'exclusió i internament d'homosexuals, etc. Els testimonis de Jehovà, els gitanos exterminats o els republicans espanyols en els camps de concentració, cada un d'aquests casos també són portadors d'una lliçó o un ensenyament per al present.

Però les lliçons del passat no es redueixen només a una mirada sobre les víctimes del nazisme i les atrocitats comeses contra elles. També són memòria del bé. D'aquí el paper que ocupen els discursos i narratives memorístiques dels anomenats *“justos entre les nacions”*, títol que atorga l'Estat d'Israel a tots aquells gentils que van posar en perill la seva vida per salvar una vida jueva.⁶⁸

De totes maneres, tot i aquest caràcter globalitzador, Jeffrey Alexander (2004) identifica diverses fronteres nacionals i culturals, on l'extensió de la memòria de l'Holocaust hi troba obstacles. Entre elles, sobretot, les regions i règims comunistes. Com per exemple

⁶⁷ Idem p. 105 - 107

⁶⁸Baer A (2006).P. 42-43

Rússia, que tot i ser un dels principals agents històrics, l'alliberador heroic del camp d'Auschwitz, no forma part de l'IHRA, ni ha pres el dia 27 de gener com a Dia Internacional en Commemoració de les Víctimes de l'Holocaust. Els russos continuen celebrant el 9 de maig com el final victoriós de la seva 'gran guerra patriòtica'. Commemoren l'honor dels soldats russos i el sofriment de la nació, però no inclouen en aquesta memòria el patiment i l'assassinat en massa dels jueus d'Europa i per tant queden fora d'aquesta, cada vegada més gran, comunitat de memòria. Cal dir, però que les Comunitat Jueves i el Centre de l'Holocaust de Moscou sí que commemoren aquest dia.⁶⁹ Aquest és un exemple important en aquesta recerca, donat que un dels lligams de la memòria de l'Holocaust amb l'Estat Espanyol es troba justament en aquesta regió geogràfica pel que el seu context segurament tindrà una incidència concreta que s'analitzarà en el capítol 4.

2.4.2. La Memòria de l'Holocaust a l'Estat Espanyol

Espanya s'incorpora tard a la memòria de l'Holocaust i ho farà il·lustrada pels els lligams que segueixen pesant sobre el seu propi passat. Segons Baer A (2006), la pregunta que cal fer-se aquí és: hi pot haver una cultura de la memòria de l'Holocaust quan no hi ha una cultura de la memòria de la tragèdia espanyola?

Sovint es diu que l'Holocaust té a veure amb Espanya pels milers de republicans que van morir als camps Nazis. Aquesta argumentació podria ser equívoca, si amb ella es confon la deportació amb el genocidi pròpiament. De fet, els propis supervivents republicans, com per exemple Jorge Semprun, són els primers de denunciar la diferència i advertir de no caure en aquest parany. El que sí que és vàlid és dir que Mauthausen vincula l'Estat Espanyol amb l'Holocaust perquè el que allà va passar no és un episodi aliè a l'Espanya franquista. Les víctimes espanyoles de Mauthausen donen compte d'un crim que assenyalava no només a Hitler, sinó als gairebé deu anys de complicitat criminal entre el règim de Franco i l'Alemanya nazi. Per altra banda, no seria possible construir una memòria de l'Holocaust a Espanya sobre l'oblit de les víctimes republicanes. La categoria

⁶⁹ Assmann A (2010). P. 98- 101

de les quals i les seves conseqüències a l'acabar la guerra no les equiparen als altres resistents polítics sinó que tenen unes característiques específiques. No només les que van patir als camps nazis. També les que van morir de fam i fred en els camps d'internament francesos o les víctimes de la implacable repressió interior a la postguerra. Totes elles estan inexorablement relacionades amb la història del feixisme a Europa.

Un altre obstacle important que troba la memòria del genocidi nazi a Espanya és el dens mantell de desconeixement al voltant del tema jueu. D'una banda els segles d'absència de jueus a la Península, també la seva petita col·lectivitat actual poc visible al costat de la representació del conflicte araboisraelià, fa que el record de la catàstrofe jueva durant l'Holocaust sigui automàticament sospitosa de prosionista. Ajudada pel gir antiisraelià i propalestí d'un sector de l'esquerra a partir de la dècada dels 70. En l'oblit queda la salutació solidària del Govern republicà en l'exili al nou Estat jueu o el missatge des de Moscou de la Pasionaria. L'Holocaust tendeix a funcionar com un element central a l'hora de jutjar a Israel i d'exigir, en un grau generalment molt superior a la resta dels països, que la seva actuació sigui moralment d'acord amb la seva història. Un altre aspecte important a ressaltar és de quina manera es va articular a la URSS la política de la memòria de l'Holocaust i com aquesta va influir en els republicans exiliats, especialment els relacionats amb el partit comunista.

A mesura que l'Holocaust es difon com a cultura o com a memòria globalitzada, alguns dels seus efectes es poden apreciar també a Espanya. Trobem referències a l'Holocaust en la discussió sobre la tolerància i l'acceptació i integració i les diferències en una societat creixentment multicultural. Els brots de racisme, xenofòbia i antisemitisme a Espanya també han fet de l'Holocaust un recurrent lloc simbòlic, la invocació pública és plantejada cada vegada amb més freqüència. No en el sentit de les comparacions impossibles, sinó com a categoria interpretativa, com a memòria exemplar i vigilant davant els atropellaments del present. En aquest context va sorgir amb força la veu de Violeta Friedman, supervivent d'Auschwitz establerta a Madrid, qui a partir del judici per difamació contra el nazi Degrelle el 1994 inicia una lluita de resposta al neonazisme i al

racisme fent de la seva experiència de l'Holocaust un advertiment per a les generacions actuals.⁷⁰

Finalment, mencionar tres últims aspectes que en els deu últims anys han jugat un paper en la construcció d'aquesta memòria. El primer és la decisió del govern espanyol del 10 de desembre de 2004 de declarar el 27 de gener com a dia oficial en memòria de les víctimes de l'Holocaust, dins el marc del dia Internacional de l'ONU. El segon és la Llei de la Memòria Històrica de 2007 que té com objectiu específic preservar la memòria republicana i els seus llocs de memòria. I per últim, l'entrada com a membre de ple dret de l'Estat Espanyol a l'*International Holocaust Remembrance Alliance (IHRA)*. Des de llavors, i per primera vegada, l'ensenyament sobre l'Holocaust s'ha inclòs al currículum educatiu espanyol, utilitzant un enfocament multidisciplinari.

2.4.3. Reptes actuals que comporta la memòria de l'Holocaust?

Un d'aquests reptes és intentar reconciliar història i memòria amb universalització i globalització. Wolf Kaiser, director de la Casa de la conferència de Wannsee, de Berlin, ha posat èmfasi que una confrontació adequada i un tracte responsable amb l'Holocaust ha de brollar dels països en si mateixos: 'Imposar un model unificat des de l'exterior és ineficaç i fins i tot pot ser contraproductiu. L'objectiu ha de ser integrar la història de l'Holocaust en la respectiva narrativa històrica nacional'. Els historiadors i pedagogs, per tant, sostenen que en lloc d'imposar a Europa una memòria transnacional unificada de l'Holocaust, el que es necessita és una constel·lació de diferents memòries nacionals autocrítiques que reflecteixen la qualitat multi-perspectiva de l'Holocaust com un cas exemplar de la història. Tot i aquestes reflexions que argumenten a favor de la diversitat històrica i un enquadrament nacional de la memòria de l'Holocaust, s'han pres mesures internacionals per transcendir l'àmbit nacional mitjançant la remodelació i la normalització d'aquesta memòria en termes d'una referència històrica comuna.⁷¹

⁷⁰ Idem p. 238 - 243

⁷¹ Baer A (2006). P. 101

Un altre repte és el que ja s'ha apuntat de trobar un diàleg entre les memòries individuals i les memòries col·lectives. El deure de memòria, noció reivindicada per les organitzacions de deportats, les comunitats jueves i la consciència militant i cívica de nombrosos autors, institucions i associacions, amb una comprensió del compromís que es basa en el protagonisme de l'escolta i de la transmissió de memòria, pot convertir-se en un parany, el d'una memòria obligada. Introduir l'imperatiu en la llibertat de la constitució recíproca de les memòries individual i col·lectiva pot obstaculitzar aquest diàleg.⁷²

Una manera per resoldre-ho, segons Carles Torner (2002) podria ser més que parlar de deure de memòria parlar de treball de memòria. Aquest treball significa donar voltes al relat de l'holocaust, tornar-hi incansablement per considerar d'una altra manera la relació que es té amb aquesta memòria i amb les representacions de les víctimes que implica. Per ell, la virtualitat de la memòria social de l'Holocaust pren cos en cada memòria col·lectiva d'una manera diferent. En cadascun d'aquests contextos, un dels eixos dels debats de la memòria és el de la unificació d'una memòria comunitària jueva i d'una memòria col·lectiva nacional i cívica, dirigida al conjunt de ciutadans del país. En l'espai públic en que s'elaboren recíprocament totes dues formes de memòria col·lectiva, cadascuna amb el seu pluralisme intern i els seus esforços per unificar un discurs, es plantegen diferents qüestions que suposen nous reptes: Qui té dret a fer parlar la memòria de l'Holocaust? A quin públic va adreçat aquest discurs de memòria? Quin paper poden tenir l'escola i els mitjans de comunicació en la memòria de l'Holocaust? Juntament amb aquest debat també es planteja la qüestió sobre la realitat actual de la memòria de l'holocaust, la seva presència o absència en l'espai públic europeu i sobre l'abast del negacionisme i la pertinència d'una vigilància creixent per lluitar-hi en contra.

⁷² Torner C (2002). Shoah. Una pedagogia de la Memòria. p. 102-104

2.5 Antisemitisme

Un cop definit què comprèn la paraula Holocaust, hi ha dos altres conceptes a tenir en compte com a variables explicatives de la relació entre l'Estat Espanyol i l'Holocaust. Un és el grau i tipus d'antisemitisme que existia a l'Estat Espanyol i l'altre serà els diversos tipus de Totalitaritisme existent tant durant com després de l'Holocaust i que seran clau per entendre la construcció i interpretació de la memòria del mateix.

El terme antisemitisme fou encunyat cap al 1870 per Wilhelm Marr, un dels primers propagandistes del racisme germànic *völkisch*, que exaltava la superioritat de la raça ària, pròpiament dita. El jueu i el judaisme eren una realitat biològica i racial, no religiosa, una condició no superable mitjançant la conversió. Per això, l'antisemitisme racista i l'antijudaisme religiós difereixen profundament en la seva definició d'allò que és jueu, i en els pressupòsits ideològics que estan en les dues concepcions del món, la racista i la cristiana. Fins a tal punt que, per als racistes conseqüents, el cristianisme no és sinó una creació judaica destinada a aniquilar la salut dels pobles europeus, singularment els germànics, amb les seves arrels paganes. De totes maneres, aquest terme va adquirir un èxit tan gran i tan ràpid que des d'aleshores s'ha anomenat antisemitisme a tota la judeofòbia, de tal manera que es parla d'antisemitisme cristià o antisemitisme medieval, sense massa rigor.⁷³

L'odi específic contra els jueus, però, va precedir a l'era moderna i a l'encunyació del terme antisemitisme. Entre les manifestacions més comunes d'antisemitisme al llarg de la història trobem els pogroms, disturbis violents llançats contra jueus i freqüentment encoratjats per les autoritats governamentals. A l'Edat Mitjana aquests pogroms eren sovint incitats pel libel de sang, falsos rumors que deien que els jueus utilitzaven la sang de nens cristians amb finalitats rituals.⁷⁴

⁷³ Álvarez Chillida G (2002) El Antisemitismo en España. La imagen del judío (1812 – 2002). P. 22

⁷⁴ Antisemitism – United States Holocaust Memorial Museum-
<https://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10005175>

En l'era moderna, els antisemites afegeixen una dimensió política a la seva ideologia d'odi. En l'últim terç del segle XIX, es van formar partits polítics antisemites a Alemanya, França i Àustria. Publicacions com els Protocols dels Savis de Sió van donar suport a les teories fraudulentament d'una conspiració jueva internacional. Un component potent d'antisemitisme polític va ser el nacionalisme, els adherents sovint denunciaven falsament als jueus com a ciutadans deslleials. Al segle XIX sorgeix un moviment xenòfob "*völkisch moviment*" format per filòsofs alemanys, acadèmics i artistes que van veure l'esperit jueu com aliè a la germanitat en forma d'una noció d'allò Jueu com a "no alemany". Els teòrics de l'antropologia racial proporcionaren suport pseudocientífic per aquesta idea. El partit nazi, fundat el 1919 i dirigit per Adolf Hitler, va donar expressió política a les teories del racisme. En part, el partit nazi va guanyar popularitat mitjançant la difusió de propaganda anti-jueva. Milions de persones van comprar el seu llibre, *Mein Kampf*, que advoca per l'eliminació dels jueus d'Alemanya. Amb l'arribada dels nazis al poder el 1933, el grup va demanar un boicot econòmic contra els jueus, a més d'una censura de molts dels autors jueus entre d'altres, escenificada a través de la crema de llibres feta pels universitaris el dia 10 de maig a Berlín; i la promulgació d'una legislació discriminatòria contra els jueus. El 1935, les Lleis de Nuremberg definien racialment als jueus per la seva "sang" i van ordenar la separació total dels anomenats "aris" i "no aris", legalitzant d'aquesta manera una jerarquia racista. A la nit del 9 de novembre de 1938, els nazis van destruir sinagogues i aparadors de botigues propietat de jueus a tot Alemanya i Àustria, aquesta fou coneguda en els entorns nazis com *Kristallnacht* (Nit dels Vidres Trencats). Aquest esdeveniment va marcar una transició a una era de destrucció, en la qual el genocidi es convertiria en l'enfocament singular de l'antisemitisme nazi i l'Holocaust, en l'exemple més extrem de la història de l'antisemitisme.

Un estudi recent fet per Heilbronner O (2004)⁷⁵ considera que fins a la dècada de 1960 la majoria dels estudis sobre el partit nazi i el nacionalsocialisme van argumentar que l'antisemitisme era un factor essencial per explicar l'èxit nazi abans de 1933. No obstant això, en les últimes dècades, nombrosos estudis han demostrat que l'antisemitisme era

⁷⁵ Heilbronner O (2004). German or Nazi Antisemitism. In The Historiography of the Holocaust

probablement una mica menys representatiu en l'activitat i propaganda del partit nazi en el període anterior a 1933, sobretot en els últims anys abans que Hitler es convertís en canceller. Avui dia, la majoria dels estudis coincideixen que encara que un nucli dur dels antisemites radicals existia dins del partit, la majoria dels membres evitaven participar en l'activitat antisemita.

Fou durant la Primera Guerra Mundial que apareixen els primers signes d'una reubicació de l'antisemitisme alemany. I fou en el període posterior a 1918 que es va veure la infiltració generalitzada del llenguatge i argumentació antisemita en el discurs polític. En la cultura política, amb les excepcions del partit democràtic alemany i el Partit Socialdemòcrata alemany, que s'oposaven a l'antisemitisme, tots els grups (inclòs el Partit Comunista Alemany) empraven una retòrica antisemita, ja sigui moderada o radical, per tal de mobilitzar partidaris existents i nous i per debilitar els seus rivals polítics. A la vida religiosa, les esglésies protestants i catòliques van exercir un paper important en aquest procés. Va ser sobretot l'església protestant que es va mantenir fermament en el camp *völkische*, encara que va rebutjar l'antisemitisme extrem. Molts pastors i vicaris de l'Església pertanyien al Partit Nazi. L'Església Catòlica, per contra, va refusar l'antisemitisme radical i el *Völkisch*, però amb el temps va passar a tenir una simpatia pel nacionalisme.

Els orígens del nazisme i l'antisemitisme nazi, per tant, es troben a la crisi de la societat de Weimar, que es va reflectir en una radicalització profunda i la politització d'aquesta societat. El populisme radical que tant caracteritza les perifèries antisemites en el període del Segon Reich va guanyar una posició central en el període de Weimar, com a resultat de la guerra, la revolució i els esdeveniments de la dècada de 1920. El nazisme era central per a tots els moviments socials que havien existit en els marges de la societat guillermina, s'havia elevat a la prominència durant la guerra i s'havia convertit en influent durant la dècada de 1920. Però el que és encara més significatiu va ser que, a més de les corrents extremistes que s'havien infiltrat en el partit, el nazisme en el període anterior a 1933 també va representar els de la societat alemanya: liberals nacionals, el conservadorisme social, catòlics i l'esquerra socialista. Les idees democràtiques, conservadores, liberals i marxistes podien trobar-se dins del partit,

juntament amb les demandes de reforma social i política sota un règim democràtic o autoritari populista. I de banda a banda amb l'antisemitisme racial que havia existit al marge de la societat imperial, el tipus populista que va ser prominent en la perifèria i que va trobar una llar en els partits populistes-radical-conservadors del Segon Reich també va estar representat al partit nazi.

La majoria dels historiadors estan d'acord avui que durant els primers anys del Tercer Reich "la guerra contra els jueus" no era l'objectiu principal del nou règim. Friedländer S (2009)⁷⁶ sosté que es van dur a terme boicots, les accions de base espontànies i legals, però no més que això. La tasca principal era eliminar els jueus dels seus càrrecs a l'Estat i l'economia, però els jueus podrien seguir vivint a Alemanya fins com a mínim el 1936. Tal com Herbert U (2000)⁷⁷ ha afirmat recentment, el poble alemany no va donar suport fanàticament a una política anti-jueva fins a finals dels 30s. Fou, amb la Segona Guerra Mundial que l'antisemitisme va arribar al seu clímax.

2.6 Totalitarisme

L'objectiu principal d'aquesta Tesi és establir les relacions de l'Estat Espanyol amb l'Holocaust, essent una d'aquests relacions a través dels Perpetradors. Per això es considera important, tenir en compte per poder-ho analitzar les ideologies imperants en aquell moment a Europa dins del paraigües dels Totalitarismes.

Segons Traverso E (2003)⁷⁸, totalitarisme és una paraula que pertany a tots els corrents del pensament polític contemporani. Va néixer als anys vint com a adjectiu, totalitari, forjat pels antifeixistes italians per designar la dictadura de Mussolini. Més tard els feixistes la van adoptar reivindicant obertament la naturalesa "totalitària" del règim feixista. Durant els anys trenta el concepte és utilitzat pels exiliats antifeixistes tant italians com alemanys per denunciar els trets comuns tant als estats feixistes (Nazi i

⁷⁶ Friedländer S (2009) El Tercer Reich y los Judíos

⁷⁷ Herbert U (2000). National-socialist Extermination Policies: Contemporary German Perspectives and Controversies.

⁷⁸ Traverso E (2005). El totalitarismo. Usos y abusos de un concepto. P. 99-110

italià) com comunista rus (autoritaris, antiliberals i antidemocràtics). El 1939 el pacte germano-soviètic legitima el seu ús, especialment en la ciència política del món anglosaxó.

De manera global, existeixen dues grans fases: la primera, dels anys vint al final de la Segona Guerra Mundial; i la segona durant la guerra freda, de 1947 fins a la caiguda del mur de Berlín, 1989. En la primera fase, exceptuant la interpretació feixista, el terme desenvolupa una funció crítica enfront als sistemes polítics dominants d'Itàlia, Alemanya i la Unió Soviètica. A la segona, passa a tenir una funció apologètica de l'ordre occidental, és a dir, passa a ser sinònim de comunisme i és utilitzat com a eslògan en defensa del "món lliure". En nom de la seva lluita, es cobreix un vel als crims nazis. El concepte de totalitarisme tanca massa ràpid el debat sobre la "culpabilitat alemanya" obert per Karl Jaspers el 1945. El mateix val pels EUA y la seva nova política exterior, Corea i Vietnam, i Amèrica Llatina. El concepte totalitarisme és únicament utilitzat en el món anglosaxó ja que França i Itàlia i tampoc la resistència franquista, on els partits comunistes hi desenvolupen un paper important, censuren el terme. Amb les revoltes estudiantils dels 60, el terme és abandonat globalment ja que se'l considera contaminat per la propaganda de la guerra freda.

Amb la caiguda del mur però el terme torna a ser utilitzat i s'analitzen segons la definició de Hannah Arendt, com una fusió inèdita d'ideologia i terror, els quals aspiren a remodelar globalment la Societat a través de la violència

Les principals teories del totalitarisme subratllen una sèrie d'analogies incontestables entre nazisme, feixisme i comunisme entesos com a sistemes de poder:

- a) la supressió de la democràcia representativa de l'Estat de dret, a través de l'eliminació de les llibertats individuals i la superació de la divisió de poders, l'establiment de la censura i la introducció d'un monopoli estatal dels mitjans de comunicació
- b) un partit únic dirigit per un cap carismàtic
- c) un fort intervencionisme estatal que tendeix a traduir-se en una planificació autoritària i centralitzada de l'economia.

d) el monopoli estatal i la difusió endèmica de la violència com a forma de govern, fins a la creació d'un sistema concentracionari. Els totalitarismes es dirigeixen no només a excloure, sinó a eliminar els adversaris polítics i els grups o individus considerats com a cossos estranys a la societat (política, nacional, racial, etc.).

2.6.1 Diferències entre Nazisme i Estalinisme

Una mirada sobre l'origen, l'evolució i el contingut social d'aquests règims revela diferències profundes.

1. La seva durada, el règim nazi dura 12 anys mentre que el soviètic 70.
2. La seva manera d'acabar. El primer com una apocalipsi d'una guerra creat per ell mateix, mentre que el segon per una crisi interna.
3. La forma d'iniciar-se. Eleccions enfront revolució
4. La seva ideologia: una visió racista, contra-il·lustració, culte a la tècnica moderna, de mitologia alemanya i de nacionalisme biològic; l'altre, versió escolàstica, dogmàtica i "clerical" del marxisme, proclamant-se hereu de la il·lustració.
5. El seu contingut social: velles elits dominants versus una nova classe dirigent expropiant les velles classes dominants.
6. El tipus de violència: mentre que en el comunisme és essencialment interna a la Societat per al nazisme és essencialment dirigida cap a l'exterior, especialment en el curs de la guerra que desencadena una onada de terror rigorosament codificada i racionalitzada.

Raymond Aron ha analitzat d'una manera molt clara la diferència que hi ha entre comunisme i nazisme, subratllant els objectius últims de cada un d'aquests sistemes: pel que fa al primer, el camp de Treball, o sigui la violència lligada a un projecte de transformació coercitiva i autoritària de la Societat; mentre que el segon, la cambra de gas, és a dir l'extermini com a finalitat en si mateixa, està inscrita en una recerca de purificació racial. A aquests objectius diferents corresponen dos tipus diferents de racionalitat. El projecte social del comunisme no estava privat de la seva pròpia racionalitat, ja que el seu objectiu central era la modernització de l'economia i de la societat soviètica, perseguida a través d'una intensa industrialització i col·lectivització

de l'agricultura. Els resultats van ser, en gran mesura, catastròfics (esfondrament de la producció agrícola, fam, declinació demogràfica), arribant de vegades a comprometre l'objectiu mateix de la modernització. Al nazisme pel contrari, la contradicció era flagrant entre la racionalitat dels mitjans utilitzats i la profunda irracionalitat de l'objectiu buscat: la dominació de la "raça ària". Durant la guerra, la política nazi d'extermini dels jueus (i en menor mesura dels gitanos) es va revelar irracional fins i tot en el pla econòmic i militar, ja que va ser realitzada mobilitzant recursos humans i mitjans materials sostrets de fet a la guerra i destruint una part de la força de Treball present en els camps. Les víctimes de l'estalinisme eren la conseqüència de procediments "bàrbars" i coercitius - moltes vegades formes d'"extermini a través del Treball" - que havien estat adoptats per modernitzar i introduir la civilització industrial en un país endarrerit. A l'Alemanya nazi, per contra, els mètodes més avançats de la ciència, de la tècnica i de la indústria eren usats per destruir vides humanes. La dialèctica del procés és clara: d'una banda, es mata per desenvolupar la civilització; de l'altra, s'utilitza la civilització per matar.

En conclusió, els dos sistemes eren incontestablement inhumans, criminals i totalitaris, i tots dos han de ser igualment condemnats.

Dit això, però, cal subratllar que la lògica d'aquests sistemes és profundament diferent. Des d'un punt de vista epistemològic, aquesta diferència no és marginal. I és precisament aquesta diferència la que el concepte de totalitarisme ignora i oculta, limitant-se a prendre en consideració les analogies superficials entre els dos sistemes. Això explica la gran desconfiança de la història social davant d'aquest concepte. Tots els analistes que han tractat de comprendre el funcionament d'una societat més enllà de la façana del seu règim, de la seva aparença exterior, han hagut d'abandonar la categoria analítica del totalitarisme.

El concepte de totalitarisme afavoreix una interpretació del nazisme i de l'estalinisme que els aplanava sincrònicament, impeding comprendre tant les seves arrels profundes en la història russa, alemanya i europea, com la seva gènesi i desenvolupament des de la perspectiva de la llarga durada. Aquest acostament sincrònic ha tingut com a

conseqüència una reducció en l'horitzó epistemològic de la investigació. La violència comunista ha estat d'aquesta manera reconduïda a la seva matriu ideològica, el leninisme, evacuant completament el problema de les seves arrels en el si de la Societat russa. En realitat, tal com han evidenciat diferents investigadors, la violència de l'estalinisme era, sobretot, la conseqüència d'un projecte de modernització autoritària i brutal que s'inscrivía en la continuïtat de la història russa.

Les mateixes consideracions valen també per l'Alemanya hitleriana. Reduir el nazisme a una reacció - a una forma de violència preventiva i defensiva - davant del bolxevisme rus, significa oblidar les seves premisses històriques, ja siguin materials o culturals, en l'imperialisme i el racisme europeus del segle XX. L'antisemitisme alemany va néixer molt abans que la revolució russa de 1917; el concepte de Lebensraum (espai vital) havia estat teoritzat pel pangermanisme des de fins del segle XIX i era simplement la variant alemanya d'una idea imperialista difosa a tot Europa. En altres termes, el concepte de Lebensraum era fill de la visió occidental del món extraeuropeu com un immens espai colonitzable. La idea de la "extinció" i de l'exterminació de "races inferiors" travessa tota la cultura europea del segle XIX, particularment la francesa i la britànica.

Tot i així, el concepte de totalitarisme és necessari per conservar la memòria d'un segle que ha conegut Auschwitz i Kolyma, els camps d'extermini nazis i els gulags de Stalin. Aquest concepte s'inscriu dins de l'experiència del segle XX en la consciència històrica i en la memòria col·lectiva. I per aquesta raó no es pot rebutjar.

3. Víctimes

3.1 Introducció

En aquest capítol es descriurà el marc històric de les relacions que va tenir l'Estat Espanyol amb l'Holocaust des del punt de vista principalment de les víctimes, en aquest cas les víctimes jueves però també una pinzellada de les víctimes "republicanes espanyoles". Per altra banda, també s'abordarà un altre grup protagonista, els testimonis passius.

3.2 Jueus

La Comunitat Jueva a l'Estat Espanyol durant el s. XIX i fins a la Guerra Civil es nodrirà de diferents col·lectius vinguts d'arreu d'Europa i del Nord d'Àfrica principalment.

Europa durant la segona meitat del s. XIX acollia aproximadament el 85% de la població jueva al món, és a dir entre 8 i 10 milions de jueus. S'ha de distingir però, l'evolució que van fer aquestes comunitats a l'Europa occidental i central per una banda i a l'Europa oriental per l'altra. Serà amb la Revolució Francesa, que les comunitats de França, Gran Bretanya, Alemanya i l'Imperi Austro-hongarès iniciaran el camí de l'emancipació política, de la integració física amb l'enderrocament dels murs dels guetos i més endavant intentaran adquirir la igualtat jurídica amb la resta de ciutadans tot apostant per l'assimilació social. És característica l'adopció de la llengua del país on viuen així com l'increment dels matrimonis mixtos juntament amb una tendència més laica.

A l'Est d'Europa, en canvi, on la densitat de població jueva és molt superior i on les condicions polítiques i socials són força difícils i hostils, poques seran les tendències assimilacionistes i ben al contrari, es reforçarà la identitat jueva. Així doncs, apareixerà, principalment a Polònia i a Rússia, l'anomenat *Hohmat Israel*, moviment en el si del món jueu instruït, secular i fruit de la modernitat que pivota sobre la utilització de l'hebreu escrit per a usos profans (literaris, periodístics) amb una transparent dimensió nacional

i alliberadora, tot i que encara no política. Crítics amb la rígida ortodòxia rabínica, David Gordon, Peretz Smolenskin o Moses Lilienblum, afirmen que l'emancipació ha de tenir també una vessant col·lectiva i promouen l'adaptació gradual del judaisme al món de les nacions.

Malauradament per a aquesta comunitat, el tsar Alexandre II és assassinat el març de 1881 i això tindrà unes conseqüències catastròfiques per a ella. La paraula russa pogrom del verb *зрoмить* en la seva forma substantiva, que vol dir destruir, aniquilar, evoca d'una manera molt clara l'onada de terror que colpejarà les comunitat jueves d'Ucraïna occidental, Polònia, Bielorússia i Lituània durant més d'un any, fins a mitjan 1882. Hi hauran uns 259 pogroms. El trauma moral resulta devastador, especialment pel que fa a la passivitat còmplice de les autoritats tsaristes i el silenci complaent de les elits russes, i provoca, entre els hebreus de l'Imperi, l'esfondrament de la confiança en la pròpia emancipació i la integració dins una Rússia capaç de progressar. Creix així la sensació que a Rússia no hi ha futur per als jueus.

Diferents són les respostes que es duren a terme per part dels jueus davant la situació que pateixen. La primera serà l'emigració, on tan sols durant el període dels atacs antisemites del 1881 – 82 fugen de Rússia entre 30.000 i 40.000 hebreus; des d'aquell moment, i fins al 1914, quasi 3 milions de jueus abandonaran l'Europa oriental. Aquest corrent migratori anirà principalment als Estats Units i la resta a Argentina, Canadà, Àfrica del Sud, Austràlia o l'Europa occidental⁷⁹. La segona, serà de caire politico-social. Molts joves estudiants i treballadors s'uniran a la lluita pels drets cívics i polítics que culminarà amb la Revolució Russa. Aquest fenomen serà un dels arguments utilitzats per l'antisemitisme. De fet, entre 1884 i 1890, dels 4307 revolucionaris fitxats per l'*Охрана*⁸⁰, 579 són jueus, això és, el 13,5% quan els hebreus representen tot just el 4% de la població total. Per altra banda, durant el convuls any de 1905 consten com a jueus un 37% dels deportats a Sibèria per "activisme revolucionari". Aquest aspecte és clau per entendre el lligam entre el bolxevisme i el judaisme, que anys més tard es trobaria en els discursos falangistes i nazis.

⁷⁹Culla JB (2004). Israel, el somni i la tragèdia. Del sionisme al conflicte de Palestina, pp. 15 - 22

⁸⁰ Policia política imperial

I la tercera resposta serà el sionisme. Leo Pinsker en serà el seu primer portaveu ja en la dècada del 1880. Serà també en aquest context que naixerà *Hibbat Zion*. Aquest moviment subsistirà fins a la Gran Guerra i introduirà en l'incipient nacionalisme jueu un grapat d'elements fonamentals: una lògica política nova, la centralitat d'*Eretz Israel* en qualsevol projecte de regeneració col·lectiva i el concepte modern de militància.

Però serà el nou antisemitisme de caràcter racial, sociològic o econòmic el que provocarà que el sionisme prengui més rellevància. Aquest nou antisemitisme es manifestarà a Alemanya on el periodista berlinès Wilhelm Marr, el 1879 encunyarà el terme "antisemitisme" per designar les formes modernes de judeofòbia, per primera vegada. El 1880 una "petició nacional" avalada per 225.000 signatures, demanarà al govern de Berlín mesures de discriminació legal contra els jueus. El discurs sobre el "perill jueu" s'anirà ampliant i la seva rendibilitat política el portarà a les eleccions parlamentàries del 1893, on setze diputats arriben al *Reichstag* amb una plataforma explícitament antisemita. També a l'Imperi austrohongarès, concretament a Viena, Karl Lueger, populista sota l'etiqueta socialcristiana, aconseguirà mobilitzar les pors dels artesans i la petita burgesia i amb l'ajuda de la premsa groga esdevindrà el 1895 burgmestre electe de Viena fins a la seva mort el 1910. Les seves consignes seran la necessitat d'alliberar el poble cristià de la dominació jueva, i descriure els hebreus com a animals de presa amb forma humana.

Tesis similars apareixeran també a França com les del comte Joseph Arthur de Gobineau (1853-55), sobre la superioritat ària i d'Édouard Drumont qui escriurà dos volums el 1886, *La France juive. Essai d'histoire contemporaine*, on pretén demostrar que els hebreus s'han fet amos de França, que són els causants de totes les desgràcies i que són incapaçs de ser lleials a la pàtria francesa⁸¹.

⁸¹ Culla JB (2004), pp. 37-42

Tot i així, no serà fins el procés d'Alfred Dreyfus⁸² que Theodor Herzl abandonarà la possibilitat de l'assimilació. En el seu retorn a Viena des de França escriurà: "*L'Estat dels jueus: assaig d'una solució moderna de la qüestió jueva*". Considera que la qüestió jueva no és una qüestió social ni religiosa sinó nacional, i per resoldre-la cal fer-ne un problema de política internacional. Proposarà l'emigració col·lectiva i minuciosament planificada dels jueus d'Europa cap a un territori la sobirania del qual els sigui concedida amb l'assentiment de les nacions civilitzades per tal de construir-hi un Estat propi. A finals d'agost del 1897, organitzarà un Congrés a la ciutat de Basilea, on es discutirà entre altres temes: la situació dels jueus a Europa, les modalitats de colonització agrària a Palestina, el renaixement de l'idioma hebreu. L'assemblea acordarà establir una Organització Sionista i el Programa de Basilea on es fixarà com a meta l'obtenció per al poble jueu d'una llar a Palestina reconeguda públicament i garantida jurídicament⁸³.

3.2.1 La Comunitat jueva a l'Estat Espanyol 1840 - 1936

La situació legal de la Comunitat jueva a l'Estat Espanyol travessarà diversos períodes des del 1840 fins al 1936.

Les primeres mesures de derogació del Decret de l'Alhambra del 1492 o edicte de Granada on es decretava l'expulsió dels Jueus de la península, tindran lloc entre el 1778 i 1785 on s'anul·laran totes les disposicions discriminatòries contra els xuetes i els conversos de Mallorca. Malauradament, però, el 1802 es publica un real decret que tornarà a reforçar la prohibició d'entrada i assentament de jueus a Espanya⁸⁴.

Amb les Corts de Cadis de 1812 s'abolirà, per primera vegada des de la seva instauració el 1478, el *Tribunal del Santo Oficio o Inquisición Española* però amb el retorn de Ferran VII, el 1814, es tornarà a restablir. També fou durant aquest període, que amb data 16 de juliol de 1816, es va rehabilitar la cèdula de 1802, ordenant que no es permetés saltar

⁸² Alfred Dreyfus fou un oficial francès jueu d'origen alsacià nascut el 1859. Acusat i condemnat per traïció abans de ser indultat i després rehabilitat. Va ser el centre d'un conflicte social i polític major de la Tercera República Francesa, anomenat afer Dreyfus.

⁸³ *Ibidem* pp. 46 - 52

⁸⁴ Rother B (2005). Franco y el Holocausto, pp. 31-32.

a terra, ni internar-se en dominis espanyols, sense un permís exprés del rei i sense previ avís del fiscal de la Inquisició, a cap jueu, fos quin fos el seu origen i procedència i el motiu de la seva arribada. Amb la mort de Ferran VII i durant la regència de Maria Cristina se'n va decretar l'abolició, definitiva, el 15 de juny de 1834⁸⁵.

Tot i que no fou fins el 1869 que la nova Constitució va permetre la pràctica tant pública com privada d'altres religions, ja des de 1840 comencen a arribar jueus de nou a l'Estat Espanyol. Principalment vindran de dues zones de procedència: des del centre i est d'Europa, asquenassites que van venir a treballar com a representants d'empreses estrangeres, i des de l'Àfrica del Nord i Gibraltar. Aquests últims s'instal·laran al sud de la Península com a petits comerciants i tot i que segurament eren d'origen sefardita la seva total integració en les comunitats nord-africanes feia que no s'hi identifiquessin com a tals. Aquest grup va augmentar arran de la guerra de 1859-60 entre Espanya i Marroc i l'oferiment del govern espanyol per venir⁸⁶.

Així doncs, en el Cens Nacional de 1877, de 17 milions de persones que hi havia a l'Estat Espanyol, només 406 eren jueves: 276 homes i 130 dones, distribuïts entre Cadis, Madrid i Barcelona⁸⁷.

Una segona onada d'emigració jueva arribarà el 1881. Aquesta comptarà amb 51 jueus que cercaran refugi fugint de la Rússia meridional perseguits i amenaçats amb pogroms. La labor feta pel representant d'Espanya a Constantinoble, Conde Rascón, i el govern de Práxedes Mateo Sagasta, permetrà que aquests arribin a Barcelona, via Marsella. La majoria eren de condició humil; sastres, forners, pel·leters, dependents de comerç. Aquesta iniciativa però no fou continuada pel nou govern conservador d'Antonio Cánovas del Castillo⁸⁸. De fet, el 1891 un nou pogrom va portar un grup de jueus d'Odessa a sol·licitar ajuda per poder establir-se a la península però la resposta fou que

⁸⁵ Marquina A, Ospina G I (1987). España y los judíos en el siglo XX, pp. 16

⁸⁶ Rother B (2005). pp. 32-33

⁸⁷ Culla J B (2002). Crónica de un reencuentro: los judíos en la Cataluña contemporánea a La Cataluña judía, pp. 217

⁸⁸ Marquina A, Ospina G I (1987), pp. 25

tot i que el Regne no s'oposava a que arribessin israelites no era possible facilitar-los cap ajuda per no estar consignat en els pressupostos⁸⁹.

Amb aquestes noves emigracions, el 1900 s'estima que hi havia unes 2000 persones d'origen jueu, les quals no totes consideraven oportú identificar-se com a tals. La gran majoria provenien del sud de França i d'Alemanya. Eren principalment representants de cases mercantils, empresaris tèxtils i banquers que residien a Madrid, Barcelona, Màlaga i Cadis. En conjunt però el seu sentiment ètnic era escàs, pel que es consideraven més francesos, alemanys, suïssos o austríacs que no pas jueus⁹⁰.

Fou en aquest moment que sorgeix l'interès per les conseqüències del moviment sionista a l'Estat Espanyol. El 1899, l'ambaixador de l'Imperi Rus envia al president del govern, Francisco Silvela, un informe confidencial on expressa la preocupació que dominava en el pensament de les autoritats russes, en aquell moment, davant del "moviment social semític sota el nom de sionisme". La por era que el moviment no fos pas nacional sinó que es convertís en un moviment social i revolucionari on difondre les idees socialistes i democràtiques. Aquest argument és el que més endavant s'utilitzaria els anys 20 per no concedir la nacionalitat espanyola als sefardites que ho sol·licitessin, sense una prèvia investigació sobre les seves activitats polítiques⁹¹.

La tercera gran onada de jueus que arriben a la Península serà arran de la Primera Guerra Mundial. Per una banda, la postguerra amb la creació de 14 nous estats i els desplaçaments de població va multiplicar el nombre de persones que van haver d'abandonar la seva llar. Per l'altra, la revolució bolxevic va provocar així mateix la sortida d'una gran quantitat de persones, més d'un milió de Rússia. Això també va resultar en un enduriment per part de les legislacions sobre estrangers en els països europeus degut també a les noves tendències proteccionistes i autàrquiques que van adoptar cada vegada més països, juntament amb l'alça de moviments nacionalistes

⁸⁹ Aizpuru M (2009). Una segunda patria, pero no tanto": la actitud española ante los judíos sefardíes y los exiliados rusos, 1918-1936. International Conference, Europa 1939. L'any de les catàstrofes. CEFID-UAB (Centre d'Estudis sobre les Èpoques Franquista i Democràtica), pp. 4

⁹⁰ Lisbona A (1993). Retorno a Sefarad. La política de España hacia sus judíos en el siglo XX. pp. 19-20

⁹¹ Marquina A, Ospina G I (1987). Pp. 26

contraris a l'emigració. Això fa que la majoria de països estableixin l'obligatorietat del passaport i del visat. Només aquells països necessitats de mà d'obra, com França van donar facilitats d'entrada⁹². Aquesta situació fa arribar fonamentalment a Barcelona famílies sefardites procedents dels Balcans, especialment de Grècia i de l'Imperi otomà, la majoria dels quals residien a França i que foren forçades a elegir entre l'expulsió o l'internament. Aquestes constituïran el desembre de 1918 la Comunitat Israelita de Barcelona (CIB); dels socis fundadors dos eren marroquins i deu turcs, per tant de clara majoria sefardita, enfront a dos alemanys i un rus⁹³. L'any 1918 es presenten al Registre d'Associacions els estatuts de la *Comunidad Israelita de Barcelona*. Al llarg dels anys següents, alguns dels membres de la comunitat van tornar als seus llocs d'origen o van anar a buscar destins millors, sobretot a Amèrica, però també en vindran de nous a conseqüència de les amenaces antisemites. Segons Culla JB (2002), l'any 1925 la població jueva arribava a Barcelona al miler de persones – cinc vegades més que a Madrid, el 1928 a 2000 i l'any 30 ja s'acostava als 3000.

Més endavant, als anys 30, amb l'ascens del Nazisme es tornarà a experimentar un augment. Prop de 50.000 jueus abandonaran Alemanya entre 1933 i la primavera de 1934, tot i que la majoria d'aquests optaran per França, Holanda i Txecoslovàquia, un bon nombre ho farà per l'Estat Espanyol. Aquesta onada d'origen asquenazita, però comença a arribar ja abans. En una notícia de la *Jewish Telegraphic Agency*, del 19 de desembre de 1932, parla ja del creixement accelerat de la Comunitat Jueva de Barcelona degut principalment a la postura genuïnament liberal de l'Espanya Republicana que permet als jueus reprendre la vida religiosa sense necessitat d'ocultar-se⁹⁴. Aquests asquenazites, els quals pertanyen més a la cultura jueva, d'una manera genèrica, que no pas a les seves expressions més organitzades de religiositat, faran que creixi més la presència jueva a Barcelona que no pas la comunitat religiosa organitzada. Aquests jueus de l'Europa central, obtingueren el dret d'asil però tingueren problemes per trobar feina. Tradicionalment, molts es dedicaven al comerç. Alguns crearen empreses com Iberia Film a Barcelona, fundada pels millors tècnics del cinema alemany, o els grans

⁹² Aizpuru M (2009). pp. 14

⁹³ Culla J B (2002). pp.. 218-219

⁹⁴ Valentin M (2014). El exilio judeoasquenazí en Barcelona (1933-1945). Un rompecabezas que pide ser esclarecido. Entremons. UPF Journal of World History. 6. www.entremons.org pp. 8-9

magatzems SEPU a Madrid i Barcelona. Però no tots disposaven de capital per invertir. Les restriccions legals relatives als llocs de treball per a estrangers van frenar la seva integració econòmica. Segons una llei promulgada el 8 de setembre de 1932, s'exigia als estrangers estar en possessió d'un permís de treball concedit anualment pel Ministeri. L'obtenció d'aquest permís depenia de la bona voluntat dels sindicats del sector. Empobrits, molts immigrants van acabar a la beneficència.

L'estiu del 1933 es crea el Comitè espanyol d'ajuda a les víctimes del feixisme hitlerià, presidit per Jiménez de Asua i format entre altres, per Osorio y Gallardo, Américo Castro, Martínez Barrio i Sánchez Albornoz. Davant l'allau de jueus que fugen d'Alemanya i que demanen informació sobre la seva instal·lació a Espanya, algunes legacions a Europa sol·liciten instruccions a Madrid. Com a primera mesura, el Govern restableix el visat amb Alemanya –suprimit el 1928– el qual permet conèixer, entre altres dades, els mitjans de vida de que disposa el sol·licitant, i amb això es pensa contenir el flux de refugiats hebreus. El Consell de Ministres del 21 d'octubre de 1933 es mostra contrari a la recepció d'israelites. Per altra banda, Espanya tampoc accepta, un mes més tard, un lloc en el Consell d'Administració que sobre aquest assumpte s'ha constituït a la Societat de Nacions. Entre altres arguments, al·leguen que el repartiment es faci entre països de llengua alemanya i recorda que Espanya des de fa molt temps és país d'emigrants, però que degut als problemes econòmics pels que està passant el país, ara s'ha d'excloure de la llista de països que poden rebre refugiats israelites⁹⁵.

No obstant això, la República està disposada a rebre una sèrie d'emigrants jueus de prestigi com ara Albert Einstein, que acceptà una càtedra a la Universitat de Madrid el 10 d'abril de 1933, però que finalment va refusar per anar als EUA.

Davant d'aquesta situació, la sort de molts d'aquest immigrants jueus va passar a dependre d'organitzacions d'ajuda internacionals com ara la *Jewish Colonisation Association* (JCA) i la *Hebrew Immigrant Aid Society* (HIAS), a través de la HICEM⁹⁶. A

⁹⁵ Lisboa A (1993) pp. 57-58

⁹⁶ Organització establerta el 1927, l'objectiu de la qual era ajudar els jueus europeus a emigrar. HICEM es va formar amb la fusió de tres associacions de migracions jueves: HIAS (Societat Hebrea d'Ajuda Immigrant), que es va fundar a Nova York; ICA (Associació de Colonització Jueva), que es va fundar a

l'Estat Espanyol i com a branca local de l'HICEM es crearà l'*Ezra* ('ajuda', en hebreu). A Barcelona, els germans Metzger, José i Edmundo, jueus suïssos procedents de Basilea que arriben cap al 1905 com a representants de marques comercials i més tard com a industrials, decideixen el 6 de maig de 1919 formar part de l'*Ezra*, organitzant una xarxa d'ajuda, tenint com a lloc per acollir-los la Pensión Villa Erna, al carrer Modolell 6⁹⁷.

Per tal de conèixer on se situaven aquests jueus a Catalunya, l'estudi de Berthelot M (2013)⁹⁸ dóna una idea clara del barris on vivien. La majoria s'estableixen a Ciutat Vella, el 37,6%; gairebé el 24,4 %, a l'Eixample; un 17 %, a Sarrià - Sant Gervasi; el 10,3%, a Gràcia; el 6,2%, en altres llocs de la ciutat i el 4,5%, fora de Barcelona.

Amb els que acaben d'arribar, les comunitats israelites de Madrid i Barcelona revifaren les seves activitats sionistes a les que es vincularen tant veterans com nouvinguts. Entre aquestes associacions hi haurà la *Women International Zionist Organization (WIZO)*, promoguda per la Sra. Gerzon. El Fons Nacional Jueu (FNJ) promogut per Ernst Nechles el 1934. També aquell any es fundà la Federació Sionista Espanyola sota la direcció del periodista berlinès Walter Goldstein amb 70 membres. Aquest idearà un pla per a l'emigració cap a Palestina. L'any 1936 duen a terme una col·lecta de diners per a la compra d'una propietat rural destinada a la seva formació agrícola abans de la seva gran partida. A començaments de 1936, el FNJ a Espanya nomenà secretari permanent a Jules

París però es va registrar com una societat caritativa britànica; i Emigdirect, una organització de migració amb seu a Berlín. El nom HICEM és un acrònim de HIAS, ICA i Emigdirect. La seu europea d'HICEM es va fundar a París. Després que Alemanya va envair i va conquerir França a mitjans de 1940, HICEM va decidir tancar les seves oficines de París i traslladar-les a Lisboa. Portugal, un país neutral, era amigable amb els aliats i tenia una comunitat jueva oficialment reconeguda. D'aquesta manera, HICEM va funcionar simplement com a secció d'immigració del consell comunitari jueu. A més, perquè Lisboa era un port neutral, el juliol de 1940 es va convertir en la principal ruta perquè els jueus escapessin d'Europa a Amèrica del Nord i del Sud. Altres organitzacions també van traslladar les seves oficines europees a Lisboa en aquell moment, incloent el JOINT i l'American Friends Service Committee. A partir de 1940, les activitats de l'HICEM van ser recolzades en part per la Junta. Malgrat la fricció entre les dues organitzacions, van treballar junts per proporcionar als refugiats bitllets, informació sobre visats i transport, i els van ajudar a sortir de Lisboa amb vaixells neutres portuguesos. En total, uns 90.000 jueus van aconseguir escapar d'Europa durant l'Holocaust amb l'assistència de l'HICEM. Informació de Yad Vashem.

⁹⁷ Valentin M (2014), pp. 14-15

⁹⁸ Berthelot M (2013). Estudi de la conversió dels jueus al catolicisme (Barcelona, 1846-1947): anàlisi i interpretació de les informacions factuais recollides al Regest dels documents de l'Arxiu Diocesà de Barcelona relatius als jueus. Tamid: Revista Catalana Anual d'Estudis Hebraic, 9 (2013), p. 127-175.

Gerzon i es creà un comitè permanent a Bilbao. Més endavant, el 6 de juny, Maurice Stern, que arriba a Barcelona a l'abril, funda la Federació Sionista de Barcelona.

Un altre moviment fou el *Jüdischer Kulturbund*, un moviment jueu d'esquerres que advocava per l'establiment d'una zona autònoma jueva a la Unió Soviètica i que rebia el suport de l'esquerra catalana⁹⁹.

En relació amb l'efervescència política del moment, entre els centenars de jueus instal·lats a Barcelona, hi va haver un grup que es va relacionar amb les organitzacions obreres del país, aquests eren propers al Front Popular. També hi haurà integrants del moviment anarcosindicalista alemany, que a Barcelona actuaran amb la denominació de *Deutsche Anarchosyndikalisten (DAS)*, entre aquests hi haurà el matrimoni Lewin o el bundista, Isak Aufseher o els comunistes Sazja Kindermann o Max Friedemann¹⁰⁰.

Un altre refugiat que jugarà un paper important serà Ludovico Stautz, fundador del diari quinzenal *El Antifascista* que es publicarà per primera vegada l'1 de juny del 1933, un diari bilingüe espanyol i alemany, mitjà de denúncia del règim nazi¹⁰¹.

També en diverses publicacions, es parlarà de la vida jueva d'aquest moment. L'abril de 1935, el diari liberal de Madrid, *El Sol* publicarà un article sobre la vida dels refugiats jueus a la ciutat comtal. El corresponsal dona com exemple que a la sortida d'un cinema, de les 56 persones que hi ha al menys 18 parlen alemany. Aquest parla de una "*invasión judía*". En aquesta mateixa publicació es deixa però intuir la difícil situació d'alguns d'ells ja que diu que molts estan sense feina, que es dediquen a vendre diaris o a deambular pels carrers. En aquest context, el ministre de la CEDA, Federico Salmón Amorín, decreta una sèrie de mesures que dificulten encara més l'accés al permís de treball. I el 21 de juliol de 1935, en un article al diari *La Veu de Catalunya*, el 21 de juliol de 1935, Rafael Benet comenta que qui porten la batuta dels canvis en els costums dels turistes a Tossa de Mar són els refugiats jueus¹⁰².

⁹⁹ Katz M (2015).. Els Jueus alemanys a la Barcelona de 1933 a 1939. El fenomen de l'exili, pp. 29-31

¹⁰⁰ Valentin M (2014), pp.12-13

¹⁰¹ <http://www.mozaika.es/salomon-goldstein-y-la-barcelona-nazi-parte-i/S>

¹⁰² Valentin M (2014) pp. 14-16

Finalment, l'últim moment d'arribada de jueus abans de la guerra civil fou amb motiu de l'Olimpíada Popular que havia de tenir lloc el 28 de juliol de 1936 a Barcelona. Aquesta fou concebuda com una rèplica democràtica al Jocs Olímpics celebrats a l'Alemanya Nazi. Participaven en la celebració les delegacions esportives dels sindicats i partits antifeixistes, principalment comunistes d'arreu del món. Les associacions jueves obreres, molt actives a Polònia, França i Bèlgica, es van mostrar també molt compromeses amb la iniciativa.

Com exemple d'aquests nousvinguts, en l'Arxiu General de l'Administració (AGA) a Alcalá d'Henares, s'han pogut trobar algunes fitxes del *Ministerio de Trabajo, Sanidad y Previsión* de l'any 1935, d'estrangers alemany o polonesos, la majoria d'origen jueu que demanen la concessió de la Carta d'Identitat professional per poder treballar. És el cas d'Alfonso Malina Mischka resident a Barcelona, que sol·licita el 10 de febrer de 1935 el permís per treballar com a "*hormigonero*", també hi ha un rebut que indica que està al corrent del pagament d'hisenda. En un altre document s'informa que aquest refugiat és a Barcelona des del 1934 i que donat que a Catalunya no hi ha especialistes com ell, no se'l considera perjudicial pels treballadors espanyols i se li concedeix el permís professional. També hi ha el contracte de treball amb l'empresa Obres Catalana de Gas del Sr. HG van Haaften representant de Dr. Otto & Comp, del carrer Ginebra de Barcelona. Amb una nota amb llapis, es diu que és un refugiat polític. Un altre cas és el de Kurt Piwonka, nascut el 3 de març de 1904 a Hameln, que sol·licita treballar a Barcelona com a dependent. Aquest havia arribat a Espanya feia més de cinc anys i va ser contractat pel Sr. Mauricio Feher, hongarès d'origen jueu que tenia una botiga al Passatge Permanyer¹⁰³. El següent cas és el de Margarita (Margot) Fuchs, nascuda el 1910 a Gleiwitz, a la Silèsia, segurament d'origen jueu, de nacionalitat alemanya que vivia a Barcelona des del 1925 i que també sol·licita permís de treball com a Institutriu el 1935 a casa del Sr. José Fontanols. Com els altres també està al corrent del pagament a Hisenda¹⁰⁴. Un altre, de l'any 1934, el Sr. Gabriel Thomas Savin, de nacionalitat

¹⁰³ Grupo de Fondos 14. Fondo 1.15. Archivo 74-16257-028 al 045. Archivo General de la Administración. Alcalá de Henares.

¹⁰⁴ Grupo de Fondos 14. Fondo 1.15. Archivo 74-16257-023 al 027. Archivo General de la Administración. Alcalá de Henares.

francesa, nascut el 21 de desembre de 1888, casat amb Edith Janus, alemanya i que tenen un fill de 3 anys, nascut a Barcelona ja que són aquí des del 1931 i tal com els altres demana la carta d'identitat professional, figura com a refugiat. També està al corrent dels seus pagaments d'hisenda. Demana que se li concedeixi permís per poder treballar com a director i soci en una Pensió que està situada a la Rambla del Centre, n. 12¹⁰⁵. L'últim cas trobat és el de Willy Hirsch de nacionalitat alemanya, nascut el 1901 a Königsberg, que viu a Barcelona des del 1934, també està al corrent dels pagaments, ell demana poder obtenir el permís de treball com a bacteriòleg ja que ja ho està fent amb el Dr. Grifols i Roig de Barcelona a la Rambla de Catalunya, 102 pral. A més a més també ensenya a estudiants de medicina, entre ells el fill del mateix Dr. Grifols¹⁰⁶.

Amb l'arribada del Front Popular que va guanyar les eleccions el 1936 s'adoptarà una política més laxa cap als refugiats jueus. A diferència del seu antecessor, el nou govern de Manuel Azaña es va oposar a la deportació de jueus alemanys, demanada pel Govern Alemany. Un exemple d'aquesta nova política és l'oferiment a dos científics jueus alemanys, de dues càtedres a la Universitat de Barcelona. El seu nomenament instà al consell general alemany a Barcelona a interposar una queixa davant del rector de la universitat però sense obtenir cap resposta.

El 16 de febrer de 1936, es publica a la revista *Estampa* un reportatge sobre la comunitat jueva de Barcelona que porta per títol: "*Seis mil judíos se han establecido en Barcelona*"¹⁰⁷. Un mes més tard, una delegació de refugiats jueus es reuneix amb Lluís Companys, president de la Generalitat de Catalunya, per queixar-se de la persecució a la que estan sotmesos per part dels agents nazis a Barcelona. Companys els promet que els ajudarà, fet que només va afegir més motius per acusar als nacionalistes catalans de ser aliats dels jueus. Aquest grup no anava pas errat ja que el 6 d'abril de 1936, Schnaul va nomenar Hans Hellermann successor seu en el càrrec de *Landesgruppenleiter* (Cap del partit nazi a Espanya) i Berlín confirmà el nomenament. Aquest ajudarà a organitzar

¹⁰⁵ Grupo de Fondos 14. Fondo 1.15. Archivo 74-16257-013 al 022 Archivo General de la Administración. Alcalá de Henares.

¹⁰⁶ Grupo de Fondos 14. Fondo 1.15. Archivo 74-16257-01 al 012 Archivo General de la Administración. Alcalá de Henares

¹⁰⁷ Valentin M (2014), pp. 8-9

la Gestapo, la Falange i l'alçament de Franco a Espanya i va ser l'home d'enllaç entre el partit nazi a Alemanya i els feixistes a Espanya. D'aquesta manera, la Barcelona republicana, autonòmica i antifeixista comptaria als inicis de la Guerra Civil, sense que arribés a ser descobert, el centre d'agitació a favor del nazisme més important d'Espanya. El 24 d'abril de 1936, Hellermann va viatjar urgentment a Berlín amb el pretext de portar "documents i saques oficials de l'ambaixada". Un cop allà es va entrevistar amb Heinrich Himmler, de qui va rebre instruccions concretes: ajudar als pro feixistes a posar fi a la República. Va ser de tornada a Barcelona quan Hellermann va ordenar als principals caps nazis de les oficines del partit a Espanya que es reunissin amb ell. Com a resultat de l'ordre, formulada com una invitació, Hans Hellermann es va trobar a Barcelona entre el 15 i el 20 de maig amb els 32 líders més importants dels grups locals i punts forts de la secció estrangera del partit nacionalsocialista (AO) i els va transmetre les instruccions que portava de Berlín¹⁰⁸.

3.2.2. Comunitats Sefardites

Segons l'obra del Dr. Angel Pulido (1852 - 1932), *Los españoles sin patria y la raza sefardí*, (1905), la distribució dels sefardites al món a principis de segle era com segueix: Turquia ocupava el primer lloc amb un cens de 251.000 (161.000 a la Turquia europea i 90.000 a l'asiàtica), entre les ciutats de l'Imperi otomà, destacava Salònica amb 75.000, Constantinoble amb 50.000 i Adrinopla amb 17.000; mentre que a la part asiàtica, destacava, Palestina amb 30.000, Esmirna 25.500. En segon lloc es trobava Grècia que comptava amb 12.500, i la resta estava entre Àustria, Romania i també alguns a Hongria, a Trieste i a Sarajevo.

Però tot i que aquesta comunitat eren descendents dels expulsats el 1492, la seva situació cultural respecte a la cultura i llengua espanyola era força precària. Aquesta es conservava gràcies a la tradició familiar però estava impregnada d'italianismes i francesismes. El fet que l'*Alliance Israélite Universelle* així com la *Jewish Association* fossin els impulsors de l'educació d'aquestes comunitats n'eren el principal motiu. De

¹⁰⁸ Katz M (2015), pp 36-39

fet no hi havia cap escola judeo-espanyola, ni biblioteca però tampoc relacions comercials ni vies marítimes entre Espanya i Turquia.

El 1920 es va crear l'organització anomenada la *Casa Universal de los Sefardíes* amb la intenció que s'ocupés de tots els assumptes que havia tractat el Dr. Pulido en la seva obra: promoure vincles econòmics amb la diàspora sefardita, regular els problemes polítics i legals dels mateixos, mantenir un contacte estret amb la premsa jueva, portar un cens internacional de les comunitats sefardites i la difusió de la llengua i literatura espanyola. La Federació de les Associacions Hispano-hebrees de Madrid, sorgida entre les comunitats jueves en el Marroc espanyol, es van unir a aquesta nova organització així com destacades personalitats jueves de la diàspora sefardita com és el cas d'Ignacio Bauer. A més a més un gran nombre de parlamentaris de tots els sectors polítics van recolzar la iniciativa.

Una altre fet que va afavorir les relacions amb aquestes comunitats fou la creació, el 1921, de l'Oficina de Relacions culturals. Amb aquesta finalitat es va idear un primer programa de difusió cultural entre els països hispanoamericans, entre els grups d'emigrants espanyols establerts a altres països i entre les comunitats sefardites disperses a tot el món, amb especial atenció, per la seva importància, a les comunitats dels Balcans. Aquesta iniciativa va ser rebuda pel cos diplomàtic en aquests països amb certes reticències, per exemple, serà el cas del representant a Romania, que considerava que si bé Espanya no havia de desaprofitar aquesta força espiritual, referida als sefardites, tampoc havia d'extremar d'una manera exagerada les relacions amb ells, i deia textualment: *"no debe olvidarse que dentro de cada israelita existe un ser ávido de beneficiarse a cuenta de sus semejantes y que su irrupción en España significaría el traslado a sus manos de toda o casi toda nuestra riqueza"*.

Aquesta és la línia que predominarà en la majoria de diplomàtics durant aquests anys, intentant aprofitar-se de les facilitats que proporcionava la comunitat sefardita en certs països, per a penetrar cultural i econòmicament, però sense que Espanya oficialment es comprometés amb ells.

El que sí que fou un fet important en les relacions amb aquestes comunitats va ser l'abolició del sistema de capitulacions acordat en el Tractat de Lausana del 24 de juliol del 1923, que permetia a certs residents a Turquia gaudir de drets extraterritorials i de protecció per una potència estrangera. Més tard aquesta abolició s'estendria a altres països dels Balcans i l'Orient Mitjà. Amb la idea de corregir aquesta anomalia jurídica, la dictadura de Primo de Rivera va promulgar el 20 de desembre de 1924 un Real Decret-Llei, pel que es concedia la nacionalitat espanyola a aquelles persones que havien estat protegides, entre elles a alguns sefardites i no a tots com s'havia sovint argumentat¹⁰⁹: *“Con este fin, el Directorio Militar del general Primo de Rivera dicta el Real Decreto de 20 de diciembre de 1924, por el que se otorga la ciudadanía española a los antiguos protegidos españoles o descendientes de estos, y en general individuos pertenecientes a familias de origen español que en alguna ocasión han sido inscritos en Registros españoles”*¹¹⁰.

És a dir, el criteri genealògic, tot i ser fonamental, havia d'anar acompanyat del reconeixement com a protegit pels consolats espanyols. El termini per acollir-se a aquesta mesura extraordinària conclouria sense possibilitat de pròrroga el 31 de desembre de 1930. Qui, en aquesta data no hagués presentat l'expedient necessari no podria després invocar d'Espanya cap dret de protecció.

Aquesta fou una enorme oportunitat per tots aquells que fins aleshores eren “protegits” per poder legalitzar la seva nacionalitat. Tot i així, només 4000 van exercitar aquest dret. Molts sefardites van creure que era suficient tenir un passaport espanyol tot i que no estiguessin inscrits en el Registre Civil o en les matrícules consulars. Això va tenir unes conseqüències terribles ja que a l'acabament del termini el 1930, la seva documentació seria nul·la el que va suposar per a molts d'ells la impossibilitat de salvar-se de l'Holocaust, com s'analitzarà en apartats posteriors¹¹¹.

¹⁰⁹ Rother B (2005). pp. 48-49

¹¹⁰ Marquina A, Ospina G I (1987), pp. 28 -47

¹¹¹ Lisboa JA (2015). Más allá del deber. La respuesta humanitaria del Servicio Exterior frente al Holocausto, pp. 39 - 40

Entre el 1929 i 1931, la *Junta de Relaciones Culturales* va enviar a Ernesto Giménez Caballero als Balcans per tal d'obtenir informació de primera mà sobre els mitjans més eficaços per a l'expansió cultural d'Espanya en aquells països. La seva proposta, un cop va tornar, fou que calia un nou pla d'actuació per a la progressiva reintegració d'una "*provincia espiritual de más de un millón de almas*" incidint prèviament en la necessitat d'anul·lar l'Edicte de 1492 i en donar facilitats per a l'adquisició de la nacionalitat espanyola. Amb això, segons ell, es podria recaptar anualment mig milió de pessetes or que es podrien utilitzar en propaganda entre les mateixes colònies sefardites.

Degut a les diverses problemàtiques que va suscitar la possibilitat de concessions de nacionalitat en bloc a Sefardites, finalment es va optar per una nova circular, la *Real Orden Circular Reservada 570-bis* del 24 de gener de 1930, que demanava que per evitar la diversitat de criteris i per tal d'unificar la postura dels representants d'Espanya a l'estranger, es tingués en compte que:

1. No era prudent fomentar la immigració sefardita a Espanya
2. Per conveniència política calia mantenir a l'estranger els nuclis actuals de naturalitzats per ser utilitzats en benefici de la influència hispànica i de l'increment de les relacions intel·lectuals i comercials
3. No s'aconsellava crear nuclis d'israelites a Espanya ja que "*constituyen, como es de costumbre, en el seno de la misma, una verdadera organización peculiar, con fines propios y riesgo de perturbar el funcionamiento normal de nuestras Instituciones económicas comerciales, etc.*"

S'aconsellava per tant només facilitar el viatge a aquells que vinguessin amb caràcter transitori i informar-se molt bé dels antecedents i les circumstàncies dels que volien venir, tot "dificultant", de manera "discreta" a aquells que pretenguessin instal·lar-s'hi. Finalment feien esment de la necessitat d'estar vigilants per tal d'evitar l'ingrés d'agents de propaganda bolxevic. Aquesta, serà la mateixa política que regirà durant el període de l'Holocaust. A pesar de tot això, però, oficialment es va considerar com a ciutadans

espanyols als protegits espanyols però no es va fer cap publicitat per no suscitar l'emigració en massa cap a Espanya¹¹².

L'adveniment de la II República l'abril de 1931, ja s'ha vist que oferirà un context més favorable a l'acostament hispano-jueu. En efecte, una de les primeres accions de la República serà la promulgació de la nova Constitució que va instaurar la llibertat de culte. L'article 23 de la Constitució preveia «*que una ley establecerá el procedimiento para facilitar la adquisición de la nacionalidad a las personas de origen español residentes en el extranjero*». L'abril de 1934, el president Lerroux expressa la seva intenció de presentar a les Corts un projecte de llei que autoritzés al Govern la concessió de la nacionalitat als sefardites residents fora d'Espanya que desitgessin obtenir-la. El diputat Francisco Ela redacta un text en aquest sentit que publica el diari *El Sol*.

En comparació amb el decret de Primo de Rivera de 1924, la llei que s'estava redactant permetria augmentar de manera significativa el nombre de jueus d'ascendència espanyola que podien aspirar a la nacionalitat espanyola. Semblava que el govern d'aleshores tenia la intenció d'atorgar la nacionalitat espanyola al conjunt dels jueus residents al nord del Marroc, part del Protectorat Espanyol. Segons Lisbona JA (1993), la qüestió de l'abolició del Decret d'Expulsió de 1492 va arribar a ser examinada pel Consell de Ministres, però el projecte va ser aplaçat sine die, arran de la intervenció de França, veí aliat, que temia perdre la influència de l'*Alliance Israelite Universelle* a les seves colònies del nord d'Àfrica i sobretot al Marroc francès, on vivien gran quantitat de sefardites.

La premsa jueva es va fer ressò de les diferents declaracions dels membres del Govern espanyol, el president Alcalá Zamora, Indalecio Prieto, Fernando de los Ríos, Alejandro Lerroux i d'altres intel·lectuals republicans que asseguraven que els sefardites serien ben rebuts a Espanya.

¹¹² Marquina A, Ospina G I (1987). pp. 49-65

Per part de totes les comunitats jueves amb dificultats, l'esperança de veure l'Espanya republicana convertir-se en terra d'asil per als descendents dels expulsats l'any 1492 va arribar a tota la franja mediterrània. Però Rodríguez Cortázar, Consol General d'Espanya al Cairo, va desmentir a l'*Heraldo Español* els rumors existents, precisant que l'actitud de protecció de la República cap als jueus espanyols "no debía de interpretarse como una incitación a una inmigración masiva de sefardíes a España, imaginada como un nuevo hogar judío, puesto que las condiciones actuales del país no se prestan a ello"¹¹³.

Es curiós veure l'ambivalència de molts dels filosefardites que més tard es convertirien en franquistes i intervindrien en favor del falangisme i del franquisme. És el cas d'Ernesto Giménez Caballero, José Antonio Sangróniz, qui més tard seria un dels diplomàtics més importants del règim de Franco i Agustín de Foxá, coautor de l'himne falangista *Cara al Sol* i amic íntim de José Antonio Primo de Rivera. Per Rother B (2005), la raó per la qual es pot trobar aquesta situació és pel fet que feixisme i antisemitisme no són inseparables. Segons ell, per a l'extrema dreta espanyola, l'antisemitisme no fou important. Els sefardites els semblaven importants perquè conservaven l'espanyol fet que demostrava la superioritat de la cultura espanyola. Per ells, els sefardites eren prioritàriament espanyols i després jueus.

Per poder valorar la quantitat de possible sefardites que van tenir accés a poder escapar de l'Holocaust, interessa conèixer quines foren les xifres.

Segons les dades de Rother B (2005), el 1940 vivien a Grècia poc menys de 68.000 jueus, dels quals quasi 53.000 tenien com a llengua materna el judeo-espanyol i per tant eren sefardites. A Salònica n'hi vivien 49.000, però només 860 d'aquests, a principis de 1943, tenien ciutadania estrangera: un mínim de 523 l'espanyola, 281 la italiana, 39 la turca, 6 la portuguesa, 6 l'argentina, 4 la suïssa, 3 l'egípcia, 1 l'hongaresa i 1 búlgara, a més de 3 nord-americans, 3 britànics i 2 iranians, que eren considerats com a països enemics. En quant a Atenes, just abans de la Segona Guerra Mundial, només hi vivien entre 3000 i 4000 jueus, dels que només 156 tenien passaport espanyol.

¹¹³ Rozenberg D (2010). La España contemporánea y la cuestión judía. pp. 139

A Bulgària, també la gran majoria de jueus eren sefardites. El 1934 n'hi havia 49.000. El maig de 1940, la representació espanyola a Sofia en reconeixia 400. Similars circumstàncies es donaven a Romania, on als anys 30 hi vivien uns 30.000 jueus sefardites, però el 1941, només 100 tenien la nacionalitat espanyola. Tots vivien a Bucarest i tot i que alguns s'havien convertit al catolicisme se'ls seguia veient com a jueus. I el mateix per a Iugoslàvia, on abans de l'ocupació les xifres oscil·laven entre 25 i 32 mil, i el 1940 segons la legació de Belgrad només hi havia 50 famílies a més dels 19 que vivien a Skopje que més tard fou annexionat per Bulgària.

En el cas de França la situació era diferent. Malauradament però molts documents es van perdre i d'aquells que es conserven, les xifres són contradictòries o bé només són d'una part de França. Per altra banda, els criteris per obtenir documentació de la representació espanyola van anar canviant fent-se més estrictes a mesura que podia tenir més repercussions a l'hora d'acceptar-los com a refugiats. En el següent capítol es tractarà el tema amb més profunditat.

Finalment, als Països Baixos, la presència de sefardites el 1940 era de 4300. A la resta de països, controlats per Alemanya, la xifra no va estar mai per sobre dels 1000.

En total doncs, en la zona dominada per l'Alemanya Nazi, en la seva màxima expansió, hi havia entre 150.000 i 175.000 sefardites, dels quals 5.500 com a màxim eren considerats espanyols.

3.2.2.1 Marroc

Les primeres nacionalitzacions que es van promoure per part del govern espanyol foren després de la revolució de 1868 i la promulgació de la Constitució de 1869. Des d'aleshores es va produir un constant degoteig de concessió de la ciutadania de quarta classe a sefardites del Marroc. Procés que va continuar amb alts i baixos fins a la Guerra Civil Espanyola.

Es va facilitar l'accés a la ciutadania mitjançant el procediment extraordinari de la naturalització a aquells que havien servit en els cossos militars de les tropes indígenes, així com a alguns notables musulmans protegits per Espanya. També foren afavorits els jueus i en particular les elits sefardites de les ciutats amb les proteccions consulars, les quals foren el preludi dels processos extraordinaris de naturalització per Carta de Naturalesa. Així doncs, entre finals del S. XIX i principis del s. XX els sefardites de Marroc, protegits espanyols foren els principals beneficiaris estrangers d'aquests processos¹¹⁴.

Pel Dr. Pulido eren els Jueus del Marroc els qui millor havien preservat la llengua espanyola i mantenien més viu l'amor a la seva antiga pàtria. A més eren els que podien servir millor els interessos d'Espanya, és a dir facilitar les seves ambicions territorials al Marroc. Més encara, el 1920 Pulido dirà que la clau per l'èxit imperialista al Marroc serà la compatibilitat racial entre Espanyols i els Jueus marroquins.

Però tot i que els filosefardites espanyols de l'època tendien a utilitzar el terme "Sefardita" per referir-se a tots els Jueus marroquins, el fet és que la majoria d'aquests eren judeo-àrabs mentre que els sefardites eren minoria.

A aquest filosefardisme però no només tenia una vessant econòmica sinó també política, consideraven que els podien ajudar a penetrar al Marroc enfront dels francesos. A través de les associacions hispano-jueves, van procurar tenir més influència especialment a la ciutat de Tànger.

Però fou amb el Real Decret del desembre de 1924 de Primo de Rivera, que el moviment filosefardí va adquirir el seu punt més àlgid. Com ja s'ha dit, aquest Decret donava ciutadania completa a aquells individus d'origen espanyol que havien tingut la categoria de "protegits" per diversos consolats espanyols. Però molts sefardites que pensaven que eren espanyols, no van poder obtenir la total ciutadania. La necessitat d'un gran nombre de documents que sovint no tenien i les dificultats en els procediments va fer que, finalment, molts pocs jueus marroquins l'aconseguissin.

¹¹⁴ Ojeda M. (2015). La ciudadanía española y los sefardíes: identidades legitimadoras, ideologías étnicas y derechos políticos. Quaderns Institut Català d'Antropologia. 20 (2) pp. 43

També ja s'ha dit que en temps de la República, el 1931, tant Alejandro Lerroux, ministre d'affers exteriors com Fernando de los Ríos, ministre d'educació, van intentar un acostament als jueus marroquins, però la dreta radical ho va refusar ja que considerava tant jueus com musulmans com els "altres" i inclús alineats amb francmaçons i comunistes. Com exemple, en un dels pòsters de la *Confederación Española de Derechas Autónomas*, durant la campanya per les eleccions del novembre de 1933, es mostrava els quatre sinistres elements que amenaçaven el país: bolxevics, separatistes, francmaçons i jueus.

Amb l'esclat de la Guerra Civil, els Nacionals van considerar enfrontar musulmans amb jueus per tal de mobilitzar els mercenaris marroquins contra la República. Aspecte que va canviar durant la II Guerra mundial, quan els va interessar tornar a recuperar les relacions amb els jueus marroquins, amb l'esperança que això ajudaria a les intencions colonials espanyoles. Per això, més tard, i ja en plena segona guerra mundial, en front de les lleis antisemites que arribaven de Vichy i per aconseguir que les comunitats jueves els ajudessin es van posar del seu cantó protegint-los¹¹⁵. Al mateix temps, però, el règim expressava la seva nostàlgia per la Inquisició i la seva intenció de lluitar contra la conspiració judeo-maçònica-bolxevic. Per tal de poder racionalitzar aquesta contradicció, la seva retòrica considerava que els jueus del protectorat havien estat "purificats" gràcies al seu contacte amb Espanya, pel que no estaven pas lligats al Judaisme internacional el qual era per ells l'enemic de la civilització. Això va fer que es fes una important diferenciació entre jueus d'origen sefardita i d'origen asquenazita, que es va perpetuar al llarg de l'Holocaust i fins avui¹¹⁶.

3.2.2.2. Nacionalitzacions després de la Segona Guerra Mundial

No va ser fins a finals de la dècada de 1950 que es reactiva la nacionalització de sefardites a Espanya essent la dècada dels 60 un nou punt d'inflexió. La descolonització

¹¹⁵ *Ibidem* pp. 69-71

¹¹⁶ Rohr I (2011). Spanish of the Jewish type: philoseparidism in the service of imperialism in early twentieth-century Spanish morocco in *Journal of Spanish Cultural Studies*. V. 12. 1. Pp. 65-72

del món àrab juntament amb l'agreujament del conflicte àrab-israelià, van portar un gran nombre de jueus d'aquests països a cercar altres destins, entre aquests, Amèrica, França, Israel però també Espanya. Més d'una vintena van obtenir la ciutadania espanyola els anys 60, juntament amb altres musulmans marroquins. Un cop restablerta la democràcia, el marc jurídic de referència passarà a ser la Llei 51/1982 del 13 de juliol que va reduir de 10 a 2 anys el període de residència legal continuada per a sol·licitar la ciutadania espanyola per residència per determinades categories. Calia, especialment pels sefardites circumstàncies com: els cognoms i l'idioma, però a petició d'Enrique Múgica Herzog, membre del PSOE, d'ascendència jueva, aquesta condició es va derogar. Es feia molt difícil provar, degut als canvis soferts en els cognoms i els processos assimiladors dels països on havien viscut, la identitat sefardita.

S'arriba així al nou projecte de Llei de concessió de la nacionalitat espanyola als sefardites de juny de 2014. Aquest nou projecte requereix provar la condició de sefardita i una especial vinculació amb Espanya. La prova es podrà realitzar mitjançant el certificat de la Federació de Comunitats Jueves d'Espanya o d'una autoritat rabínica del país de residència habitual del sol·licitant, els cognoms o l'idioma familiar. També s'acceptarà com a prova haver estat protegit o bé ser descendent dels antics protegits acollits al Real Decret de 1924 o a les llistes de famílies sefardites protegides per Espanya. La segona condició té a veure amb demostrar la seva vinculació a través d'estudis realitzats o bé vinculació amb entitats benèfiques o socials però també els caldrà superar una prova de coneixement de la llengua i cultura espanyola. Finalment es designa un termini limitat de tres anys, prorrogable a un any més per poder-se acollir a aquesta llei¹¹⁷.

¹¹⁷ Ojeda M. (2015). pp. 44-47

3.2.3 Guerra Civil 1936-1939

3.2.3.1 Situació al bàndol Franquista

Durant la Guerra Civil, en el bàndol franquista, la resposta cap a les Comunitats Jueves tant de Marroc com a la Península fou similar: repressió, atacs antisemites i obligació de contribucions econòmiques per la *“Causa Nacional”*.

Al Marroc, les comunitats sefardites, van haver de fer una *“contribució voluntària”* a la causa de mig milió de pessetes, mentre que la comunitat de Sevilla fou obligada a pagar 138.000 pessetes. Els discursos antisemites del General Queipo del Llano¹¹⁸ són força coneguts: *“el judaísmo internacional sostiene el Gobierno Republicano”* i *“nuestra lucha no es la guerra civil, sino una guerra para la civilización occidental contra el mundo judío”*. O el del General Miguel Cabanellas, elegit a primers d'agost de 1936 president del Govern de Burgos, qui va fer una crida contra *“los francmasones, los judíos y parásitos similares”*. També, el General López Pinto, governador militar de Burgos proclamà el maig de 1938 una guerra contra els enemics de Crist: *“los judíos y los judíos camuflados y los masones tienen que ser destruidos sin piedad”*.

Tot i aquest actes, a Franco, li va interessar fer saber a l'opinió pública i especialment als jueus que el seu *“Movimiento”* no perseguia la llibertat religiosa, el que va fer que alguns jueus es posicionessin a favor de l'*“Alzamiento”*¹¹⁹ no perquè recolzessin l'anomenada *“Cruzada”* o la *Falange*, sinó pel prestigi i la relació personal que els unia amb destacats comandaments de l'exèrcit d'Àfrica, amb els que mantenien certa amistat. Els jueus de Marroc, Ceuta i Melilla sempre van veure en l'exèrcit un protector. Alguns d'aquests jueus benestants seran recompensats durant la guerra i sobretot a l'acabar-se, amb l'abastiment de productes alimentaris i de primera necessitat; també se'ls va donar llicències d'importació i durant algun temps, a alguns, se'ls va permetre exercir el monopoli sobre productes concrets¹²⁰.

¹¹⁸ Marquina A, Ospina G I (1987). pp. 131

¹¹⁹ Lisbona A (1993). pp. 63 - 66

¹²⁰ Ibidem pp. 70

No fou el mateix, per aquells que es varen mostrar contraris a l'*Alzamiento*, com és el cas de la família Dainow Dicker, residents a Ourense¹²¹. Aquesta família hi va arribar cap als anys 1910-11 procedents d'Ucraïna, segurament fugien dels pogroms de principis de segle. No foren els únics, altres, també dentistes, ho van fer en el mateix període i fins els anys 30: Zbarsky, Kuper¹²², Kuperstein, Rozenhal, Selbmann. Jacobo Zbarsky, seria condemnat a mort a l'agost de 1936 pels rebels acusat de "comunista, membre de la Junta del Socors Roig, maçó i propagandista". Els rebels també van afusellar al seu pare Abraham, de 54 anys, per ser membre destacat del Partit Socialista. Simeó, Elisa, Sofia i Elías Zbarsky van ser detinguts el juliol de 1936, internats a la presó de Vigo durant dos anys. A l'agost de 1938 van poder-se bescanviar per mediació del Comitè Internacional de la Creu Roja, pels familiars d'un important militar rebel. D'allí van marxar a Irun, Catalunya i ja en el 1939 van poder anar a Moscou. Un cop a Moscou, Simeó va treballar de professor a l'Institut de Medicina n. 1 fins que va perdre la feina el 1953 amb el Complot de les bates blanques¹²³. Va morir a Moscou el 1957. Elías també va perdre el seu lloc com a professor d'espanyol a l'Escola Superior de Diplomàcia, pel seu parentiu amb Boris Zbarsky qui també va ser sotmès a repressió. No va poder recuperar la seva posició i va sobreviure treballant com a dentista fins a la seva mort el 1994¹²⁴. Pel que fa a la família dels Dainow Dicker, l'exili els portarà a París i gràcies a la intervenció de Bernard Rolland aconseguiran sortir de Drancy en un tren que arribarà a Espanya a través d'Irun amb refugiats d'origen sefardita l'agost de 1943 però degut a les normatives de no poder-se quedar a Espanya marxaran al Marroc, al Camp de Fadhala de la *United Nations Relief and Rehabilitation Administration (UNRRA)*. Finalment tornaran a Cadis i d'allà de nou a París¹²⁵.

¹²¹ Simón D. (2014). Los Dainow Dicker: "Stories" de una familia de dentistas ruso-judíos en el Ourense y la Europa de la primera mitad del siglo XX, en MEDICINA Y PODER POLÍTICO. XVI Congreso de la Sociedad Española de Historia de la Medicina. Madrid, 11-13 de junio de 2014.

¹²² L'autora va poder entrevistar-se amb un descendent de la família Kuper que després d'haver viscut a la URSS van acabar vivint a València.

¹²³ El gener de 1953 diversos metges de la Clínica del Kremlin foren processats i empresonats acusats de sabotatge, espionatge i d'haver planejat l'assassinat de Stalin. Tots ells eren d'edat avançada i jueus en la seva gran majoria. El 4 d'abril van recobrar la seva llibertat un cop es va comprovar la falsedat de les acusacions i després de la mort de Stalin.

¹²⁴ Marco Igual, M (2010). Los médicos Republicanos españoles en la URSS.

¹²⁵ Simón D. (2014)

Des de finals del 1938 Antonio Magaz, ambaixador a Berlin, comunicava a Burgos l'augment de peticions de visats per part de jueus alemanys i jueus amb nacionalitat espanyola per entrar a la Zona Nacional. Aquest, un clar antisemita, enviava instruccions per tal que no s'autoritessin visats a passaports marcats amb la J. Aquesta mesura també fou transmesa a l'ambaixador a Lisboa, on desembarcaven gran nombre de jueus alemanys. El 22 de juliol de 1939, l'ambaixada d'Alemanya a Espanya informava que els jueus alemanys intentaven naturalitzar-se espanyols abraçant la religió catòlica, tot i que molts professaven idees marxistes i comunistes¹²⁶.

El 26 de gener del 39 a l'entrar les tropes nacionals a Barcelona assaltaren la sinagoga del carrer Provença, saquejant els arxius, la biblioteca, tots els llibres i objectes sagrats, ja que consideraven que la Comunitat era un centre d'activitat roja¹²⁷. Com es veurà més tard, aquesta va voler ser ocupada per la pròpia Falange.

En quan a la sort de les Comunitats Sefardites a Europa, la reacció dels representants de la *"Causa Nacional"*, no fou pas massa millor. Julio Palencia, qui davant del posicionament de les Comunitats Sefardites a favor de la República, escrivia que aquestes sense excepció, havien recolzat la causa *"roja"* i en varis casos hi havien cooperat entusiasta i activament. Considerava que per la seva actitud, la seva manera de pensar i el pensament patriòtic tant feble i contrari, el millor era privar-los categòricament de la nacionalitat espanyola: *"la España futura, hija de tantos duelos, de tantas lágrimas, de tantos sacrificios, de tantas abnegaciones, ha de repudiar esta turba de inasimilables e inasimilados que no sintieron el magno dolor de la Patria cuando ésta se estremecía presa de los horrendos dolores del glorioso parto... habrá que contestar a toda esa confusa multitud de espaldas encorvadas, de manos temblorosas, de narices corvas y de ojos oblicuos, parafraseando y ampliando, como cumple cuando de España se trata, una sentencia famosa, que la sanción tomada contra ellos es justa por demás, porque la España de Franco SIEMPRE TIENE RAZÓN"*¹²⁸.

¹²⁶ Lisbona A (1993), pp. 76.

¹²⁷ Ibídem, pp. 71

¹²⁸ Marquina A, Ospina G I (1987), pp. 134

El cas de Julio Palencia però serà singular, ja que essent consol de Bulgària, entre el 1940 i 1943, intentarà de forma incansable fer accions de salvament a favor dels sefardites espanyols. El mateix passarà amb Sebastián Romero Radigales qui en els primers mesos de 1938 escriurà des d'Atenes: *"La casi totalidad de los sefarditas sienten simpatía por los rojos, por saber que están con ellos los judíos del mundo entero"*¹²⁹. Més endavant, però fou qui més va lluitar per poder salvar als jueus espanyols de Grècia.

Per altra banda, davant la possibilitat de que els sefardites amb passaport espanyol fossin mobilitzats per a l'exèrcit, el Govern Franquista va decidir aplicar-los la llei del 24 d'octubre de 1935 d'exempció del servei militar a través d'un pagament d'una quota entre 1100 i 4000 pessetes or. Amb aquesta proposta s'estalviaven que vinguessin sefardites a Espanya a més d'omplir les arques de l'erari nacional¹³⁰.

Però encara van anar més lluny, i van decidir aplicar sancions a aquells sefardites que s'haguessin mostrat allunyats de la *"Causa Nacional"*, fent-los pagar multes o fins i tot traient-los la nacionalitat. Així doncs, el dia 7 de setembre de 1938 s'emet la circular 143 que estableix que no es consideraran espanyols als jueus que obertament hagin estat en contra de la causa nacional¹³¹, els quals, en les comunitats de Bulgària, Salònica i Turquia son pràcticament tots. A partir de l'octubre de 1938 amb les polítiques racials que s'aplicaran ja a alguns països, el Consell de Ministres proposarà cursar instruccions per restringir el lliurament de passaports fins a comprovar que no representin una càrrega per a l'Estat.

Més dura serà la decisió que es prendrà a Romania, on el començament del 1939 s'inicia sota el govern de Goga una greu persecució racial amb una severa legislació antisemita. Davant aquesta situació, unes 50.000 famílies jueves, al voltant de 150.000 persones, planegen convertir-se al catolicisme, canviant els seus noms i cognoms. Aquesta operació té el recolzament del Cardenal Pacelli, un mes més tard, Papa Pius XII. Molts són rics i podrien aportar una quantitat important de divises. Però el representant

¹²⁹ Lisbona J A (1993), pp. 79

¹³⁰ Ibídem pp. 73

¹³¹ Marquina A, Ospina G I (1987), pp. 135

espanyol a Romania, Pedro de Prat y Soutzo, es mostra contrari al projecte. Considera que son uns paràsits, que no poden canviar, que no es volen convertir per convicció sinó per escapar a la persecució¹³². De fet, de Prat y Soutzo, ja havia fet una consulta i petició el 9 de novembre de 1937 al Ministeri d'Assumptes Exteriors que es privés la ciutadania als sefardís que havien estat fidels a la República. La seva petició es va referir explícitament als sefardís i no pas a tots els espanyols (fossin o no jueus). Tot i que comptava amb el recolzament de Franco, el 9 de maig de 1938 va reclamar la resposta del Ministeri d'Assumptes Exteriors, qui va elaborar un informe on es manifestava que les representacions diplomàtiques podien posar com a sanció per falta de recolzament al "Movimiento", la retirada de la nacionalitat. Ell però no fou l'únic, també ho feren altres representants consulars, com el representant a Atenes, Sebastian Romero Radigales, que demanava el mateix. O bé a la representació de Berna, on un grup de jueus d'origen principalment alemany que havien obtingut la nacionalitat durant la República, reclamaven la seva documentació¹³³. Davant aquesta situació, però, el 19 de juliol de 1938, el Ministeri d'Assumptes Exteriors va enviar una ordre circular on no es feia diferència entre jueus o no jueus sinó només entre enemics de la "causa nacional", neutrals i simpatitzants. Tot i que podria semblar que no hi havia una diferenciació racista i antisemita, més endavant en una Ordre Circular del 7 de setembre, establia que els jueus que s'haguessin manifestat obertament contra el Moviment Nacional no serien considerats espanyols. Rother B (2005) considera que aquesta referència explícita als jueus potser provenia d'una petició del representant espanyol a Jerusalem centrada en els jueus espanyols pel que potser aquestes ordres no es poguessin interpretar com antisemites i de fet, en una carta del cònsol de Espanya a Jerusalem, Juan de las Bárcenas, comunicava que havien evitat prendre mesures contra els sefardites justament perquè a Palestina no s'haurien vist com un acte de càstig contra els ciutadans espanyols en general sinó com un acte antisemita¹³⁴.

¹³² Lisbona A (1993) pp. 73-75

¹³³ Rother B (2005) pp. 57 - 59

¹³⁴ *Ibidem* pp. 63

3.2.3.2 Situació al bàndol Republicà

Com ja s'ha vist, abans de l'inici de la Guerra Civil, amb l'ascens del Nazisme, arriben, especialment a Catalunya, jueus de grups d'esquerres tant sionistes com antisionistes que jugaran un paper important en la xarxa d'organitzacions jueves a favor de la República. Entre altres accions, en la preparació de l'Olimpíada Popular del juliol de 1936¹³⁵. Segons David Diamant, historiador francès, "entre els centenars de jueus instal·lats a Barcelona hi havia un grup de progressistes que havien aconseguit des del principi contactar amb les organitzacions obreres locals, i a partir del model de la gran Lliga Cultural de París, van organitzar la de Barcelona. Allà, treballadors de llengua jiddish i tradició progressista anaven sovint a reunions i conferències¹³⁶. Aquests, fundaran l'Associació Cultural Jueva (ACJ). Tot i que podria semblar que no calgués una altra associació tenint ja *Ezra*, el fet que aquesta refusés l'ajuda a refugiats compromesos políticament, anarquistes i comunistes en la seva majoria, fou motiu per la seva creació. Entre altres accions, el 9 de març del 1936, la seva junta general acordarà demanar al Govern de la Generalitat que prohibeixi les organitzacions nazis de la ciutat, tot facilitant una llista d'individus alemanys que treballen a Barcelona per la Gestapo.

Per altra banda, el govern de la República també va cercar recolzament tant en persones com en institucions jueves, per exemple en l'escriptor Max Aub, judeoalemany nacionalitzat espanyol a qui se li va demanar que fos el contacte per obtenir el recolzament de la comunitat jueva a França, per això fou designat agregat cultural a l'Ambaixada d'Espanya a París. Una altra persona fou José Máximo Kahn que fou designat cònsol a Atenes i que tenia la missió d'obtenir el recolzament de la comunitat sefardita, especialment la de Salònica¹³⁷.

Però la gran majoria de jueus, davant la incertesa i la por, retornaran als seus llocs d'origen o bé a França. La major part de les 150 famílies membres de la Comunitat

¹³⁵ Culla J B (2002) pp. 222- 223

¹³⁶ <http://www.mozaika.es/avanti-popolo-jovenes-que-rompieron-con-todo/>

¹³⁷ <http://milimcultural.com.ar/los-judios-y-la-guerra-civil-espanola/>. P. 5/53

Israelita de Madrid marxen a l'estranger abans que acabi el 1936¹³⁸. Els que decideixen marxar són sovint persones ben posicionades socialment que temen els aires revolucionaris. Es presenten tres casos diferents: Família de Santa Pelham¹³⁹ que arriben el 1933 procedents d'Alemanya escapant del Nazisme però que davant la por dels bombardejos i la guerra, fugen a França el 1937, d'on podran marxar cap a Rhodèsia.

Dolf Ringel¹⁴⁰ qui també arriba amb la família el 1933 i que a l'esclatar la guerra marxen cap a Holanda, on en aquell moment era l'únic país que no requeria visat als jueus alemanys. Un germà seu, lluitarà amb els republicans però davant de la por del franquisme, el 1939 podrà escapar a Londres.

Flory Raychbart¹⁴¹, nascut a Salònica. Van anar a viure a Madrid als anys 30. Amb l'esclat de la guerra civil, els seus pares van decidir enviar-lo a Bulgària amb uns parents, però a l'estiu del 1939 va haver de retornar a Grècia, allà seria deportat a Auschwitz, d'on va sobreviure. El seu germà, que en el moment de l'esclat de la guerra civil estava a Sevilla, va marxar cap a França però allà també fou arrestat, portat a Drancy i després a Auschwitz on va morir. En quant al seu pare, fou detingut a Madrid i empresonat durant quatre anys, el motiu, segons el testimoni, fou que la policia buscava al seu germà, que era maçó i com aquest havia marxat a França el van detenir a ell. Finalment fou absolt. Ell no va veure als seus pares fins al cap de 13 anys, vivien a València, la seva relació fou trista, distant, plena de culpa i silenci.

D'altres però decidiran quedar-se i es comprometran a fons amb la causa antifeixista, els seus destins seran diferents:

Charlotte o Carlotta Margolin nascuda a Berlín el 1896. Estudia a la facultat de medicina. A finals dels anys 20 s'integra al KPD-O, escissió crítica del Partit Comunista Alemany. Degut a l'ascens del Nazisme el 1933 perd la feina i ha de marxar. Ve a Barcelona on començarà a freqüentar el cercle de refugiats jueus d'esquerres: Ewald i Ella König, Augusta Marx i Eva Sittig-Laufer i el matrimoni Friedemann, tots refugiats jueus. Poc

¹³⁸ Lisboa J A (1993). pp. 83

¹³⁹ Santa Pelham. Interview Code 6944. USC Foundation. Visual Archives.

¹⁴⁰ Dolf Ringel. Interview Code 2067. USC Foundation. Visual Archives.

¹⁴¹ <http://sounds.bl.uk/Oral-history/Jewish-Holocaust-survivors/021M-C0830X0020XX-0001V0>

abans de la Guerra Civil, s'afilia al POUM i en el moment que esclata la guerra s'enrola en el Socors Roig i marxa al front amb el tren hospital dirigit pel Dr. Ayguadé. Després del decret que obliga a desmilitaritzar a les dones torna a Barcelona i treballarà al Sanatori Maurin. El 22 d'agost de 1937 es detinguda acusada de ser militant del POUM i ingressa en el Correccional general de dones. A la sortida decideix quedar-se i torna a ingressar, ara, el 19 de setembre de 1939 a la presó de Les Corts d'on serà alliberada el 3 d'octubre. En el llibre de filiacions de 1940, es detalla el seu estat civil com a divorciada i la seva religió jueva i que vivia al carrer Hospital 101. Després d'això es perd la seva pista¹⁴². No s'ha pogut trobar cap referència seva a cap de les bases de dades ni arxius consultats.

Heinz Rosenstein, fill de Ricardo Rosentein i Elena Jachmann, neix el 1904 a Stettin, Alemanya, ara Polònia. Enginyer. Arriba a finals de 1935 a Barcelona procedent d'Amsterdam recomanat pel Comitè d'Ajuda Jueu. Per mediació de Gunther Wannrich s'afilia el setembre de 1936 a la CNT. Serà xofer dels Mossos d'Esquadra i Cap de Personal d'un hospital. A l'acabament de la guerra el detindrà la Gestapo, serà jutjat i condemnat a mort, serà afusellat al Camp de la Bota juntament amb Ramon Wenceslao Duch i Joan Rovira Esparbé, l'1 d'agost de 1939.

Kurt Kauf, nascut a Berlín, quan arriba a Barcelona el 1933, tindrà 25 anys. Llicenciat en lleis, però aquí es dedicarà a fer de representant d'una marca de màquines de cosir, l'Adler. No es mourà d'aquí en tota la guerra i tot i ser un assidu de les tertúlies de la llibreria del matrimoni König, trotskistes alemanys, es mantindrà al marge del compromís polític. Després de la guerra coneixerà a Jenny Brod amb qui tindrà tres fills.¹⁴³

3.2.3.2.1 Brigades Internacionals (BI)

El cas de les Brigades Internacionals (BI) i sobretot de la seva memòria és un cas paradigmàtic per exposar com a exemple de complexitat de la Memòria de l'Holocaust.

¹⁴² Valentin M (2014). pp.3

¹⁴³ Ibidem pp. 12

Per diversos motius, que més tard s'analitzaran, la majoria de partidaris de l'esquerra tant antics com actuals així com la pròpia comunitat jueva tradicional, no ha tingut present, fins fa molt poc el reconeixement i el record del paper dels Jueus en les BI. A l'Estat Espanyol aquesta memòria ha passat encara més desaparecebuda. El que sí es pràcticament inexistent és qualsevol lligam d'aquestes amb l'Holocaust.

Per això, en aquest apartat es tractarà de dibuixar qui foren aquests Jueus, per què van venir a lluitar per la República i què els va passar després per ser tinguts en compte quan es parla de l'Holocaust.

Les Brigades Internacionals van ser unitats paramilitars creades per la Internacional Comunista per assistir al govern del Front Popular de la Segona República Espanyola durant la Guerra Civil Espanyola. L'organització va existir durant dos anys, des de 1936 fins a 1938. S'estima que durant tota la guerra, entre 32.000 i 35.000 membres van servir en les Brigades Internacionals, incloent 15.000 que van morir en combat.

Tot i que sovint els jueus foren estereotipats com a tímids o submisos, la realitat és que milers de jueus procedents de 53 països van lluitar i morir contra Franco. Alguns ho van fer obertament com a jueus, altres sota un àlies, alguns ho van fer amb els batallons del seu país de naixement o adopció, d'altres ho van fer amb altres grups nacionals, alguns van dirigir-se expressament cap a Espanya lliurement des d'un país democràtic, altres fugint de l'antisemitisme o l'opressió política i alguns ja eren aquí abans. A més a més milers de jueus de tot el món van donar mostres de solidaritat en diverses organitzacions solidàries per recaptar fons o donar ajuda a la República¹⁴⁴.

Però tot i així no tots els moviments i partits jueus van estimular en la mateixa mesura la participació dels seus membres en les Brigades Internacionals. Per exemple, Dov Lieberman que va arribar a Espanya procedent de Bèlgica, comenta que des de *Hashomer Hatzair*, moviment sionista d'esquerres, advertien que la guerra d'Espanya no concernia als jueus. Aquesta és la postura sionista a tot arreu, especialment a

¹⁴⁴ Sugarman M. (2015). Against Fascism - Jews who served in the International Brigade in the Spanish Civil War. pp. 1

Palestina on no es veu amb bons ulls que els seus joves pioners deixin la seva lluita nacional per anar a Espanya, i de fet, la premsa pràcticament no menciona les BI fins que el conflicte va estar ja ben avançat¹⁴⁵.

Tot i això, segons Zaagsma (2017), la premsa jueva d'arreu, el 1936 va donar a conèixer la clara hostilitat cap al judaisme per part dels rebels. De fet, el famós discurs de Queipo del Llano a la radio a Sevilla trobarà eco a moltes publicacions jueves.

En el moment de la Guerra Civil, la premsa jueva va fer referència sovint, com a paral·lelisme, a la Inquisició i a l'expulsió dels Jueus el 1492, fet que no va ser present en cap dels diaris d'esquerra no jueus. Així doncs, en la premsa jueva es va invocar als voluntaris jueus a representar Maimònides com el primer jueu que va lluitar contra la foscor, l'endarreriment i la barbàrie espanyola.

Un altre aspecte important que es va voler utilitzar fent ressaltar el caràcter jueu de la lluita antifeixista especialment en la premsa francesa, fou el donar un missatge als immigrants jueus comunistes francesos que amb la caiguda el 1938 del govern de Blum, els podia donar coratge per seguir units davant les dificultats que travessaven amb el govern Daladier¹⁴⁶.

D'on provenien els Brigadistes?

S'estima que fins al 25% de tots els combatents de l'BI eren jueus¹⁴⁷, uns 10.000 homes i dones. En molts països, molts dels jueus no s'identificaven com a tals pel que no estan comptabilitzats. Aquest és el cas de la Unió soviètica. La proporció de jueus també era força elevada en els equips sanitaris, on per exemple, 59 dels 124 equips sanitaris nord-americans van ser jueus (48%), i pràcticament tots els 40 metges polonesos.

¹⁴⁵ Ibañez Sperber R (2006). Judíos en las brigades Internacionales. Algunas cuestiones generales. Haol. Num. 9. P. 108 - 109

¹⁴⁶ Zaagsma G (2017). Jewish Volunteers, the International Brigades and the Spanish Civil War. P. 4-6

¹⁴⁷ Veure les següents obres: Fernández A (1975) *Judíos en la guerra de España* "; Medem G (1937) *Los Judíos Luchadores de la Libertad*" i Toch J (1973) "*Juden im Spanischen Krieg 1936-39*"

País	N. Jueus	%	% Jueus en la Població Total
Polònia	2250	45	10
EUA	1250	38	4
França	1043	15	0,5
GB	200 a 400	11 a 22	0,5
Israel / Palestina	300 a 500		
Hongria i Àustria	120 a 150		
Txèquia i Iugoslàvia	34		
Bulgària	17		
Canadà	71		
Itàlia, Escandinàvia, Alemanya	1095		
	200 / 30		
Bèlgica	dones		
URSS	53		
Altres 40 països	1602		

Tres són les raons principals que varen ajudar a que hi hagués un alt nombre de Jueus a les Brigades Internacionals. Primer de tot, el fet que molts d'ells ja es trobaven a Espanya abans de l'esclat de la Guerra Civil, tal com s'ha pogut veure en els apartats anteriors. Segon, ells eren qui millor coneixien de primera mà què significaven els governs feixistes, nacionalistes i antisemites que des dels anys 30 hi havia a tot Europa: a Alemanya i a Itàlia, però també a Hongria, Àustria, Romania, Polònia, entre d'altres. I l'última, la disposició explícita per part del govern de la República el 1933 per acollir-los¹⁴⁸.

Per això, es troben diversos grups: els membres de l'associació esportiva jueva Hapoel, que es trobaven a Barcelona per participar a les Olimpíades Obreres. Quan va esclatar la guerra, foren els primers en oferir-se per lluitar per la República i tot i que la majoria

¹⁴⁸ Lustiger A (2000). The Jews and the Spanish Civil War in Izquierdo Benito R et al. Los judíos en la España Contemporanea: historia y visiones, 1898-1998. pp. 174

eren comunistes o bé del partit revolucionari Bund¹⁴⁹, la seva condició de jueus reforçava aquest compromís.

Un altre grup important foren els de l'organització *Geserd* (Societat per a la colonització agrícola jueva a la URSS), organització sionista dins la Unió Soviètica per recollir fons per Birobidjan, un Territori Autònom creat el 1930 dins de la URSS poblat amb jueus comunistes de tot el món que s'hi van traslladar cercant el somni d'una pàtria jueva comunista, tocant a la frontera amb Xina. Quasi tots els integrants d'aquesta organització es presentaren voluntaris per a combatre a Espanya¹⁵⁰.

Homes d'aquests grups van ser els que van formar la primera unitat internacional, la *Jüdische Gruppe Thälman*. Es van anomenar així perquè dels 18 integrants, 13 eren jueus alemanys i polonesos i només 5 eren gentils. Hi havia 16 homes i dues dones. Entre aquests hi havia Max Friedemann i la seva dona Golda, el jueu polonès Chaim Besser i el que més tard seria el comandant de la Brigada Botwin, Emanuel Mink¹⁵¹.

La Companyia Botwin

La Companyia Botwin es va formar el 12 de desembre de 1937 a Tardienta encuadrada a la XIIIè Brigada Dombrowski polonesa del 2n Batalló Palafox. Se la va anomenar en honor a Naftali Botwin, un jueu polonès, executat el 1925 per haver assassinat un agent policial secret polonès. Una de les característiques d'aquesta Companyia fou que utilitzava tres idiomes en les seves ordres i pancartes: jiddish, polonès i espanyol, a més de produir un diari escrit en jiddish, publicat per primera vegada el 30 de desembre de 1937. Els Botwins van incloure els dos únics àrabs de les BI, un dels quals era de Jerusalem i parlava jiddish.

Amb la seva retirada, la majoria de Botwins es van unir als maquis i altres grups partisans durant la Segona Guerra Mundial, molts morint en la lluita contra els nazis. El testimoni de Charles Fawcett, un americà que va estar a París i que va pertànyer al grup de Varian

¹⁴⁹ *Algemeyner Yidisher Arbeter Bund in Lite, Poyln un Rusland (Unió General de Treballadors Jueus de Lituània, Polònia i Rússia)*

¹⁵⁰ <http://milimcultural.com.ar/los-judios-y-la-guerra-civil-espanola/>. pp. 8/53 - 9/53

¹⁵¹ Lustiger A (2000). pp. 178

Fry, ajudant a tot tipus de gent a passar pels Pirineus (militars, jueus, altres refugiats), relata que en aquest grup també hi havia molts jueus que havien format part de les Brigades i que coneixen molt bé les rutes per passar i totes les tasques de resistència¹⁵².

El cas d'Emanuel Mink és molt característic de la sort dels jueus polonesos comunistes integrants dins de la Botwin. Nascut el 23 d'abril del 1910, tot i que en altres documents figura com a 1919, a Tomasov, Polònia, d'on va emigrar a Bèlgica el 1935 i d'allà va anar a Barcelona per competir a les olimpíades. Tot seguit es va unir a la primera brigada per combatre al costat de la República. Amb la retirada cap a França fou internat a Gurs, Argelers i Saint-Cyprien, d'on va aconseguir escapar-se juntament amb altres camarades i van poder formar part de la resistència. El 20 d'agost fou capturat a les batudes d'estiu i internat a Drancy el 20 d'agost del 1941 d'on fou deportat cap a Auschwitz amb el transport n. 1 el 27 de març de 1942. Fou un dels agents actius de la resistència al camp i l'octubre de 1944 fou transferit a Stutthof i més tard a Natzweiler, d'on fou alliberat. El 1949 va tornar a Polònia, però el 1969 degut a l'onada d'antisemitisme i persecució orquestrada pel general Moczar i per Gomulka, dels jueus a Polònia, va haver de marxar i emigrar a França on va morir a París el 29 de març del 2008^{153 154}.

Altres històries de vida de Brigadistes Jueus

Un altre testimoni significatiu és la carta d'una dona polonesa, demanant poder obtenir el visat per anar a Espanya: *“És impossible viure tranquil·la mentre assassinen a tot un poble per la única raó d'haver votat un règim antifeixista. Digui'm, senyor director, com es pot passar la frontera: el consolat espanyol es nega a donar-me el passaport. Ahir van intentar obtenir-lo trenta persones, habitants d'Ozorkow; tots érem obrers jueus, de la indústria tèxtil”*¹⁵⁵.

¹⁵² Charles Fawcett. Interview Code 15396 USC Foundation. Visual Archive

¹⁵³ http://www.lemonde.fr/disparitions/article/2008/04/10/emanuel-mink-une-figure-de-la-guerre-civile-espagnole_1033116_3382.html.

¹⁵⁴ En les dades trobades tant a la Base de Dades del Memorial de la Shoah

<http://bdi.memorialdelashoah.org/internet/jsp/core/MmsRedirector.jsp?id=40510&type=VICTIM> com de la base de dades del Yad Vashem

<http://yvng.yadvashem.org/nameDetails.html?language=en&itemId=3203903&ind=5>, hi trobem dues entrades, una que figura com Emanuel Ming i l'altre com a Simon Mink i tots dos nascuts el 1919, però sembla que podria ser ell.

¹⁵⁵ Lisbona A (1993). pp. 81

O bé, el cas del matrimoni Pecznik, Anna i Hermann, tots dos jueus, ell nascut el 27 de gener del 1901 a Chorniakowka a la Galitzia, emigra a Viena i l'Anna, nascuda el 9 de febrer del 1911 a Sofia, de cognom Gadol. Membres tots dos del partit comunista a Viena, són arrestats el 1934 i se'ls hi retira el permís de residència, marxen a Praga i d'allà a París i cap a Espanya el 1937, tots dos formaran part de les Brigades, ell com a comissari polític i Cap del departament històric de les Brigades a Albacete i ella com a infermera. Ella serà evacuada el 1938 i amb papers falsos com a francesa marxarà a Àustria on treballarà per la resistència però és arrestada i deportada a Ravensbruck i més tard a Buchenwald on fou morta a trets, algunes fonts parlen del 1944 mentre que d'altres el 1945. Pel que fa al Hermann, sortirà amb la retirada, anirà a parar a diversos camps francesos, entre ells Gurs, St. Cyprien i La Vernet. Serà conduït a Drancy i d'allà deportat a Auschwitz amb el transport n. 21 el 19 d'agost de 1942 on morirà el 20 d'octubre del mateix any. La filla de tots dos, Hanja va aconseguir sobreviure amb els seus avis a Atenes¹⁵⁶.

Brigadistes que van acabar als Camps de Concentració en van ser molts. Segons les dades de la SIDBRINT de la Memòria Històrica de les Brigades a la Universitat de Barcelona, n'hi van haver 60 a Auschwitz, 70 a Buchenwald, 456 a Dachau, 48 a Mauthausen, 23 al de Sachsenhausen més 36 que van estar a camps alemanys sense especificar, segurament de Treball Forçat i 118 al camp de Miranda d'Ebro.

Un exemple d'aquests són dos testimonis interrogats a Nuremberg, el primer marxa d'Alemanya el 1933 cap a Holanda i d'allà cap a Espanya el gener del 1937. Més tard passarà a França on serà internat a un camp fins que el 1940 és arrestat per la Gestapo i portat a Dachau on hi serà fins al seu alliberament. Parla de la seva especificitat al camp

¹⁵⁶ <https://www.doew.at/erinnern/biographien/spanienarchiv-online/spanienfreiwillige-p/peczenik-hermann>, <http://sidbrint.ub.edu/ca/content/peczenik-anni>, <http://bdi.memorialdelashoah.org/internet/jsp/core/MmsRedirector.jsp?id=44777&type=VICTIM>. Page of Testimony n. 10607400. Arxius Yad Vashem

com a Brigadista. El segon només se sap que és txec i que fou arrestat per la Gestapo el 1940 a França^{157 158}.

Un altre exemple, són els Brigadistes soviètics molts d'origen jueu que tornen a l'URSS i que després lluitaran per l'Exèrcit Roig (ER). Serà el cas de Shmuel Rudin, nascut el 1911 a Riga qui va a Espanya per lluitar amb les Brigades el 1938. Del febrer de 1939 al 1941 serà en un camp a França d'on marxarà cap a l'URSS i s'unirà a l'ER on morirà en batalla el 1944¹⁵⁹.

Per últim s'ha considerat que per tal de vincular els Brigadistes amb l'Holocaust, el camp que permet veure millor aquesta relació és el camp d'Auschwitz. Es detalla a continuació qui foren els que acabaran allà i quina fou la seva sort. Dels 60 que s'han trobat, s'ha pogut comprovar que 36 hi van ser, d'aquests, 29 eren jueus i només 2 van sobreviure.

Com exemple el cas de Betty Rosenfeld. Va néixer a Stuttgart el 1907 d'una família de classe mitjana. Va ser infermera i va treballar en un hospital. Quan Hitler va arribar al poder, va marxar d'Alemanya juntament amb les seves germanes a Palestina. Al març de 1937 decideix anar a Espanya per formar part de les Brigades. Anirà d'Haifa a França i després a Espanya. Allà, va treballar en diferents hospitals. A Barcelona, es va casar amb Sally Wittelson un altre voluntari de les XI Brigades i el 1938 van creuar els Pirineus. Al juny de 1939 van ser internats en diferents camps francesos i el 7 d'agost de 1942 va ser transferida a Drancy mentre el seu marit encara estava a Le Vernet. El 7 de setembre de 1942, tots dos van ser transportats a Auschwitz-Birkenau on van ser assassinats.

¹⁵⁷ No. 82309720#1 (5.1/0052/0107). ITS Archives. Werner Library

¹⁵⁸ No. 82307497#1 (5.1/0044/0248). No. 82307502#1 (5.1/0044/0253) ITS Archives. Werner Library

¹⁵⁹ Page of Testimony n. 1256889. Archives Yad Vashem

Brigadistes a Auschwitz

	Cognom	Nom	Data de naixement	Lloc	Origen	Transport	Data	Destí	Data defunció
1		Abraham		Polònia					
2	Adler	Josef	8.10.1900		Jueu	25	28.8.1942	Mort	
3	Aigner	Ludwig	15.8.1904	Vienna			2.4.1942	Alliberat	30.4.1945
4	Arzt	Herbert	19.3.1901	Berlin	Jueu			Mort	2.11.1942
5	Baski							Mort	
6	Benedikt	Otto	13.11.1913	Vienna	Jueu	18	12.8.1942		
7	Berliner	Szmul	26.1.1908	Varsòvia	Jueu			Alliberat	Mauthusen
8	Buchalter	Paja Frieda	1894	Kolomja	Jueu		15.4.1944	Morta	1944
9	Cesarini	Marcel		Luxemburg					
10	Chassaing	Therese	21.2.1909	Odessa	Jueu	66	20.1.1944	Morta	8.1975
11	Cussel	Leo	8.6.1910	Munich	Jueu	18	12.8.1942	Mort	
12	Diamanski	Hermann	4.5.1909	Danzig					
13	Durmayer	Heinrich	10.4.1905						
14	Eisendrath	Elisabeth	23.9.1884	Amsterdam	Jueu			Morta	19.10.1944
15	Friemel	Rudof	11.05.1907	Vienna				Mort	31.12.1944
16	Feinzylber	Shimon							
17	Fruchter	Hanny Toni	14.6.1913	Duisburg	Jueu			Morta	26.2.1943
18	Gold	Alfred	6.5.1904	Viena	Jueu	42	6.11.42	Assassinat	
19	Gorgue	Henri	14.4.1907						
20	Gorgue	Roger	24.11.1909	Paris					
21	Gottmer	Antonius	11.7.1902	Amsterdam	Jueu			Mort	7.5.1944
22	Greif	Walter	30.6.1911		Jueu				
23	Grossman	Mathis							
24	Guttman	Auguste	4.8.1894		Jueu	75	30.5.1944	Mort	
25	Hahs	Franz	8.12.1914	Viena				Alliberat	20.5.1997
26	Hejda	Rudolf	14.4.1904	Vienna	Jueu				
27	Hoffmann	Erich	13.2.1906	Zerbs	Jueu			Assassinat	
28	Jellinek	Paul	17.4.1910	Vienna	Jueu	53	25.3.1943	Alliberat	
29	Kinzclewska	Gitla Gustaw	1914	Lodz	Jueu				
30	Kirszenbaum	Seweryn	1904	Bloyna	Jueu	40	3.11.1942	Assassinat	1943
31	Kleinowa /Kle	Dora /Dobra			Jueva				Ravensbruck
32	Koperenberg	Simon	12.3.1904	Amsterdam	Jueu			Mort	31.7.1943
33	Korn	Adele	1909	Cracòvia	Jueu				
34	Langbein	Hermann	18.5.1912	Vienna					
35	Lechtmann	Sioma	1.8.1916	Dunageved	Jueu	18	12.8.1942	Mort	1945
36	Linhardt	Karl			Jueu			Mort	1945
37	Luftig	Golda	3.3.1905	Chrzanow	Jueu	175		Mort	1.9.1942
38	Man	Cornelis	24.5.1912	Rotterdam	Jueu			Mort	23.12.1942
39	Meisel	Josef	18.3.1911	Waag-Neustadt	Jueu		feb-44		
40	Michrowski	Mordja	13.3.1907	Warschau	Jueu	8	20.7.1942	Mort	setembre 1942
41	Papalecca	August	3.7.1904	Graz					
42	Peczenik	Hermann	27.1.1901	Chomiakowka	Jueu	21	19.8.1942	Mort	20.10.1942
43	Pfleger	Johann	21.2.1906	Vienna	Jueu			Alliberat	
44	Repa	Rudolf	10.4.1900	Vienna				Alliberat	
45	Rosenfeld	Betty	23.3.1907	Stuttgart	Jueu	29	7.9.1942	Morta	1942
46	Schindel	Gertrude	5.1.1913	Vienna					
47	Schmickl	Ludwig	29.7.1903	Vienna					
48	Schober	August	1.3.1908	Wienersdorf	Jueu			Alliberat	
49	Schorr	Hans	2.4.1913	Vienna	Jueu	21	19.8.1942	Mort	17.1.1945
50	Sequens	Karl	14.6.1905	Vienna				Mort	00.2.1945
51	Sieder	Josef	12.4.1918	Vienna	Jueu	77	31.7.1944	Mort	
52	Skrinar	Michael	16.7.1894	Pressburg					
53	Spielmann	Hans	13.12.1914	Graz	Jueu			Mort	Bergen - Belsen?
54	Stemmler	Antonia	1892	Potsdam					
55	Swalef	Jonas	10.8.1914	Amsterdam	Jueu			Mort	9.2.1944
56	Teppich	Fritz	26.11.1918	Berlin	Jueu				25.12.2012
57	Wilkan	Enst	7.1.1898	Berlin				Suicidi	Presó de Luchau
58	Winterer	Georg	14.4.1912	Vienna					30.12.1988
59	Wittelson	Sally	17.12.1907	Leipzig	Jueu	29	7.9.1942	Mort	7.9.1942
60	Zwiefelhofer	Leopold	8.11.1913	Vienna					1945

Però no tots van acabar als Camps o assassinats. El testimoni de George Papanek, nascut a Viena el 2 d'abril de 1931, relata com gràcies a que el seu pare, Gustav Papanek que havia estat Brigadista, van poder escapar-se a través d'Espanya de forma il·legal. El fet de tenir coneixement de la llengua i amics els va facilitar poder aconseguir la llibertat a

través de Portugal fins arribar als EUA. Ell recorda que inclús, fou operat d'apendicitis per un conegut del seu pare mentre esperaven els documents a Barcelona¹⁶⁰.

3.2.3.3 *Testimonis i Històries de Vida*

Un cop començada la guerra civil, tal com ja s'ha dit, molts dels jueus que hi havia a l'Estat Espanyol davant la por del que podia succeir, van optar per tornar als seus països de procedència, Turquia, Romania, Bulgària, Àustria i inclús Alemanya, aquests últims forçats pel seu govern a retornar. Gairebé un miler dels que estaven a Barcelona. Els que decidiran quedar-se, uns 500, són petits artesans, comerciants o venedors ambulants que tot just es guanyen la vida i que es queden confiant en la política antifeixista del govern de la República i la seva simpatia pels jueus¹⁶¹.

En els arxius de Yad Vashem s'ha trobat un document del Dr. Ludwig Grünbaum anomenat: "*Discrimination against Jews returning from Spain to Germany in 1936*" on s'explica que després que comencés el cop d'estat el 1936, l'Ambaixada alemanya va organitzar el retorn dels alemanys amb l'ajuda del Director de l'Escola Alemanya, el Sr. Schulz. Aquest i de manera oficial va prometre als jueus alemanys que ni jueus ni adversaris polítics patirien cap discriminació si tornaven. Van marxar via Gènova, i allà oficials alemanys van supervisar els passaports i ja els van advertir que no eren benvinguts a Alemanya però no se'ls va permetre baixar abans d'arribar a Munich. Un cop allà, els jueus foren separats de la resta i entregats a la Policia qui els va donar dues opcions: o bé ingressar en un *Schulungslager* o bé marxar d'Alemanya abans de tres dies, la majoria va haver d'emigrar sense opció, molts en 24 hores; els seus passaports van ser enviats a les diverses fronteres. Aquells que tenien encara habitatges a Alemanya, se'ls va permetre quedar però sense passaport. La comunitat jueva de Munich va intentar donar-los suport econòmic tot i les pròpies dificultats¹⁶².

Aquesta política del Govern alemany, va seguir durant tots els anys de la segona guerra mundial. Es pot deduir de l'ordre que el febrer de 1940 va emetre la *Dirección General*

¹⁶⁰ Georges Papanek. Interview Code 11978. USC Holocaust Foundation. Visual Archives.

¹⁶¹ Lisbona A (1993). p. 86

¹⁶² Record Group 2. Wiener Library Collection. File number 1052. Yad Vashem Archives.

de Seguridad (DGS) als governadors civils per tal que fessin una investigació minuciosa sobre els jueus de nacionalitat alemanya que residien a cada província per saber quina fou la seva activitat durant la Guerra Civil i així decidir els que havien de ser expulsats o, pel contrari, podien permetre quedar-se al país¹⁶³.

També va haver d'altres jueus que van optar per cercar refugi en altres països, majoritàriament França i Holanda. A través de l'*Ezra*, entre juliol de 1936 i abril de 1938 s'ajuda a sortir 394 refugiats, entre ells a un centenar de nens jueus confiant la seva tutela, durant la guerra, a famílies jueves de França, Suïssa i Bèlgica. Molts d'altres però, marxen pels seus propis mitjans i un miler més o farà com a conseqüència dels bombardejos del final de la guerra¹⁶⁴.

Per tal d'il·lustrar les diferents situacions que van viure aquells jueus que van decidir marxar, a continuació es presentaran diversos casos:

Marianne Cohn, nascuda a Manheim a Alemanya el 17 de setembre de 1922. Arriba a Barcelona el 1934, juntament amb els seus pares Alfred i Greta i la seva germana Lisa. Sophie Cohn-Vossen, en el seu testimoni recorda que van estar juntes a Villa Erna, comenta que era una família que feia mermelades per guanyar-se la vida i que tenien dues filles¹⁶⁵. Marianne, juntament amb el seu pare, van fundar la *Jüdischer Kulturbund* per ajudar altres refugiats jueus. Segons el que s'ha pogut trobar a altres fonts, tota la família decideix marxar cap a França el 1938. El 1939, les dues germanes són acollides per l'oficina de l'EIF (*Eclaireurs Israélites de France*), per poder ser evacuades, mentre els pares són internats a Gurs. Marianne s'uneix al MIJ (*Mouvement de la jeunesse sioniste*), sota el nom de Marianne Colin. Treballarà d'enllaç entre Grenoble i Annemasse del 1942 fins el 31 de maig de 1944, conjuntament amb Simon Lévitte, Otto Giniewski, George Shnek i Emmanuel Racine. El 31 de maig de 1944, mentre escortaven 28 nens d'entre quatre i quinze anys foren arrestats pels alemanys i empresonats a l'hotel Pax d'Annemasse. Ella refusa ser salvada per la resistència per por a que els nens

¹⁶³ Calvet J (2014), pp, 47

¹⁶⁴ Lisboa A (1993). p. 86

¹⁶⁵ Valentin M (2014). El exilio judeoasquenazí en Barcelona (1933-1945). Un rompecabezas que pide ser esclarecido. Entremons. UPF Journal of World History. 6. www.entremons.org

fossin deportats. La nit del 3 al 4 de juliol, els agents de la Gestapo agafen Marianne i dos presoners més i els executaran. El 1982, en una visita oficial de François Mitterrand, aleshores President de la República Francesa, a Yad Vashem, es va inaugurar un jardí que porta el seu nom, Marianne Cohn^{166 167 168}.

Yom Tov Strumza, nascut el 5 de setembre de 1915 a Salònica. El 19 de març de 1939 juntament amb altres famílies sefardites marxa d'Alacant a Orà, i més tard a Tessalònica¹⁶⁹. El 1943 serà deportat de França a Auschwitz on morirà¹⁷⁰.

Testimoni d'una família jueva alemanya, que l'any 1933 havia arribat a Alacant. En el moment que va esclatar la guerra civil, expliquen: *"els republicans ens van advertir que tenint nacionalitat alemanya no estàvem segurs allà i que seria millor marxar, l'endemà d'aquest avís uns feixistes ens van dir que havíem de marxar immediatament cap a Alemanya amb un vaixell alemany. Nosaltres no en vam fer cas d'això i vam aconseguir lloc en un vaixell francès pagant molts diners i vam arribar a Marsella, d'allà ens vam traslladar a Suïssa, però la situació pels refugiats no era gens bona, així que vam anar a Bèlgica, però va passar el mateix i vam haver d'emigrar cap a Holanda"*. Malauradament va esclatar la guerra i l'any 1943 foren deportats al cap de Westerbork i d'allà a Auschwitz. Afortunadament van sobreviure¹⁷¹.

Ignacio Bauer, president de la Comunitat Jueva, que marxarà el 1936 de Madrid però que un cop acaba la guerra civil hi tornarà i hi romandrà fins al final dels seus dies¹⁷².

Robert Fegenblum, nascut a Madrid el 17 d'abril de 1933 amb nacionalitat espanyola, fill d'Ido Fegenblum nascut el 1881 a Viena, de nacionalitat polonesa i la mare Maria, nascuda el 1911 a Espinosa, Burgos, van ser morts per un bombardeig el 1938. El nen

¹⁶⁶

http://bdi.memorialdelashoah.org/internet/jsp/victim/MmsVictimDetail.jsp?PEGA_HREF_1892239500_0_0_viewResistant=viewResistant. Arxiu Memorial de la Shoah. Paris

¹⁶⁷ Page of Testimony n. 1466896. Arxiu Yad Vashem. Jerusalem

¹⁶⁸ <http://www.ajpn.org/personne-marianne-cohn-279.html>

¹⁶⁹ Lisboa A (1993). pp. 84

¹⁷⁰ Page of Testimony n. 1703489. Arxiu de Yad Vashem. Jerusalem

¹⁷¹ File number 367/11946. Beit Lohamei Haghetat Archives

¹⁷² Lisboa J A (1993). pp. 84

fou afillat per una veïna que va tornar a França i que davant la impossibilitat de fer-se'n càrrec el va deixar a *La Colonie Scolaire Oeuvre juive pour la protection de l'enfance à Paris*, on va poder sobreviure¹⁷³.

Dins aquest grup, són molts rellevants el casos dels jueus que havent nascut a l'Estat Espanyol, van acabar deportats als Camps d'extermini, la majoria, des de França. Cal puntualitzar, però que no tenim certesa de quan van marxar, si ho foren abans de la guerra civil, en el començament, durant o després. Per això alguns d'ells es posaran com a exemple dels jueus que estaven a França en el proper capítol:

Nissim Eskenazi, nascut a Barcelona el 2 de juny de 1916, fou deportat amb el transport n. 3 des de Drancy el 22 de juny de 1942¹⁷⁴ i mort a Auschwitz el 6 de juliol de 1942, per aturada cardíaca, segons el certificat de defunció del camp d'Auschwitz¹⁷⁵.

Sarah Leon, nascuda a Madrid el 12 de gener de 1890 i que es deportada de Drancy cap a Sobibor amb el transport n. 53 del 25 de març de 1943¹⁷⁶.

Família Librati, amb quatre membres, Tamon nascuda a Espanya el juliol de 1894, però figura amb nacionalitat marroquina, els altres tres són nascuts a Orà, Alger i Marsella; també surten de Drancy un dia abans que l'anterior amb destí a Sobibor¹⁷⁷.

Família Delvaille (que segurament era Del Valle, i que als arxius del Yad Vashem figuren com Delevi) amb 6 integrants, Émile, nascuda el 5 d'abril de 1893 a Sevilla. Carmen nascuda el 12 d'octubre a Leon (França); Renée nascuda el 27 de novembre del 1900 a Baiona; Marcel, nascut el 3 de juliol de 1894 a Biarritz i Mardoché, nascuda el 30

¹⁷³ ITS 3.3.1.2.3. No. 84221346#1 - No. 84221347#1-2, No. 84221348#1, No.84221349#1, No. 84221350#1, No. 84221351#1. Wiener Library

¹⁷⁴ <http://bdi.memorialdelashoah.org/internet/jsp/core/MmsRedirector.jsp?id=9393&type=VICTIM#>

¹⁷⁵ Starbebuch Band 913/1913, s. 1252. Sygn. D- Aul-219.N. 172344. Panstowove Muzeum. Auschwitz - Birkenau. Dzial Archiwum.

¹⁷⁶ Drancy T18,s. 3069. Sygn. D-RF.3/53. N. 22053. Panstowove Muzeum. Auschwitz -Birkenau. Dzial Archiwum.

¹⁷⁷ Drancy T18,s. 3051. Sygn. D-RF.3/51. N. 22052. Panstowove Muzeum. Auschwitz -Birkenau. Dzial Archiwum.

d'octubre del 1926 a Baiona. Tots seran deportats des de Drancy a Auschwitz el dia 7 de desembre de 1943 amb el transport n. 64¹⁷⁸.

Samuel Albohair, es troba en els arxius d'Auschwitz, en el llistat del Transport de Drancy el 30 de juny de 1944, juntament amb dues persones més que podrien ser l'esposa, Rajzla nascuda a Polònia i el seu fill Daniel nascut el juny de 1941 a Sant Martí de les Heres¹⁷⁹. En la base de dades del Memorial de la Shoah, es confirma que era nascut a Barcelona el 15 de febrer de 1916 i que quan va ser detingut vivia a Sant Martí de les Heres, fou traslladat a Drancy el 3 de juny de 1944 amb el n. 23609 on hi deixa un rebut amb francs francesos. És deportat amb el transport n. 76 del dia 30 de juny de 1944. A la mateixa base de dades s'hi troben mare i fill. El mateix queda confirmat en els arxius del Yad Vashem, on figuren com a assassinats durant la Shoah. Però una altra cerca, ara en la base de dades dels deportats del memorial democràtic, indica que Samuel va sobreviure, que fou transferit a Buchenwald, després a Natzweiler, Dachau i que fou alliberat a Sigmaringen, les dades són extretes de l'ITS de Bad Arolsen¹⁸⁰.

Família Corkhidi, amb quatre membres: pare, Beno nascut a Esmirna i la mare, Rachel nascuda a Salònica, el fill gran, Denise, nascut a Barcelona el 1924 i el petit, Gerard a Marsella el 1932. Aquest fet, ens podria indicar que van marxar cap a França inclús abans de la Guerra Civil. Tots són transportats des de Drancy a Auschwitz amb el Transport n. 74 del 20 de maig de 1944.¹⁸¹ Amb aquest mateix transport hi haurà tres persones més, Rafael Levy nascut a Barcelona el 1915 i el matrimoni Donna i Isaak Saban, nascuts a Bursa, Turquia però que vivien a Espanya abans de la Segona Guerra Mundial i que es troben a Marsella abans de ser deportats¹⁸².

¹⁷⁸ Drancy T22,s. 3755. Sygn. D-RF.3/63. N. 22064. Panstwowe Muzeum. Auschwitz -Birkenau. Dzial Archiwum.

¹⁷⁹ Drancy Tr. 30.6.1944. Sygn. D-RF.3179. N. 106530. Panstwowe Muzeum. Auschwitz -Birkenau. Dzial Archiwum.

¹⁸⁰ http://bancmemorial.gencat.cat/amics_consulta/fitxacompletaview.php?id_persona=9060

¹⁸¹ Drancy T26,s. 4251. Sygn. D-RF.3173. N. 22074. Panstwowe Muzeum. Auschwitz -Birkenau. Dzial Archiwum. Page of Testimony n. 3985917. Yad Vashem Archives.

¹⁸² Page of Testimony n. 1306531. Yad Vashem Archives

Família Teller, el pare Jacob Teller, nascut a Varsòvia el 1894, la mare Golda, nascuda a Lodz el 1892, tenen un fill, Maurice, nascut a Barcelona el 19 de juny de 1921, foren deportats, ells des de Gurs a Drancy i de Drancy a Auschwitz amb el transport n. 28 el 4 de setembre de 1942 mentre que Maurice ho fou des de Rivesaltes a Drancy i d'allà a Auschwitz amb el transport n. 29, del 7 de setembre del 1942¹⁸³.

Jueus nascuts a l'Estat Espanyol

Cognom	Nom	D.N.	Lloc	Deportació	Destí	Data
Albohair	Samuel	15.9/10.2.1916	Barcelona	Drancy	Auschwitz	4.7.1944
Avram	Sara	8.1.1890	Cordoba	Drancy	Auschwitz	21.9.1942
Awner	Bayla	15.04.1904	Gulina	Drancy	Auschwitz	24.8.1942
Berkmann	Oro/ Olga	24.4.1918	Barcelona	Drancy	Auschwitz	17.12.1943
Cohen	Anna Emma	20.4.1874	Madrid	Drancy	Auschwitz	11.2.1943
Cohen	Dayla		Sevilla	Bergen-Belsen	Auschwitz	
Cohen	Isidore	12.1.1918	Melilla	Drancy	Auschwitz	15.4.1944
Corkidhi	Denise	11.8.1924	Barcelona	Drancy	Auschwitz	20.5.1944
Del Vaile	Emile	5.4.1893	Sevilla	Drancy	Auschwitz	7.12.1943
Eskenazi	Nissim	2.6.1916	Barcelona		Auschwitz	30.6.1942
Eskenazi	Sarah		Cordoba			
Friedheim	Noel	26.6.1873	Gerona	Drancy	Auschwitz	14.9.1942
Gutrajde	Rachel	23.3.1932	Barcelona	Fitxa del 1949 en una llar d'infans a París ITS		
Herrera	Edgar	27.3.1998	Espanya	Drancy	Auschwitz	18.7.1943
Horchitz	Irene	26.7.1907	Madrid	Drancy	Auschwitz	2.3.1943
Iakar	Rakhel		Espanya		Auschwitz	1943
Israel	Yitzahk	1.1.1897	Espanya		Auschwitz	1943
Kozac	Isaac	25.1.1900	Pais Basc	Beaune la Rolande	Auschwitz	5.8.1942
Leon	Sara	22.2.1890	Madrid	Drancy	Sobibor	25.3.1943
Levie	Samuel	30.12.1915	Barcelona		Dachau	16.2.1945
Lewy	Eugenie	28.8.1917	Montcada I Reixac	Drancy	Auschwitz	4.11.1942
Lewy	Raphael	13.5.1915	Barcelona	Drancy	Auschwitz	20.5.1944
Librati	Tamon	19.7.1894	Espanya	Drancy	Sobibor	23.3.1943
Nichli	Isaac	3.9.1917	Barcelona	Drancy	Auschwitz	
Stammreich	Max	19.7.1935	Barcelona	Drancy	Auschwitz	3.2.1944
Teller	Maurice	15.6.1921	Barcelona	Drancy	Auschwitz	7.9.1942
Toros	Isidore	3.3.1917	Barcelona	Drancy	Auschwitz	22.6.1942
Morand	Sabatia	25.12.1920	Barcelona	Drancy	Auschwitz	7.3.1944
Valero	Zelda	1872	Barcelona	Drancy	Auschwitz	31.7.1944
Valparaiso	Alei Rae		Barcelona		Auschwitz	
Wajnrit	Maurice	4.3.1935	Barcelona	Drancy	Auschwitz	17.8.1942
Zawidowicz	Lea	27.7.1929	Valencia	Desconegut	Desconegut	
Zawidowicz	Rachel	24.6.1930	Valencia	Drancy	Auschwitz	13.2.1943

¹⁸³ Drancy T10,s. 1603. Sygn. D-RF.3128. N. 22029. Panstowowe Muzeum. Auschwitz -Birkenau. Dzial Archiwum

3.2.4 Govern de Franco - Període 1939 - 1945

3.2.4.1 Situació dels jueus amb nacionalitat espanyola o que vivien a l'Estat Espanyol

Si hi ha una paraula que podria definir la presència del món jueu sota el franquisme a l'Estat Espanyol, aquesta és discreció. Hi ha un esforç enorme per passar desapercbut. No és una discreció inexplicable, al contrari. El règim que governa el país a partir de gener del 1939 està alineat amb potències on l'antisemitisme és doctrina oficial. La conspiració judeo-maçònica forma part del llenguatge habitual dels jerarques del règim. Una de les principals editorials de Burgos, que dota el franquisme de fonaments ideològics, es diu precisament *Ediciones Antisectarias*. I no és tan sols retòrica: tal com ja s'ha esmentat, els primers dies de l'ocupació de Barcelona un grup de falangistes va assaltar i destrossar la sinagoga del carrer de Provença, que després seria clausurada. El president de la comunitat és detingut i empresonat. Per tant, no és estrany que la comunitat esdevingués, de tan discreta, pràcticament clandestina. Martine Berthelot ha narrat com la vida jueva de començaments dels anys quaranta és pràcticament invisible, però al mateix temps enormement efervescent, perquè inclou també l'ajuda als jueus que passen per Barcelona fugint de l'Alemanya nazi¹⁸⁴.

El testimoni de Juanita Lion Lewin, és un bon exemple que permet veure les diferents situacions per les que van passar els jueus a l'Estat Espanyol¹⁸⁵. Va néixer a Bilbao, filla de jueu alemany que havia arribat a Madrid el 1911 i de mare jueva de Riga. Van viure a Madrid fins un mes després que comencés la guerra civil, aleshores van marxar primer a Berlín i després a Riga, però abans que acabés la guerra van tornar a San Sebastian, després Sevilla i el 1941 a Madrid. El 1944, va entrar a treballar per l'*American Jewish Joint Distribution Committee* (JOINT) com a secretaria. Explica que molts jueus estrangers, per poder obtenir la residència es convertien al catolicisme. També comenta que aquells que passaven la frontera, si eren comunistes o estaven indocumentats,

¹⁸⁴ Villatoro V (2005). Els Jueus i Catalunya. pp 106-107

¹⁸⁵ Lion Lewin J (2007). Memoria de Madrid, años cuarenta. En Garzon J y Baer A.(2007). España y el Holocausto (1939-1945). Historia y testimonios. pp 103 -106

podien ser retornats, a altres els internaven a Figueres i d'allà els enviaven a Nanclares de Oca o a Miranda de Ebro. També recorda a un matrimoni amb dues filles i un fill, al qual anomena G., que quan es van batejar a Sant Sebastià, la més gran que tenia 15 anys va plorar com una magdalena. Cap de les dues germanes no va trepitjar una església, segons ella; la major es va casar amb un jueu també batejat, no parla pas de convertit, i la més petita es va quedar soltera. Un altre cas, que explica és el d'una jueva holandesa que es va convertir per poder-se casar amb un senyor d'edat avançada que la va voler protegir però un cop acabada la Guerra Mundial ella va tornar a Holanda i al judaisme. O el de la família Bleiberg, José i Anselma i els seus tres fills, German, Alberto i Miriam, eren suïssos i durant la guerra civil, el pare fou comandant de l'exèrcit republicà. A l'acabar la guerra civil el van detenir i ell es va suïcidar (o potser el van matar). Als fills els van tenir durant molt de temps empresonats i l'Alberto es va desequilibrar psíquicament. El gran es va convertir i es va casar amb una espanyola.

3.2.4.1.1 Política franquista envers els jueus residents a l'Estat Espanyol

El pare Joan Tusquets, mencionat anteriorment, abans ja de la guerra s'havia dedicat a elaborar llistes de presumptes jueus i maçons. El 1937, encoratjat també per Franco, la Secció Judeomaçònica del Servei d'Informació Militar, sota la direcció de Tusquets i del comandant Antonio Palau, es va dedicar a demanar el material requisat dels partits polítics, sindicats, lògies maçòniques, etc, per engreixar les seves llistes. Això es va intensificar l'abril de 1937, creant l'Oficina de Recerca i Propaganda Antimarxista, dirigida per oficials de l'Exèrcit i voluntaris. Paral·lelament, al maig del mateix any, Franco va nomenar Marcelino de Ulibarri Eguílaz cap de la Delegació de Serveis Especials; la seva funció era recuperar tota la documentació relacionada amb les sectes i les seves activitats per a arribar a constituir un arxiu que permetés conèixer, desemmascarar i sancionar els enemics de la pàtria¹⁸⁶.

A partir del mes d'octubre de 1938, la *Dirección General de Seguridad (DGS)*, editarà amb caràcter secret un *Boletín de Información Antimarxista (BIA)*, centrat en les

¹⁸⁶ Preston P (2011). L'Holocaust Espanyol. Odi i extermini durant la guerra civil i després. Barcelona. pp. 634

organitzacions comunistes, però a partir de l'1 de juliol de 1941, els continguts s'amplien a la maçoneria, a l'anarquisme i al judaisme internacional. En el número 2 es pot llegir que l'ànima veritable de la maçoneria són els jueus que cerquen crear "*una República universal sobre la que tranquilamente pudiera reinar el Déspota de Sion anunciado por sus Sabios en los famosos Protocolos, de cuya autenticidad sería pueril dudar.*" En altres números s'informa de les mesures antijudaiques que s'estan adoptant en diversos països. Mesures que el BIA justifica com a profilaxi social i per evitar les maquinacions a que aquesta raça es tant aficionada¹⁸⁷.

Seguint la mateixa línia ideològica, es podria relacionar el suposat registre de la població jueva a l'Estat Espanyol. Segons Garzón JL (2007), l'ambaixada i els consolats alemanys van procurar fer-se amb un arxiu dels jueus espanyols i residents en les diferents poblacions d'Espanya, així com de les seves empreses comercials i industrials; per això sovint demanaven l'ajuda de la policia espanyola però aquesta no sempre responia als seus requeriments. Finalment, però, amb data 5 de maig de 1941 es va emetre la circular n. 11 de la *Dirección General de Seguridad*, dirigida als Governadors Civils de les diferents províncies on es sol·licitava que s'enviessin a la Central informes individuals dels israelites, nacionals i estrangers, que visquessin a la província, en un format predeterminat on havia de constar filiació personal i politico-social, mitjans de vida, activitats comercials, situació actual, grau de perillositat, conceptuació policial, així com altres informacions complementàries. La circular subratllava que: "*Las personas objeto de la medida que le encomiendo han de ser principalmente aquellas de origen español designadas con el nombre de sefardíes, puesto que por su adaptación al ambiente y similitud con nuestro temperamento poseen mayores garantías de ocultar su origen y hasta pasar desapercibidas sin posibilidad alguna de coartar el alcance de fáciles manejos perturbadores.*"

Malauradament aquest arxiu no es va conservar de manera íntegra i per tant és molt difícil poder tenir una idea global del seu abast. Un bon exemple, però és el de la fitxa

¹⁸⁷ Ibidem pp. 394-395

de Maria Sinaí Leon, on es donen les seves dades i que l'expedient acaba amb la següent nota: Se li suposa la perillositat pròpia de la raça jueva a la qual pertany (sefardita).¹⁸⁸

Un altre possible exemple de la seva existència és la carta amb data 8 d'abril de 1943, on el Cap Superior de la Policia de Barcelona, Juan Asensi, escriu al Governador Civil, Antonio Correa Veglisón, demanant-li que li enviï amb urgència la relació d'estrangers que porten menys de cinc anys de residència a la província i que "por su actuación o condiciones deban ser objeto de internamiento o confinamiento al centro de la península"¹⁸⁹, en clara referència als clandestins i especialment als Jueus. I també entre la documentació personal del Governador, s'ha trobat un petit llistat de 5 persones d'origen jueu, Leoncio Loerenthal, Paula Gerlach, Gerda Gerlach, Silla Barjem i Jacobo Ruegr, que sembla que formen part de l'Arxiu judaic, ja que són persones que resideixen a Barcelona des de fa temps i que hi treballen, alguns amb nacionalitat espanyola. En el llistat al costat de cada nom figuren uns codis d'arxiu amb llapis¹⁹⁰.

Per altra banda, tot i que tampoc s'han trobat mai les llistes, sembla que el 1942, el govern del III Reich demanà a les autoritats espanyoles la realització d'investigacions sobre els xuetes, descendents dels jueus conversos de Mallorca. Els dirigents nazis justificaren la seva petició en el temor que els xuetes s'unissin a les suposades conxorxes dels jueus d'Europa contra Alemanya. Evidentment, així quedava plantejada l'amenaça que els xuetes poguessin ser deportats cap als camps d'extermini, igual com estava passant amb els jueus d'Alemanya i dels països ocupats pels nazis, per la qual cosa es va registrar un comprensible temor entre els mallorquins d'origen jueu. Es creu que la Falange, totalment alineada amb el Partit Nazi, va col·laborar en aquesta elaboració del cens dels xuetes; però, Josep Miralles, bisbe de Mallorca (1930-1947), que ja anteriorment havia criticat les doctrines nazis, es va oposar a la investigació i és possible que fos a petició seva que un erudit local redactés un informe on la xifra de mallorquins xuetes s'inflava desmesuradament fins a representar un 35% del total de la població, a més de fer constar com a xuetes influents famílies de Mallorca, conegudes per la seva

¹⁸⁸ Garzon JI (1997). El Archivo Judaico del Franquismo. Revista Raices n. 33. pp. 57-59

¹⁸⁹ ANC1 - 933 T-105. Antonio Correa Veglison. Fons de l'Arxiu Nacional de Catalunya

¹⁹⁰ ANC1 - 933 T-105. Antonio Correa Veglison. Fons de l'Arxiu Nacional de Catalunya

adhesió al franquisme. D'aquesta manera, es va aconseguir que les autoritats franquistes rebutgessin la petició nazi sobre els xuetes^{191 192}.

3.2.4.1.2. Canvi d'identitat - Conversions - Assimilacions

Tal com s'ha pogut veure a través del testimoni anterior, una de les possibles solucions per poder quedar-se a Espanya era recórrer a la conversió. Segons Berthelot M (2013), el 66% dels batejos de jueus es fan en el context de la boira jurídica i la incertesa, l'angoixa i la por. La por és el que probablement va dur els pares de la Dory Sontheimer, nascuda a Barcelona a registrar-la com a Dory Sont i educar-la en una escola de monges catòliques alemanyes¹⁹³. Un altre exemple és el de Clara Schorr, nascuda a Barcelona, de pares d'origen jueu de Polònia, que marxen durant la guerra civil a França i tornen al moment de la invasió nazi. Per tal de passar desapercebudes, la mare les porta a un col·legi de monges, on no només reben una educació catòlica sinó que són convertides i en paraules pròpies de l'entrevistada: *"... lo que para mí tuvo importancia, es que se me había educado, en un odio al judío, esto es lo tremendo, porque yo podía ser más o menos católica y tener una ah, soy judía, ah bueno no? pero no es que te digo yo iba a la Iglesia a matar judíos con convencimiento, o sea yo era rabia, era odio lo que tenía a los judíos porque me lo habían imbuido entonces claro descubrir un buen día que tú eres aquello que más odias, es un golpecito, eh? Te cuesta digerir"*. Més tard, quan el pare se n'assabenta que estan convertides, les reconverteixen de nou al judaisme a França ja que no era possible fer-ho a l'Estat Espanyol. La família però mai els va explicar res de la seva identitat ni tampoc en van parlar¹⁹⁴.

O el cas de la família Hoenigsfeld, Stefan, nascut a Pulawy, Polònia, l'any 1896 i la seva dona Rosa, també polonesa amb qui es casarà a Viena i amb qui va tenir una filla, Ruth. Van a viure a Madrid els anys 30, ja que en ell, l'empresa per qui treballava li ofereix anar a la delegació d'allà. En els seus testimonis, expliquen que amb l'ascens del nazisme

¹⁹¹ Deulonder X (2007). Els nazis a Catalunya. pp. 155

¹⁹² http://www.arabalears.cat/premium/cultura/desapareguda-mallorquins-Jenny-Kehr-expulsada_0_955104615.html

¹⁹³ Segons Testimoni de la mateixa Dory Sontheimer a Marta Simó

¹⁹⁴ <http://www.perseguits.cat/nivells/contingut/titular/transcripciones-entrevistes>

a la seva dona, concertista de piano per a la colònia alemanya, deixen de saludar-la i la seva filla no pot seguir en el col·legi alemany. Davant la por, per l'esclat de la guerra civil, decideixen tornar a Polònia, però davant la incertesa, van a París i el 1939 per poder tornar a Espanya, hauran de renunciar al judaisme i batejar-se a la capella espanyola de París¹⁹⁵.

Entre 1846 i 1947, uns dos-cents cinquanta estrangers d'origen jueu immigrants o nascuts a Barcelona van decidir convertir-se al catolicisme. Poc se sap d'ells, més que la majoria de les conversions foren entre el 1939 i el 1945 (76%)¹⁹⁶. D'aquests, 132 eren homes, 85 dones i 33 menors. Però segons Berthelot (2013), aquesta és només una part de tots els jueus convertits, ja que segons les dades del *Regest* només es van centrar en aquells que explícitament deien que eren jueus però possiblement molts es fessin passar com a ortodoxes, protestants, sense religió¹⁹⁷. L'altra raó és que aquestes són dades de només Barcelona i quedarien excloses aquells que van anar a altres ciutats, tot i que la majoria estaven a la ciutat comtal. En quant a la diferència d'homes per damunt de les dones s'explica principalment per les majors possibilitats dels homes a arriscar-se a emigrar i també per intentar establir matrimonis mixtes.

Pel que fa a la identitat religiosa, tenint en compte l'allau de jueus procedents del centre i l'est d'Europa que fugien del Nazisme la majoria dels convertits serien asquenaites, però tot i així, i a pesar que es podria pensar que els sefardites eren més tradicionals i religiosos, el 37% d'aquests es convertiren¹⁹⁸.

Des del punt de vista individual, la conversió posa un punt final a l'allunyament o a la ruptura ja consumada amb la comunitat d'origen, amb la cultura, amb la família; però també s'inscriu en un context exterior més ampli i col·lectiu, que no deixa d'influenciar la decisió de canviar de religió. En aquells anys 1939-1945, tenint en compte el context

¹⁹⁵ Vídeo Camins. Memorial Democràtic de Catalunya. Elaborat per la pròpia autora, juntament amb Núria Alberdi, Jordi Algué i Gemma Simon. 2014

¹⁹⁶ Berthelot M (2013).pp. 127-175.

¹⁹⁷ A l'entrevista que Marta Simó va fer a Jaime Vándor, ell explica que el seu pare, sempre comentava que quan li havien preguntat per la seva religió, havia dit que era ortodoxa i no pas jueu.

¹⁹⁸ Berthelot M (2013) pp 133-135

ideològic espanyol, les conversions són, doncs, certament «circumstancials»: és essencialment per motius polítics i vitals que el 66 % dels convertits opten per la religió catòlica, individualment, en família o en grups petits. Aquestes, precisament, van ser les motivacions dels membres de la Comunitat Israelita de Barcelona convertits en aquella època: ja sigui per por de la Gestapo, que tenia la llista dels jueus alemanys establerts a Espanya, ja sigui perquè el cap de família, estava en perill de detenció i d'empresonament o d'internament en un camp de concentració per ser acusat de maçoneria. Algunes d'aquestes persones tornaren després al judaisme, com s'ha vist en el cas de Clara Schorr.

A Barcelona, s'observa que els terminis entre la sol·licitud i el bateig van tendir a esdevenir més curts a mesura que empitjorava la situació política. I els expedients foren cada cop més senzills i curts. Fets que poden donar a entreveure que la situació era urgent. En aquest cas l'Església espanyola va actuar de manera "caritativa", si bé hi tenia interès, almenys simbòlicament. Segons Berthelot M (2013), el fet que no només hi hagués peticions de bateig per part de les famílies jueves sinó la necessitat de molts catalans i espanyols d'aconseguir-ho, explicaria el nombre bastant alt de conversions administrades segons la modalitat més senzilla: és a dir, el bateig absolut (72,36 % dels casos), sense condició i, el que és més important per als jueus, sense abjuració prèvia¹⁹⁹.

Altres famílies però opten per evitar la conversió, mantenint una vida jueva en la clandestinitat o paralitzant-la durant un temps. L'assimilació era una de les conseqüències. Des d'un punt de vista categòric, les conversions i el procés d'assimilació poden ser interpretats com a parts d'un fenomen més global, de desposseïció identitària, despulla social i jurídica com és la "dejudeïtzació"²⁰⁰.

3.2.4.1.3 Persecució - Expulsió - Empresonament

Ja s'ha vist, en el testimoni de Juanita Leon, que hi va haver casos d'empresonament, com el dels membres masculins de la família Bleiberg, que tot i que sembla que aquest

¹⁹⁹ *Ibidem* pp. 154-157

²⁰⁰ Katz M (2015). pp. 30

no va ser per ser jueus sinó per haver estat al bàndol de la República. Però, sí que s'han trobat quatre casos que són explícitament per la seva condició de jueus. El primer, la nota que fa arribar el Baró d'Esponellà, Epifani de Fortuny el dia 31 d'octubre al Sr. Davila, Secretari del Governador Civil de Barcelona, per tal que pugui ajudar a la Sra. Mayer ja que el seu marit està detingut amb decret d'expulsió per ser "*de nacionalidad judío*" però que pel seu delicat estat de salut, sol·licita poder complir la detenció en el seu domicili i que li concedeixi un mes per poder sortir definitivament d'Espanya on ha residit 14 anys²⁰¹.

Un altre document similar és la correspondència entre el Governador Antonio Correa i *el Jefe Superior de Policía*, Juan Asensi Crespo referent al súbdit alemany Kurt Hausdorff Koch: el primer, amb data de juny del 1943, demana que sigui expulsat per no ser grata la seva presència, pel seu origen jueu. El Sr. Asensi però li contesta que caldria justificar-ho ja que cal el vist-i-plau del *Director General de Seguridad* i per tant li demana quins són els antecedents que té. Al mateix paquet de correspondència, hi ha una Nota informativa sobre el Sr. Hausdorff, on especifica que té autorització de residència vàlida fins el 21 d'agost de 1944, que segons els antecedents que figuren en la "*Jefatura Superior de Policía*" es tracta de persona de bona conducta sense antecedents desfavorables i se'l considera afecte a la *Causa Nacional*. Que fa uns 10 anys que viu a Barcelona al carrer Balmes 178 i que es dedica a les representacions comercials, entre altres May-films SA. Especifica que durant el "*periodo rojo*" va quedar-se a Barcelona sense desenvolupar cap activitat política. Fou detingut el novembre de 1937 pels marxistes quan intentava passar la frontera i empresonat durant cinc mesos. Un cop fou alliberada Barcelona hi va tornar a ingressar essent posat en llibertat el 25 de febrer de 1939²⁰².

El cas del Sr. Juan Bautista Hunerberg Anspacher és força característic d'aquells que van venir abans del 33. La primera carta de les vuit que hi ha d'aquest cas, és amb data del 3 de setembre de 1942 on el Comandant Salvador Gaya escriu al governador per tal que intercedeixi amb el Ministre de Justícia, el Sr. Esteban Bilbao, per concedir la nacionalitat

²⁰¹ ANC1 - 933. T-28 Fons Antonio Correa Veglison

²⁰² ANC1 - 933. T-105 Fons Antonio Correa Veglison

espanyola al Sr. Hunerberg, que tot hi ser d'origen jueu alemany resideix a Madrid des del 1929 on es va convertir al catolicisme. Actualment, els seus dos fills i la seva dona ja han pogut rebre la nacionalitat. Les següents cartes insisteixen en la necessitat de concedir-li ja que té suficients avals de personalitats espanyoles i en la carta amb data de l'1 de maig de 1943, hi ha una nota a mà on diu textualment: *“Al Ministro decirle que el expedientado que se hace referencia fue ya en tiempos del Frente popular, adicto a nosotros y que por ello le ruega vea la forma de que se le resuelva favorablemente y no se le expulse”*²⁰³. No s'ha pogut saber si se li va concedir la nacionalitat però va poder seguir vivint a Madrid tranquil·lament on va morir el 28 de desembre de 1994²⁰⁴. Aquest segurament fou un dels casos de jueus d'origen alemany requerits per l'Ambaixada alemanya.

Finalment, el cas de Moshe Yahai^{205 206} o Mauricio Palomo, nascut a Barcelona, fill d'immigrants turcs d'origen sefardita. El dia 20 de desembre de 1940, el seu pare fou arrestat i reclòs a la presó Model sense acusació ni sense preguntes. Fou enviat posteriorment al Camp d'internament de Miranda de Ebro. El seu pare no tenia passaport pel que a pesar de fer més de dues dècades que estava a Barcelona, fou considerat apàtrida. Només fou detingut el pare i ni a la mare ni a ell els va passar res. El 1943 fou posat en llibertat ja que es tractava aparentment d'un error. Però al cap d'un mes fou arrestat novament i empresonat al Camp de Nanclares de la Oca. Davant d'aquesta situació, la seva mare va recórrer al JOINT per aconseguir un dels certificats d'immigració de l'escassa quota que les autoritats britàniques havien imposat per a l'ingrés a Palestina, i segons els seu testimoni, cada un valia el seu pes en or. Es van inscriure de seguida i aleshores van començar les gestions. Segons ell, el govern franquista va rebre importants quantitats de diners jueus per tal que no es fes res als detinguts ni a aquells que vivien al país.²⁰⁷

²⁰³ ANC1 - 933 T-134. Antonio Correa Veglisson. Fons de l'Arxiu Nacional de Catalunya

²⁰⁴ Esquel.la al Diari ABC. 31 de desembre de 1994 p. 102 en nom del Consell d'Administració, accionistas i empleats de l'empresa Arsavial, SA de Madrid.

²⁰⁵ <http://www.mozaika.es/el-exodo-de-un-judio-catalan/>

²⁰⁶ Calvet J (2014). Huyendo del Holocausto. Judíos evadidos del nazismo a través del Pirineo de Lleida. pp. 47

²⁰⁷ <http://www.mozaika.es/odisea-de-un-israeli-espanol-cap-iv/>

El 1944 van sortir amb un tren especial des de l'estació central de Barcelona cap a Madrid amb un centenar de jueus més, allà es van ajuntar altres jueus i després cap a Cadis, on van embarcar amb el vaixell *Nyassa* cap a Palestina, ja referit en el capítol anterior.

3.2.4.2 Situació dels refugiats

Aproximadament 15.000 jueus varen entrar a Espanya entre 1939 i 1944, juntament amb 60.000 refugiats més, la majoria d'ells eren membres de la resistència francesa, soldats desmobilitzats dels països ocupats per l'Alemanya Nazi i pilots aliats. Pel que fa als Jueus aquests foren principalment asquenazites provinents de Polònia, Alemanya, Àustria, Hongria i territoris que havien format part de l'Imperi rus. La majoria d'aquests havien viscut a Holanda, Bèlgica o França escapant-se dels Nazis. Fins el 1943, aquest grup consistia principalment de famílies però a partir del 1944, foren joves sionistes i nens que havien pogut ser amagats a França, les famílies dels quals havien estat deportats als camps d'extermini.

Les dades que ens aporta el projecte "Fugint de l'Holocaust per terres gironines" a partir de la documentació recopilada per Martine Berthelot a l'Arxiu Històric de Girona, són com segueixen: Nombre d'homes uns 1100, i unes 450 dones; per grups d'edat, el més abundant tant en homes com en dones fou entre 18 i 42 anys. Els llocs de detenció foren Puigcerdà, 29; Ribes de Freser, 37; Camprodon, 22; Sant Joan de les Abadesses, 27; Maçanet de Cabrenys, 18; Espolla, 49; Ripoll, 38 i Figueres, 339. En quant al país de procedència el major nombre de refugiats procedia de Polònia, 235 i després França amb 200. Però n'hi ha de tot arreu del món principalment d'Europa: Noruega, l'URSS, Letònia, Lituània, Alemanya, Països Baixos, Bèlgica, Luxemburg, Gran Bretanya, Suïssa, Àustria, Txecoslovàquia, Hongria, Iugoslàvia, Romania, Bulgària, Turquia, Itàlia, Espanya, Portugal, Malta i Grècia; però també de Marroc, Algèria, Argentina, Canada, EUA o Palestina, entre altres. El període amb el major nombre de detencions fou entre setembre del 1942 i abril del 1943. En la llista nominal on es detallen 1002 noms, es pot veure que la majoria són d'origen jueu.

Pel que fa als refugiats que van entrar per terres lleidatanes, l'obra de referència és la de Calvet J (2014) . Segons les seves dades, entre 1940 i 1944 van passar per Sort, 2660 refugiats estrangers. El pic més alt fou el 1943 amb 1675. Per nacionalitats la més dominant fou la francesa i després la canadenca, ja que molts dels francesos al·legaven ser quebequesos per tal de tenir millors condicions. Només 21 són qualificats com a jueus tot i que la gran majoria d'holandesos (185) i polonesos (235) ho eren. Aquests, però, davant possibles represàlies intenten amagar-ho .

Una altra font sobre les dades de refugiats prové del JOINT, el qual amb data 20 de setembre de 1944, el JOINT de Nova York envia un llistat de tots els refugiats jueus a Espanya amb data 1 de juny de 1944, per tal de que es puguin verificar a les diferents delegacions i reomplir el màxim nombre de dades. En total són 2459 jueus. En un altre llistat n'hi ha 74 més que no figuraven en els llistats anteriors. I en un tercer llistat 49 més .

3.2.4.2.1 Política Franquista envers els jueus que cerquen refugi a l'Estat Espanyol o a través de l'Estat Espanyol

Segons Calvet (2015)^{208 209}, existeixen tres fases cronològiques pel que fa a la política del govern de Franco respecte a aquest refugiats entre 1939 i 1944:

1. Entre 1939 i 1940
2. Entre 1940 i començament de 1943
3. Entre 1943 i 1944

La primera va des de l'inici de la guerra fins l'armistici franco-alemany. La majoria de persones que entren a l'Estat Espanyol ho farà amb documentació legal amb intenció d'emigrar a un tercer país.

²⁰⁸ Calvet J (2014). pp. 53-54

²⁰⁹ Calvet J (2015). Spain and Jewish Refugees during world war II in Bystanders, Rescuers or Perpetrators?. The neutral countries and the Shoah. pp 115

En aquesta fase, la primera ordre que ens trobem referent al pas de fronteres es la n. 1849 amb data de l'11 de maig de 1939: *Normas para el paso de las fronteras españolas y modelos de solicitud de autorización para entrar en España*. En el seu segon apartat: "Entrada de extranjeros en España", en la secció a) diu: "deberá negarse el pasaporte y en su caso el visado: a los que hayan mantenido una actitud contraria a la Causa Nacional; a los que hayan sostenido relaciones comerciales con los rojos; a los que hayan desempeñado puestos directivos en Empresas o Sociedades establecidas en territorio rojo o que mantuvieran relaciones con los rojos, o tuvieran marcado carácter judío; a los masones, a los judíos, excepto aquellos en que concurran especiales circunstancias de amistad a España y adhesión probada al Movimiento Nacional, y a los que habiendo desempeñado, antes del 17 de julio de 1936, un puesto de carácter técnico en la zona de poder del Gobierno Nacional, se hubiesen ausentado de España haciendo ostensible su falta de colaboración al Movimiento"²¹⁰.

La segona és amb data 1 de maig de 1940, la n. 152, la qual no s'ha localitzat però que es pot induir el que comportava. Els visats de trànsit podien ser atorgats per les ambaixades i els consolats sense consultar prèviament a Madrid, després d'un cribratge curós a nivell individual. No es podien concedir de cap manera, però, visats en grup, fet que va suposar un problema en les primeres setmanes després de la invasió a França, per l'allau de refugiats que volien passar pels Pirineus. Fou el cas, per exemple, dels tres mil jueus convertits al catolicisme que podien ser acollits per Brasil però que no se'ls va concedir el pas per Espanya²¹¹. Rother B (2005), després d'analitzar-la en fa una puntualització. Segons ell, aquesta establia una nova regulació sobre qui havia de decidir el visat. Els consolats només havien d'oferir recomanacions i havien d'enviar totes les sol·licituds d'estrangers a la *Dirección General de Seguridad* a Madrid, lloc on es prendrien les decisions definitives. Només en casos summament urgents i especialment justificats, el consol podria expedir visats d'entrada sense necessitat de consultar-ho, però tot i així ho havia d'informar immediatament al Ministeri d'Assumptes Exteriors a Madrid, el qual informaria a la DGS. En canvi pels visats de trànsit, tot sol·licitant que

²¹⁰ <http://www.derechos.org/nizkor/espana/doc/franco9.html>

²¹¹ Marquina A, Ospina G I (1987). pp 146 - 147

presentés el visat d'entrada portuguès, podria rebre'l dels consolats espanyols, sense sol·licitud prèvia a Madrid.

En aquest període, aquestes directives es veuen subjectes a altres normes d'altres països. Amb data 28 d'octubre de 1940, l'ambaixada anglesa envia una nota verbal al Ministeri d'Assumptes Exteriors espanyol per comunicar que degut a l'increment de l'emigració jueva il·legal a Palestina, es comunica que qualsevol vaixell espanyol (igual que qualsevol vaixell neutral) que participi en aquest tràfic podrà ser confiscat després de ser detingut per les autoritats navals o de duanes podent internar al patró i a la tripulació²¹². Aquest fet va complicar la sortida dels jueus que en aquell moment arribaven a l'Estat Espanyol per voler anar a altres països. Més endavant, amb data del 25 d'octubre de 1941, en una carta de la *Dirección general de comunicaciones marítimas* es comunica a l'ambaixador espanyol a Lisboa que *“Por orden del Excmo. Señor Ministro de Industria y Comercio y motivado a ciertas demandas de embargo presentadas en Nueva York contra buques españoles, se ha prohibido a las compañías navieras que vendan billete de pasaje con destino a Norteamérica y Cuba a individuos de la raza judía. Se ha autorizado una excepción a la Compañía Trasmediterránea cuyo buque Isla de Tenerife debe salir el día 30 de Barcelona con destino Nueva York, ya que en el momento de recibir la orden que se cita, tenía vendido en firme casi todo su billeteaje. Sin embargo, esta dirección tiene el temor o sospecha de que el buque haga una recalada en Lisboa para recoger un núcleo de judíos que de realizarse será positivo de una sanción. Ruego a VE se sirva prevenir del caso a la Representación diplomática en Lisboa para que en su día pueda informar a esta dirección de lo ocurrido”*. La resposta per part del que era l'ambaixador espanyol a Portugal, Nicolás Franco, al Ministre d'Assumptes Exteriors, on li comunica que no s'ha venut cap bitllet pel vaixell *Isla de Tenerife* i que també han prohibit la venda de bitllets a individus de raça jueva.

Finalment, una altra nota amb data del 30 d'octubre de la *Dirección General de Seguridad*, al departament de *Fronteras y extranjeros* adverteix que *“recientemente las*

²¹² Accession Number: 2000.171 | RG Number: RG-36.001M. Archivo General del Ministerio de Asuntos Exteriores. R 1261-64-2. Arxius USHMM Washington

Compañías navieras españolas se vieron solicitadas por diferentes entidades para que transportasen a los Estados Unidos un número considerable de judíos que la guerra había hecho huir de sus hogares y la citada Dirección de Comunicaciones Marítimas, con objeto de aportar divisas a nuestra economía, autorizó los correspondientes Viajes que han venido efectuándose. Pero es el caso que, una vez en América, muchos de ellos solicitan de los Tribunales Americanos injustificadas y hasta grotescas indemnizaciones, que aquellos jueces - enemigos de nuestra España -no tienen inconveniente en aceptar, y embargan nuestros barcos en aquellos puertos, con la consiguiente paralización de los mismos y el perjuicio de España, que se ve privada de unos elementos de transporte que le son tan necesarias. Por lo expuesto, el Excmo. Sr. Ministro de Industria y Comercio, a propuesta de la repetida Dirección General de Comunicaciones Marítimas, ha prohibido en lo sucesivo el embarque de tan indeseables sujetos y le participa a este Centro por si, en su vista, estima debe regularse la entrada o la permanencia en ella de estos semitas”.

La segona fase coincideix amb l'ocupació d'Holanda i Bèlgica i l'establiment del govern de Vichy. S'incrementa la fugida i l'intent de passar la frontera de manera clandestina. La política per part del govern franquista, moment àlgid de la seva relació amb l'Alemanya Nazi, fou aleatòria i impredecible. Tant es permetia als refugiats quedar-se, molts d'ells però empresonats, o bé eren expulsats, el que sovint volia dir una mort segura. El ministre d'Afers Exteriors, Ramón Serrano Suñer, que tenia excel·lents relacions amb els ambaixadors alemanys, Eberhard von Stohrer i Hans von Moltke, va permetre que la Gestapo treballés amb estreta col·laboració amb la policia espanyola, tant a la frontera com a dins del país. Aquesta activitat encara fou més intensa a principis de 1941, quan l'ambaixada francesa a Madrid proposa a les autoritats espanyoles adoptar un sistema més expeditiu i dissuasiu. La consigna era que es podia expulsar qualsevol persona que fos arrestada en 5 kilòmetres de radi de tota la frontera; tot i així, aquesta mesura va superar per molt els llocs de detenció, inclús va haver-hi gent que fou arrestada a Càceres o Salamanca, els quals estaven a punt per creuar a Portugal i foren entregats de nou a la policia francesa. Aquesta situació va provocar la protesta de moltes de les ambaixades a Espanya dels països aliats, que consideraven que no es respectava l'article 13 de la Convenció de l'Haia de 1907, on s'estableix que un país

neutral si rep presoners de guerra o persones que fugen, els ha de deixar lliures, fet que va fer minvar aquesta política a finals del 1942.

Una vegada més, l'obra de Calvet J (2014), il·lustra les diverses experiències d'aquells que van intentar salvar la seva vida a través dels Pirineus. Des de l'anomenada "llegenda negra", on alguns passadors van robar i inclús arribar a matar a alguns dels refugiats. El cas del matrimoni Allérhaud, Gustave e Icla, documentat per Sala R i Garcia-Planas P²¹³, o el cas de Jacques Grumbauch qui fou trobat amb un tret al cap i que als anys 50 es va saber que havia estat el guia²¹⁴. Com altres aspectes sobre les enormes sumes de diners que aquestes persones pagaven per poder obtenir documentació. Cas de la Família Rotschild o de la parella Vermes²¹⁵.

Calvet també detalla alguns casos que foren retornats a Andorra, fet que va permetre a aquests refugiats sobreviure i escapar de l'Holocaust²¹⁶.

Amb aquests exemples queda palès l'arbitrarietat de les polítiques envers els refugiats, tant per part de les autoritats espanyoles però també per les autoritats franceses, deixant a l'atzar les possibilitats de salvament o de condemna.

En aquesta fase, en general, es va tendir a la separació de les famílies, en el cas de Lleida als homes se'ls empresonava a la presó del Seminari Vell i més tard se'ls enviava a Miranda de Ebro, mentre que a les dones i nens, o bé quedaven en llibertat o bé se'ls enviava a la presó de Barcelona o inclús a la presó de las Ventas de Madrid. Mentre que a la província de Girona, habitualment als homes se'ls enviava a la presó provincial, a les dones a la presó de dones i als nens, fins al 1943 a l'Hospici. El mètode a Lleida es modificarà a partir de finals de 1942. Davant les súpliques de les dones, el que era el governador civil en aquells moment, Juan Antonio Cremades Royo, accedeix per raons

²¹³ Calvet J (2014). pp. 121

²¹⁴ Ibidem

²¹⁵ Ibidem, pp. 135-139

²¹⁶ Ibidem

humanitàries a no separar-los i a deixar-los estar junts en hotels fins que es prengués una decisió que fer amb ells²¹⁷.

Un altre tema important d'aquesta època és aquelles organitzacions que des de França o Holanda, organitzaven el pas de refugiats, concretament *l'Armée Juive* (AJ), organització de lluita que es funda per ajudar als jueus que estaven detinguts o internats, combatre als nazis i crear l'Estat jueu a Palestina. Des de la primera meitat del 1943, l'AJ operarà passant refugiats cap a Espanya per anar cap a Palestina, amb l'ajuda del JOINT, especialment nens que seran evacuats, el seu cap fou Jacques Roitman qui seria detingut per la Gestapo i deportat a Buchenwald el 1944. El substituiria el seu germà Leon. Més tard, s'encarregaria l'acció a Barcelona a Josep Kruh que canviaria el seu cognom per Croustillon i que es faria passar per canadenc. El seu encàrrec és aconseguir que en Sequerra l'ajudi a reclutar passadors per tal que puguin evacuar a jueus que després arribarien a Palestina, això no entusiasmarà a Sequerra i Croustillon dolgut intentarà aconseguir l'ajuda de Blickenstaff, però no ho aconseguirà²¹⁸.

Per altra banda, Rother B (2005), comenta que Emilienne Eychenne explicava que sovint la policia espanyola se situava prop del consolat britànic per detenir persones il·legals que hi anaven per gestionar la seva documentació de trànsit i sortida del país. Una vegada més, el fet que fossin extraditats o bé que poguessin romandre al país sembla que no seguia cap pauta o si més no, encara no s'ha pogut trobar²¹⁹.

Finalment, un document amb data 4 de novembre 1941 del *Director General de Política de Europa*, on queda clara la política només de trànsit de qualsevol refugiat: "*desde el momento en que los Cónsules de España en el Extranjero, tienen instrucciones de no extender ningún visado de tránsito por España sin que los interesados demuestren haber obtenido el correspondiente pasaje para América, no es necesario modificar las ordenes*

²¹⁷ *Ibidem*, pp. 147-148

²¹⁸ *Ibidem* pp, 166-170

²¹⁹ Rother B (2005), pp. 145

*vigentes, ya que automáticamente queda evitada la entrada en nuestro territorio de los judíos extranjeros objeto de su mencionado escrito*²²⁰.

La tercera fase es produeix en el moment en que hi ha un increment del pas de francesos i militars que volen unir-se a les tropes aliades al Nord d'Àfrica. Això provocarà que esdevingui una qüestió internacional i amb la pressió de les diverses ambaixades forci al govern espanyol a fer un canvi en la seva política. En aquest moment, es permetrà a la majoria de jueus quedar-se a Espanya fins que puguin emigrar, habitualment cap a Amèrica o cap a Palestina, amb l'ajuda d'organitzacions internacionals.

Segons Avni H (1982), l'Ambaixada americana fou una de les més actives en aquestes protestes, especialment amb els rumors que va haver-hi a finals d'octubre de 1942 que la policia preparava una expulsió general de refugiats il·legals²²¹.

El govern espanyol va haver de legislar de quina manera es tractaria a tots els refugiats. A mitjans de 1943, es va estipular que tots els homes de països bel·ligerants, entre 18 i 40 anys, que no fossin ni oficials ni líders se'ls enviaria a camps de concentració a l'Estat Espanyol. El tracte però que se'ls va donar fou en general dolent, com a criminals. I a pesar de la pressió dels aliats, el govern espanyol seguia els contactes al més alt nivell entre les autoritats alemanyes i la policia espanyola fronterera, formada en la seva majoria per *camisas viejas* falangistes, així com el personal de la secció de passaport i estrangers²²².

Pel que fa a les dones i nens, sempre que tinguessin mitjans financers o bé algú que els avalés, podrien quedar-se de manera temporal fins obtenir tots els documents per sortir cap a altres països. La resta de persones serien enviades a camps o presons, dones incloses. Pel que fa als menors se'n faria càrrec la *Junta Provincial de Menores*.

²²⁰ Accession Number: 2000.171 | RG Number: RG-36.001M. Archivo General del Ministerio de Asuntos Exteriores. R 1190-83-6. Arxius USHMM Washington

²²¹ Avni H (1982). España, Franco y los judíos, pp. 98-102

²²² Marquina A, Ospina G I (1987).pp. 177 - 178

Les ambaixades anglesa i americana es van repartir els estrangers que entraven per vetllar per ells; així doncs la primera es faria càrrec a més dels britànics, de belgues, grecs, iugoslaus, txecs, luxemburguesos, holandesos i polonesos, mentre que els americans ho farien dels seus nacionals i dels francesos, aquest era el grup més nombrós. El problema dels jueus era que sovint eren apàtrides pel que no podien tenir protecció consular, o bé el cas per exemple d'austríacs que no reconeixien l'annexió al Reich o txecs i eslovacs que no reconeixen el Protectorat, també aquells que havien perdut la nacionalitat degut a raons racials o tots aquells indocumentats; tots aquests serien confiats a la Creu Roja espanyola. La situació però fou, tot i les normes legals, força aleatòria i la situació va finalment provocar que organitzacions com el JOINT, el Congrés Mundial Jueu o l'Agència Jueva prenguessin part en l'ajuda de tots ells.

Tot i que oficialment, no hi hauria doncs, més repatriacions, el febrer de 1943, la policia alemanya, davant l'allau del pas clandestí, considera establir una zona d'entre 30 i 40 kilòmetres a la frontera on estar  prohibit transitar i demanarà la col·laboració del govern espanyol en l'entrega de jueus²²³. Davant de les noves protestes de les representacions diplomàtiques aliades el govern franquista oficialment ho parar . Tot i aix , el juny de 1944, encara va haver-hi un grup de persones que foren entregades als oficials alemanys i deportades al camp de concentració de Dachau.²²⁴

Per altra banda, tot i que la consigna de les autoritats espanyoles era que els refugiats marxessin el m s ràpid possible del país, en alguns casos també va restringir la marxa. Una sol·licitud diplom tica alemanya va estipular que els vaixells de trànsit regular procedents dels ports espanyols tenien prohibit transportar passatgers de països bel·ligerants, alguns dels quals eren jueus²²⁵.

Aquesta situació generalitzada a tota Europa, va comportar que el mes d'abril de 1943 a petició de la Gran Bretanya, davant la insistent pressió de l'opinió publica es celebrés

²²³ Calvet J (2014). pp. 65-66

²²⁴ Calvet J (2015). pp. 115 - 119

²²⁵ *Ibídem* pp. 120-122

una Conferència a les Bermudes juntament amb el govern americà per discutir els següents problemes respecte als refugiats:

1. Els 15.000 a 20.000 refugiats existents a Espanya
2. Els nens dels Balcans
3. Els refugiats de Pèrsia
4. Els grecs de l'illa de Xipre i
5. La qüestió dels refugiats que estaven entrant a Suècia, Suïssa i l'Estat Espanyol.

La delegació britànica va refusar qualsevol possibilitat d'intercanvi de presoners pel Govern alemany o l'alçament del bloqueig. Per això l'únic camí de sortida era Espanya i per això calia activar el trasllat de refugiats. En aquell moment es comptava amb 25 vaixells espanyols de passatgers, 13 de portuguesos i 3 o 4 suecs, si accedien els alemanys, i alguns de turcs. Però l'únic factible en aquell moment foren 4 vaixells portuguesos que tenien capacitat per portar 15.000 refugiats a Angola.

No va haver-hi cap acord sobre el possible destí, EUA pressionava als britànics per que fossin portats a Palestina mentre que els Britànics volien que fos al nord d'Àfrica. Finalment es van donar unes recomanacions. Les que pertocaven a Espanya foren:

1. Que els governs d'EUA i la Gran Bretanya considerin les negociacions amb el govern espanyol per a l'alliberament dels refugiats francesos i nacionals aliats aptes pel servei a les forces armades
2. Pel que fa als altres refugiats:
 - a) Admissió a EUA, subjecte a mesures de seguretat
 - b) Garantia de certificats d'admissió per a Palestina: selecció feta per un representant de l'Agència Jueva
 - c) Trasllat a una residència temporal al Nord d'Àfrica
 - d) Admissió d'un grup limitat a Jamaica
 - e) Ulteriors admissions limitades a la Gran Bretanya

De totes aquestes possibilitats, només dues es van considerar, Palestina i el Nord d'Àfrica, però els EUA s'hi van oposar, davant la por dels problemes que podrien

ocasionar un gran nombre de jueus en població àrab. No fou fins el 1944 que varen poder sortir dos grups de refugiats un a Fedhala, al Nord d'Àfrica i un altre a Palestina.²²⁶

També en aquesta fase s'ha de gestionar el flux d'entrada i sortida des de la Península dels refugiats sefardites que provenen de França o bé del Reich l'any 1943. En una document del Ministeri d'Assumptes Exteriors, hi ha la relació del total de jueus que van entrar per la frontera d'Irún, 73, i que foren distribuïts entre Saragossa, 23, Burgos, 11, Valladolid, 10, Àvila, 4, Logronyo, 12, Toledo, 9 i Granada, 4. En el mateix grup de documentació, és troba una carta amb data del 16 d'agost del 1943 de la *Dirección General de Política Exterior*, enviada al Sr. Blickenstaff, on es remarca que s'han d'agilitzar els tràmits per tal que aquests puguin emigrar, ja que sinó no podran permetre l'entrada d'un nou grup. En una nota al Sr. José M. Doussinague, el Cap de la secció de política d'Europa amb data 17 d'agost de 1943, li comunica que ja ha rebut la llista del sefardites arribats l'11 i que ja li ha estat tramesa al Sr. Blickenstaff i li comenta que quan el vegi ja li remarcarà que la responsabilitat d'una interrupció en la sortida de sefardites dels quals s'ocupa, recau exclusivament sobre ell i l'organització que representa. A continuació hi ha una carta de contesta al Sr. Baraibar, del Sr. Blickenstaff amb data 20 d'agost on li comenta que considera el seu deure comunicar-li els problemes que estan tenint pel fet que han rebut un nombre de peticions d'ajuda per emigrar que no correspon al grup de sefardites autoritzats pel govern espanyol. Aquest són estrangers que ja porten forces anys aquí. Alguns d'ells des del 1933 d'altres inclús molts anys abans, alguns casats amb gent espanyola i d'altres tenen els seus fills a l'exèrcit espanyol. Sembla que els seus permisos de treball no han estat renovats i que se'ls ha comunicat que han de deixar Espanya, això vol dir que la seva situació és similar a la dels refugiats. Evidentment una emigració per ells no és pas la solució. Per altra banda, no és possible evacuar-los en massa, Només uns pocs poden obtenir visats. De fet, les organitzacions de refugiats, que ja estan saturades no estan pas interessades en ajudar a persones que ja estan establertes en un país neutral per canviar-los a un altre país neutral. Pel que aquestes persones només tenen dues possibilitats, o bé han de treballar il·legalment o bé hauran de ser empresonades per poder sobreviure. La situació

²²⁶ Marquina A, Ospina G I (1987). pp 172-177

actual, per altra banda és que donades la situació de les restriccions dels països bel·ligerants, la possibilitat d'evacuació és de només 2000 apàtrides dels quals no hi ha cap cap govern que els vulgui repatriar. Evidentment aquesta situació és diferent per aquells que han estat evacuats pels seus propis governs. Comenta que aquestes persones, amb la seva intenció de poder arribar a un país neutral estant buscant només poder ser tractades correctament, per tot això el Sr. Blickenstaff li demana que facin tot el possible perquè aquest grup no es converteixi en refugiats i que els refugiats actuals puguin tenir totes les garanties de protecció mentre es soluciona el problema.

Finalment, una segona carta del 25 d'agost referent al grup de 73 sefardites que va sortir de París, on se li insisteix al Sr. Blickenstaff que fins que aquest grup no surti no es podrà autoritzar l'entrada de cap altre grup i que totes les despeses d'estada, documentació i punt de destí correran a càrrec de les seves dues organitzacions, *l'American Joint Distribution* i *l'American Friends Service* i que es comprometen amb el Govern Espanyol a no fer cap reclamació. Per altra banda també és la seva responsabilitat total trobar-los un visat per un país de destí ja que aquests sefardites venen exclusivament a Espanya amb un visat de trànsit²²⁷.

Amb data 27 d'octubre de 1943 el Sr. Paul Bloch, del Departament d'immigració de l'oficina de Palestina a Madrid escriu al Sr. Blickenstaff, encarregat del *JOINT* a Madrid exposant-li les condicions que cal que tinguin les persones que volen obtenir un visat cap a Palestina en referència al grup de Sefardís. Cal que siguin menors de 35 anys i en perfecte estat de salut. En cas que siguin majors de 35 han de garantir una qualificació professional, diners que tinguin a Palestina i sinó parents a Palestina que es facin càrrec d'ells. Dels 73 Sefardís que han examinat: en 17 casos no ha estat possible, 15 per no trobar-se a la residència assignada i 2 perquè havien mort; a 32 persones se'ls dona els certificats, entre aquestes dues dones Hasid, els homes de les quals no estan en les llistes pel que caldria saber si volen també emigrar amb les seves família. Si fos així, caldria demanar a les autoritats espanyoles que els alliberessin del Servei Militar. A continuació detallen aquells que no se'ls dona el visat, o bé per ser massa grans, o bé per ser catòlics

²²⁷ Accession Number: 2000.171 | RG Number: RG-36.001M. Archivo General del Ministerio de Asuntos Exteriores. R 1716-1-220 Arxius USHMM Washington

o bé perquè no han volgut donar informació i també el cas d'una dona casada el marit de la qual no dona el vist-i-plau²²⁸.

Com s'ha pogut veure a través de les polítiques franquistes, tot i que aquestes oficialment queden emmarcades en aquests tres períodes, s'ha volgut, a través de diferents testimonis i històries de vida veure l'enorme diversitat en el destí dels refugiats, ordenat de manera cronològica.

1940

En aquest any, tot i que era un moment en què semblava fàcil poder aconseguir la salvació, es presenten quatre casos amb destins totalment diferents.

El primer és el dels avis de Dory Sontheimer²²⁹, deportats des de la zona de Baden, al sud d'Alemanya, camp a Gurs, a França l'octubre de 1940, i d'on a pesar dels molts intents que van fer els seus fills residents a Barcelona en aquell moment, per aconseguir visats d'entrada, no els obtingueren i foren deportats i assassinats a la seva arribada a Auschwitz.

Però en canvi, Friedel Stern Weil²³⁰, nascuda el 1886 a Alemanya, també internada juntament amb el seu marit també al Camp de Gurs entre 1939 i 1940, poden sortir i marxar cap a Espanya per després anar a Cuba i d'allà a EUA. En el seu testimoni escrit, recorda el seu pas per la frontera sense problemes, la seva estada en un hotel de Barcelona on va escoltar a la radio l'himne nazi de Horst Wessel, el seu record d'una Barcelona pobra, trista, de persones brutes, un ambient totalment depriment. L'agència que els va gestionar tots els bitllets de tren, tant de Barcelona a Madrid, com de Madrid a Lisboa era Cooks. La mateixa impressió va tenir de Madrid, pobre, abandonada, excepte que aquells dies estava molt engalanada amb banderes per la visita de Himmler.

²²⁸ A140\378 Zionist Archives Jerusalem. Israel

²²⁹ Sontheimer D (2014). Las siete cajas. Projecte Perseguits i Salvats www.perseguits.cat i entrevista personal amb ella.

²³⁰ Garzon JI y Baer A (2007). España y el Holocausto (1939-1945). Historia y testimonios Idem P. 116-120

També recorda l'escassetat a les botigues per comprar però, pel contrari, l'abundant sopar en el restaurant.

El tercer, és el conegut cas de Walter Benjamin, qui l'agost del 1940 obté un visat als Estats Units gràcies a la intercessió de Max Horkheimer. Després d'una breu estada a Marsella, arribà a Portvendres el 25 de setembre amb l'objectiu de creuar la frontera. Allà rebé l'ajuda de Hans i Lisa Fittko, per poder passar la frontera clandestinament. Però foren arrestats per les autoritats franquistes. Davant aquesta situació sembla que Walter decideix treure's la vida el 26 o 27 de setembre de 1940 a Portbou a la seva cambra de l'Hotel.

Finalment, el cas del matrimoni Heinemann. El 1940, el govern alemany fa una petició al govern espanyol on reclama el retorn dels seus súbdits, inclosos els jueus, a les autoritats policials espanyoles Els Srs. Heinemann, exiliats jueus alemanys a Mallorca des del 1934, reben doncs, l'estiu del 1940 una notificació de les autoritats policials espanyoles que els comunicaven que tenien 10 dies per sortir del país. Ells però davant la possibilitat de caure en mans de la policia, decideixen acabar amb la seva vida, el 21 de juliol de 1940. Les seves filles van rebre la seva carta de comiat al Camp de Gurs on estaven retingudes²³¹.

1941

Els testimonis que s'han pogut trobar referents al seu pas en aquest any, fos de manera legal, com de manera clandestina, tots aconseguen sobreviure; uns emigrant a altres països però també quedant-se a l'Estat Espanyol.

Thomas Hecht nascut a Brno (Txèquia) el 1929, explica com un grup de 35 persones van intentar passar la frontera per Hendaya però no va ser possible ja que la Guàrdia Civil els ho va impedir. Ho van tornar a intentar el gener de 1941, aquesta vegada però passarien amb documents legals amb passaport eslovac, com a catòlics i a més com a bons feixistes. Van entrar per Port Bou, on segons el testimoni aquell moment era un

²³¹ Lluç I (2015). La maleta de Lore Krüger. Retrat d'una persecució jueva a Mallorca. Diari Ara. 8.3.2105

caos i els va ser fàcil poder entrar amb aquests documents tot i no tenir permís de trànsit. Van arribar a Barcelona i dos dies més tard a Madrid i després a Portugal²³².

Gunter Loewenstein nascut el 4 de febrer de 1931 a Koblenz (Alemanya). L'abril del 1939 va marxar amb un Kindertransport per anar a Bèlgica, mentre els seus pares van poder marxar a EUA a través d'Anglaterra. Aquesta fou la seva sort ja que el van poder reclamar i ell aconseguir papers per poder-hi anar. Amb l'ajuda de la Creu Roja, va obtenir documents de protecció americans i per això va poder sortir d'Alemanya, on havia retornat, el 1941. El setembre va marxar cap a Barcelona amb l'últim tren que va sortir legalment amb jueus d'Alemanya cap a Espanya, en el tren hi anaven 690 persones. Van entrar per Irun i van anar a San Sebastian fins a Barcelona on el consolat americà els va ajudar. Diu haver vist soldats SS i de la Gestapo a Barcelona. També comenta que el consol americà era el pitjor antisemita que es va trobar. Va lograr arribar a EUA via Portugal²³³.

Henry Sinason va néixer el 26 d'agost de 1926 a Berlín. L'agost de 1941 arriba a Marsella juntament amb altres nens de l'OSE (Oeuvre de Secours aus Enfants). A finals de setembre del 1941 arriben a Espanya creuant la frontera de manera clandestina on els esperava un americà que els va dir que era del JOINT. Van arribar a Madrid on foren acollits en un convent de monges durant tres dies. Eren 12 nois. D'allà van marxar a Portugal on van poder agafar el vaixell Serpa Pinto cap a EUA. El viatge fou finançat per *l'American Society of Friends (Quackers)*, el JOINT i els seus oncles que el van acollir²³⁴.

Denisse Papo, nascuda Berger, explica com el seu pare va passar clandestinament per la frontera. En aquest cas però el seu pare els va explicar la seva trajectòria. Era polonès però en el moment que esclata la guerra ja es trobava a Paris. Denunciat a França i internat al Camp de Le Vernet, tot i que té permisos per poder visitar a la família, el 1941 aprofita per escapar-se i passar la frontera on és arrestat per la Guàrdia Civil i empresonat a la Model de Barcelona i després a Miranda, on hi passa quasi bé un any.

²³² Thomas Hecht. Interview Code 5522 / Code 54919. USC Foundation. Visual Archives.

²³³ Gunter Loewenstein. Interview Code 46678. USC Foundation. Visual Archives

²³⁴ Henry Sinason. Interview Code 1586. USC Foundation. Visual Archives

Recorda però que els guàrdies civil que el van arrestar es van portar molt bé amb ell. Sembla que fou a través del JOINT i la Creu roja que aconseguí sortir de Miranda i establir-se a Barcelona. A l'acabar-se la segona guerra mundial van poder reunir-se tota la família. Ella però no va saber res de la seva família polonesa fins ara fa relativament poc. Comenta que la majoria dels nens d'origen jueu anaven al Liceu Francès i que el seu pare va tardar molt en aconseguir la nacionalitat espanyola²³⁵.

Victor Papo. El seu cas il·lustra aquells sefardís que tenien nacionalitat espanyola gràcies al decret de Primo de Rivera i que havien emigrat a França des dels Balcans. Vivien a París, i quan s'estableixen les lleis racials el novembre de 1940, són obligats a apuntar-se a la comissaria de policia on els estampaven una Jota de color vermell al passaport per identificar-los. Aleshores es seu pare decideix contactar amb el Cònsol General d'Espanya el Sr. Bernardo Rolland de Miota qui el va aconsellar que com que tenia la nacionalitat espanyola marxessin tots cap a Espanya. A la seva arribada a Barcelona, es van allotjar prop de l'Hotel Ritz on diu que a vegades veien oficials alemanys vestits amb l'uniforme nazi. Aviat van connectar amb la comunitat jueva, on hi havia jueus que havien tornat al final de la guerra civil o bé com ells, que acabaven d'arribar amb passaport espanyol. Comenta que el Consol Rolland en va salvar a molts de jueus. Quan se li pregunta per si es van sentir perseguits diu que en absolut i que aquells jueus que els van perseguir no fou per ser jueus sinó per ser maçons²³⁶.

Família Scherk, Walter i la seva dona Alice i els seus fills Helga, Guntario i Anna, que en una nota del 7 de novembre de 1942, es detalla que ell és súbdit suís i que actualment resideixen a l'Hotel Continental, i que van entrar per Port Bou el 16 d'octubre de 1941 amb un visat de trànsit per embarcar a Bilbao amb destinació Cuba. Per tal de poder fer les gestions per obtenir els bitllets se li va permetre quedar-se a Barcelona però amb l'ordre del 20 d'octubre del 1942 que requereix que abandonin el territori nacional tots els estrangers que tenen visats de trànsit, se li demana que ho faci per evitar problemes. Malauradament però els seu visat d'entrada a Cuba ha caducat pel que ara està esperant la renovació. Amb altres cartes però figura com a súbdit uruguaià. No s'ha pogut trobar

²³⁵ Testimoni Denisse Papo. www.perseguits.cat

²³⁶ Testimoni Victor Papo. www.perseguits.cat

cap altra informació dels mateixos a cap arxiu pel que es suposa van poder arribar a Cuba o a un altre destí²³⁷.

1942

Aquest any és el que s'han pogut trobar més testimonis. La majoria, passen clandestinament, alguns són expulsats inclús des de Portugal, d'altres poden quedar-se a Espanya fins aconseguir visats cap a un altre país o fins que acabi la guerra, també hi ha el cas d'un suïcidi.

A la tardor de 1942 Jenny Kehr, acompanyada per altres refugiats jueus, entre ells el seu company Max, s'escapen del camp de Gurs i travessen els Pirineus amb la intenció d'arribar a Espanya. A finals d'octubre, Max i Jenny, són detinguts per una parella de la Guàrdia Civil al Coll de Nargó, a l'Alt Urgell. Després de declarar davant les autoritats franquistes, Max serà traslladat al camp d'internament de Miranda de Ebro, Jenny, per la seva banda, ingressarà a la presó de Lleida. Al cap d'unes setmanes el governador civil, Juan Antonio Cremades, decideix que la refugiada sigui conduïda cap a Figueres i des d'allà sigui lliurada a la frontera a la Gestapo. Així ho comunica al seu col·lega de Girona: *"Tengo el honor de participar a VE, que en esta fecha ordeno la conducción a Figueres de la extranjera hebrea Jenny Sara Kehr, nacida Lazarus, rogando a VE tenga a bien ordenar que sea obligada a cruzar la frontera ya que penetró en nuestro territorio clandestinamente y se ha dispuesto su expulsión por ser judía, esperando tenga a bien comunicarme la fecha en que esto se lleve a cabo"*. Carta del dia 30 de novembre de 1942 del governador civil de Lleida, Cremades Royo, al seu homòleg de Girona. La nit del 10 de desembre, esperant el trasllat a Figueres, Jenny Kehr es traurà la vida a una cel·la de la Presó de Dones de les Corts²³⁸.

Leon Nussbaum, també detingut el 1942, explica la seva anècdota en el moment de la detenció: *"Debo aclararle una cosa: soy judío, le dije al policía que estaba a cargo. Me miró con expresión de fastidio: ¿Qué quiere decir con eso de que es judío? ¿Acaso espera*

²³⁷ ANC1-933-T-138. Fons Arxiu Nacional de Catalunya

²³⁸ Sala Rose R (2011). La penúltima frontera, pp. 17 - 27

*un trato preferencial por eso? Al escuchar estas palabras me reí a carcajadas por primer vez en mucho tiempo*²³⁹.

Gerald i Heinz Newman²⁴⁰eren dos germans nascuts a Berlin que van fugir d'Alemanya a Luxemburg, més tard a Bèlgica i finalment a França on van ser internats al Camp de Gurs d'on van poder sortir i anar cap a Marsella per creuar els Pirineus de manera clandestina el novembre de 1942. Un cop creuada la frontera foren detinguts i internats a diverses presons per acabar a Miranda de Ebro, d'on amb l'ajuda del JOINT van poder sortir el 12 de maig de 1943, anant a viure a Barcelona fins al final de la guerra. Gerald va emigrar als EUA en acabar la guerra però Heinz es va quedar a Barcelona. El seu testimoni dóna un record molt positiu tant de la seva estada a Miranda com de Barcelona, que la consideraven una ciutat gran i preciosa on les botigues estaven plenes de taronges, pomes, figues, dàtils i raïm, segons ell, era una meravella i hi havia de tot. També recorden, que tot i que els seus pares van estar internats a Theresienstadt, on encara es van poder comunicar i que més tard serien deportats a Auschwitz, no eren conscients del que realment passava. Recorden que ho van saber, per una exposició que es va fer al Consolat americà de Barcelona on es van exposar les fotos dels horrors dels camps.

Richard Pick nascut a Alemanya el 25 de juliol de 1921, quan encara era possible sortir d'Alemanya, el 1940, inicia un periple per aconseguir visat a algun país. Entre 30/40 peticions, només rep 3 o 4 respostes i d'aquestes només 1 li diuen que potser podrien fer alguna cosa. Era per anar a Libèria però necessitaven un visat de trànsit a Espanya i Portugal per poder agafar el vaixell cap a Libèria. Gràcies a una ajuda inesperada aconseguix els visats de trànsit. Va venir en avió de Munich a Barcelona el juliol de 1942 i comenta que l'avió estava ple d'oficials. A Barcelona, va rebre l'ajuda del director de la Lufthansa i també del JOINT que foren els que van aconseguir que pogués embarcar amb el vaixell *Ciudad de Sevilla*, juntament amb 900 persones més. Van parar a Gibraltar, Tànger, Illes Canàries i fins a Nova York²⁴¹.

²³⁹ Ibídem pp. 216

²⁴⁰ San Roman Y (2007) La experiencia española: el día a día de los refugiados judíos del nazismo en Garzon JI y Baer A. España y el Holocausto (1939-1945). Historia y testimonios. pp. 120 - 123

²⁴¹ Richard Pick. Interview Code 13141. USC Foundation. Visual Archives

Paul Kornmehl nascut el 3 de juliol de 1920 a l'Haia. Va arribar a Barcelona sol, seria a finals de 1942, la seva família havia passat la frontera abans. A l'arribada va anar a veure el cònsol d'Holanda el qual el va informar que les dones estaven a la presó. No va ajudar-lo gens. A l'hotel on estaven hi havia altres jueus refugiats i allà en va conèixer un altre, que vivia a Barcelona. Aquest li va indicar un grup de gent també refugiada a qui pagant-los diners van esbrinar que la seva mare, la seva germana i una amiga estaven a la presó de Figueres i el pare al Camp de Miranda de Ebro. Va intentar trobar ajuda a tots els consolats a Barcelona però no ho va aconseguir, li van dir que anés a Madrid. Allà va contactar amb un francès, però els va dir que no podia ajudar-los perquè la Gestapo era a tot arreu, però els va donar les dades d'una persona que sí que podria fer alguna cosa per ell, Leopoldo Salgado. Era comptable i havia estat oficial de *la División Azul*. Els va ajudar en tot, segons el testimoni. Va aconseguir transferir les dones, 84, de la presó de Figueres a la de Madrid, això és el que diu ell, però sembla que va ser una decisió governamental. Pel que fa als homes, foren ajudats per l'ambaixador holandès i alliberats de Miranda, excepte el seu germà, que encara s'hi va quedar. Les dones van anar a Portugal i d'allà amb un vaixell a Surinam, el seu pare i ell a Vigo i amb el *Marqués de Comillas* van arribar a Jamaica. El seu germà més tard també va poder sortir cap a Palestina. En el seu relat comenta dues qüestions: considerava que Franco no era antisemita inclús diu que havia llegit algun lloc que era descendent dels marranos. L'altre qüestió és la importància i la rellevància que li dona a Leopoldo Salgado, inclús comenta que els va donar els permisos però sense cobrar res, com si hagués estat ell que els havia salvat²⁴². El Sr. Leopoldo Salgado Fernández de Villa-Abrille, ex captiu durant la guerra civil, camisa vieja de la Falange i funcionari del Ministeri d'Hisenda, amb el títol d'I. lustríssim, va morir a Madrid el 1955.

Un altre testimoni que no entrà pas com a jueu sinó com a soldat polonès, és el de Samuel Kembeiser, nascut a Varsòvia el 10 de maig de 1921 qui creua la frontera per Prats de Molló el desembre de 1942. Qui els ajuda a passar els recomana que es facin passar per canadencs ja que així tindran més possibilitats que l'ambaixada anglesa els

²⁴² Paul Kornmehl. Interview Code 9665. USC Foundation. Visual Archves

pugui ajudar. Arriben a Barcelona, on recorda que son vigilats per ex-membres de la DA. Seran internats a Miranda de Ebro però més tard alliberats, d'on marxaran a Portugal i d'allà a Casablanca on lluitaran amb la la Divisió francesa i farà tota la Campanya d'Itàlia²⁴³.

Nelly Curiel, que viu a Barcelona, dona el testimoni del seu pare, qui va arribar de manera clandestina a Barcelona l'any 1942. Principalment parla de dos aspectes: el silenci del seu pare sobre el què va passar i l'enorme tristesa, sentiment de culpa i por que el va acompanyar durant tota la seva vida. La Nelly recorda que el seu pare sempre deia: *... No us fieu del porter per favor no li digueu res...* Per tal de poder quedar-se a Barcelona, el seu pare va fer-se passar per francès, afortunadament el seu cognom li ho va permetre i ella recorda que sempre li deia: *... tu sempre digues que ets francesa, qualsevol cosa, vas al consolat de França perquè jo en Franco em fa por que vulgui saber que sóc jueu...* També recorda que els anys 60, ja durant la *Dictablanda*, ella en diu la llista blanda, en Fraga Iribarne, que en aquell moment era Ministre d'Interior, va dir que volia fer una llista de jueus que vivien a Espanya. El seu pare els hi va dir i va proposar que potser era el moment de marxar a Israel però els fills no van accedir²⁴⁴.

Sr. Jankiel Rozenwald detingut a la presó de Viella tal com demana la Dirección General de Seguridad i que fou expulsat per requeriment del Governador civil de Lleida al cap de policia de Les, el 28 de novembre de 1942²⁴⁵.

Albert Blumel i la seva família. Blumel, ex-cap del gabinet de Léon Blum, dirigent del Partit socialista francès, fou capturat a Portugal el 1942, entregat a la policia espanyola qui els va retornar a França a través del Perthus²⁴⁶.

Família Hertfeld, Jacob Kurt, Henriette i el seu fill Jakob que són detinguts a la Vall d'Aran el 10 de setembre de 1942, traslladats a la presó de Sort on s'hi estaran fins que el 6 d'octubre el governador de Lleida decreta la seva expulsió però que no són acceptats

²⁴³ Samuel Kembeiser. Interview Code 21028. USC Foundation. Visual Archives.

²⁴⁴ www.perseguits.cat

²⁴⁵ Calvet J (2014). pp. 57

²⁴⁶ *Ibidem* pp. 60

per les autoritats franceses, justament per ser jueus i no tenir els documents acreditatius. Això fa que siguin retornats a Vielha on s'allotjaran a la Fonda Turull i a l'Hotel Internacional. La propietària d'aquest últim serà qui se'n farà càrrec d'ells permetent-los anar al seu domicili de Barcelona on, el 1943 seran acollits pel JOINT fins al 2 d'agost de 1946 que podran retornar a França.²⁴⁷

Maria Bleiweiss Hillell i Rachel Steinkalik Hillell, empresonades a la presó de Barcelona, les quals demanen ajuda al Governador de Barcelona perquè els permeti quedar-s'hi fins que puguin resoldre la seva situació. Aquest, amb data 11 de novembre de 1942, remet una carta al Sr. Juan Asensi Crespo, cap superior de policia de Barcelona detallant que de moment no siguin expulsades. El Sr. Asensi li contesta amb data del 23 de novembre informant que efectivament estan a la Presó de Barcelona a l'espera de la resolució del Director general de Seguretat²⁴⁸. Sembla, però, que van poder quedar-se ja que al llistat amb data de 20 de setembre de 1944 del JOINT elles hi figuren²⁴⁹. Per altra banda, també figuren en el llistat de la carta amb data 22 de novembre de 1943 de l'Agència Jueva de Londres suggerint a Paul Bloch 9 candidats més per a Palestina, entre ells, elles dues²⁵⁰.

Esther Bartholdy Beck qui demana al Governador, autorització de sortida i passaport per poder marxar amb data del 9 de desembre de 1942, ja que té la documentació d'acollida a un nou país²⁵¹.

Nota del Governador de Barcelona amb data 16 de desembre, on consta a la capçalera com a *Reservado* on diu textualment: *“Atentamente a su querido amigo y compañero Don Antonio Bañon y de acuerdo con la conversación telefónica que acabamos de sostener, le incluye el escrito de que hemos hablado, con el fin de que lo pases al Sr. Jefe Superior para que proponga a S.E sea desterrado este Sr. A una distancia no superior a*

²⁴⁷ *Ibidem* pp. 63

²⁴⁸ ANC1 - 933 T. Antonio Correa Veglison. Fons de l'Arxiu Nacional de Catalunya

²⁴⁹ Copy of Doc. No. 78788936#1 (3.1.1.3/0001-0197/0099/0166) in conformity with the ITS Archives, 06.12.2012, Archivnummer: 4143. ITS Bad Arolsen.

²⁵⁰ *Ibidem*

²⁵¹ ANC1 - 933 T. Antonio Correa Veglison. Fons de l'Arxiu Nacional de Catalunya

doscientos kilómetros, y pretextando otra razón que la de su religión". No es té cap altra informació pel que no sabem de qui es tractava però és evident que és desterrat per motius religiosos, presumiblement per ser jueu²⁵².

Salomon Goldstein nascut a Brody el 1904 amb ciutadania uruguaiana i la seva dona Leni Friedemann que arriben a Barcelona el 1932 i del seu fill Reginaldo que va néixer a Barcelona el 1936. El pare, socialista, com molts altres un cop acabada la guerra civil, creua la frontera i serà internat en un camp francès. Mentrestant, el fill i la mare es queden a Barcelona, on ella serà detinguda i empresonada. El fet de tenir la ciutadania uruguaiana li permetrà al pare poder marxar-hi des de França i des d'allí forçarà que alliberin a la seva dona i que puguin marxar cap a Uruguai el 1942²⁵³.

Dora Poch, nascuda a Sosnowice, Polònia, el 15 de maig de 1922. Quan era nena la família es traslladarà a França a Metz, fins que el 4 d'octubre de 1942 passaran la frontera amb els pares i un germà, el qual havia estat internat a Rivesaltes. Arribaran a Planella on es presentaran voluntàriament a la guàrdia civil. Els homes de la família seran portats al camp de Miranda de Ebro mentre que a les dones les internaran a la presó de Figueres. Dora decideix dirigir-se directament a Francisco Franco per aconseguir la llibertat i l'hi escriurà una carta. No sé sap si va tenir alguna incidència o no, però el 9 d'octubre el que era aleshores el nou governador civil de Girona, Francisco Díez Ticio en substitució de Paulino Coll, escriurà a la *Dirección General de Seguridad* per saber què cal fer. Passaran uns dies més a la presó de Girona però després seran alliberades sota vigilància a l'Hotel Balneari Prats de Caldes de Malavella. Més endavant aniran a Barcelona. Estaran a l'Hotel Victoria. Allà trobarà feina com a cantant a l'Orquestra Rigat, on debutarà al Tívoli el 13 de febrer de 1943. A l'orquestra coneixerà al violinista Aroy Lewkowicz, conegut com Henri Lescaut. A partir d'aleshores serà coneguda com Dora Henriquez. Més endavant, el pare, que ja tenia 60 anys serà alliberat de Miranda. El germà però hi quedarà encara reclòs però finalment també serà alliberat. El 1944, Dora arribarà a Casablanca mentre que els pares tornaran a Metz i el germà marxarà de

²⁵² *Ibidem*

²⁵³ Valentin M (2014). <http://www.mozaika.es/salomon-goldstein-y-la-barcelona-nazi-parte-i/S>

Barcelona el 10 de novembre de 1943 amb l'ajuda de la Creu Roja però no es coneix el destí^{254 255}.

Sra. Berger, empresonada a la presó cel·lular de dones del carrer Molins de Barcelona, amb data 6 de desembre de 1942 sol·licita al Governador de Barcelona que se l'alliberi ja que considera que ha estat un error. Segons el seu testimoni ella és francesa que viu al Marroc i que a la seva tornada d'un viatge de negocis a França, el vaixell que havia d'anar a Orà va fer mitja volta i els van retornar a França. A Perpinyà, en el consolat espanyol obté un visat de trànsit però no se sap per què és detinguda. Al·lega que no és ni jueva ni gaullista i que pel contrari té bones relacions tant amb l'ambaixador francès al Marroc com amb un col·laborador i amic de Laval, els quals poden respondre per ella²⁵⁶.

Alberto Michel Neuberger, nascut a París el 30 de novembre de 1936. La seva mare, Catalina Raizman havia nascut a Kiev el 1905 i va arribar a Paris amb els seus pares el 1926. El pare, José Federico Neuberger, nascut a Nuremberg també el 1905, havia emigrat a Paris el 1933 com a conseqüència de les primeres lleis antijueves. Quan el 1940 França fou envaïda, ells van marxar cap al Sud a la zona lliure. Afortunadament per ells, els pares de José Federico havien emigrat a Buenos Aires i gràcies això van poder obtenir el visat de trànsit cap a Espanya i d'allà a Buenos Aires, però malauradament no van poder obtenir el visat de sortida des de França ja que a partir del 8 de novembre de 1942 ja no se'n van concedir més. Això els va abocar a haver de creuar la frontera de manera il·legal, amb papers falsos que van aconseguir. Van iniciar el seu camí el 31 d'octubre de 1942. Eren dues famílies. Foren detinguts per la Guàrdia Civil que els va conduir cap a la Presó de Figueres i retornats el 9 de novembre de 1942 a França per La Jonquera però a l'endemà van fer un segon intent i aquesta vegada ho van aconseguir. Van arribar a Barcelona quedant-s'hi fins el 12 de novembre de 1942 que van viatjar a Bilbao per embarcar el 30 de novembre en el vaixell *Cabo de Hornos* cap a Buenos Aires. L'ajuda, manutenció i desplaçaments van córrer a càrrec del *JOINT*²⁵⁷.

²⁵⁴ Valentin M (2014). El exilio judeoasquenazí en Barcelona (1933-1945).

²⁵⁵ Sala Rose R (2011). P. 177 - 190

²⁵⁶ ANC1 - 933. Antonio Correa Veglisson. Fons de l'Arxiu Nacional de Catalunya

²⁵⁷ N. 1090 / 2760. Beit Lohamei Haghetaot Archives

1943

En aquest any, la majoria de testimonis, estan o bé internats a Miranda o altres presons i la majoria aconseguiran sobreviure amb l'ajuda d'organitzacions internacionals.

Maurice Perelstein²⁵⁸ nascut a França, des de Marsella creuarà els Pirineus per Navarra, on arribarà a Orbaiceta. D'allà serà traslladat a la Presó de Pamplona. Recorda Pamplona com una ciutat bonica. A la presó es troba amb altres francesos i també un grup d'aviadors anglesos. El 14 de juny de 1943 seran traslladats tots a Miranda de Ebro. Descriu el camp, la mala higiene i sobretot parla de la varietat de nacionalitats existents, recorda la plaça on se'ls feia formar pel recompte, també de l'orquestra, que recorda especialment els diumenges al matí. Comenta que hi ha inclús Brigadistes de l'època de la guerra civil. També explica que rebien paquets de La Creu Roja. A començament de setembre serà alliberat i portat fins a Urberuaga, un balneari a Biscaia des d'on a finals de novembre anirà a Màlaga i d'allà a Casablanca.

Phillippe Baer²⁵⁹, nascut a França però suposadament amb nacionalitat anglesa qui va entrar de forma clandestina a Espanya ingressant a la presó Model, traslladat a Miranda de Ebro i de nou traslladat a la Model. Intercedeix per ell Antonio Bascón Martínez de Campos, advocat i notari de Madrid qui el coneix de quan estiuejaven a Biarritz, qui demana si poden fer alguna cosa per ell, ja que la família, que sembla que es troba a l'Estat Espanyol, no saben res d'ell. L'única contesta es que sí, que està a la presó a disposició del Cap Superior de Policia. Les cartes són amb data del 8 i 13 de març de 1943. No s'ha pogut trobar més informació del seu destí final.

Eugenio Horacio Havre. Detingut a Figueres i posat en llibertat gracies a l'aval de la Societat Anónima Levin²⁶⁰.

²⁵⁸ San Roman Y (2007).pp. 124 - 130

²⁵⁹ ANC1 - 933 T-137. Antonio Correa Veglison. Fons de l'Arxiu Nacional de Catalunya

²⁶⁰ ANC1 - 933 T. Antonio Correa Veglison. Fons de l'Arxiu Nacional de Catalunya

Victor Paul Rabanyt Cretin, francès però possiblement d'origen jueu, internat a Miranda de Ebro pel qual intercedeix el Ministre de Justícia, Eduardo Aunós amb una carta del juny de 1943, però que el Governador de Pamplona comunica que no pot fer res per estar ja internat al Camp. Es curiós que s'utilitzi la paraula *evacuado* i no pas internat: "*ha sido evacuado al Campo de Concentración de Miranda de Ebro*"²⁶¹.

Matrimoni Herz. La primera carta, amb data 5 de febrer de 1943, va dirigida a Luis de Abalo Pérez, President de la Creu Roja de Barcelona, on se li demani aculli a la Sra. Valerie Herz-Stern per ajudar-la ja que el seu marit està a Miranda de Ebro. La següent és amb data 29 de març del Director General de Seguretat, Francisco Rodriguez, on comunica al governador que només es pot concedir la sortida a través del Ministeri de l'Exèrcit i que cal que ho demani la representació del país de la persona a través del Ministeri d'Assumptes Exteriors. Una altra carta amb data 21 de juliol de 1943 on la Sra. Herz-Stern torna a demanar ajuda al Governador per poder aconseguir un permís de sortida per poder anar a Alger i d'allà a Amèrica. El governador l'envia al Secretari del Cap superior de policia, el Sr. Baños. Més endavant, el 30 d'agost de 1943, es torna a enviar una altra carta, dient que suplica que se li pugui concedir un salconduit pel seu marit per tal que pugui venir a ajudar-la ja que es troba amb molts problemes de salut degut a la seva deficiència cardíaca²⁶². Per altra banda segons les dades del projecte Fugint de l'Holocaust de Girona, la Sra. Valerie-Stern i el seu marit Otto Hertz, tots dos de 46 anys figuren com a persones que passen clandestinament i que són detinguts. També figuren al llistat de persones que foren ajudades pel Dr. Sequerra a Portugal²⁶³
²⁶⁴.

Segons la publicació *Polish Jew*²⁶⁵ n. 17 del maig-juny de 1943, hi havia uns 500 jueus polonesos a Espanya, els quals la gran majoria havien creuat els Pirineus. 180 es trobaven a Madrid, 160 a Miranda de Ebro i la resta a Barcelona. Aquests rebien una

²⁶¹ Ibidem

²⁶² ANC1 - 933 T-105. Antonio Correa Veglison. Fons de l'Arxiu Nacional de Catalunya

²⁶³ Fugint de l'Holocaust per terres Gironines

www.girona.cat/adminwebs/docs/h/o/holocaust_cat_b.pdf

²⁶⁴ ANC1-933-T-139. Antonio Correa Veglison. Fons de l'Arxiu Nacional de Catalunya

²⁶⁵ No. 82170546#1. 1.2.7.2 ITS Archives. Wiener Library

ajuda del govern polonès d'unes 500 pessetes per persona. De la mateixa manera que en els informes trobats en els arxius del *Sikorski Museum*, aquí també es denuncia la situació deplorable al camp de Miranda de Ebro, on hi ha uns 1000 jueus. Es comenta que hi ha rumors que el camp s'ha dissolt i de que alguns homes han aconseguit arribar a Anglaterra però que les dones i els nens s'han hagut de quedar a l'Estat Espanyol. Es comunica que el govern polonès està treballant intensament per aconseguir passaports per a Jueus i que ja s'han emès 200 certificats per poder marxar a Palestina. S'intenta també poder evacuar-ne a Mèxic, Anglaterra i altres països.

Kurt Ritcher, súbdit alemany, catalogat com a Secret en la correspondència²⁶⁶ que des de *l'Estado Mayor*, amb data 10 de novembre de 1943, demanen al Governador que aquest sigui ràpidament conduït per la Guàrdia Civil a disposició de l'Excel·lentíssim Sr. *Director General de Seguridad* a Madrid. En una altra carta, el *Jefe del Estado Mayor* li comenta al Governador, que aquest alemany figura amb un nom suposat i li demana que no es comenti per a res el nom d'aquest Servei en la detenció ja que podria posar al descobert altres agents que treballen: "*por así decirlo, en la boca del Lobo*". No s'ha pogut saber de què es tractava ni que volien d'ell, però podria ser un tema d'espionatge.

1944

El nombre de testimonis trobat referent a l'any 1944 és molt menor que en anys anteriors, però sorprèn per la diversitat. Refugiats que aconsegueixen documentació per romandre a Barcelona, expulsions, empresonaments i control i finalment marxa cap a un altre país.

Sr. Guillermo Tiemann y la Sra. Wifrida Wilde, alemanys que reben l'ajuda del Reverend, D. J Munera del *Colegio Máximo de San Ignacio* que intercedeix per ells en una carta enviada el 2 de setembre de 1944 dirigida al secretari particular del Cap Superior de policia, el Sr. Antonio Bañón, demanant que els puguin donar un passaport. Aquests

²⁶⁶ ANC1 - 933. T-99. Antonio Correa Veglison. Fons de l'Arxiu Nacional de Catalunya

senyors es van poder quedar a viure a Barcelona i l'autora ha pogut entrevistar-se amb el fill qui recorda una vida tranquil.la durant el franquisme a la ciutat.

Informes de l'ambaixada britànica a Madrid, juny de 1944, sobre el que està succeint a la frontera francesa amb l'Aragó, on es detalla l'expulsió i retorn de refugiats:

1. Frontera de Sallent. Amb data 9 de juny, un grup de 12 homes i 10 dones, la majoria jueus arriben a la frontera. Els homes són retornats a França. El 10, n'arriben 26 i tots són retornats. El 12 un altre grup arriba, que inclou Joka Henny, holandès i que en el moment que li comuniquen que serà retornat, intenta suïcidar-se, serà portat a l'Hospital de Saragossa.

2. Frontera de Somport (Canfranc): amb data de l'11 arriba el Dr. Albert Szeker qui també se li comunica juntament amb els seus companys que han de tornar a França. Ell però convenç a les autoritats per tal de poder quedar-se arrestat a Saragossa²⁶⁷.

Senyors Geyer. El Sr. David Blickenstaff, representat de l'*American Relief Organization* a Madrid envia una carta amb data 8 de setembre de 1944, a la Secció Europea del Ministeri d'Afers Exteriors, assenyalant que el 21 de juliol de 1944 ja s'havia denunciat la situació del Sr. Arno Geyer i la seva dona, residents a Cuenca, els quals havien estat amenaçats que serien enviats a San Sebastian on serien posats a disposició del Consolat alemany per tal de ser expulsats d'Espanya a través de la frontera d'Irun: "*Ja vaig dir que aquesta gent, per raons polítiques no volen tenir cap relació amb les autoritats alemanyes i sota cap condició tornar a Alemanya. Quan el 2 d'agost van ser transferits des de Cuenca, a la presó de Madrid i d'allà cap a San Sebastian per ser expulsats ja vaig demanar que no es portés a terme. Però avui he rebut una carta de la Sra. Geyer confirmant-me que estan a San Sebastian en disposició del cònsol alemany i que aquest no havia rebut cap indicació de vostès. Esperem per tant que es farà alguna cosa al respecte*"²⁶⁸. Malauradament no es té coneixement de quina va ser la sort dels senyors Geyer.

²⁶⁷ Accession Number: 2000.171 | RG Number: RG-36.001M. Arxius de l'USHMM Washington.

²⁶⁸ *Ibidem*

Ernst Kahn Weil, apàtrida, membre del programa sionista *Hachshara* a Holanda. La documentació és del Govern Civil de Navarra, sembla que se l'ha empresonat. En el document es notifica que se li han intervingut 195 pessetes en bitllets del Banc d'Espanya. No sé sap res més²⁶⁹.

Betsy Wijnberg, de 25 anys, nascuda a Haerlem (Holanda), soltera i apàtrida, viu al carrer Bailèn 195 de Barcelona. En una nota del 5 de setembre de 1944, de la Prefectura superior de policia, de la secció d'Estrangers del Carrer Concepción de Barcelona, on comunica a la Sra. Wijnberg la seva obligació de presentar-se cada dimarts a aquestes dependències i que no pot canviar de domicili sense avisar a aquesta oficina. En un posterior document, es troba la relació d'un grup de persones que el 1944 van poder marxar cap a Haifa, entre elles el matrimoni d'Adolphe Erlich i la seva dona Betsy Wijnberg²⁷⁰.

Jacques Samuel nascut a Mulhouse a França el 6 de desembre de 1919, decideix intentar passar a Espanya l'abril del 1944, arribant a Catalunya el juny de 1944, entrant per la Vall d'Aran, juntament amb altres refugiats on seran detinguts. En el seu testimoni diu que tot i ser detinguts, per primera vegada podran di qui són: jueus apàtrides. Seran portats primer a Esterri i després a Sort. Recorden que els van donar xocolata i una taronja i més tard els van portar a un hotel. D'allà a Lleida on passaran tres dies a la presó ja que els hotels estaven plens, segons els va dir el Dr. Sequerra. El 15 de juliol de 1944, juntament amb 50 persones més aniran a Barcelona. Van poder marxar cap a Eretz Israel a través de Cadis. Relata que de Barcelona van sortir en tren unes 270 persones, francesos, holandesos i espanyols. A Madrid i a Còrdova va pujar més gent i també a Sevilla. A l'escala a Tànger pujaran 80 passatgers més²⁷¹.

²⁶⁹ Catàleg n. 424. Registre n. 12040R''M - Hol. Ghetto's Fighers' House Archive. Israel

²⁷⁰ Catàleg n. 261. 11804R''M - Hol. Ghetto's Fighers' House Archive. Israel

²⁷¹ N. 1090 / 2760. Ghetto's Fighter Musuem Archive. Israel

3.2.4.2.2 Miranda de Ebro

Miranda de Ebro fou el camp de destí de la majoria d'homes en edat militar (de 18 a 45) que entraven clandestinament a l'Estat Espanyol.

A través de la recerca en els arxius del *Polish Institute and Sikorski Museum* que s'han pogut obtenir als arxius de l'USHMM de Washington, s'ha pogut tenir una radiografia sobre la situació i les diferents problemàtiques en que es trobaven els internats polonesos en el camp del 1940 al 1943²⁷². Per tal de facilitar-ho, s'ha classificat en 5 grups d'informació:

- 1.- Cartes de familiars a les persones internades
- 2.- Tramesa de Paquets: Dificultat per que aquests arribin. Els paquets són gestionats a través de la Creu Roja de Lisboa, la qual destina una quantitat de diners per a cada presoner per rebre roba i calçat així com menjar: carn, melmelada, fruita i verdura seca i tabac, especialment per Nadal. La resta de diners és per despeses mèdiques. Aquests lliuraments es feien sovint a través del Pare Bernacki. Un document amb data de gener de 1942, sol·licita que aquest pugui visitar als internats i portar-los menjar i robes.
- 3.- Millora de les condicions dels presoners. Es el cas de la petició per alliberar els presos Francisco Cieplik i Juan Rudnik (cal notar l'espanyolització dels noms de pila), els quals feia més de quatre mesos que estaven aïllats al calabós. Una altra carta, demana un tracte especial a tres oficials que seran traslladats a Miranda des del Batalló disciplinar de Palència on ja tenien un tracte especial com a oficials. Un altre cas, és del de Henryk Zgola, un xicot només de 18 anys, qui fou alliberat del camp per estar molt malalt, però que el dia que es va presentar a la Comissaria el van detenir de nou i el van tornar a internar. La legació polonesa demana de nou el seu alliberament donat el seu estat de salut, ja que ha patit diverses operacions a l'Hospital de Pamplona així com el poder comunicar-ho als seus familiars que estan a la zona lliure de França. Una altra carta va dirigida al Director de l'Hospital militar disciplinari de Pamplona, també per la legació per tal d'oferir diners per millorar la salut dels polonesos que hi estan ingressats. Així

²⁷² A45_763_1 / 9. Arxius de l'USHMM de Washington

com si creuen convenient que algun dels pacients siguin traslladats a algun altre lloc, que la legació també es farà càrrec de tot. I una altra on es comunica que s'ha enviat un medicament i que deixin sortir a prendre l'aire a aquells que estan malalts dels pulmons. Hi ha també una carta del 19 de març de 1942 al Comandant en Cap de la Inspecció de Camps de Concentració a Madrid (carrer Velázquez, 52) exposant que des de fa un mes els presoners polonesos no reben ni diaris ni llibres i que si se'ls hi poden donar ja que aquests no contenen cap immoralitat ni assumpte polític perquè ja han passat la censura prèviament a l'entrar al país. Hi ha també cartes de demanda al Comandant del Camp per tal que permeti sortir al poble a alguns dels presoners i també que permeti a un presoner, el Sr. Adam Szydлуwski a estar-se a l'Hotel de Miranda pel seu mal estat de salut. Una altra carta referent al tema dels idiomes, una carta dirigida al Director de l'Hospital disciplinari de Pamplona, amb data del 1941, on se li demani que aixequi la prohibició d'escriure en polonès als presos que estan ingressats que les envien a les seves famílies, ja que no saben ni francès ni espanyol i que donat que ja existeix la censura d'Estat no caldria. Hi ha també un nombre de cartes per demanar la possibilitat d'organitzar misses per part de dos capellans polonesos als polonesos que estan a Miranda. També hi ha diversos llistats amb els internats i el seus diagnòstics de salut.

4.- Llistats nominals dels presoners: a) Llista amb data 28 de gener de 1942 on figuren 409 polonesos b) Llistat de 29 polonesos menors de 18 anys, tots catòlics. Llista d'aquells polonesos catòlics reconeguts per les ambaixades d'Argentina, Xile i Panamà c) Memoràndum, sense data però presumiblement ha de ser de l'any 1942 on especifica que hi ha 400 súbdits polonesos internats i 12 a l'Hospital disciplinari de Pamplona; tots aquests internats són militars, oficials, suboficials i soldats així com homes de professions diverses: enginyers, agricultors, estudiants, etc. Exposen que tots ells van passar a Espanya per poder traslladar-se a Portugal i que ho van fer de forma il·legal pel que van ser detinguts, empresonats a presons i més tard enviats al *Campo de concentración de Miranda de Ebro en calidad de prisioneros*, tatxat i canviat a refugiats polítics, terme pres de les notes del Ministeri d'Assumptes Exteriors de Madrid dirigides a la Legació de Polònia. Per això consideren que no existeix cap base jurídica que justifiqui que estiguin a Miranda, ja que com a refugiats polítics que es troben en un país neutral o no bel·ligerant, no poden ser considerats presoners de guerra. Per altra banda, ressalten la diferència de l'actitud del govern polonès cap als refugiats durant la guerra

civil espanyola l'any 1936 que va acollir a 300 refugiats, tant oficials com polítics²⁷³ d) llistat de súbdits polonesos, en aquest cas 32 i 20 en dues llistes diferents que no estan en edat militar, o bé per ser massa joves o per ser massa grans, els quals es posaran a disposició de la legació per tal de ser repatriats, amb data 30 de juny de 1941 e) 76 polonesos que estaven a Miranda i que sortiran de Barcelona cap a Nova York amb dat 22 d'octubre de 1941 f) Polonesos detinguts que hi ha a Espanya amb data 23 d'octubre de 1941 més de 200, hi ha noms que es poden identificar com a jueus g) llistat, de menors de 18 anys, amb data 6 de novembre del 1941, n'hi ha 30 i en aquest cas, també pel nom hi ha un jueu, Moryc Ackerman, la carta demana que si poden sortir per poder prosseguir els seus estudis i no haver de patir aquesta terrible situació que els podria afectar molt en un futur. La legació es faria totalment càrrec d'ells. Més endavant, però, figura una llista a mà on hi ha dues dates de naixement, l'oficial i la real, essent en molts casos la real per sota de l'oficial, i juntament a ella una nota advertint-ho h) Amb data 4 de novembre de 1941, llistat amb els polonesos majors de 40 anys que estan internats, aquests és un llistat amb 76 persones, on també figuren força noms i cognoms jueus i) llistats de polonesos que són alliberats del Camp de Miranda l'any 1943. També hi ha una altra llistat on figuren als polonesos que se'ls paga una pensió i en aquest cas, han estat alliberats de diferents lloc, Barbastro, Lleida, Girona, Miranda, Las Ventas i Torrijos, la característica interessant d'aquesta llista és que sí que figura la religió i l'Hotel o Pensió on es troben el que no hi ha és la data però suposem que també és del 1943. Dels 110, 39 són jueus²⁷⁴ j) llistat dels polonesos a Gibraltar²⁷⁵ k) llistat dels súbdits polonesos que van treballar als batallons de treballadors de França, en són 210, així com un llistat d'aquells que van ser fets presoners, en són 103, un altre llistat són dels polonesos que van estar internats a Suïssa, 28²⁷⁶ l) Presoners polonesos a Miranda que figuren amb altres nacionalitats com canadencs o americans durant el 1943²⁷⁷ m) Finalment hi ha un llistat de polonesos alliberats que marxen cap a Portugal des de Valencia de Alcántara, a la província de Càceres.

²⁷³ A45_763_1. Arxius USHMM Washington.

²⁷⁴ A45_763_4. Arxius USHMM Washington.

²⁷⁵ A45_763_5. Arxius USHMM Washington

²⁷⁶ A45_763_7. Arxius USHMM Washington

²⁷⁷ A45_763_8. Arxius USHMM Washington

5.- Tràmits conjunts amb l'Ambaixada Britànica a Madrid. L'ambaixada britànica a Madrid, amb data del 17 de juny de 1944, envia al Ministeri d'Assumptes Exteriors espanyol un llistat amb el nom de 29 jueus apàtrides que estan al Camp de Miranda i als que l'agència jueva per Palestina ha fet tots els tràmits per poder fer-los marxar des de Lisboa. Com que no se sap encara la data, demana però que se'ls deixi en llibertat per poder estar a Madrid i recuperar-se abans d'embarcar²⁷⁸.

6.- Tràmits conjunts amb Creu Roja polonesa a Portugal. El cas del Dr. Norbert Fethke, amb data 28 de novembre de 1941, que va dirigida a l'ambaixada polonesa a Washington. Aquest, era un científic prominent que havia estat a l'Institut Pasteur a Paris i que es demana que se l'ajudi a arribar als EUA. A continuació hi ha una carta de la universitat Catòlica de Washington, on avalen i li donen feina així com es fan càrrec de les despeses del viatge i demanen que es pugui fer tot el possible per alliberar-lo.

7.- Detencions de persones residents a l'Estat Espanyol abans de la guerra. Amb data del 2 de maig de 1941, dirigida al Cap de la Direcció de Camps de Concentració a Madrid, reclama que el Sr. Wolf Guillermo Eisen Baumring, que fa més de 12 anys que viu a Madrid i inscrit en el Consolat Polonès, el qual té al seu càrrec una fàbrica de pells i tints, ha estat detingut i es troba a l'actualitat al Camp de Miranda, demanen que si es perllonga la seva reclusió això podria afectar als seus treballadors espanyols que quedarien sense feina pel que si no hi ha cap altra raó (evidentment és pel fet de ser jueu) que el deixin en llibertat.

3.2.4.2.3 Súbdits polonesos a l'Estat Espanyol

A banda de tots els documents específicament referents al Camp de Miranda, en el mateix arxiu se n'han trobat d'altres sobre la situació en general dels súbdits polonesos a l'Estat Espanyol. S'ha cregut rellevant incloure aquesta informació per tenir una possible referència del tracte rebut per part de les autoritats espanyoles d'un altre grup de persones, en aquest cas, no classificades com a jueves, tot i que alguns d'ells ho poguessin ser²⁷⁹:

²⁷⁸ Accession Number: 2000.171 | RG Number: RG-36.001M. Arxius de l'USHMM Washington.

²⁷⁹ A45_763_2. Arxius USHMM Washington.

1.- Polonesos que volen anar a lluitar a França: amb data del 14 setembre de 1939, correspondència dirigida a la Legació de la República de Polònia a San Sebastian, signada per l'anomenat, *Grupo Polaco de San Pedro de Cardena*, manuscrita en castellà. Aquests comuniquen a la legació que els fan arribar els qüestionaris per poder aconseguir els passaports però que els és impossible enviar fotografies. Demanen que intercedeixen per ells al govern espanyol per tal que els alliberin. A la carta diuen que saben positivament que el govern espanyol no posa cap impediment per ser alliberats si els seus representants diplomàtics s'encarreguen del seu trasllat a l'estranger, de fet ells ja ho han vist amb noruecs, estonians i finesos, també indiquen que han llegit dels diaris francesos, que els polonesos tindran la seva pròpia legió, amb comandament propi i que només esperen poder arribar a França. Adjunten 41 qüestionaris. Es curiós que les primeres cartes eren ja de finals d'agost, abans inclús de la invasió. Per altres cartes, s'ha pogut deduir que aquests polonesos van lluitar a les Brigades Internacionals i van ser fets presoners aleshores.

Amb data 1 de setembre de 1941, hi ha una altra carta que es dirigeix des de la legació al Ministeri d'Assumptes Exteriors, on els comuniquen de la visita estranya d'un personatge espanyol que va dir que treballava per l'espionatge espanyol i alemany (està tatxat la part d'espionatge) dient que coneixia les rutes d'evacuació clandestines des de Perpinyà a Lisboa amb noms polonesos i els volia extorsionar, però el Sr. Kobylecki secretari de la Legió li va dir que marxés. Quan li va preguntar on havia aconseguit l'adreça particular del secretari li va dir que li havia donat un jueu polonès Tennenbaum que li havia dit que estava al servei de l'espionatge alemany i que ell vivia a Madrid.

2.- Companyies de Transport marítim: Amb data d'abril de 1941, varies cartes a *Transmediterrania*, *Ibarra*, *Transatlàntica* per poder transportar 200 polonesos cap a Amèrica.

3.- Efectius polonesos per ser combatents²⁸⁰: correspondència de l'any 1943, principalment amb Londres, per conèixer el nombre d'efectius polonesos que hi ha a Espanya, així com els que queden a Miranda de Ebro pendents de ser alliberats.

²⁸⁰ A45_763_3. Arxius USHMM Washington.

4.- Queixa de les condicions dels súbdits polonesos al camp de Miranda: fan referència a les paraules del Ministre Serrano Suñer del mes de juny de 1942 al Papa Pius XII on assegurava que els súbdits polonesos fora de l'edat militar podrien sortir d'Espanya sense dificultats i que els altres si es dirigien a un país neutral i no tornaven a allistar-se també serien alliberats. També consideren que les condicions de vida del camp no compleixen el dret internacional i que fa dos anys i mig que hi són sense judici. També recorden com l'any 1937, els polonesos van evacuar 300 súbdits espanyols cap a Gdynia, on els van donar totes les atencions allotjant-los en hotels, i amb total llibertat. Adjunten un altre testimoni d'un divisionari amb data 29 d'octubre de 1942 on diu que el poble polonès és molt bo i molt catòlic, que a Polònia se'ls va tractar com a fills, que els donaven tasses de llet que els deixaven els seus llits mentre ells dormien a terra i ploraven quan els veien marxar cap al front. Hi ha també una carta conjunta de tots els interns enviada a les diferents representacions i legacions estrangeres per exposar la situació en què es troben al camp, amb deficiències materials, sobrepoblat, dificultats d'higiene, serveis mèdics, problemes de contagi i mal menjar, explicant que la seva situació és crítica.

També s'ha trobat informació sobre el Govern Polonès de l'exili a Portugal, el Dr I. Schwarzbart, on s'especifica en un telegrama amb data 17 de gener de 1943, que ha refusat fer-se càrrec dels jueus polonesos donat que no poden assumir l'elevat nombre de refugiats. Un altre telegrama a continuació insisteix que s'han de fer càrrec de tots els polonesos sigui quina sigui la seva religió i que cal donar instruccions a l'encarregat polonès el Sr. Szmukowski. En un telegrama posterior sembla que s'ha arribat a un acord. En un telegrama del dia 20, s'informa que han estat alliberats 150 polonesos del Camp de Miranda. Sembla que n'han quedat 36 que tot i reclamar que són polonesos no han rebut la conformitat per part del consolat polonès, pel que es demana que s'intervingui i es donin instruccions a Madrid. Amb data 31 de gener hi ha un altra telegrama del Sr. Schwarzbart on es comenta que els representants polonesos estan pagant el 50% de la manutenció dels jueus polonesos a Barcelona però que han refusat fer-ho a l'àrea de Madrid pel que es considera que hauria de ser igual a tot el territori. En una carta posterior amb data del 3 de març de 1943, es comunica que l'Ambaixada Polonesa a Madrid es fa càrrec de tots els polonesos sense diferència, tot i que hi ha

dificultats per poder establir la nacionalitat d'alguns d'ells pel que de moment la Creu Roja a Barcelona i a Madrid col·laboren amb 330 i 500 pessetes mensuals, quantitat que no es suficient ja que segons la seva experiència calen com a mínim 30 pessetes diàries. I en una carta del 5 de març es comunica que tots aquells jueus polonesos alliberats s'han incorporat a l'exèrcit britànic o polonès a Algèria excepte 50 que no són aptes o estan malalts.

També hi ha un grup de cartes referents al pagament fet de les despeses de 6 dones poloneses cap a Anglaterra ja que els seus marits s'havien unit a l'exèrcit polonès, i que se'n va fer càrrec l'HICEM des de Madrid i Barcelona a Lisboa i a Anglaterra, durant el 1943 i 1944 per tal que no patissin cap problema i consideren que se n'hauria de fer càrrec el Govern polonès²⁸¹.

I l'últim grup de cartes són de l'agost de 1944 fins a l'abril de 1945, del Sr. S. Grossman que viu al carrer Mendizabal de Barcelona on detalla el seu interès en diverses persones poloneses d'origen jueu que el govern polonès no ha reconegut com a poloneses i que ell demana si el Sr. Schwartzbart pot intercedir per elles per tal que tinguin tots els seus drets. Amb data 25 de setembre de 1944 es comunica que s'ha referit a l'Oficina de Barcelona per tal que se'n fes càrrec²⁸².

3.2.4.3 Organitzacions / Entitats / Persones d'ajuda

Ja s'ha pogut anar veient al llarg dels diferents testimonis i de la documentació utilitzada en el procés d'ajuda als refugiats jueus que passaven a l'Estat Espanyol fugint del nazisme que van intervenir diverses organitzacions, entitats i persones . A continuació es detallaran algunes de les més rellevants i que permeten veure la complexitat de la seva feina.

²⁸¹ Record Group M.2. Dr. I Schwartzbart. File n. 615. Yad Vashem Archives.Israel

²⁸² Ibidem

3.2.4.3.1. Luis Stern

Luis Stern, fou segurament de les primeres persones que van organitzar una xarxa d'ajuda a Barcelona²⁸³. A través de l'arxiu existent al *Leo Baeck Institute*, de la correspondència de Luis Stern, es pot veure que ja el 25 de novembre de 1940 enviava a un advocat a la Presó de Figueres per poder ajudar als jueus que havien estat empresonats al passar la frontera; la seva relació amb membres de l'Església catòlica, com fou el bisbe de Girona així com les Religioses Esclaves del *Imaculado Corazón de María* que ajudaven també als refugiats; els seus contactes amb Portugal per intentar fer passar als jueus per poder sortir de la Península i la seva relació amb Miranda de Ebro²⁸⁴.

La seva correspondència es pot classificar principalment en dos grups:

- 1.- Cartes amb persones preses a l'Estat Espanyol i amb problemes per poder sortir
- 2.- Cartes de persones empresonades a algun Camp a França: el cas de Sigmund Blum a Périgeux i el de la Sr. Rech Falk, escrita en alemany i amb censura, des del Camp de Rivesaltes, del 14 d'abril de 1941 i del juliol de 1941.

En el primer grup, les cartes són:

- a) de la presó Model de Barcelona, com és el cas d'Arthur Baer el 1942
- b) de la presó de Figueres, el cas de Carolina Bunjes-Jacobs, d'Eran Frank, Erna Jellinek i Victoria Kans:

Carolina Bunjes-Jacobs de nacionalitat holandesa, nascuda el 13 de febrer de 1918 a Utrecht, Holanda, qui és retornada a Espanya per les autoritats franceses quan ella intenta passar a França amb el seu fill de dos anys que es diu Antonio Blas Bunges. Ella va viure a Madrid durant cinc anys, allà es va casar però el seu matrimoni fou anul·lat ja que s'havia celebrat durant la guerra civil i per tant, no es considerava vàlid. Al ser retornada a Espanya, va ingressar a la presó de Figueres. Luis Stern es va fer càrrec del seu fill i en les cartes menciona el nom d'altres persones que estan a la presó a qui també

²⁸³ Leo Baeck Institute. *Center for Jewish History AR 3728*

²⁸⁴ Correspondence with others, notes, clippings. Luis Stern Collection (AR 37'28) box 1 folder 4

ajuda. Com és el cas d'un grup que van poder ser transferits a Girona. Carolina comenta que escriu ara en castellà per poder agilitzar la censura. Abans ho feia en francès i les cartes tardaven molt.

Eran Frank, nascuda el 21 de desembre del 1910 a Leningrad, apàtrida, qui l'escriu perquè s'ha assabentat que algunes persones han rebut la seva ajuda material i volia saber si també ella podia rebre-la. L'informa que té un visat per anar a EUA, així com el visat per transitar per Espanya i per Portugal. Però al no tenir el permís de sortida de França va decidir passar la frontera a peu i l'agafen a Port Bou i després de confiscar-li tots els diners la porten a la presó on ja fa 12 setmanes que hi és i per això que li demana si pot intercedir per ella. La carta es del 20 de novembre de 1940²⁸⁵.

Erna Jellinek també a Figueres i després a Girona on es queixa de no rebre ajuda ni resposta i que vol saber si l'ajuda que ha rebut una companya és només per ella o bé per totes les que estan a la presó.

Victoria Kans, la qual només li demana la seva ajuda per poder sortir de la presó i arribar a USA, ja que té tots els papers en regla, explícitament li diu que no li calen diners. Escriu el desembre de 1941. Es nascuda a Odessa el 13 de novembre de 1903 però amb passaport letó, igual que l'altre cas ho tenia tot excepte el permís de sortida francès, per això decideix creuar la frontera clandestinament²⁸⁶.

c) de Miranda de Ebro, el matrimoni Cohn, Gustav Silberman i Samuel Nagler:

El matrimoni Cohn, entra el gener i l'abril de 1943, ell està a Miranda i la seva dona a Caldes de Malavella. Stern l'ajuda a sortir i va cap a Madrid on espera poder viatjar a Palestina o els EUA, en l'última carta li dona especialment les gràcies per la seva enorme ajuda tant a ell com a tots els seus companys.

²⁸⁵ Correspondence with others, notes, clippings. Luis Stern Collection (AR 37'28) box 1 folder 1

²⁸⁶ Correspondence with others, notes, clippings. Luis Stern Collection (AR 37'28) box 1 folder 2

Gustav Silbermann, qui sembla per la correspondència que ha estat a Figueres, però que han estat expulsats juntament amb altres polonesos des de la presó d'Irun on estan a l'espera de si els alemanys els acceptaran. Més tard la seva correspondència és des de Miranda de Ebro²⁸⁷.

Samuel Nagler qui es troba en el Camp de Miranda amb possessió d'un afidàvit reconegut pel cònsol Americà de Bilbao però que no en pot sortir. Referent a ell s'ha pogut trobar en els arxius del Yad Vashem que va rebre paquets de *Relico, the relief committee of the World Jewish Congress (WJC)* de Ginebra, Suïssa, 1940-1945 ^{288 289 290}.

d) Persones en Pensions, el cas de Klara Tuerkisch:

Tot i que el Sr. Luis Stern intenta donar ajuda i sortida als refugiats, en la documentació trobada sovint hi ha indicis que era molt difícil fer-ho degut a que no hi havia Organitzacions Jueves que hi operessin. És el cas de la carta de Patrick Murphy Malin, director americà dels serveis d'immigració a Ginebra, que amb data 20 de juny de 1941 especifica el cas de la Sra. Klara Tuerkisch, qui es troba a Madrid a la Pension Arriaga, a qui li ha caducat el visat portuguès i no en pot aconseguir cap altre, pel que està a Madrid sense saber què fer.

²⁸⁷ Correspondence with others, notes, clippings. Luis Stern Collection (AR 37'28) box 1 folder 3

²⁸⁸ Relico (El Comitè d'ajuda per a les víctimes jueves de la guerra) ubicat a Ginebra, Suïssa, Relico va ser creat el setembre de 1939 pel Doctor Abraham Silberschein. El finançament va ser proporcionat per organitzacions com el Congrés Mundial Jueu i el Comitè de Distribució Conjunt Americana. "En els primers dies de la guerra, Silberschein va ser informat que els alemanys estaven disposats a alliberar els jueus polonesos de Sachsenhausen, Dachau i Buchenwald si sortien immediatament d'Alemanya. Amb l'ajuda d'una organització d'immigrants jueus a Amèrica, Silberschein va aconseguir que diversos grups sortissin d'Alemanya el 1940 cap a Bolívia i Palestina. Relico també va ajudar a organitzar l'emigració de refugiats jueus des de Vilna i Kovno fins a Japó, Xangai i les colònies holandeses. A més, va ajudar els refugiats polonesos a Romania, Eslovàquia, Hongria i Itàlia, a més dels refugiats dels Països Baixos, Bèlgica i el nord de França, que havien arribat a la zona no ocupada (Vichy) de França. En totes les seves activitats, Silberschein va utilitzar els serveis de diversos organismes per transmetre informació i lliurar paquets d'aliments i medicaments; aquests inclouen la Creu Roja Internacional, els cònsols polonesos, txecoslovacs i holandesos a Suïssa, representants del Vaticà, el Consell de l'Església protestant i els quàquers. A causa dels seus nombrosos contactes i la seva capacitat per transmetre la informació ràpidament, Relico va ser una de les primeres fonts de notícies sobre els camps d'extermini de Chelmno i Treblinka".

²⁸⁹ Document no.6822096. Base de dades on line Arxius Yad Vashem.

²⁹⁰ Archives of A. Silberschein. Record group 20. File number 70. Arxius Yad Vashem

3.2.4.3.2 The Jewish Agency for Palestine (JAP)

Les prioritats d'immigració per part del Yishuv²⁹¹ fins a finals del 1942 foren les d'una "immigració selectiva", és a dir es tenia preferència per joves pioners que s'haguessin preparat per la vida a Palestina, abans que per un "simple jueu". A finals de 1943, després de la Conferència de les Bermudes, Apolinary Hartglas, secretari polític del Comitè de Salvament i membre del *Judenrate* del gueto de Varsòvia d'on va poder escapar i arribar a Palestina, considerava que milions de jueus europeus estaven condemnats. Però tenint en compte que el Yishuv no tenia recursos i que els aliats no podien o bé no estaven interessats en fer un salvament a gran escala, la qüestió era qui havia de ser salvat. Aquestes foren les seves conclusions: *"No és raonable convertir el salvament en un esforç nacional sionista i tractar de salvar primer a les persones que puguin donar un benefici a Palestina i al poble jueu? Tinc clar que posar aquest pensament en paraules és cruel, però desafortunadament, hem de salvar primer els nens perquè ells són el millor material per al Yishuv. Hem de salvar a la joventut pionera però només als que ja han estat entrenats i són apropiats per al treball sionista. Hem de salvar als veterans sionistes que es mereixen un reconeixement pel seu treball a favor de les organitzacions sionistes. Ells podran perdonar en gran mesura al Yishuv, comprendre'ns i potser aportar una mica més"*²⁹².

Tot i així a mitjans de 1943 veient les notícies que arribaven de les zones ocupades d'Europa, el Comitè de Salvament va decidir estendre l'ajuda a tothom. Les conseqüències foren però que els primers en arribar foren jueus rics, no sionistes i sense cap interès per quedar-se a Palestina. Això va provocar que es prengué una nova decisió: 60% seria per a pioners, 25% per a refugiats de països ocupats que havien arribat a Hongria, 6% per a Aguddat Yisrael i la resta per a veterans activistes sionistes²⁹³. Tot i així, la situació va seguir igual, amb l'interrogant de qui portar i què fer. La por era en paraules de Ben Gurion: *"... si al començar la lluita per a la immigració massiva al finalitzar la guerra, un nombre de jueus abandonés Palestina, això constituiria una*

²⁹¹ Població jueva resident a la Palestina otomana, i posteriorment, al Mandat Britànic de Palestina, abans de l'establiment de l'Estat d'Israel, entre el 1880 i 1948

²⁹² Porat D (2008). Con las manos atadas. El liderazgo sionista y el Holocausto. 1939-1945. pp. 361

²⁹³ Ibidem pp. 363 - 364

catàstrofe política, pel que donem prioritat a aquells immigrants de qui podem estar absolutament segurs - nens i joves. Els portarem i educarem i farem d'ells ciutadans de Palestina”.

Però Grauenbaum es va oposar al criteri sionista, en la seva opinió els jueus en el món simplement no ho entendrien i criticarien el lideratge sionista, però Ben Gurion va seguir insistint: “... tots estan amenaçats. Podem treure només un cert nombre. En aquest cas hem d'elegir als que es quedaran. Els refugiats polonesos han de ser els primers, no els veterans sionistes. Pel futur de Palestina els joves i els nens són el més important”

La discussió no fou resolta i van seguir arribant vaixells sense canviar massa la composició dels que arribaven²⁹⁴.

Alguns d'aquests jueus que van arribar a Palestina ho feren a través de la Península Ibèrica. Les condicions de viatge entre la Península Ibèrica i el Mitjà Orient eren difícils, el Mediterrani estava tancat al trànsit civil i el nord d'Àfrica era zona de guerra. Per això la JAP va sol·licitar a l'oficina londinenca de l'Organització Sionista que enviés un emissari a Lisboa amb la major quantitat possible de permisos d'immigració cap a Palestina. Wilfried Israel fou enviat a Portugal l'abril de 1943, qui va haver d'organitzar la immigració a Palestina de 400 refugiats i cercar vies per poder treure nens de les zones ocupades cap a països neutrals. Es va intentar convèncer a l'Agència Jueva a Jerusalem de la necessitat tècnica i moral d'obrir una oficina a Lisboa, amb emissaris experimentats del Yishuv que tinguessin recursos necessaris per poder realitzar l'evacuació clandestina des de França, Bèlgica i Holanda cap a Suïssa i Espanya. Malauradament Wilfried Israel va morir d'un accident d'avió, fet que va suposar que no fos fins l'octubre de 1943 que Fritz Lichtenstein anés a Lisboa per seguir la tasca d'Israel. També havia de convèncer tant el *JOINT* com al Congrés Jueu Mundial per tal que cooperessin. No va però aconseguir que el *JOINT* financés les operacions de salvament il·legals. A finals de 1943, Shlomo Steinhom i Joseph Croustillon, els dos representants de l'organització clandestina jueva francesa, *Armée Juive* que havien arribat a Lisboa van sol·licitar a

²⁹⁴ Ibidem pp. 365-366

Lichtenstein ajuda per poder augmentar la quantitat d'evacuats clandestins des de França però tot i estar d'acord, Lichtenstein no tenia ni recursos ni l'autorització per poder treballar amb ells i també tenia cert recel. No fou fins el gener de 1944, com ja s'ha vist, que altres membres de l'*Armée Juive* van arribar a Palestina amb el *Nyassa* que van poder explicar de primera mà a Eliezer Kaplan i a Eliahu Dobkin, les possibilitats de poder organitzar salvaments des de França. Dobkin va declarar mesos més tard, després d'haver visitat Espanya, que va veure que no havien fet prou cas a les possibilitats de rescat des d'Espanya: "*Si hi haguéssim anat i fet coses abans - haguéssim pogut aconseguir molt més*". També fou en aquell moment, i gràcies a les bones relacions que mantenia Lichtenstein amb les altres agències d'ajuda que finalment es va firmar el juliol de 1944 entre tots tres, JOINT, Congrés Jueu Mundial i l'Agència un comitè conjunt de salvament²⁹⁵.

Tot i les traves i dificultats explicades, el principal país d'acollida per als refugiats jueus a Espanya va ser Palestina²⁹⁶.

Segons Porat D (2008), va haver molts factors que van fer fracassar el rescat d'una major quantitat de persones:

- 1.- Les relacions tenses entre el JOINT i el Congrés Jueu Mundial
- 2.- El fet que el JOINT no es volgués veure involucrada en operacions il·legals
- 3.- La manca d'atenció per part de l'Agència Jueva a la situació a França i a Espanya i els retards en enviar un emissari de Londres a Portugal.

Per altra banda, també considera que l'Agència tenia els seus propis prejudicis i aquesta considerava que els països catòlics feixistes o semi feixistes segurament no ajudarien al salvament de jueus. Però fou de fet via Espanya i Portugal i especialment via Itàlia que milers de jueus van ser salvats²⁹⁷.

En els *Zionist Archives de la World Zionist Organization* a Jerusalem hi ha un document sobre les cartes del Sr. Fritz Lichtenstein durant la seva estada a Barcelona, amb data 25

²⁹⁵ Ibidem pp. 161 - 165

²⁹⁶ Rother B (2005). pp.154-155.

²⁹⁷ Ibidem pp. 165 - 166.

de desembre de 1943. En aquest document comenta la seva trobada a Madrid amb el Dr. Block, col·laborador del Sr. Blickenstaff. El Sr. Lichtenstein expressa la seva sensació amb les següents paraules: *"I feel that in his work the soul is missing while the organisation is as well as it is empty. It is for that reason that I did not feel fit to ask Dr. Block to forego this opportunity to go to Palestine and to join his family. I do not know at all whether he were inclined to accept such a suggestion"*²⁹⁸.

Continua dient que està força preocupat respecte a la necessitat de tenir un representant a Espanya, que considera hauria d'estar a Barcelona ja que és allà on hi ha més jueus, a més de ser el districte industrial mentre que Madrid és només un centre administratiu, la seu del govern, on ja hi ha el Sr. David Blickenstaff qui està en contacte amb aquest. Continua dient que el Sr. Blickenstaff és el Representant a Espanya de les *American Relief Organizations*, és a dir, *Quackers*, *Unitarians*, el *JOINT* i altres organitzacions d'ajuda. Especifica que el Sr. Blickenstaff no és jueu. No és *Quacker* però pertany a una altra secta. És a Espanya ja des de la guerra civil on va ajudar als nens d'ambdós bàndols. El considera una persona molt capaç el qual el va ajudar molt. El va posar en contacte amb el Sr. Baraibar, de l'Oficina d'Afers Estrangers d'Espanya, amb qui van parlar del tema sobre la possibilitat que alguns jueus poguessin emigrar a Palestina i que admetessin jueus sefardites que estaven als camps de concentració alemanys. Comenta que el govern espanyol ha acceptat dos grups de jueus sefardites per ser repatriats, un total de 150 i que hi ha un tercer grup esperant amb uns 300 en un camp de concentració alemany. Comenta que les autoritats espanyoles no desitgen que aquestes persones es quedin a Espanya ni a reconèixer-les com a espanyoles. Considera essencial la seva feina i el fet de donar certificats per la immigració immediata, de fet un grup de 73 ja està a l'Àfrica del Nord.

El continent americà era una altre dels possibles destins on podrien anar els refugiats. La delegació a Madrid del Sr. Blickenstaff va ajudar a presentar-los als diversos consolats.

²⁹⁸ Crec que la seva feina està feta sense ànima. L'organització també es buida. Per aquesta raó, no em vaig sentir bé en demanar al Dr. Block que abandonés aquesta oportunitat per anar a Palestina i unir-se a la seva família. No sé si es va trobar obligat a acceptar aquest suggeriment". Traducció feta per l'autora.

Canadà va acollir-ne el grup més nombrós, a la primavera de 1944 van emigrar a aquest destí 220 refugiats. Els que van anar a EUA i Gran Bretanya fou per sota dels 100²⁹⁹.

Per altra banda, en el mateix informe també es comenta que hi ha moltes famílies, les quals han viscut a Barcelona durant molt temps però que han sol·licitat certificats per anar a Palestina. La majoria provenen de Turquia, mentre que els que han vingut de l'Europa ocupada, sembla que són menys proclius a anar-hi i tenen menys béns. També diu que aquí no hi ha cap possibilitat per tenir una vida jueva tradicional, no hi ha ni sinagogues, ni escoles jueves, clubs o societats de cap tipus i a més tant l'escola com la vida pública està fortament influenciada per l'església. La gent que fa més de dues dècades que viu aquí pensen que la vida jueva desapareixerà en un espai curt de temps. Aquest és el motiu pel qual la gent gran insisteix per tal que els seus joves demanin els certificats per emigrar. Es fa difícil jutjar si són raons veritables però es significatiu tenint en compte la situació d'aquí.

En aquest informe també s'indica la situació de tots els refugiats, d'aquells que estan empresonats i de la labor que està fent el *JOINT* per millorar les condicions. Els refugiats tinguin nacionalitat o no, no poden treballar, i han de ser subsidiats, o bé pels seus consolats o si no pel *JOINT* que els hi paga unes 600 pessetes al mes. Parla del Dr. Samuel Sequerra, amb un frase força curiosa referida a ell: "*belonging to the poor relatives of the Amiolak family*"³⁰⁰, diu que també hi ha el seu germà i 11 persones més que estan a l'Hotel Bristol i que una de les habitacions està llogada per l'HICEM, qui té allà tres empleats els quals són tres refugiats joves que l'estan ajudant molt amb tota la preparació dels transports.

Sembla que el Dr. Sequerra no és del seu grat: "*I do not think that I should comment of my impression of Dr. Sequerra and Mr. Joel Sequerra here. The first is the Director and I wonder whether we ever would have made him the head for such important work. From talks with many people I gather that he is not at all liked by those who depend on him, while his brother who has little to say, seems to have a much warmer and human*

²⁹⁹ Rother B (2005). pp. 155.

³⁰⁰ "Pertanyent als parents pobres de la família Amiolak"

*approach to Jewish problems and is liked by the refugees, though without influence*³⁰¹

302

Per altra banda, en els mateixos arxius, s'han trobat diferents documents que donen una idea de la situació d'aquells refugiats a l'Estat Espanyol que volien emigrar a Palestina.

Amb data 22 de maig de 1942, hi ha un document de l'oficina de control de passaports britànica on especifica tots els passos a seguir per tal de poder optar a un visat per anar a Palestina. Una de les qüestions bàsiques és que passin un reconeixement mèdic que en molts dels casos avaluarà la capacitat per treballs durs. Per altra banda, és vital que s'expliqui la trajectòria de cada persona especialment des del 1938. Per altra banda, a l'espera d'obtenir els visats, i també visat de trànsit de Portugal, als candidats se'ls prepararà tant mèdica, psicològica com culturalment, inclòs idioma (anglès i hebreu). Un altre document, és la proposta de Wilfried Israel amb data de 22 de maig de 1943, per solucionar de manera global el problema dels refugiats a Espanya, per aquells que són apàtrides o semi-apàtrides. En aquell moment, el nombre total de refugiats era d'uns 1000, la majoria jueus, però un cop s'alliberessin tots aquells que estaven a presons o camps, el nombre podria augmentar a uns 1500. Una possible distribució, tenint en compte en reunir les famílies seria la següent: Un 30%, aproximadament 450 persones emigrants a Palestina; un 15%, aproximadament 225 persones emigrants a EUA; de 5 a 10% aproximadament 75 - 150 persones retrobar-se amb les seves famílies a la Gran Bretanya; un 5% aproximadament 75 persones a Amèrica del Sud o Central, incloent Mèxic; un 15% aproximadament 225 persones voldrien formar part de cossos militars tant americans com Britànics al Nord d'Àfrica i l'últim 15%, gent gran, amb problemes psíquics, o bé malalts que potser podrien anar a l'Illa de Man o bé a les Açores durant un temps.

³⁰¹ Z4/31573-2/3/4/6 Zionist Archives Jerusalem

³⁰² No crec que hagi de comentar aquí la meua impressió del Dr. Sequerra i el Sr. Joel Sequerra. El primer és el director i em pregunto si l'hauríem d'haver fet el cap per un treball tant important. Amb les converses que he mantingut amb diverses persones, em dóna la impressió que no és massa popular entre els seus treballadors, mentre que el seu germà, el qual no té massa influència, sembla tenir un enfocament molt més càlid i humà als problemes jueus i els refugiats els agrada molt. Traducció feta per l'autora.

També suggereix que aquest pla global es podria posar en marxa ja a Espanya o bé quan tots els refugiats siguin transmesos al Nou “Centre de Recepció”, explícitament comenta que no vol anomenar-ho camp, que hi ha al Nord Àfrica. Aquest nou centre serà organitzat per britànics i americans per tal que no hi hagi cap mal entès ni estrès psicològic per part dels refugiats ni per part de l’opinió pública. Es suggereix que potser seria útil instaurar un consell entre totes aquelles legacions, ambaixades, Creus Roges o organitzacions humanitàries que tenen alguna responsabilitat sobre els refugiats. Per acabar, es fa referència concreta a la immigració cap a Palestina: actualment, hi ha 100 visats i aviat n’hi hauran 100 més. Malauradament les autoritats portugueses posen algunes dificultats per donar els visats de trànsit, pel que potser seria convenient pensar en vies marítimes directament des d’Espanya, i si no a través de Gibraltar. Finalment, demana que els que han obtingut un visat cap a Palestina tinguin el mateix status que els Nationals del Protectorat Britànic³⁰³.

Amb data 24 de maig de 1943, hi ha el llistat d’aquells que han obtingut els visats cap a Palestina, 16 de Madrid, 7 de Miranda, 14 de Barcelona i 8 d’altres llocs. En la mateixa carta es fa referència també a d’altres que encara no han pogut ni sortir de Miranda, com és el cas de Max Collins, qui la seva dona Greta Collins viu a Barcelona amb una nena petita i qui també va demanar ajuda al Governador Civil de Barcelona. Es demana que s’aconsegueixin els documents per poder fer-los sortir³⁰⁴.

Amb data de setembre de 1943 hi ha 6 telegrams que anuncien el possible trànsit de jueus de Salònica a través d’Espanya que només arribaren pel que es diu transmigració, pel que se’ls ha de preparar tota la documentació necessària per poder arribar a Palestina³⁰⁵. Més tard s’explicarà extensament com van arribar.

Durant el mes de desembre de 1943 i gener de 1944 es van confeccionar noves llistes per l’obtenció de visat per anar a Palestina. En aquestes hi havia inclús candidats de jueus amb nacionalitat espanyola. En els informes de les mateixes també s’especifica

³⁰³ A140\374 Zionist Archives Jerusalem. Israel

³⁰⁴ Ibídem Zionist Archives Jerusalem. Israel i ANC1-933-T-58. Arxiu Antonio Correa Veglison. Arxiu Nacional de Catalunya

³⁰⁵ A140\378 Zionist Archives Jerusalem. Israel

l'oportunitat de treure gent de Nanclares de la Oca així com un grup de 6 de la presó de Lleida. En una carta amb data de 1 de gener de 1944 dirigida a la Sra. Henrietta Szold, s'informa sobre 5 nois que han estat escollits per emigrar a Palestina, amb les característiques de cada un d'ells, de les seves famílies de les seves circumstàncies i que a pesar d'alguna que altra dificultat tots són bons candidats per esdevenir bons jueus encara que pugui semblar difícil a vegades d'entendre amb nois que no saben res de la religió jueva³⁰⁶.

El cas del Nyassa

El cas del *Nyassa*, ja ha anat essent anomenat al llarg d'aquestes pàgines, però pel seu ús en la construcció del relat d'ajuda a la població jueva per part de l'Espanya franquista, s'ha cregut important fer-ne una explicació extensiva.

Després de molts obstacles, es va aconseguir el gener de 1944 organitzar un transport en el vaixell *Nyassa* des de Lisboa a Palestina amb escala a Cadis, Tànger i Palestina, on van viatjar 166 i 564 persones, respectivament. D'aquests 564, 384 eren de Barcelona, 138 de Madrid i 42 del Camp de Miranda de Ebro. L'octubre de 1944 es va dur a terme un segon transport amb 425 refugiats també de Portugal i Espanya³⁰⁷.

El 27 de gener de 1944, Hans Heinrich Dieckhoff, ambaixador alemany a Espanya des del 1943, va enviar un memoràndum sobre el *Nyassa* a Berlin. Segons aquest, el *Nyassa* va sortir de Lisboa el 23 de gener de 1944 amb 245 refugiats jueus de diferents països europeus. L'endemà va arribar a Cadis on va recollir-ne 573. Aquest vaixell tenia com a destí Haifa. Aquests jueus havien rebut l'ajuda del *JOINT* i l'ambaixada americana, que havien costejat el passatge. Segons la seva informació l'expedició fou organitzada per un tal Bakerman, un jueu americà que venia en representació de diverses organitzacions.:

³⁰⁶ *Ibidem*

³⁰⁷ Martin de Pozuelo E (2012). *El franquismo, cómplice del holocausto y otros episodios desconocidos de la dictadura*. pp. 77

L'ambaixador finalitza el memoràndum dient: *“se comprende que la administración española favorezca la salida de los judíos refugiados mediante la aportación de trenes especiales y otras medidas ya que, aparte del antisemitismo existente en España que se fundamenta no tanto en razones raciales sino más bien religiosas, los judíos refugiados se han hecho notar desagradablemente por cometer frecuentes engaños y otras acciones criminales lo cual ha causada muchas preocupaciones a los órganos de Seguridad competente”*³⁰⁸.

Per altra banda, també existeix informació sobre aquest transport en un llistat amb data del 8 de febrer de 1944, amb 40 noms considerats dependents, és a dir per sota de 18 anys. Als llistat hi ha nom i cognoms, data de naixement, estudis (amb no. de classes), qui era el pare i en alguns casos la procedència, molts són germans. El més gran nascut l'any 27 i el més jove l'any 34. Entre ells hi ha Moshe Palomo, el cas del qual s'ha detallat abans³⁰⁹.

3.2.4.3.3 World Jewish Congress

Tot i que sovint no està clar quin fou el paper que va jugar el *World Jewish Congress* referent a l'ajuda dels refugiats jueus³¹⁰, s'han pogut trobar alguns documents sobre les seves actuacions a l'Estat Espanyol.

Un dels documents més interessant és la carta de l'Executiu del *World Jewish Congress* que va dirigida al Cap de l'Oficina de Passaports a Londres amb data 5 de novembre de 1943 on s'adjunta una conversa que va tenir lloc el 5 d'agost de 1943 entre l'ambaixador espanyol a Londres, el duc d'Alba, i els Srs. Ben Rubenstein i el Sr. Easterman de l'Ambaixada anglesa a Espanya.

Aquests sol·liciten que sigui el Sr. Rubenstein l'encarregat de viatjar a Espanya per tal de poder avaluar la situació dels refugiats. Consideren que donada la terrible situació a

³⁰⁸ Ibídem pp. 79-81

³⁰⁹ S75/1505-123/126 S75/1505-146/148. Zionist Archives. Jerusalem

³¹⁰ Per a més informació sobre el tema veure el llibre: Segev Z (2014). The world Jewish Congress during the Holocaust: between activism and restraint.

Europa d'extermini de la població jueva, aquesta és una qüestió de vital importància i molt urgent, pel que demanen que el viatge es pugui realitzar amb la major rapidesa.

Es reproduueix aquí el memoràndum de la conversa:

"The Ambassador who was in high spirits said, in reply to Mr. Ben Rubenstein's enquiry: "My stock is very much up - at the moment. It has fluctuated a great deal, but in the present situation it stands rather high". (He continued in this vein at some length. The impression we gained was that he was highly delighted with the turn of the War situation in favour of the Allies)

Mr. Rubenstein said that he was anxious to have the Ambassador's view on the desirability of making some public statement indicating appreciation of Spain's work in connection with refugees who had escaped to Spain and had received asylum there. We had adhered strictly to the Ambassador's request that no publicity should be given to Spain's activity in this matter and we had kept rigidly confidential the information, which he had been so good as to give him (Mr. Rubenstein) on the occasion of his previous interviews. We considered that, perhaps, the time was now appropriate to inform the general public and also the Jewish public of the part that Spain had played in giving asylum to refugees.

Mr. Easterman supplemented this by stating that the World Jewish Congress greatly appreciated the humanitarian spirit in which Spain had met the problem of Jewish refugees, particularly as Spain's delicate position politically was well understood and as it was realised that Spain had her own internal economic difficulties.

The Ambassador said he appreciated the suggestion and he agreed that something might now be said publicly on the subject. Spain had not only been in a very difficult position but had been badly misunderstood and her position in relation to the War had often been badly misrepresented. To remain neutral in this War has been an extremely difficult and delicate matter and neutrality to us has brought difficulties and misunderstandings so far as Spain was concerned. It was not generally, and certainly not sufficiently realised, that the present Spanish Regime had been of incalculable aid to the Allies. "supposing", the Ambassador said, "that the former Regime had been in control of Spain - is it not realised that the Germans might have swept through Spain on the pretext of overthrowing Bolshevism and would have been able to march almost without

hindrance to Gibraltar which, after all, is only 12 miles from the North African coast? Germany might and probably would have crossed over to North Africa and this, to say the least, would have rendered the text of the United Nations infinitely more difficult than it has been. The neutrality of the present Spanish Government had meant that Spain had proved a bulwark against the Germans and had therefore been of incalculable assistance to the Allies and had therefore proved a major factor in the successful turn of the War situation in favour of the Allies”.

The Ambassador continued at considerable length on the lines that this position had not been appreciated and he thought that the time was opportune for this point of view to be brought out in some public way and that by doing so a great service would be rendered both to the Allies and to Spain.

The Ambassador expressed appreciation that Spain’s help in relation to refugees was understood and appreciated in Jewish circles. “I know that Spain has had a bad reputation for a long time and there was that unfortunate episode of the Expulsion of the Jews in 1492, on the very day that Columbus set out to discover America. That was a cruel and horrible thing and neither I nor anyone else can seek to excuse it. But is it not being held too much against us? After all, we were not the only ones to indulge in this pastime of getting rid of Jews. Edward I of England, and many others, indulged in the same practice, and yet it is not recalled against them with the same bitterness as it is against Spain. Our trouble is that we did it a hundred years after the others and there have been many who have followed us. Yet, they do not seem to be in such bad odour as we”.

(There was something almost tragi-comic in the Spanish Ambassador’s apologia for 1492. He appeared to be genuinely perturbed by the events of that historic year and quite upset by its consequences. His anxiety to remove the “bad impression the Expulsion of the Jews in Spain had created”, was quite genuine, and the seriousness of his manner in expressing it quite funny. He spoke of the Expulsion as if it were an event of yesterday)

En aquesta conversa, es pot intuir la forma en que es va anar forjant el relat de la total neutralitat d’Espanya i sobretot, en la idea que foren els Nazis els que van utilitzar Espanya pels seus interessos. El tema de Gibraltar forma part d’aquest relat, i

l'ambaixador espanyol ressalta el fet que Espanya no hagués permès que els alemanys la conquerissin, el que hagués estat terrible per la guerra.

La percepció que tenen els representants anglesos sobre el Duc d'Alba és que sembla sincer respecte al seu grat per com està canviant la guerra en favor dels aliats. El que els sorprèn i inclús els sembla graciós és el dramatisme quan aborda el tema de l'expulsió dels Jueus del 1492. Comenten que l'ambaixador diu que sap que Espanya té una dolentíssima reputació per aquest fet. Els britànics diuen que quasi bé sonava tragicòmica la manera com ho deia l'ambaixador i que semblava que ell parlés de l'expulsió dels Jueus com si fos quelcom que va passar ahir. També comenten que potser ja és el moment de dir públicament el paper que ha jugat Espanya en donar asil als jueus i li diuen a l'ambaixador que el *World Jewish Congress* aprecia enormement l'esperit humanitari per part d'Espanya tot i la seva delicada situació tant política com econòmica. L'ambaixador puntualitza que no només Espanya ha estat en una situació difícil econòmicament sinó que ha estat molt mal entesa pels aliats i que sovint la seva postura respecte a la guerra ha estat mal interpretada³¹¹.

L'altre documentació trobada, fa referència a casos concrets d'ajuda per part del WJC, de la mà de *Relico*. És el cas del Sr. Leo Ansbacher que es trobava a Pamplona a la Fonda Pascualena, i amb data del 21 de gener de 1943 es dirigeix al Comitè d'assistència a Ginebra per demanar ajuda per aconseguir visats per anar a Portugal i d'allà a Eretz Israel. Comenta que està amb la seva dona. A la carta de contesta li diuen que estan fent tots els tràmits per ajudar-lo però que potser li seria útil també posar-se en contacte amb el *JOINT* a Barcelona, amb el Dr. Sequerra. Per altra banda l'informen que han rebut notícies de la seva germana, la Sra. Sally Ansbacher, que viu al Canadà i que demana saber coses de la seva família ja que les últimes notícies eren del maig de 1942 des del Camps de Gurs on es trobaven també amb el seu germà Max, que hi era juntament amb la seva dona Betty i el seu fill Tony. El Leo però no els anomena per res en la seva carta³¹². També hi ha una altra carta, aquesta però escrita des d'un Hotel a Almazán amb data 15

³¹¹ C2/10792-21-22 / C2/10792-30-32. Zionist Archives. Jerusalem. Israel.

³¹² C3/110-13,16,17,22,26,27. Zionsit Archives. Jerusalem

d'abril de 1943, donant les gràcies per tot el que estan fent així com pel paquet que han rebut. No es coneix res més de la seva sort³¹³.

3.2.4.3.4 American Jewish Joint Distribution Committee (JOINT o JDC)

El JOINT o JDC, havia estat creat el 1914 per socórrer els jueus palestins durant la primera guerra mundial. Un cop aquesta s'acaba seguirà ajudant a jueus de l'Imperi austrohongarès i un cop comença la segona guerra mundial, aconseguirà ajudar a 250.000 jueus alemanys i a 125.000 austríacs. Amb la invasió alemanya a França, es traslladarà a Lisboa, per a coordinar les evasions a través de la Península Ibèrica. L'agència comença a funcionar a Espanya el 1941 però amb moltes dificultats per part de les autoritats espanyoles, essent a Barcelona on s'actuarà amb la direcció de Samuel Sequerra³¹⁴.

Les activitats del JOINT van créixer moltíssim a partir de l'ocupació alemanya de la França lliure, quan es va produir una afluència massiva de refugiats jueus. Es van fer càrrec de jueus de més de 35 nacionalitats i no només jueus. Per altra banda, tampoc no només dels refugiats sinó d'aquells jueus que ja vivien a l'Estat Espanyol i que tenien greus problemes: aquells que foren empresonats i que no se'ls va concedir els permisos de treball i per tant els era impossible subsistir³¹⁵.

A finals de 1939 Nahum Goldmann, del *World Jewish Congress* va suggerir que l'Agència jueva amb l'ajuda financera i la participació del *Joint Distribution Committee (JDC o JOINT)* i altres organitzacions jueves, obrissin a Lisboa un centre per a la immigració i l'assistència als refugiats jueus, però no fou fins el novembre de 1942 que l'Agència es va establir³¹⁶.

³¹³ C3/110-9/11. Zionsit Archives. Jerusalem

³¹⁴ Calvet J (2015). pp. 246-248

³¹⁵ *Ibidem* pp. 250

³¹⁶ Porat D (2008). pp. 160

Des de la primavera de 1942, un delegat de l'*American Jewish Joint Distribution Committee (JOINT)*, el Dr. Samuel Sequerra, fent-se passar per representant de la Creu Roja, crearà una infraestructura d'ajuda pels refugiats, especialment jueus en trànsit³¹⁷.

Una font important sobre les activitats del JOINT i especialment del Dr. Sequerra, s'ha trobat en l'Arxiu d'Antonio Correa Veglison, a l'Arxiu Nacional de Catalunya, fet que demostra, la importància i el coneixement que tenien les autoritats franquistes en el tema dels refugiats jueus i a la vigilància a que eren sotmesos.

Amb data 8 de juny de 1942 hi ha un document de la Creu Roja Portuguesa donant referències del Dr. Samuel Sequerra com a representant del JOINT i de l'HICEM com a reconeixement per la seva labor en benefici de presoners, internats, refugiats i immigrants, víctimes de la guerra mundial. En el mateix document hi ha un llistat de 27 persones que acrediten aquesta ajuda a Portugal. Algunes d'elles com és el cas d'Otto Herz, Jacob Neuman, Max Regesburger, Samuel Rubin, Robert Salomon, Isaac Wolff, etc. es troben en altres llistats pel seu pas per Espanya³¹⁸. Posteriorment, amb data 24 d'octubre de 1942, el Governador de Barcelona, li farà arribar aquest llistat al *Jefe Superior de policia* per tal que l'informi de la situació i antecedents dels mateixos. Amb data 5 de novembre rep la contesta i un informe sobre l'*American Joint Distribution Committee* i la labor del Dr. Sequerra: *"El Dr. Sequerra figura como representante del JOINT en Barcelona y también de la Cruz Roja portuguesa, el cual sin carácter oficial, actúa en nombre de esta organización facilitando la ayuda necesaria - con medios económicos y consiguiendo visados (sin distinción de razas) para la emigración hacia América, siempre y cuando no tengan ninguna causa judicial. El procedimiento para poder obtenerlos es comunicándolo a la Jefatura Superior de Policía de Barcelona, la cual extiende el pasaporte especial para la salida de España. Actualmente, y dada la dificultad actual para poder salir del país, el Jefe Superior de la Policía de Barcelona, el Sr. Rodriguez Cueto, ha autorizado que el Dr. Sequerra se haga cargo de un grupo de un centenar de personas para que tengan permiso para poder residir en Barcelona hasta que hubieran alcanzado los billetes y visados correspondientes. Este permiso ha podido*

³¹⁷ Culla J B (2002). pp. 225

³¹⁸ ANC1-933-T-139. Fons Antonio Correa Veglison. Arxiu Nacional de Catalunya.

ser posible previo pago de una multa, que ya se ha hecho efectiva, y la obligación de presentarse diariamente en el Negociado de extranjeros de la Jefatura de Policía tal como ya se está haciendo". L'informe també comunica que des del dia 20 d'octubre, han estat detingudes 8 dones i 6 homes d'aquest grup i sembla que alguns d'aquests detinguts han estat retornats a França. A continuació hi ha una altra nota explicativa que contradiu en certa manera l'anterior. Aquests van ser detinguts per infracció de les disposicions vigents respecte a estrangers, i per això es troben a la Presó Cel·lular. Tal com s'ha fet amb casos anteriors seran enviats a Miranda els homes, i les dones a una dependència femenina a Madrid. El grup de dones foren: Katharina Cohn, Marie Ehrlich, Bertha Feuer, Else Jacobi, Rosa Libowitz, Gertrud Perl, Cecile Rotschild i Eva Krupenie i els homes: Sigfried Fleischmann, Peter Jacob, Walter Lemberger, Julius Mayer, Sally Mayer, Harry Tobias³¹⁹.

Més endavant, amb data 10 de febrer de 1943 Juan Manuel Agrela Pardo, comte de la Granja, delega en el Dr. Sequerra i al Sr. David Blickenstaff, també la responsabilitat de fer-se càrrec de tots aquells súbdits estrangers apàtrides i sense representació consular ni ambaixada que havien estat internats, sempre i quan hagin estat alliberats per ordre del Ministeri d'Assumptes Exteriors i de l'Exèrcit, per estar o bé malalts, o bé ser no aptes, o majors de 40 anys i menys de 18. De fet, en un altre document d'una setmana més tard, provinent del Dipòsit del Camp de Concentració de Miranda de Ebro a la Secció d'Estrangers, comunica que els hi seran entregats als Srs. Dr. Sequerra i David Blickenstaff, representants de la Creu Roja Espanyola, els súbdits internats en aquest dipòsit, per tal que se'ls doni sortida del Territori Nacional. El llistat, però, no s'ha trobat³²⁰.

Per tot això amb data 29 d'abril de 1943, el Dr. Sequerra, demana li sigui concedit permís per poder llogar un local per seguir fent les seves activitats d'ajuda als apàtrides, com a representant de la Delegació de la Creu Roja Espanyola³²¹.

³¹⁹ ANC1-933-T-43. Fons Antonio Correa Veglison. Arxiu Nacional de Catalunya.

³²⁰ ANC1-933-T-26. Fons Antonio Correa Veglison. Arxiu Nacional de Catalunya.

³²¹ ANC1-933-T-60. Fons Antonio Correa Veglison. Arxiu Nacional de Catalunya.

Per últim destacar un episodi força rellevant per aquesta tesi, el Memoràndum, amb data 19 de juliol de 1944 del Cònsol General americà a Barcelona, on es detalla que el 18 de juliol de 1944, un grup d'uns 15 falangistes, varis dels quals portaven les insígnies d'ex-membres de la *División Azul* (DA), van entrar per la força, empunyant una pistola, a les oficines i habitatge del Dr. Samuel Sequerra que té llogades en el tercer pis de l'Hotel Bristol. Aquests van fer diversos actes de vandalisme. Afortunadament per ell, el Dr. Sequerra no s'hi trobava en aquell moment. L'ambaixada considera aquest incident de greu, ja que el Dr. Sequerra, encara que és ciutadà portuguès representa l'*American Jewish Joint Distribution Committee* i sembla que el motiu pel qual fou atacat és justament per dur a terme activitats d'ajuda a la població jueva. Per aquest motiu, formalment es presenten protestes a les Autoritats de Barcelona. Seguidament hi ha la nota informativa del que va passar, sembla que va ser un grup de 25 persones uniformats de la Falange i ex-combatents de la DA, van entrar a l'hotel i van prendre la centraleta de telèfons per tal que estiguessin incomunicats, deixant a una persona de vigilància al vestíbul mentre la resta pujava a les habitacions del Dr. Sequerra. Un cop a l'habitació van intimidar les dues cambreres que hi estaven treballant i van començar a trencar els miralls, vidres, taules, van tirar tots els tinters i van buidar l'interior de mobles i fitxers. Es va detenir dues persones, Juan Navarro Mendez i José Laruch Bernal, tots dos excombatents de la DA i sospitosos. Amb data del 20, i des de la Prefectura Superior de Policia hi ha un document que detalla sobre els dos detinguts, els quals queden en llibertat però que s'han de presentar cada diumenge al Jutjat³²². D'aquest fet se'n tornarà a parlar en el capítol referent a la *División Azul*.

Per acabar, com exemple del tipus de peticions que rebia el JOINT, el maig del 1943, hi ha quatre sol·licituds del Sr. Klugman, del Sr. Romanovski, de la Sra. Freudenberg i la Sra. Schendel, dirigides al Dr. Sequerra per poder obtenir visat per poder emigrar cap a Palestina. El Sr. Romanowski detalla la seva activitat laboral i en el cas de la Sra. Schendel la petició no és per ella sinó pels seus tres fills que encara es troben a Bèlgica per poder anar tots tres plegats. Comenta que la filla no ha de tenir cap problema pel viatge ja que és una persona jove i molt forta i que està molt acostumada a la muntanya i a caminar.

³²² ANC1-933-T-118 Fons Antonio Correa Veglison. Arxiu Nacional de Catalunya.

Tots quatre escriuen des de Barcelona, alguns són en hotels, la Pensión Roma i l'Hotel Céntrico i d'altres a cases particulars. Tots escriuen en francès.

O bé, les cartes de Ruvin Bosernitan i Elias Finger, dirigida al Sr. Israel, qui treballava també pel JOINT, ja que l'adreça és la mateixa del Dr. Sequerra, l'Hotel Bristol, on també exposa en el seu CV i el seu desig d'emigrar a Palestina³²³.

3.2.4.3.5 Altres organitzacions

En aquest apartat s'han inclòs dos casos més d'ajuda a refugiats jueus, un és la Creu Roja Espanyola i l'altre no s'ha pogut verificar quina organització se'n va fer càrrec.

La Creu Roja, tal com ja s'ha vist abans, es va fer càrrec d'aquells presoners a Camps que eren apàtrides. De fet, les peticions que s'han trobat en els Arxius de l'USHMM de Washington³²⁴ on demanen visats de sortida a les autoritats espanyoles, corresponen a molts dels casos que s'han detallat a través dels testimonis. Hi ha peticions per presoners, especialment a Nanclares de la Oca que han aconseguit ser acollits a altres països. També s'han trobat diversos llistats dels refugiats apàtrides a càrrec de la Creu Roja que sortiran en diferents destins d'Espanya: Relació nominal dels súbdits apàtrides d'origen rus que han de sortir el dia 25 de novembre de 1944 des del port de Barcelona: 14, no es coneix el destí. Llistat nominal dels que han de sortir el 10 d'octubre de Cadis cap a Palestina: Un total de 332: 15 de Madrid, 285 de Barcelona, 1 de Bilbao, 22 de Leiza, 7 de Miranda i 2 de Carranza. També hi ha un llistat de nens apàtrides pels quals es sol·licita permís de sortida: 20. Llistat de refugiats que sortiran per Valencia de Alcantara per embarcar el 20 de març a Lisboa amb destí a Canada: 145. El llistat dels que han de sortir pròximament (data de la nota: 22 d'abril de 1944) del port de Cadis o Màlaga cap a Àfrica del Nord: 495 des de Barcelona. Un altra transport que també sortirà aviat de Cadis o Màlaga cap a l'Àfrica del Nord (data de la nota: 29 d'abril) de refugiats de Nanclares de la Oca: 22, de Miranda de Ebro: 45, Madrid: 123. Un altre llistat són de

³²³ A140\378. Zionist Archives Jerusalem. Israel

³²⁴ Accession Number: 2000.171 | RG Number: RG-36.001M. Arxius de l'USHMM Washington.

Refugiats que han d'embarcar a Cadis en un vaixell portuguès per anar a Palestina: Madrid: 109³²⁵.

L'altre cas és el d'un tren "*Judenzug*" que surt des de França amb aproximadament 250 passatgers jueus que arriben a Barcelona on s'hi estaran 5 mesos per tal de poder obtenir tota la documentació necessària per poder anar a Lisboa i d'allà a Cuba, tal com detalla Eva Marx, una dels passatgers³²⁶.

3.2.5. Govern de Franco - Període 1945 - 1948

2.2.5.1. Situació dels Jueus que van transitar per l'Estat Espanyol

Durant la Segona Guerra Mundial, els nazis van deportar entre set i nou milions d'Europeus, principalment a Alemanya. En pocs mesos de la rendició d'Alemanya, el maig de 1945, els Aliats van repatriar als seus països d'origen més de sis milions de persones desplaçades (DP, refugiats de guerra). Entre 1,5 milions i dos milions de DP van rebutjar la repatriació.

La majoria dels supervivents jueus, que havien sobreviscut als camps de concentració o havien estat amagats, no podien ni volien tornar a l'est d'Europa a causa de l'antisemitisme de postguerra i la destrucció de les seves comunitats durant l'Holocaust. Molts dels que van tornar van tenir por per les seves vides. A Polònia, per exemple, els locals van iniciar diversos pogroms violents. El pitjor va ser a Kielce el 1946, en el qual van morir 42 jueus, tots supervivents de l'Holocaust. Aquests pogroms van conduir a un important segon moviment de refugiats jueus de Polònia cap a l'oest. Foren allotjats en camps de persones desplaçades i centres de desplaçats urbans. Els Aliats van establir aquests camps a Alemanya, Àustria i Itàlia. La majoria dels desplaçats jueus estaven a la zona d'ocupació britànica al nord d'Alemanya i a la zona d'ocupació nord-americana al sud. Els britànics van establir un gran camp per a persones desplaçades adjacents a l'antic camp de concentració de Bergen-Belsen a Alemanya. En la zona nord-americana

³²⁵ *Ibidem*

³²⁶ Record Group 2. Wiener Library Collection. File n. 394. Yad Vashem Archives.

es van situar diversos camps amb 4.000 a 6.000 desplaçats, Feldafing, Landsberg i Foehrenwald.

En el moment més àlgid, el 1947, la població de persones desplaçades jueves va arribar aproximadament a 250.000. Mentre l'Administració de les Nacions Unides per a l'Auxili i la Rehabilitació (UNRRA) administrava tots els camps i centres de persones desplaçades, els desplaçats jueus van aconseguir una gran autonomia interna.

Diverses agències jueves van participar activament en els camps de persones desplaçades. El JOINT va proporcionar als refugiats aliments i vestits, i l'ORT oferia formació professional. Els jueus desplaçats també van formar organitzacions autònomes, i molts van treballar per establir un Estat Jueu a Palestina. Hi havia comitès centrals de persones desplaçades jueves a les zones nord-americanes i britàniques que, com a objectius principals, pressionaven per a majors oportunitats d'immigració i la creació d'una pàtria jueva a Palestina.

Als Estats Units, les restriccions a la immigració limitaven estrictament el nombre de refugiats autoritzats a ingressar al país. Els britànics, que havien rebut un mandat de la Societat de les Nacions per administrar Palestina, van restringir severament la immigració jueva en gran part a causa d'objeccions àrabs. Molts països van tancar les seves fronteres a la immigració. Malgrat aquests obstacles, molts desplaçats jueus van intentar sortir d'Europa tan aviat com els va ser possible, l'Estat Espanyol fou una de les vies per fer-ho però també una opció per quedar-se.

Per il·lustrar-ho, es farà ús, una vegada més, de testimonis i històries de vida.

Família Moor/Mayer³²⁷, i Família Vandor³²⁸. Ambdues provenien d'Hongria i sol·liciten poder entrar a Espanya el juliol de 1948. El fet de tenir algun familiar, el pare en el cas de Jaime Vandor o bé el germà en cas de Kurt Maier, residents a Barcelona i que declaren

³²⁷ 3.1.3. No. 81109527_0_1/81109528_0_1-2/81109529_0_1/81109530_0_1/81109531_0_1. ITS Archives. USHMM Washington.

³²⁸ Jaime Vandor. Interview Code 32735. USC Shoah Foundation. Visual Archive.

fer-se càrrec de les despeses, va facilitar que poguessin aconseguir visats per venir-hi a viure.

Diana Golden, nascuda el 7 de febrer de 1922 a Rodes, qui el juliol de 1944, després que els alemanys envaïssin l'illa, fou deportada amb la seva família a Auschwitz on ella va sobreviure. Va poder-se retrobar el 26 de desembre de 1945 amb el seu germà a Tànger d'on va volar a través de Madrid on s'hi havia estat dos dies provinent de Roma³²⁹.

Per últim, un cas diferent, ja que arribaran molt més tard a Barcelona. Dàlia Levinshon, nascuda a Israel el 1948, els seus pares hi arriben el 1947 procedents de Romania. El 1956 decideixen marxar a Brasil però d'allà decideixen tornar a Romania passant per Barcelona, d'on ja no marxaran. En el seu testimoni, detalla, de quina manera el silenci fou una constant d'aquells jueus que es queden a viure a l'Estat Espanyol: *"... el meu pare va morir fa 32 anys, mai va explicar masses coses, sabíem algunes coses el meu germà i jo, alguns detalls, que explicava el meu pare o la meva mare (no era jueva) perquè el meu pare li havia explicat, però molt de passada... estan immersos en una comunitat jueva, immersos en la vida jueva, doncs es clar que hem sentit, històries del que havia passat, del que havien fet els alemanys... aquell cosí que va venir a visitar-nos a l'any 63 a Barcelona, doncs es va dir, sense dir-ho massa clar, doncs mira el tio Hagen va sortir d'una fossa on havien estat afusellats, no sé quantes persones va aconseguir salvar-se...*

... el meu germà i jo som els que després hem hagut d'aprendre, que som la segona generació dels supervivents de l'holocaust, els que vam tenir molts silencis, molts equívocs, no sé, no es parlava gens clar d'aquestes coses, a casa meva els pares parlaven romanès entre ells i els enteníem, però quan no volien que els entenguéssim el que deien ho parlaven en jiddish...

... ens van enviar al Liceu Francès, perquè era l'any 58 i una mica abans i.. era l'únic col·legi laic de Barcelona, no confessional, al menys... una cosa em va quedar que el meu pare em va dir - no diguis que ets d'Israel, ni que ets jueva..."³³⁰.

³²⁹ Diana Golden. Interview Code 35869. USC Holocaust Foundation. Visual Archives.

³³⁰ www.perseguits.cat

3.2.5.2. Altres refugiats

No només hi hagué desplaçats i refugiats jueus que no van voler tornar als seus països d'origen un cop acabada la guerra. A aquest, es van sumar tots els espanyols que es trobaven en territori europeu i que volien retornar a Espanya.

L'arxiu digital ITS conté llistes relacionades amb el desplaçament de milions de persones durant la guerra, qui a l'acabar, seran coordinades per l'*International Refugee Organization* (IRO) de 1946 a 1951. Aquests documents presenten informació, incloent-hi les nacionalitats dels refugiats de postguerra i permeten albirar la seva possible connexió amb Espanya. Per exemple, les llistes confeccionades per l'ITS mostren dos grups de 120 i 76 espanyols que viatgen des de Gènova fins a Espanya el 1946, majoritàriament soldats de la *División Azul* (DA) o treballadors que havien estat enviats pel govern de Franco a l'Alemanya nazi. És el cas de Ricardo Botet Moro que va formar part de la DA de 1941 a 1943, per després passar a la *Legión Azul* i més tard, el 1944 unir-se a la 28a divisió SS "*Wallonien*"³³¹.

Gairebé tots els refugiats no espanyols que demanaven viatjar a Espanya des de 1948 fins a 1949 eren d'origen oriental europeu: letó, hongarès, rus, lituà, ucraïnès, polonès, iugoslau, búlgar i romanès. Les dades trobades fan referència als seus patrocinadors a Espanya i donen una idea de qui van ser. Un dels majors sponsors serà la *Obra Católica de Asistencia Universitaria (OCAU)* que va patrocinar entre altres al letó Erazmus Dyura, el polonès Statenlos Boratschok i l'ucraïnès Jaroslaw Stetkewycz. Un article publicat el 3 d'abril de 1949 al diari *La Vanguardia española* comunica que 150 alumnes d'Europa central oriental han assistit a una conferència a Saragossa sota la protecció de l'OCAU. Un altra cas és en una llista d'immigrants de l'IRO on hi ha el nom de Jete Roga, nascuda a Lituània, i la seva filla Mara, nascuda a Riga el novembre de 1943. Aquestes van sortir de París a Madrid el febrer de 1951, gràcies al patrocini de Juan Serret Zuend, un soldat de la DA que presumiblement les contractaria com a treballadores a Madrid³³².

³³¹ Landwehrr (2012). Spanish Volunteers of the Waffen SS, Siegrunen, 79, p. 12

³³² Nominal roll of emigrants, 3.2.1/ITS Digital Archive, Wiener Library, London.

També s'han trobat casos de persones que van estar a Alemanya durant la guerra però que un cop acabada no voldran retornar a Espanya sinó que preferiran emigrar a un altre país. És el cas del Juan Queralt, nascut el 29 d'octubre de 1906 a Tarragona, qui juntament amb la seva dona Lucia Queralt, nascuda el 27 de novembre a Dortmund i quatre fills, tots nascuts a Alemanya, demanen marxar a Veneçuela. Segons les dades de la fitxa fou xofer a la Companyia ROCA del 1935 al 1936, després va treballar en una empresa alemanya del 36 al 39 a Barcelona, i el 39 marxarà a Tolosa a França per acabar el 1943 a Munic on fins el 1947 treballarà a la BMW³³³.

Un altre grup de refugiats foren nens polonesos del Projecte *Lebensborn* (font de vida). Aquest fou un dels projectes secrets creats pels Nazis amb la idea d'incrementar la població germànica-nòrdica. L'objectiu era oferir a les noies considerades "de raça pura" la possibilitat de tenir un fill en secret. Aquest nadó era donat a l'organització, la qual l'educava i adoptava. Per això van condicionar unes cases on les dones es trobaven per engendrar i més tard tenir el nadó. La primera fou creada el 1936 a Steinhöring, més endavant n'hi va haver 10 a Alemanya, 9 a Noruega i 1 a Bèlgica, Holanda, França, Luxemburg i Dinamarca. El 1939, Himmler veient que el programa no aconseguia les expectatives, va donar l'ordre a tots els soldats de la SS i la policia que tinguessin el major nombre de fills. Ell mateix en va tenir dos d'il·legítims. Un cop iniciada la guerra, el programa va acceptar mares no alemanyes, però sí considerades àries, encoratjant als soldats a tenir-hi relacions.

Però, una de les parts més terribles de la política del programa *Lebensborn* fou el segrest de nens considerats bons racialment en els territoris ocupats de l'Est. Més de 100.000 ho foren de Polònia. Un centenar d'aquests, van arribar a Barcelona l'any 1946, gràcies a un acord entre les autoritats poloneses a l'exili i el Govern de Madrid. En un inici es creia que només seria una estada d'uns quants mesos però si van quedar 10 anys. A Barcelona van tornar a estudiar polonès i van ser educats en contacte amb la cultura

³³³ 79632814 (3.2.1.1). ITS Archives. The Wiener Library. London

polonesa. Els infants que van trobar les seves famílies van ser repatriats a Polònia, els altres van emigrar a EUA³³⁴.

A l'arxiu de l'ITS s'ha trobat un document d'una entrevista feta a un noi polonès que fou víctima del programa de nens aris, amb data del 1947 on se li pregunta sobre què sabia dels seus pares i quines possibilitats tenien de tornar. Sembla que la mare va rebre informació de que era a Espanya, segurament formaria part del grup de nens polonesos que van ser acollits a Barcelona³³⁵.

Finalment, en aquests refugiats que van transitar per l'Estat Espanyol després del 1945, també hi va haver polonesos adults, entre els quals hi havia deportats a Alemanya el 1942 com a treballadors forçats qui al ser alliberats no volen tornar a Polònia³³⁶ o bé membres de l'*Army Krajowy*³³⁷. El cas de Krzeslaw Rembalski qui va decidir marxar de Polònia ja que tenia por de possibles represàlies per part dels russos a l'haver lluitat al costat del General Komorowski també conegut com Bór-Komorowski en l'alçament de Varsòvia. De fet fou arrestat durant 3 dies per l'NKVD però el van deixar lliure per falta de proves. Tot i així tenia por de tornar a ser arrestat. A més a més el seu pare fou un dels molts polonesos que van ser deportats a la URSS el 1939 pel que ell tenia una enorme antipatia cap a la possibilitat de quedar-se en un país dominat pels russos. Per això marxa a França on és desmobilitzat i després d'estar-s'hi una temporada, davant la possibilitat que hi governés el partit comunista i per tant, fos forçat a tornar a Polònia, decideix marxar a Espanya on sembla que és més fàcil poder embarcar-se cap a Argentina. Uns documents de juny de 1948 del Sr. Hans Rosenstiel encarregat de la *American Joint Distribution Committee* a Barcelona informen que aquesta organització

³³⁴ Ajuntament de Barcelona i Consolat General de Polònia (2008). Polonesos a Barcelona. Un munt d'històries. L'acolliment de la ciutat als nens robats pels nazis (1946-1956)

³³⁵ Doc. No. 82468725#1 (4.1.0/0065/0210). ITS Bad Arolsen.

³³⁶ 3.2.1.4 /81184010_0_1. 81184011_0_1-2 81184012_0_1-2 81184013_0_1 ITS 81184014_0_1 81184015_0_1 Archives. USHMM Washington.

³³⁷ L'Armia Krajowa o Exèrcit Nacional, va ser el moviment de resistència polonesa en la Segona Guerra Mundial dominant en la Polònia ocupada pels nazis. Va ser format el febrer de 1942. Durant els dos anys següents, va absorbir la majoria d'altres forces clandestines poloneses. Va ser lleial al Govern Polonès a l'exili i va constituir el braç armat del que es va conèixer com l'"Estat Polonès Clandestí". Les estimacions dels seus membres el 1944 oscil·len entre 200.000 i 600.000 persones, amb la xifra més probable de 400.000 persones.

es va fer càrrec d'ell en el seu periple de la presó de Barcelona al Camp de Nanclares de la Oca³³⁸.

També el de la Sra. Marian Kedziora i la seva família, ella polonesa, detinguda per la Gestapo i deportada a diferents camps entre ells Buchenwald, Dachau i Auschwitz, alliberada per les tropes americanes, pensant que podria trobar un Consolat polonès a Espanya decideix passar la frontera per poder emigrar a Amèrica. Hi resta detinguda mentre se li procura gestionar la seva emigració³³⁹.

3.3 Republicans

En el primer capítol d'aquesta tesi ja s'ha comentat la importància que té el coneixement del que va succeir als Republicans qui foren víctimes del Nazisme per comprendre la relació de l'Estat Espanyol amb l'Holocaust. Tot i no ser un tema central si que se'n farà una breu referència.

Després de la derrota de l'exèrcit republicà el 1939, gairebé 500.000 persones van creuar els Pirineus a França per escapar de l'exèrcit franquista. D'aquells, a finals de 1939, aproximadament 80.000 van poder emigrar a Amèrica, Portugal i Anglaterra i 4000 a la Unió Soviètica. 40.000 estaven treballant a França, 55.000 pertanyien a les empreses de treballadors estrangers i entre 6.000 i 15.000, depenent de les fonts, estaven en Batallons Militars o en la Legió Estrangera. 3000 encara en els Camps francesos.

Pocs mesos després de la invasió de França, alguns espanyols ja havien mort en combat i uns altres van ser internats a 19 Stalags o camps per a presoners de guerra situats a França, Alemanya, Àustria i Polònia.

³³⁸ 3.1.3.2./ 81150118_0_1/81150119_0_1-3/81150120_0_1/811501_0_1/81150122_0_1/81150123_0_1/81150124_0_1/81150125_0_1/. ITS Archives. USHMM Washington.

³³⁹ 3.1.3. No. 81064781_0_1 81064782_0_1-3/ 81064783_0_1. ITS Archives. USHMM Washington

En paraules de Preston P (2011): "*Les condicions de tots els presos van empitjorar a mesura que avançava la Segona Guerra Mundial ... L'exemple més cridaner de la crueltat amb què els franquistes tractaven als republicans derrotats va ser la destinació dels exiliats espanyols capturats a França pels alemanys*".

D'aquests, alguns combatien amb les tropes franceses, mentre que altres seguien internats en camps de presoners. Uns 10.000 exiliats espanyols van acabar en els camps de concentració alemanys. No hi ha dubte que això només va ser possible gràcies a la aquiescència del govern de Franco al rebre notícia de les captures. Al mes de juliol es van enviar nombroses cartes des de l'ambaixada espanyola a París al Ministeri d'Afers Exteriors de Madrid, en què se sol·licitava una contestació a l'ofertament, per part dels alemanys, d'enviar els presos a Espanya. A la vista que la resposta no arribava, la mateixa ambaixada alemanya a París va establir contacte amb Madrid al mes d'agost per conèixer quins eren els desitjos del govern espanyol en relació amb els refugiats espanyols. Segons el que va declarar August Eigruber, governador de l'Alt Danubi a Àustria, "el mateix Franco" va dir als alemanys que, ja que aquells presoners havien lluitat per instaurar una "Espanya soviètica", no podia considerar-los espanyols. El comentari és coherent amb les declaracions públiques de Franco sobre els republicans, als qui presentava com a criminals irredimibles. Per tant, els presoners espanyols van ser tractats com a apàtrides i traslladats des dels camps de presoners habilitats en el front (Stalag) a diferents camps de concentració ³⁴⁰.

Entre 1940 i 1945, 7.288 espanyols foren internats a Mauthausen. D'aquests 4676 van morir. La majoria a la pedrera. També entre 200 i 800 foren assassinats a Gusen, en l'anomenada acció bany (morts per ser dutxats a l'aire lliure a la nit a baixes temperatures). I 449 en el programa especial d'eutanàsia a Hartheim, un castell a prop de Mauthausen. Encara que el principal destí fou Mauthausen, també van anar a parar a altres camps, entre altres: Buchenwald, Dachau, Neuengamme, Sachsenhausen, Ravensbruck i Auschwitz.

³⁴⁰ Preston P (2011).pp. 667-668

3.3.1. Treballadors forçosos - Organització TODT (OT)

A més a més dels espanyols que foren deportats a camps de concentració nazi, va haver un grup elevat que van acabar com a treballadors forçosos i per tant, víctimes del Nazisme.

Fritz Todt (1891-1942) fou l'ideòleg de l'organització que portaria el seu nom. Implantada a tots els territoris del Reich, va destinar milers de persones a obres militars de fortificació, vies de transport, refugis, búnquers, etc. En total es van crear 8 OT Einsatzgruppen dins Alemanya, i sis més repartides entre Itàlia, Ucraïna (Kiev), el Sud-est (Belgrad), l'Oest (París), el Nord (Oslo) i el Nord de la URSS (Tallin)³⁴¹.

Els primers treballadors forçats de l'exili espanyol foren aquells que van ser destinats a la línia Maginot. La majoria pertanyien a la legió estrangera o bé als Grups de Treballadors Estrangers (GTE) que foren capturats pels alemanys. D'aquests, uns foren enviats a Camps de Concentració i d'altres integrats a la TODT. Ocupada França, els exiliats que van restar a la zona de Vichy —la majoria— i que encara romanien als camps d'internament van ser obligats a enrolar-se en les companyies de treball. Es calcula que a finals del 1940, 20.000 treballaven a la zona alemanya, 100.000 a la França de Vichy, 25.000 al nord d'Àfrica i 25.000 a l'Organització Todt. A finals de 1944, s'estima que la TODT comptava amb 1.360.000 treballadors dels quals només 14.000 eren "voluntaris".

Un dels projectes de més abast que portà a terme l'OT va ser la fortificació del Mur de l'Atlàntic i la defensa de les bases submarines. És té constància que ja l'octubre de 1940 el govern de Vichy proporciona mà d'obra espanyola als alemanys per a la fortificació de Brest. En aquells dies, 700 espanyols que eren al camp d'Argelers foren posats a disposició de l'OT i enviats a diferents camps de treball. La majoria d'aquests, uns 500, es van allotjar al Fort de Keranroux, integrat exclusivament per espanyols, en règim de

³⁴¹ Morales M (2017). L'organització TODT i els exiliats de la Guerra Civil espanyola a Temps i espais de memòria. Revista digital del Memorial democràtic. N. 4.p. 24-25.

confinament. Altres treballadors es van repartir entre el Fort de Montbarey, ocupat per més de 5.000 estrangers; el Fort du Questel, a on vivien els xofers i es guardaven els camions, i el Fort de Portzic, a on van ser portats 800 presoners vigilats per la SS. El fort de Keranroux, a on havien estat els exiliats espanyols, va ser destruït el 1944 en els primers dies de l'alliberament. La mobilització d'homes per treballar a la base va ser constant. La majoria dels exiliats que van ser treballadors forçats a Brest, Bordeus i La Pallice provenien del *groupement de travailleurs de l'Hérault*. El 1941, 11.000 exiliats més són enviats a la costa atlàntica. El 1942, algunes xifres apunten a 37.000. El setembre de 1943, quatre companyies de treballadors integrades per exiliats de la República, en total uns mil homes, van ser reclutats per treballar a la base³⁴².

A Bordeus també hi hagué una base on hi van treballar uns tres mil exiliats. Dos mil van ser allotjats a la caserna Niel i prop de mil al camp de Saint-Médard. Aquí es va produir una fuga en massa de dos-cents espanyols, mentre que altres van treballar des de dins per a la Resistència, passant informació i sabotejant les instal·lacions. El sabotatge era penalitzat amb la mort.

També hi hagué treballadors forçats a les illes situades davant la costa de Normandia, al canal de la Mànega, un dels pitjors destins. L'arxipèlag estava format per tres illes principals, Jersey, Guernsey i Alderney. Anar a aquelles illes era anar a la mort.

Alguns documents trobats a la ITS mostren que Francisco Cueto i altres quatre ciutadans espanyols van ser assignats a les instal·lacions de l'OT a Noruega i que havien arribat amb vaixell el 9 de maig de 1943³⁴³. Un altre document mostra un decret de càstig on afirma que al gener de 1944 Josep Pagès Rigau i Emilio Carola Espessido van ser acusats de tenir 60 parells de soles de cuir a casa seva i que, per això, van ser enviats a l'OT-Lager Wick³⁴⁴, un camp de treball forçat construït el 1942 i abandonat el 1944 i que va albergar francesos, nord-africans i republicans espanyols, tots contractats per l'organització Todt. Però d'aquest també es troben set certificats de defunció de

³⁴² *Ibidem* pp. 26-28

³⁴³ Schiffsransportliste betr. Ausländer, die bei der Organisation beschäftigt waren, 9 May 1943, 2.2.3.2/77191899/ITS Digital Archive, Wiener Library, London

³⁴⁴ Strafverfügung, 2.2.3.3/ITS Digital Archive, Wiener Library, London.

presoners espanyols emesos al camp de Neuengamme el gener de 1945³⁴⁵. Els nazis havien reunit aquests homes, tots els quals havien estat reclutats pel treball forçós a Alemanya, al camp de trànsit Compiègne el maig de 1944 i els van enviar a Neungamme, on van morir³⁴⁶.

És difícil que aquests documents informin de l'origen d'aquests treballadors però si que ho fan sobre la seva destinació. Els documents del Camp especial de Hinzert revelen que la Gestapo va encarregar a quatre espanyols a la seva presó³⁴⁷. Carlos Nogueira i Antonio Fernandez Souza que treballaven a la Farbenindustrie d'Oppau i van viure en un *Gemeinschaftlager* (camp de treballadors civils), foren empresonats del 29 de maig de 1942 al 6 de juliol de 1942 per acusacions de "mala conducta". Roque Gomez Rodriguez, miner que treballava per al DAF (*Die Deutsche Arbeitsfront*), també va ser detingut del 21 de maig de 1942 al 6 de juliol de 1942 per provocar una vaga a l'abril d'aquell mateix any. Miguel Pérez, va ser internat del 29 de maig al 6 de juliol de 1942 per raons penals no especificades.³⁴⁸

Un altre cas diferent és el d'Antonio Fort, nascut el 19 de febrer de 1914 a Villaverde, mecànic, qui es troba a Stuttgart on ingressa com a "suposat treballador" el 21 de desembre de 1942 i qui serà alliberat el 16 de febrer del 1945. En l'espai on posa Empresari o lloc de residència, posa Jakobstrasse 5, sembla però que més endavant se'l destinarà a Kochendorf. Al setembre de 1944, les SS van establir un subcamp de la Natzweiler-Struthof KZ a Kochendorf³⁴⁹.

Però no només es trobaven a França, espanyols exiliats republicans, sinó que n'hi havia que havien arribat a França o bé per motius econòmics o bé que havien marxat just al començament de la Guerra Civil. Un nota del 22 d'abril de 1944 de l'ambaixador a Berlín,

³⁴⁵ Totenschein, 1.1.30.7/3426254, 3426811, 3426222, 3426028, 3434768, 3426759/ITS Digital Archive, Wiener Library, London.

³⁴⁶ Unpublished Database of Spanish Prisoners in Nazi Camps, Universitat Pompeu Fabra – Amical Mauthausen, Barcelona.

³⁴⁷ <https://www.its-arolsen.org/en/research-and-education/historical-background/anniversaries/index.html?expand=3278&cHash=72e61abcc5f1ccc32392615d8148b8bc>, as accessed on 9 January 2015.

³⁴⁸ Einlieferungsschein, 1.1.13/455765/ITS Digital Archive, Wiener Library, London.

³⁴⁹ 2.2.0 N. 99350701_0_1/ 99350702_0_1-2. ITS Archives. Wiener Library. London.

Ginés Vidal, sobre la possible requisita de treballadors espanyols a França, mostra aquesta situació. La carta comunica que ja es van donar les ordres a les Autoritats d'ocupació, per mediació de l'Ambaixada d'Alemanya a París per tal que no s'obligués als espanyols a prendre part en els treballs de l'Organització Todt a les costes de l'Atlàntic, així com a fer Treball Obligatori a França a excepció dels "espanyoles rojos"³⁵⁰.

3.3.2 Camps a França

Seguint amb la mateixa argumentació del coneixement de la sort dels Republicans espanyols per entendre l'Holocaust i la seva relació amb l'Estat Espanyol, s'ha cregut important fer referència també a aquells llocs d'encontre entre Republicans i jueus principalment. Per això, els camps d'internament de França són espais on es creua aquesta memòria i que cal tenir en compte.

Tal com comenta Baer A (2006), entre altres, el camp de Rivesaltes i la maternitat d'Elna conformen llocs per al record d'un passat que fa a Espanya i a Europa, llocs en què es creuen les memòries; ambdues, la jueva i la republicana. La memòria grupal, identitària, ja sigui ètnica, religiosa o política, és per naturalesa font de conflictes i friccions. Les diferents memòries jueves de l'Holocaust o les memòries republicanes no han estat una excepció. Aquests dos llocs conviden a recordar les injustícies de les que uns i altres van ser objecte. O, en sentit invers, el que fan recordar són els valors i drets que avui es gaudeixen i que allí van ser violats³⁵¹.

El 12 de novembre del 1938 es promulga a França la llei d'internament administratiu als "estrangers indesitjables". Aquesta llei permet l'arrest i l'internament de persones potencialment perilloses per a l'Estat i no per haver comès crims o delictes. Les primeres víctimes d'aquesta seran els espanyols i els voluntaris de les Brigades Internacionals expulsats d'Espanya a causa de la victòria de Franco.

³⁵⁰ Accession Number: 2000.171 | RG Number: RG-36.001M. Arxius de l'USHMM Washington.

³⁵¹ Baer A (2006). Holocausto. Recuerdo y representación. p. 250 - 251

Tal com ja s'ha dit, a l'inici del febrer de 1939, 450.000 persones creuaran la frontera dels Pirineus, la majoria dels quals s'instal·len a les platges rossellonenques, a Argelers, Sant Cebrià de Rosselló i al Barcarès. Altres, però, aniran a altres camps. A continuació es detallaran aquells camps on els espanyols van coincidir amb altres víctimes que ho serien posteriorment de l'Holocaust.

3.3.2.1 Camp d'Argelers

El camp d'Argelès-sur-Mer³⁵² era un camp de reagrupació dels refugiats de la guerra civil espanyola, que el govern francès estableix el 3 de febrer de 1939 a les platges de la comuna d'Argelès-sur-Mer (Pirineus Orientals). Estava destinat a les tropes del bàndol republicà que arribaven al territori de l'estat francès durant l'evacuació de Catalunya els darrers mesos de la guerra civil espanyola. El camp va concentrar, en unes condicions molt dures –fred, fam, pols, sarna, prostitució–, els republicans espanyols que fugien d'una guerra perduda. Unes 100.000 persones van arribar-hi en menys de 7 dies. El camp va ser construït per a 15 dies i va durar 2 anys. S'hi van construir 300 barraques i s'estima que hi van passar en total unes 465.000 persones. El camp es tancà a mitjans del 1939, però es va tornar a obrir l'octubre, moment en què es convertí en camp de concentració no només per a molts republicans sinó per a jueus, gitanos i altres refugiats apàtrides considerats indesitjables pel règim nazi. Fou tancat definitivament el setembre de 1941³⁵³ Werner Barasch fou un dels jueus que hi va estar internat i que més tard aconseguiria passar pels Pirineus, capturat internat a la presó i després al Camp de Miranda de Ebro, d'on finalment fou alliberat i va poder marxar cap a Portugal i d'allà cap als EUA³⁵⁴.

³⁵² <http://www.ccma.cat/tv3/alcarta/programa/Camp-dArgelers/video/1681659/>

³⁵³ Camp d'Argelers. <http://www.ccma.cat/tv3/alcarta/sense-ficcio/camp-dargelers-capitol-1/video/1681659/>

³⁵⁴ <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn511705>

3.3.2.2 *Camp de Gurs*

El camp de Gurs va ser construït prop d'Oloron-Sainte-Marie en els Pirineus Atlàntics el març de 1939 per aquelles persones que fugien d'Espanya i especialment pels veterans de les Brigades Internacionals.

Després de l'armistici del 22 de juny de 1940, signat amb Alemanya pel govern francès de Pétain, el camp va ser utilitzat com un camp d'internament mixt per als jueus de totes les nacionalitats, amb excepció de la francesa, capturats i deportats pel règim nazi a països sota el seu control com Alemanya, Àustria, Bèlgica i Holanda. D'aquest, prop de 4.000 Jueus van ser traslladats al camp de Drancy, entre el 6 d'agost de 1942 i el 3 de març de 1943 i a Auschwitz, on van ser executats gairebé tots. A més a més dels republicans, brigadistes i jueus també hi va haver gitanos apàtrides i presos comuns en espera de judici. Després de l'alliberament de França, i abans del seu tancament definitiu el 1946, es va utilitzar per internar presoners de guerra alemanys, els francesos col·laboradors i alguns espanyols que havien lluitat a la resistència i que el govern francès considerava perillosos.

En total va haver-hi uns 64 000 internats, del quals 1.072 hi van morir. El camp va travessar diverses etapes: del 5 d'abril al 31 d'agost del 1939 quan hi va haver en total 24.520 internats que provenien d'Espanya: 6555 bascos, 6808 brigadistes, 5397 aviadors i 5760 espanyols. De l'1 de setembre de 1939 al 30 d'abril de 1940: 2820 internats estrangers. De l'1 de maig al 24 d'octubre de 1940 els nous interns, estaven sota la categoria d'indesitjables: espanyols 3695, alemanys o austríacs, 9771 i francesos 1329. Del 25 d'octubre de 1940 al 21 d'octubre de 1943 hi van haver interns afectats per les lleis antijueves: alemanys de Baden 6538; interns provinents del Camp de St. Cebrià 3870; espanyols 1585 i altres 6262. I en el període últim del govern de Vichy, del 9 d'abril de 1944 al 29 d'agost de 1944, 229. Pel que fa al període després de l'alliberament, del 30 d'agost de 1944 al 31 de desembre 1945, va haver-hi 310 presoners de guerra alemanys, 1475 espanyols antifranquistes i 1585 col·laboradors amb el règim alemany.

3.3.2.3 Camp de Rivesaltes

A la tardor de 1939 es comença a habilitar l'emplaçament militar del «camp Joffre», a Rivesaltes, un espai de més de 600 hectàrees amb vocació militar, per la qual cosa les tropes colonials seran les primeres a ocupar-lo. Amb la caiguda de França i la instauració del govern autoritari a Vichy, entre el juny i el juliol de 1940 s'inicia una política col·laboracionista i d'exclusió. Més de 50.000 persones arriben en pocs mesos als camps del sud de França, en aquesta zona no-ocupada o també anomenada «lliure».

La situació existent d'excés d'interns provoca una greu crisi i es decideix que el desembre de 1940, milers siguin traslladats als edificis d'obra de Rivesaltes. Malauradament ben aviat es fa evident una situació del tot diferent, amb les dificultats d'avituellament, la duresa de la climatologia i la gran quantitat de nadons i criatures. El 14 de gener de 1941 arriben els primers combois provinents d'altres camps amb espanyols, jueus i gitanos, aquests últims evacuats mesos enrere des d'Alsàcia-Mosel·la, territori annexionat de facto al Reich.

Si d'ençà del gener de 1941 la història de Rivesaltes forma part del sistema d'exclusió del règim de Vichy, a l'estiu de 1942 la situació canvia. L'Estat francès accepta participar en la deportació dels jueus francesos reclamats pel règim nazi. Vichy col·labora i entrega aproximadament 10.000 jueus entre l'agost i el novembre de 1942. De Rivesaltes sortiran 9 combois amb 2.313 homes, dones i infants. El primer transport surt de Rivesaltes l'11 d'agost de 1942 en direcció a Drancy. La majoria dels 76.000 jueus deportats de França són enviats majoritàriament a Auschwitz-Birkenau, tot i que també hi va haver transports cap a altres Camps d'extermini, com Sobibor o Majdanek.

Al principi l'Estat francès ofereix els interns de què disposa. Més endavant, Rivesaltes esdevé un camp regional i a principis de setembre ja s'ha convertit en un centre interregional de deportació de tots els jueus de la zona no ocupada. Tal com expressa Serge Klarsfeld, es tracta de la «Drancy de la zona lliure». No obstant això, cal tenir en compte que dels prop de 5.000 jueus internats a Rivesaltes entre l'agost i el novembre de 1942, més de la meitat van poder escapar d'aquests transports gràcies a la feina de

les organitzacions assistencials (Creu Roja de Suïssa, OCE, Cimade, YMCA, Unitarian Service, etc.) com de l'enviat del governador civil, Paul Corazzi, que va fer mans i mànigues per evitar la deportació del màxim de persones possibles i, especialment, d'infants. Ell rebrà el títol de Just entre les Nacions per Yad Vashem^{355 356 357}.

En uns dos anys d'existència, 17.500 persones van ser internades a Rivesaltes, de les quals el 53% eren espanyols, un 40% jueus (estrangers) i un 7% gitanos (francesos). A partir del 22 de novembre de 1942, uns deu dies després de l'ocupació de la zona sud, els alemanys evacuen el camp per poder dedicar-lo a la seva funció originària, és a dir, com a caserna per a les tropes destinades a defensar la costa.

Amb l'alliberament del departament dels Pirineus Orientals, els barracons es reutilitzen de seguida com a camp d'internament. S'hi reclouen sobretot sospitosos de col·laboracionisme i traficants del mercat negre. El «centre d'estada vigilada» veu la llum el setembre de 1944. És qüestió de pocs mesos, perquè ja a l'abril de 1945 esdevé camp de presoners de guerra, especialment per a alemanys, però també per a austríacs i, durant un temps, italians. La quantitat de presoners augmenta fins a més de 10.000. Tal com també s'observa en altres camps, les condicions es degraden amb rapidesa i comporten una elevada mortalitat el 1945. La situació a partir del 1946 millora gràcies a la reubicació de molts homes per treballar a l'exterior del camp i a un canvi de representant dels presoners de guerra. L'alliberament dels últims presoners el 1948 significa el final de la prevenció. Aleshores, el camp de Rivesaltes recupera la funció militar "normal".

³⁵⁵ Doulut A (2014): Rivesaltes, le "Drancy de zone libre", aout - novembre 1942. A Perseguidos y Salvados. Actas Jornadas 17 y 18 marzo de 2014. pp 23-24

³⁵⁶ <http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=en&itemId=4014379>

³⁵⁷ El títol de Just entre les Nacions se'ls atorga a persones no jueves que han estat honrades per Yad Vashem, el memorial sobre l'Holocaust a Israel, per arriscar les seves vides per ajudar els jueus durant l'Holocaust.

3.3.2.4 Camp de Le Vernet

El camp de Le Vernet (1918 - 1944) va ser un camp de presoners de guerra situat en els Prepirineu occitans, entre els pobles de Le Vernet i Sabardu, a l'Ariège. Fou reutilitzat després de la guerra civil espanyola com a camp de confinament d'exiliats espanyols, i durant la segona guerra mundial com a camp d'internament de persones "sospitoses".

Edificat inicialment el juny de 1918 per rebre tropes colonials durant la Primera Guerra Mundial, en el període entreguerres va ser utilitzat com a dipòsit de material. Es va ampliar i va cobrar importància en passar a ser considerat com a camp d'acolliment per la *Commission de recherche de camps de concentration et de rassemblement* reunida a Foix en 1939 per confinar al principi els més de 10.000 combatents espanyols de la Divisió Durruti que, després de la derrota de la Segona República Espanyola, havien traspassat la frontera amb França i es trobaven reclosos a La Tor de Querol. Els primers internats van arribar el 10 de febrer. Poc després es va ampliar, passant a ser un camp disciplinari, en internar-hi refugiats provinents d'altres camps i presons de la costa mediterrània francesa, qualificats per les autoritats franceses com a republicans espanyols "extremistes", i combatents de les Brigades Internacionals.

A partir de setembre d'aquest any i, sobretot després de declarar-se la Segona Guerra Mundial, van ser internats tots els estrangers considerats sospitosos o perillosos per a l'ordre públic a França, intel·lectuals antifeixistes, jueus, de totes les nacionalitats: alemanys, francesos, iugoslaus, espanyols, italians, russos, belgues, en condicions infrahumanes tal com descriuen els escriptors Max Aub o Arthur Koestler, ells mateixos internats en aquest camp, en els seus llibres respectius, *Manuscrito cuervo. Historia de Jacobo* i *L'escòria de la terra*.

La divisió del general alemany Ernst Kundt va confinar-hi 3.728 persones el 17 d'agost de 1940. A partir de 1942 és utilitzat per la Gestapo com a camp de trànsit per a jueus, sota el règim de Vichy. Al juny de 1944, els últims internats són evacuats, els homes deportats al Camp de concentració de Dachau i les dones conduïdes al de Ravensbrück.

Unes 40.000 persones de 58 nacionalitats van ser internades en aquest camp, homes principalment, però també dones i nens.

3.3.2.5 Camp de Sètfonts

El 27 de febrer de 1939 es va establir aquest camp a les esplanades de Lalande i Judes, a un quilòmetre del terme municipal i s'hi destinaren un miler de guàrdies mòbils d'infanteria i soldats senegalesos. Del 5 al 12 de març hi arribaren uns 2.500 refugiats espanyols, que arribaren a ser 16.000 el 20 de març.

Els internats organitzaren diverses activitats (teatre, una orquestra i un taller de pintura) i es crea un comitè del Partit Comunista d'Espanya. L'exèrcit hi organitzà grups de treballadors per al manteniment del campament i per a realitzar treballs d'excavació en el campament militar de Cailutz. Reconeixent l'enorme reserva de mà d'obra que representaven els refugiats, el govern els oferí la possibilitat d'abandonar el camp mitjançant la signatura d'un contracte. Centenars d'espanyols foren empleats com a treballadors agrícoles a tot el departament. D'altres foren seleccionats per les seves qualificacions, i foren transferits a camps especials i contractats en la indústria.

Els espanyols que restaven al camp foren evacuats entre febrer i març de 1940. Depenent de les seves habilitats laborals, la seva salut i el seu comportament, els refugiats foren traslladats a altres camps al sud-oest. El 15 de febrer s'hi constituïren 4 companyies de treballadors estrangers, i només dues es mantenen al camp.

El 15 de març de 1940 esdevingué un Centre de Reclutament per a Estrangers que es volguessin allistar als *Régiments de Marche de Volontaires Etrangers*. Una part del camp fou posada a disposició de l'exèrcit polonès a França, i hi foren instruïts uns 800 homes, que foren enviats a les forces aèries i destinats a l'aeroport de Lyon-Bron.

Després de la signatura de l'armistici del 22 de juny de 1940 entre França i el Tercer Reich, l'exèrcit francès utilitzà el camp com a centre per a la desmobilització dels

voluntaris estrangers. El ministre de Treball de Vichy hi constitueix nous grups de treballadors estrangers, inclòs el 302è grup format per jueus.

El 2 de gener de 1941 fou creat novament com a camp de selecció i concentració, dependent del Ministeri de l'interior de la França de Vichy. Tanmateix, el 28 de maig de 1941 fou desmantellat el camp de selecció. Els interns foren enviats a la Catalunya del Nord i a l'Alta Garona i només es manté un illot de seguretat per als "estrangers perillosos" del departament. Cap al febrer de 1942, però, només hi restava un centenar d'internats i l'1 de juliol fou clausurat. Però el juliol de 1942, sota el pla del govern per a mantenir l'ordre, es reobre com un "centre de concentració de gent perillosa". A poc a poc hi seran transferits els jueus de la 302a Companyia. El 24 d'agost de 1942 uns 84 d'ells foren conduïts a l'estació de Cauçada, des d'on foren enviats a Auschwitz via Drancy. El 26 d'agost 211 jueus estrangers (homes, dones i nens) foren detinguts per la policia i internats al camp, i la nit del 2 al 3 de setembre deportats a Auschwitz.

El camp de Sètfontès fou emprat per darrera vegada després de l'alliberament per a l'internament dels francesos acusats de col·laboració. Fou tancat definitivament l'1 de maig de 1945.

3.4 Treballadors / Productors espanyols

En aquest últim apartat d'aquest capítol s'abordarà un grup d'espanyols que van estar estretament relacionats amb l'Alemanya Nazi i que foren Testimonis de l'Holocaust. La seva trajectòria i la seva condició no és sempre fàcil de catalogar dins la clàssica classificació dels protagonistes del fet. Aquests són els treballadors o productors.

Diversos són els orígens dels treballadors que van acabar a l'Alemanya nazi. La gran majoria fou fruit de la *Comisión Interministerial para el Envío de Trabajadores a Alemania* (CIPETA). Aquesta fou creada per decret el 3 de setembre de 1941 i era el resultat de la col·laboració entre els Ministeris de Treball i d'Assumptes Exteriors i el *Centro Nacional Sindicalista* (CNS). L'homòleg alemany i interlocutor més directe era la

representació a Madrid de la secció del *Frente del Trabajo (DAF)*, el sindicat alemany controlat pel Partit Nazi. En aquest acord també es va contemplar que podrien anar a treballar els anomenats “*penados en libertad condicional*” (presoners de guerra i presos polítics)³⁵⁸.

Les primeres expedicions van sortir a partir del 24 de novembre del 1941 i el 26 de febrer de 1943. En total 8323 treballadors³⁵⁹.

En els arxius de l'AGA hi ha un informe amb data 4 de desembre de 1941, escrit per la *Delegación Nacional de Sindicatos de Falange Española tradicionalista y de las JONS* on exposa les necessitats que caldria tenir en compte amb l'enorme quantitat d'obrers que arribaran a Alemanya. Tres són els aspectes:

- 1.- Assistència jurídica o de conciliació per a les relacions entre els obrers i les empreses
- 2.- Assistència política per enfortir els sentiments patriòtics i els ideals nacional-sindicalistes dels obrers
- 3.- Assistència religiosa.

En aquest cas sembla especialment rellevant la segona. Pel què fa a l'assistència política consideren que aquest nombre d'obrers pot ser d'una enorme importància pel desenvolupament futur d'una integració de masses treballadores dins de la disciplina i de l'acció de *FET y de las JONS*, ja que en el Partit, existeix un buit de les classes populars: *“Las experiencias de estos compatriotas, el sedimento de sus observaciones en Alemania, su adaptación a la disciplina germánica y la frenética nostalgia patriótica que forzosamente deberá hacer despertar su temporal traslado a un medio étnico y social diferente, lo que puede representar unas enormes fuerzas positivas a disposición del Partido. Y para conseguir esto, será necesario ejercer sobre nuestros obreros en Alemania una acción educativa de signo político netamente orientado, con el objetivo de que durante los dos años de su alejamiento voluntario de la Patria puedan adquirir una conciencia racial y política común y uniforme”*. Per tal de fer això caldrà doncs un

³⁵⁸ Heine H (2006). El envío de trabajadores españoles a la Alemania nazi, 1941-1945. Migraciones y Exilios, 7-2006, 9-26. P. 10-11

³⁵⁹ Grupo de Fondos 14. Fondo 1.15. Archivo 74-16254-009-11. Archivo General de la Administración. Alcalá de Henares

organisme elemental de Premsa i Propaganda. Es farà a través de la publicació *Pueblo, diario del Trabajo nacional* i a través de fulletons de Propaganda que es distribuïran entre els obrers. Finalment en el mateix informe hi ha un últim apartat on suggereix que donat que actualment a Alemanya hi ha més de 10.000 espanyols procedents dels camps de concentració de França, cal admetre que lògicament deu existir entre ells un cert percentatge d'individus no criminals, els quals s'han desencantat amb el marxisme i els seus antecedents morals i d'actuació durant la guerra, pel que s'aconsella fer una gestió que ajudi a repatriar-los un cop hagin complert el seu contracte de treball i s'hagi provat la seva conducta no criminal durant el seu servei a l'exèrcit roig mitjançant una oportuna investigació ³⁶⁰.

Una de les eines que es va utilitzar com a forma d'adoctrinament i control ideològic d'aquests treballadors fou la publicació *Enlace, el Periodico de los Obreros Españoles en Alemania*. Aquesta abordava els diversos aspectes burocràtics que determinaven la vida laboral i social dels espanyols, així com alguns elements de la propaganda que el règim nazi dirigia als treballadors estrangers. Aquesta última es caracteritzava per dos trets fonamentals: gratitud per l'ajuda que els treballadors estaven prestant a una Alemanya cada vegada més assetjada; i tractar de situar aquesta ajuda en el context d'una Europa que, suposadament, estava portant una lluita col·lectiva per impedir la destrucció de la vida pròpia dels pobles europeus i la seva transformació humiliant en un exèrcit d'esclaus al servei de l'explotació jueva³⁶¹.

Però no només fou la *CIPETA*, l'organització que va aportar treballadors espanyols, també va ser bastant freqüent que els obrers deixessin l'ocupació contractada a Espanya per entrar a treballar a l'Organització Todt (OT), la qual, per la seva importància estratègica, ofería condicions de treball i salaris més favorables que la majoria de les empreses particulars. O bé, la contractació directa a través de l'Oficina de Col·locació Alemanya i de les grans empreses alemanyes en el mercat de treball a França, el que afectava no només als nadius d'aquell país, sinó també a molts dels refugiats espanyols.

³⁶⁰ Grupo de Fondos 14. Fondo 1.15. Archivo 74-16256-009-011. Archivo General de la Administración. Alcalá de Henares

³⁶¹ Heine H (2006), pp. 14

Aquests últims, en anar a treballar a Alemanya, no només provocaven una estranya situació on es trobaven conjuntament amb els espanyols vençuts, sinó que minaven també el paper dominant que el règim, representat per la CIPETA, reclamava en aquesta qüestió. La intervenció de les esmentades empreses en el mercat laboral es veia àmpliament afavorida per la seva capacitat d'oferir condicions amb les que no podia competir els representants de la CIPETA. D'altra banda, la contractació de metges per als hospitals alemanys s'havia desenvolupat ja des del principi al marge dels organismes estatals³⁶². S'ha trobat documentació d'aquest grup als arxius de l'AGA. En total han estat 51, dels quals 15 hi van anar l'any 1943 i la resta el 1944. La gran majoria eren metges, però s'ha identificat una infermera, la qual de fet va acompanyar el seu marit metge i un practicant, el qual només hi va anar per ajudar a fer la repatriació d'un espanyol que estava a Metz³⁶³. Referent també al col·lectiu mèdic, s'ha trobat una carta amb data 18 de maig de 1943, de Correa Veglison al Director de l'Institut Alemany de Cultura de Barcelona demanant-li que atengui al Sr. Santos Gimenez Santa Coloma, odontòleg que vol anar a Alemanya per anar com a "productor" per treballar³⁶⁴.

De la mateixa manera que el col·lectiu dels Divisionaris, tema que es tractarà àmpliament en un capítol posterior, els objectius, els motius, els orígens i el tracte rebut d'aquests treballadors fou molt divers. Per il·lustrar-ho, s'ha recorregut a analitzar la correspondència generada amb la CIPETA, que s'ha pogut trobar en els arxius de l'AGA.

El Sr. Cabezas de Cartagena, el dia 5 de novembre de 1942, dirigint-se al Cap de la CIPETA, exposa que el seu fill que està treballant a Breslau per al Sr. Walter Raddatz, amb data 5 d'agost, 3 de setembre i 1 d'octubre ha efectuat tres girs per valor de 70, 80 i 80 *Reichmark* respectivament, però que fins aleshores ell no ha rebut cap ordre de pagament.

També existeixen forces cartes de familiars demanant informació de treballadors que foren contractats directament per Alemanya al estar vivint a França, i que també es

³⁶² Heine H (2006) pp. 21

³⁶³ Veure Taula

³⁶⁴ ANC1-933-T-137. Arxiu Antonio Correa Veglison. Arxiu Nacional de Catalunya.

queixen de no rebre els diners o només una part, com és el cas de l'Antonio Lindo, que li diu a la seva dona que li enviava 1540 pessetes però que ella només n'ha rebut 300³⁶⁵.

O cartes on es comunica la defunció d'algun productor, com és el cas de la carta amb data del 12 de juliol de 1944, de la Delegació del Ministeri de Treball del Reich on indica que el Sr. Sebastian Ramirez Perz va morir en el bombardeig a Leipzig el 29 de maig de 1944, el qual però no constava en els fitxers de la CIPETA pel que segurament devia ser algun dels refugiats contractats directament a França³⁶⁶. També hi ha cartes demanant si se sap alguna cosa dels productors dels qui no tenen coneixement des de fa mesos. Es el cas de José Polo Plehn i Mariano Puigvert, tots dos de Barcelona que treballaven per l'empresa Richard Seifert a Hamburg.

Sovint costa saber l'origen real dels treballadors. Una troballa és a l'arxiu del Camp de Concentració de Stutthof on figuren 6 espanyols, dels quals 5 vivien abans de ser arrestats per la Gestapo, a la ciutat de Gotenhafen (avui Gdynia), on estaven i on treballaven a l'arsenal de la marina de guerra. Aquests però, només van estar al camp menys de dos mesos. Van arribar tots el mateix dia, el 24 d'abril de 1942 i també foren alliberats el mateix dia, el 8 de juny. En els arxius de l'ITS i en els del camp de Stutthof s'ha pogut trobar que, dos d'ells foren acusats per la Gestapo per no ser al seu lloc de treball^{367 368}. Tots ells eren molt joves inclús algun no era ni major d'edat. El que si que figura com a presoner per motius polítics és Domingo Eskurra nascut a Tarragona, el qual mor al camp l'11 d'octubre de 1942^{369 370}.

³⁶⁵ Grupo de Fondos 14. Fondo 1.15. Archivo 74-16254-058/060-062 / 74-16254-002 Archivo General de la Administración. Alcalá de Henares

³⁶⁶ Grupo de Fondos 14. Fondo 1.15. Signatura 74116256. Archivo Administración General. Alcalá de Henares.

³⁶⁷ Personal Karte KL Stutthof, 1.1.41/4634686-4624693. ITS Digital Archive. Wiener Library. London.

³⁶⁸ List of 6 Spaniards: Juan Alfonso Ferrer (no. 13311), Antonio Malpartida Verdager (no. 13312), José Luís Sanchez Diaz (no. 13313), Pedro Cervantes Sanchez (no. 13314), Antonio Ibañez Panandes (no. 13315) and Domingo Eskurra (no. 15797), Dismissal notification, 13.315/5.42/8 June 1942/Archivum Muzeum Stutthof

³⁶⁹ Dismissal notification, 13.315/5.42/8 June 1942/ Archivum Muzeum Stutthof.

³⁷⁰ José Sánchez Diaz Personal Karte KL Stutthof, 1.1.41/4624686-4624693/ITS Digital Archive, Wiener Library, London.

Un altre exemple d'aquesta diversitat són llistats on figuren el nombre de treballadors regulars espanyols a Monowitz l'any 1943³⁷¹, així com l'acord amb data del 30 de setembre de 1941 per contractar treballadors estrangers, entre ells, espanyols per a la IG Farben³⁷².

Un cas de treballador que no té l'origen en la *CIPETA*, és Luis Fernández. En la documentació trobada, sembla que hi ha dues persones amb el mateix nom i cognoms i nascudes al mateix lloc. A primera vista, es podria suposar que s'havia produït un error administratiu i que eren la mateixa persona, però un estudi acurat dels documents deixa clar que la informació relaciona a dos individus diferents. El primer Luis Fernández va afirmar ser republicà que havia estat al camp d'Argelers des de febrer de 1939 fins a desembre de 1939. Després es va traslladar a Bordeus fins al novembre de 1941, quan va anar a Stuttgart a treballar i on va romandre fins al final de la guerra. En aquella època, les forces militars dels EUA el van detenir i el van enviar a Dachau per sospites d'activitat criminal. Dues cartes a l'Office Central des Réfugiés Espagnols a França incloïen consultes sobre ell, però no estava a la llista de republicans espanyols exiliats a França. En el seu expedient d'atenció i manteniment de l'IRO, estableix que no vol tornar a Espanya i especifica que això es deu al feixisme. Afirmar que prefereix anar a Cuba, Mèxic o Argentina, en comptes de romandre a Alemanya³⁷³.

L'altre Luis Fernández també va afirmar ser republicà però en aquest cas explica que havia arribat a França el setembre de 1943. Els nazis el van capturar i el van enviar a treballar a Berlín a l'Oppel Autofabrik. Al final de la guerra, l'Exèrcit Roig el va deportar a Odessa, on va estar detingut fins el març de 1947, quan va poder emigrar cap a l'oest al camp de Bregenz per a persones desplaçades a Àustria.³⁷⁴ El segon Fernández podria haver estat un treballador espanyol de la *CIPETA*, ja que no era comú que es pogués

³⁷¹ APMAB, D-Au III Monowitz 3/1, Wocheneichte, vol 5.

³⁷²

2.2.0.2/82387109_0_1/82389796_0_1/82389821_0_1/82389859_0_1/82389932_0_1/82389942_0_1/82390065_0_1/82390740_0_1. ITS Archives. The Wiener Library. London.

³⁷³ Application for IRO Assistance, 3.2.1/79081159, 79081160, 79081161/ITS Digital Archives, Wiener Library, London.

³⁷⁴ Application for Assistance PCIRO, 3.2.1/80618232/ITS Digital Archives, Wiener Library, London.

travessar la frontera el 1943. Alternativament, va poder haver estat un soldat de la *División Azul* el qual fou capturat a Alemanya per l'ER.

Un altre cas, força conegut a Espanya, fou el d'Enric Marco. Aquest va resultar ser un impostor. Durant molts anys va afirmar haver estat deportat al camp de concentració nazi de Flossenbürg. Va arribar inclús a ser president de l'Amical Mauthausen de 2001 a 2005. El 2005 va admetre que les seves afirmacions eren falses després que el frau l'hagués revelat l'investigador Benito Bermejo. Ell, fou, en realitat, un treballador de la *CIPETA* contractat per l'empresa Deutsche Werke a Kiel el 1941 juntament amb Antonio Todrà i Emilio Maldonada però que degut a accions de sabotatge i propaganda contra el règim nazi va ser condemnat a presó durant sis mesos, el setembre de 1942³⁷⁵.

Un altre grup de documentació és el referent a aquells treballadors que en l'última fase de la guerra van escollir no tornar a Espanya sinó una alternativa diametralment oposada. Ja al maig de 1944 l'ambaixada a Berlín havia informat que un nombre considerable d'espanyols estava creuant la frontera hispanofrancesa per treballar a Alemanya o per ingressar a la Unitat de Voluntaris Espanyols. De fet, la majoria dels components d'aquesta unitat havien estat fins feia poc treballadors a Alemanya. Tenien el seu camp d'instrucció a Hollabrunn i l'aquartermament a Stockerau, dos llocs prop de Viena, i una de les dues companyies que componien la unitat en aquell moment ja havia entrat en els aferrissats combats en el front de Budapest. Els seus components vestien uniforme alemany juntament amb la insígnia de *la División Azul* i, si eren falangistes o excombatents, les fletxes del Partit Únic. Sovint, una mateixa persona va jugar diversos rols durant la II Guerra mundial, fou el cas de Manuel Cortada Aguer, natural i veí de Barcelona que el 1941 se'n va anar a Alemanya com a treballador voluntari; el març de 1943, va tornar a Espanya, i s'allistà a la *División Azul*. El febrer de 1944, tornà a Espanya i s'enrolà a la *Legión*, però en fou llicenciat el març de 1945 a causa d'uns atacs epilèptics. L'agost de 1945, passà clandestinament a França però en un intent de retorn fou detingut i tancat al Camp de Concentració de Noè. Allà, segons el seu testimoni fou denunciat i el sotmeteren a tortures. El 13 de març de 1947 gràcies a l'ajuda d'un capellà

³⁷⁵ Grupo de Fondos 14. Fondo 1.15. Signatura 74116254. Archivo Administración General. Alcalá de Henares.

que li donà un bitllet de tren va poder tornar a passar a Espanya on fou detingut a Puigcerdà³⁷⁶.

Finalment, esmentar per mostrar aquesta complexitat, que alguns d'aquests espanyols al final de la guerra es van trobar a la Zona Soviètica juntament amb altres ciutadans espanyols. Aquest era un grup molt heterogeni que inclou treballadors espanyols ordinaris emprats per empreses alemanyes; alguns d'ells foren obligats a anar a la *Wehrmacht* en els últims dies de la guerra i després van ser arrestats pels soviètics; soldats de la *División Azul* capturats per l'Exèrcit Roig a mesura que avançava cap a Berlín; Presoners republicans en camps de concentració nazis; i un grup de republicans que es trobaven a la Unió Soviètica al final de la Guerra Civil. Foren destinats al Gulag o a quedar-se a la Unió Soviètica sense la possibilitat d'emigrar. Només un petit grup va poder arribar a Sighet, Romania i d'allà probablement a Àustria.

³⁷⁶Deulonder X (2007).pp 364-365

Nom i cognom	Professió	Empresa	Lloc	Sou
Justino Prieto Val	Metge	Universitets Kinderklinik	Leipzig	457 RM més 6 diaris per
Jesús Urbina Gomez	Practicant	Ajuda repatriació espanyol		
José Paig Reig	Metge	Knappschafts-Victoria	Neunkirchen b. Saarbrucken	396 RM més 6 diaris per
José Maria Thomasa Sanchez	Metge	Knappschaftskrankenhaus	Beuthen	512 RM més 6 diaris
Eloy Alvarez Lastra	Metge	Knappschaftskrankenhaus	Glewitz	502 RM més 6 diaris
Antonio Noe Gamundi	Metge	Staetischen Krankenhaus	Chemitz	535RM més 6 diaris
Jose Luís Ormae	Metge	Universitaetsund	Leipzig	412 RM més 6 diaris
José Puigros Badia	Metge	Hospital	Berbach	Marit i moller
Ana Maria Guerendiain	Imfermera	Hospital	Berbach	Marit i moller
Lorenzo Hernandez Diaz	Metge	Hospital Ohrenklinik des	Dresden	590 RM i 6 diaris
Pedro Salazar Mediavilla	Metge	Hospital Roten-Kreuz	Eberswalde	540 RM i 6 diaris
Ignacio Sanchez del Campo	Metge	Hospital Staetichen	Potsdam	645 RM i 6 diaris
Maximino Jesus Magarinos	Metge	Hospital Staetichen	Potsdam	740 RM i 6 diaris
José Maria Gomez Yelo	Metge	Hospital Frauenklinik	Dresden	700 Rm i 6 diaris
Francisco Garcia Chumillas	Metge			
Rafael Echevarria Ramos	Metge	Reichsaertekemmer	Berlin	
Guillermo Togores y Diaz del	Metge	Hospital provincial de	Kaernten	
José Fernandez Garcia	Metge	Hospital Universitario	Eppendorf	
Andrés Chordi Bergua	Metge	Hospital Municipal	Posen	
Jose Mora Lopez	Metge	Hospital	Hettsted/Sachsen	
Jesús Martín Sanz Labajos	Metge	Clínica de Medicina	Breslau	
Amadeo Bosch Nogueras	Metge	Sanatorio Antituberculoso	Ramberg/Pfalz	
Pedro Zarzo Calvo	Metge	Hospital provincial	Bremen	
Julio Peña Jourdain de	Metge	Hospital	Komotao/Sudetengau	
Jose Maria Alonso Valbuena	Metge?	Krankenhaus Annaberg	Sachsen	
Francisco Aguado Saralegui	Metge	Universitaets Kinkerlinik	Koenigsberg	
Fernando Mendieta	Metge	Hospital	Hannover	350 RM i 6 diaris
Guillermo Labra y Lloyd-	Metge	Hospital Staedt Krankenhaus	Hannover	620 RM i 6 diaris
Ismael Fernandez de Sevilla	Metge	Hospital Bezirkskrankenhaus	Bayern	420 RM i 6 diaris
Eduardo Budo Sicre	Metge	Hospital Stadtkrankenhaus	Pirna/Sachsen	535 RM i 6 diaris
Silvio Paris Villar	Metge	Hospital Heinrich	Zwickau	515 RM i 6 diaris
Pedro Maria Mugica Iza	Metge	Hospital de Chirurgishcen	Rostock	515 RM i 6 diaris
Juan Antonio Nieto Caicedo	Metge			
Eugenio Diaz Torreblanca	Metge	Hospital Universitaet	Munchen	670 RM i 6 diaris
Ramiro Rodriguez Gamboa	Metge	Krankenhaus Eger		653 RM i 6 diaris
Eubilio Garro Camarero	Metge	Landesfrauenklinik	Metz	738 RM i 6 diaris
Alberto Trujillo Fragoso	Metge	Oberschleisien-Krankehaus	Glewitz	446 RM i 6 diaris
Jose Luis Viña Viña	Metge	Clinica quirurgica	Giessen	446 RM i 6 diaris
Manuel Rey Espino	Metge	Chirurgi Universitaetsklinik	Goettingen	438 RM i 6 diaris
Manuel Gonzalez Bono	Metge	Knappschaftskrankenhaus	Hohenmoe Sachsen	430 RM i 6 diaris
Alfonso Atienza Lozano	Metge	Krankenhaus Ludwicaluts	Mecklenburg	373 RM i 6 diaris
Miguel Fernandez Fidalgo	Metge	Universitaets-Ohrenklinik	Giessen	401 RM i 6 diaris
Ignacio Baanante Muñoz	Metge	Staetischen Krankenhaus	Glewitz	446 RM i 6 diaris
Ramon Bermejo Blanco	Metge	Allegm.Krankenhaus	Barmbeck bei Hamburg	464 RM i 6 diaris
Juan Diaz Vazquez	Metge	Kinderkrankenhaus Idar	Oberstein Moselland	415 RM i 6 diaris
José Ignacio Imaz Bastida	Metge	Kraiskankenhaus Marienstift	Braunschweig	446 RM i 6 diaris
Luis Pubul Cartelle	Metge	Landeslungenheilstaste	Schleswig Holsetien	510 RM i 6 diaris
Jose Fernandez Garcia	Metge	Cambio de Hospital del de	Wolsberg-Karnten	466 RM i 6 diaris
Jose Maria Hohn Castan	Metge	Universitaets Augenklinik	Goettingen	627 RM
Lesmes Zabal Cervera	Metge		Karlsruhe	695 RM i 180 RM por
José Rafael Vallina	Metge	Universitatets Ohrenklinik	Greifswald	513 RM

4. Perpetradors, col.laboradors, testimonis passius, neutrals?

4.1 Introducció

El 16 de maig de 1949, l'ambaixador israelià Abba Eban va fer la següent declaració a les Nacions Unides: *"... encara que la delegació israeliana no afirma en cap moment que el règim espanyol hagués pres part directa en la política d'extermini, sí que manté que l'Espanya de Franco fou un aliat actiu i favorable al règim responsable d'aquesta política i per tant va contribuir a la seva eficàcia..."*

Per Israel, el punt essencial és l'associació del règim de Franco amb l'aliança Nazi-Feixista que va corrompre els principis morals de la vida civilitzada i va causar a la raça humana el més terrible i devastador patiment...

Per tant, existeixen raons molt poderoses, tant universals com privades, per les quals Israel es veu obligada en consciència i responsabilitat a votar contra el projecte (referint-se a rescindir el boicot diplomàtic contra el règim de Franco)"³⁷⁷.

Així comença el llibre de Haim Avni (1982), el primer dels estudis publicats que es va plantejar fer una mirada de manera objectiva del rol que va jugar l'Espanya de Franco en relació amb l'Holocaust, i el primer estudi on posa en dubte el mite de "Franco Salvador de Jueus".

Per altra banda, les últimes paraules de Bernard Rother (2005), en el seu extraordinari llibre, *Franco y el Holocausto*, diu literalment: *"Nuestra conclusión es que a través de la España franquista, de la que apenas nadie esperaba que ayudase a los judíos, se*

³⁷⁷ Avni H. (1982). pp1

podieron salvar no pocos perseguidos. Pero que, de haberlo querido, el gobierno de Madrid podría haber salvado a muchos más”.³⁷⁸

I anys més tard, el 2015, el mateix autor, en la publicació *Bystanders, Rescuers or Perpetrators. The Neutral countries and the Shoah*, escriu: “*Les importants decisions que es van prendre a Madrid [respecte als Jueus] no es van fer per raons humanitàries, sinó que va ser una picada d’ullet a la possibilitat que suposés una ajuda a rentar la cara de la dictadura un cop acabada la guerra, per ajudar el règim a tapar l’aliança iniciada amb Adolf Hitler el 1936. Irònicament, per a diversos centenars de jueus que tenien documents espanyols, aquest egoisme polític va significar la possibilitat de sobreviure*”³⁷⁹.

En aquest capítol, es pretén, després de més de 30 anys del llibre d’Avni, amb l’ajuda de les noves publicacions i amb la cerca a diversos arxius, entendre quines variables i elements dins del Govern Espanyol i la seva població van ser rellevants en el moment que succeïa l’Holocaust i quines d’aquestes variables ens permeten explicar quina és la memòria de l’Holocaust, el seu coneixement, avui, a l’Estat Espanyol.

4.2 Antisemitisme

4.2.1 El contubernio judeo-masónico-bolchevique

Durant el període comprès entre 1936 i 1945, la repressió franquista va estar acompanyada per una violenta propaganda contra els que eren considerats els principals enemics del nou règim: els comunistes o “*rojos*”, un terme comodí aplicat al conjunt de forces d’esquerra. Però en la propaganda oficial apareixien altres enemics: els jueus i, sobretot, els maçons. Sovint presentats com dues forces íntimament lligades - d’aquí l’expressió judeo-maçònic - aquests dos grups eren considerats al costat dels

³⁷⁸ Rother B (2005).pp. 410.

³⁷⁹ Traducció feta per l’autora. Rother B (2015). Spain and the German Repatriation ultimatum 1943/44 in *Bystanders, Rescuers or Perpetrators?. The Neutral Countries and the Shoah*. pp.177

comunistes com els responsables de tots els mals que patia Espanya. Segons aquest punt de vista, pretenien arruïnar totalment al país, o fins i tot dominar-lo, mitjançant el cèlebre complot judeo-maçònic.

Cal dir, però que tot i no ser una especificitat del franquisme, l'enemic judeo-maçònic tampoc és nou ni completament estranger, doncs les seves arrels estaven ben implantades a Espanya des de feia temps. La propaganda antisemita i antimaçònica del règim no és sinó l'última expressió - potser la més visible i virulenta - d'una tradició secular.

Aquesta construcció doncs es pot trobar a França, al món catòlic en el seu conjunt, començant pels Papes i la seva influència en la formació del discurs anti-judaic; a altres contextos culturals, com el món protestant; o altres tradicions ideològiques, com la que dóna origen a l'antisemitisme d'esquerres.

Però des d'un punt de vista cronològic cal interessar-se primer per l'estigmatització dels jueus, molt anterior al naixement de l'altre component del tàndem judeo-maçònic.

La vinculació imaginària entre maçons i jueus, presentada a vegades com una simple aliança i més sovint com una subordinació dels primers als segons, no es va desenvolupar plenament fins a les últimes dècades del segle XIX. Diversos factors poden explicar aquesta particular cronologia. D'una banda, pel que fa als jueus, la generalització a Europa del moviment emancipador, però també les noves organitzacions que van sorgir o van madurar en aquest nou context, que foren vistes amb desconfiança pels antisemites. Entre elles, cal assenyalar la B'nai B'rith (associació jueva d'inspiració maçònica fundada als EUA el 1843) o la Aliança Israelita Universal, creada el 1860 i dirigida poc després per un maçó, Adolphe Crémieux. A França, la identificació dels maçons i dels jueus amb la societat moderna i la secularització es va veure reforçada per les mesures laiques de la Tercera República, per l'abandó el 1877 de tota invocació religiosa en les lògies del Gran Orient i per l'anticlericalisme maçònic.

Durant els anys 80 del s.XIX la tesi de la col·lusió judeo-maçònica es va erigir gairebé en dogma entre els autors catòlics, especialment a França i als països llatins³⁸⁰.

En comparació amb l'auge de l'últim terç del segle XIX, les campanyes anti-judeo-maçòniques van perdre vigor a principis de s. XX, tant a França com a Espanya. Entre altres aspectes, després del desenllaç definitiu de l'afer Dreyfus el 1906, es va reduir l'espectre de forces que proclamaven amb orgull el seu antisemitisme, el que també va contribuir al fet que perdés intensitat la campanya anti-judeo-maçònica, a França i fora d'ella.

Aquest declivi no va significar la mort del mite però es va convertir des de llavors en patrimoni exclusiu de la dreta més radical.

L'altre element de la conjura era el bolxevisme i per això cal remetre's a la publicació dels *Protocols dels Savis de Sió*, publicada a la Rússia Tsarista. Els Protocols havien aplanat el camí a la teoria del complot judeo-bolxevic i els moviments revolucionaris del 1917-1919 (a Rússia, Alemanya i Hongria) no van fer més que confirmar el suposat valor profètic del document. Els seus diferents editors, igual que altres propagandistes, van difondre àmpliament aquest nou mite, basant-se essencialment en dues "proves". D'una banda, la presència de persones d'origen jueu entre els líders revolucionaris (Trotski, Rosa Luxemburg, Bela Kun) en el govern bolxevic; d'altra banda, el suposat finançament de la Revolució russa per un banquer jueu novaiorquès, Jacob Schiff, de la banca Kuhn, Loeb and Co.

Apuntar aquí que *Els Protocols dels Savis de Sió*, foren publicats a Espanya per Onésimo Redondo, líder de la JONS, el 1932 a la Revista de la formació, *Libertad*. Redondo sovint escriurà relacionant el judaisme amb el marxisme, dient que el Marxisme és una conjura jueva contra la civilització occidental, i l'acusarà de voler convertir a tots els ciutadans en proletaris a través de la social democràcia, del comunisme o de l'anarquisme. Però no només acusarà als jueus a través de la seva relació amb el marxisme sinó que

³⁸⁰ Dominguez Arribas J. (2009). El enemigo judeo-masónico en la propaganda franquista (1936-1945). pp. 14 - 58

utilitzarà també el clàssic estereotip del poder econòmic jueu, acusant-los d'enriquir-se amb els préstecs exteriors sol·licitats pels països que ells mateixos han abocat a la crisi. Aquests arguments seran posteriorment adoptats pels falangistes que el van seguir i que s'utilitzarien com a textos polítics del nou règim³⁸¹.

També el general Emilio Mola, *Director General de Seguridad* (1930-1931), tenia les seves idees sobre comunisme, judaisme i els maçons. Considerava el minúscul Partit Comunista un instrument de sinistres maquinacions judeomacòniques. Aquestes idees també eren mediatitzades per les informacions que rebia de l'organització de les forces de la Rússia Blanca a l'exili, la ROVS (*Russkii Obshche – Voinskii Soiuz – Unió Militar Russa*), especialment mantenia contacte amb el líder de la ROVS, Evgenii Karlovitch Miller. Miller de la mateixa manera que Alfred Rosenberg, provenien del Bàltic i per tots dos la revolució havia estat planejada i organitzada pels jueus, els causants de la pèrdua de les propietats i la pàtria per a les seves famílies.

Mola, tal com va escriure en el primer volum de les seves memòries el 1931, havia pres consciència de l'amenaça maçònica en veure l'enorme força que representaven les lògies a la vida política espanyola, no per elles mateixes sinó pels poderosos elements que les movien des de l'estranger, els jueus. En el segon volum encara fou més explícit i no va tenir mania en expressar el seu odi cap als Jueus que provenia no només del general Miller sinó de la lectura dels *Protocols dels savis de Sió* difosos pel pare Tusquets. Ell escriurà: *“¿Qué motivos racionales existen para que los españoles concitemos el odio de los descendientes de Israel? Tres fundamentales, a saber: la envidia que les produce todo pueblo con patria propia; nuestra religión, por la que sienten aborrecimiento inextinguible, ya que a ella atribuyen su dispersión por el mundo; el recuerdo de la expulsión, que no fue, como se afirma, por el capricho de un rey – hay que decirlo claro – sino por la imposición popular”*. I més endavant, el 1933, escriu: *“... El caso de lo ocurrido en Rusia es un ejemplo de gran actualidad, que ha tenido muy presente Hitler: el canciller alemán – nacionalista fanático – está convencido de que su pueblo no puede resurgir en tanto subsistan enquistados en la nación los judíos y las organizaciones*

³⁸¹ Lisboa JA (1993). pp. 92- 94

*internacionales parasitarias por ellos alentadas o dirigidas; por eso persiguen a unos y otras sin darles tregua ni cuartel*³⁸² .

A partir de la proclamació de la República i degut a la radicalització generalitzada de les dretes i del seu abandonament de les posicions liberals, els atacs contra els jueus i els maçons van deixar de ser un tret exclusiu dels sectors més intransigents del catolicisme, per a ser adoptats per la quasi totalitat de la dreta com una arma de propaganda contra els seus adversaris polítics. Les declaracions filosemites de les noves autoritats o la presència de nombrosos maçons a les Corts, els governs i l'administració republicana no podien sinó confirmar la teoria segons la qual la Segona República, la seva nova constitució, i especialment les seves mesures laiques, eren el resultat d'una conspiració judeo-maçònica³⁸³.

Per altra banda, un important sector de la dreta considerava que l'adveniment de la República era la prova que Espanya era un nou front en la lluita contra la revolució mundial. Així doncs, el juny de 1931, el diari integrista, *El siglo futuro* va atacar el govern al·legant que la legislació progressista dels republicans responia a ordres dictades des de l'estranger. El diari fins i tot va afirmar que tres dels ministres més conservadors, el president del govern, Niceto Alcalà Zamora, Miguel Maura, ministre de Governació i el ministre de Justícia, Fernando de los Ríos Urruti, eren jueus, i que la mateixa República era el fruit d'una conspiració jueva³⁸⁴.

Fins i tot la vinculació entre judaisme, marxisme i maçoneria passarà a estar present en la campanya de la *CEDA* en les eleccions del febrer de 1936. Però serà el diari *Informaciones* de Madrid, subvencionat per l'ambaixada alemanya i amb l'ajuda de José Félix de Lequerica el que publicarà tres cròniques sobre la vida dels jueus alemanys que havien arribat fugint del Nazisme on donaran una imatge del jueu plena d'estereotips, textualment diu: "*Los judíos alemanes emigrados han hecho de España centro*

³⁸² Preston, P (2011). pp.77-80

³⁸³ Domínguez Arribas J. (2009). pp.74

³⁸⁴ Preston, P (2011).pp.31

internacional del boicot semita contra la Alemanya de Hitler que salva a Europa de las hordas rojas asiáticas”³⁸⁵.

En aquest intent de relacionar judaisme amb marxisme i comunisme, Antonio Vallejo Nájera, catedràtic de psiquiatria, l'any 1938 quan era Cap dels Serveis Psiquiàtrics de l'Exèrcit de Franco, farà una investigació amb presoners de guerra, especialment Brigadistes per determinar el “*gen rojo*” que embrutava la “*raza ideal española*”. Per ell, aquest “*rojo*” es diferenciava dels seu semblants europeus, en que el “tronc racial del marxista espanyol és *judeomorisco*, barreja de sang que el distingeix psicològicament del marxista estranger, semita pur”.

4.2.2 L'antisemitisme durant la Guerra Civil

L'època de la guerra civil fou un moment prolífic en publicacions antisemites, com ja s'ha vist en apartats anteriors però afegim aquí alguns exemples:

Diari *Arriba*, l'agost de 1936: “*CAMARADA*” *tiene la obligación de perseguir al judaísmo, a la masonería, al marxismo y al separatismo. Destruye y quema sus periódicos, sus libros, sus revistas, su propaganda. ¡Camarada! Por Dios y por la Patria.*

Es fa ús de llenguatge proper al nazisme incitant a la crema de llibres i revistes, tal com s'havia fet a l'Alemanya Nazi el 10 de maig 1933.

També es trobaran al·lusions antisemites en alguns sectors catòlics. Per exemple, el Cardenal Isidre Gomà, qui declarà: “*Judíos y masones envenenaron el alma nacional con doctrinas absurdas, con cuentos tártaros convertidos en sistema político y social en las sociedades tenebrosas manejadas por el internacionalismo semita*”³⁸⁶

Però sense cap dubte un dels majors exponents en l'àmbit catòlic serà el Pare Tusquets, el qual durant la guerra civil treballarà com a encarregat de Premsa Nacional,

³⁸⁵ Lisboa JA (1993) pp. 97-98

³⁸⁶ Lisboa JA (1993). pp. 108-110

col·laborant en els serveis de repressió de la maçoneria. En la seva primera conferència de l'1 de novembre de 1936, afirma que Espanya, després d'haver patit les cadenes de la Maçoneria, és a dir, el marxisme, el judaisme i el separatisme, ara comença a trencar-les, referint-se a la guerra. Considera que l'origen de la maçoneria està en "*cenáculos judaicos*" anglesos i en el cabalisme judaic i que els bolxevics són maçons i jueus en la seva immensa majoria. Pel que fa a la guerra espanyola diu que els maçons són els que dominen veritablement el Govern republicà, no els comunistes, i que el seu objectiu és convertir Espanya en "*sierva del Judaísmo*". Tot i això, Tusquets considera que l'antisemitisme racista alemany no distingeix entre Jueu i Judaisme³⁸⁷. Aquesta serà la posició de l'Església en el seu intent d'allunyar-se de les tesis racials nazis i per tant acostant-se a una judeofòbia més tradicional.

L'impacte dels seus escrits fou tant gran que fou convidat a visitar el Camp de Concentració de Dachau i després d'aquesta visita va dir que ho havien fet per tal d'ensenyar-los el que s'havia de fer a Espanya. Més tard, però, va renegar d'aquestes paraules i va dir que ell s'havia escandalitzat del que va veure a Dachau³⁸⁸.

Una bona manera per poder avaluar el grau d'antisemitisme en aquells anys, es a través de la reacció d'ambdós bàndols durant el pogrom de novembre, la nit del 9 al 10 (anomenat *Kristallnacht* pels Nazis). Aquella nit a Alemanya i a Àustria es van destruir centenars de sinagogues, es van cometre assassinats, es van saquejar botigues i comerços i es van fer milers de detencions i arrests que van culminar en l'ingrés a camps de concentració de milers de jueus. Tot i que Espanya estava a l'última etapa de la Guerra Civil, la premsa se'n va fer ressò. L'excel·lent article de Baer A (2008)³⁸⁹ en fa una bona anàlisi a través del recull de premsa.

El diari *El Pensamiento Navarro* titulava en primera pàgina l'11 de novembre: "*Los judíos envenenan las relaciones entre los pueblos*", i descriuen els atacs com "*acciones espontáneas contra los judíos*". Pel que fa a les Disposicions que dicta el Govern alemany

³⁸⁷ Alvarez Chillida G. (2002). El antisemitismo en España. La imagen del judío (1812-2002). pp.354-355

³⁸⁸ Preston, P (2011). pp.78-79

³⁸⁹ Baer A (2008). La España en guerra ante la "Kristallnacht". El País, 11 de noviembre de 2008.

separant als jueus de l'economia nacional, el diari gallec *El Progreso* reproduïa directament les fonts alemanyes: "*El judaísmo ha conseguido acabar con la paciencia del pueblo alemán, siendo ya la hora que se den cuenta de cómo sabe reaccionar contra tales ataques*". *Ideal*, de Granada, titula en portada el 13 de novembre: "*Alemania adopta medidas enérgicas contra los hebreos. Es un aviso claro para el judaísmo internacional, para que no vuelva a atentar contra un alemán*". En aquesta mateixa línia també el diari *Alba*, de Saragossa, assenyalava el 11 de novembre que "*nadie tendría que sorprenderse por las medidas adoptadas por Alemania para defenderse*", i es referia a les accions antijueves com "*merecido castigo*" per a aquells que "*habían lanzado una ignominiosa campaña contra Alemania*".

En totes aquestes declaracions hi ha un intent per fer veure, com va expressar Mola en referència a l'expulsió dels jueus del 1492, que aquestes no són accions fetes per un Govern o rei en el cas de l'Edat Mitjana, si no que és una decisió presa pel poble com a reacció per la terrible amenaça de la poderosa internacionalitat jueva.

Pel que fa a la premsa republicana, per contra, va reaccionar condemnant amb fermesa les accions nazis i expressant solidaritat, i fins i tot identificant-se amb els perseguits. *La Vanguardia* titula l' 11 de novembre a quatre columnes "*En Alemania se ha desatado la fobia antisemita*", i senyala a continuació "*las turbas han incendiado ts de Berlín y saqueado los comercios y domicilios particulares de los israelitas, cometiendo actos de verdadero vandalismo*".

Amb l'encapçalament "*El pogromo nazi*", l'*ABC* de Madrid el dia 13 de novembre, llavors en mans republicanes, iniciarà una sèrie d'informacions sobre les accions de la nit del 9 al 10 de novembre: la reacció internacional que van provocar, els decrets que van seguir als atemptats i que van fomentar la creixent arianització i separació dels jueus de la vida econòmica d'Alemanya. De la mateixa manera, l'*ABC* també va publicar notícies que desmentien el caràcter espontani del pogrom, "*brutales métodos hitlerianos*" i "*inconcebibles decretos antisemitas de Goebbels*". Apareixen també per primera vegada els noms dels camps de concentració nazis de Mauthausen i Buchenwald a la premsa espanyola.

També mereix ser destacada la nota de condemna a les accions nazis que publica el Govern republicà després d'una reunió del Consell de Ministres a Barcelona el 16 de novembre de 1938. La comunicació, reproduïda de manera íntegra pels diaris republicans un dia més tard, subratllava que *"El gobierno español no puede acallar su enérgica repulsa ante la inicua persecución de que viene siendo objeto una gran parte de la población alemana por consideraciones raciales, políticas o religiosas. Esta persecución culmina en los horrendos sucesos de días pasados que orientados y estimulados por una campaña oficial, protegidos y dirigidos por una acción de gobierno, tienden al exterminio de la raza judía. Queremos constatar ante los hombres ecuánimes y de recta conciencia que los responsables de estos crímenes son los mismos promotores de la propaganda calumniosa que a partir de julio de 1936 se ha venido haciendo contra España y su Gobierno i que Espanya, "dolorida frente al agravio de la dignidad humana que significa la afrenta de los terribles pogromos de la Alemania nazi prestaría, una vez acabada la guerra i dentro de los límites de sus posibilidades, cobijo a todos los perseguidos por su origen, ideas políticas o religiosas, que quisiesen venir a España"*. En contrast, aquesta mateixa notícia és recollida per l'ABC nacional, en la seva edició a Sevilla, en una columna titulada *"Ecos y fichas de la criminalidad roja"* el 18 de novembre de 1938. S'hi expressa que, *"además de acoger en su suelo a toda la hez de las brigadas internacionales, el gobierno de la República dará la máxima facilidad a todos los judíos que quieran trasladarse a la España roja (...) Con esta ley se prepara la invasión de la España roja por el judaísmo internacional"*³⁹⁰.

4.2.3 L'antisemitisme de Franco

Els antecedents esmentats, units a una certa prudència motivada per raons diplomàtiques, expliquen que Franco romangués en general al marge de la gran onada de propaganda antisemita que va tenir lloc en el seu bàndol durant la guerra civil, encara que sense desautoritzar-la.

³⁹⁰ Lisboa J A (1993). pp 88-89

Després del final de la guerra civil, però, les al·lusions antisemites es fan més freqüents en els discursos de Franco, probablement per mimetisme amb l'Alemanya nazi³⁹¹.

Un bon exemple és el seu discurs el 19 de maig de 1939, dia de la desfilada de la Victoria a Madrid on dirà textualment: *“No nos hagamos ilusiones; el espíritu judaico que sabe tanto de pactos con la revolución antiespañola no se extirpa en un día y aletea en el fondo de muchas conciencias”*³⁹².

Més clar encara seria en el seu discurs de final d'any on diu entre altres qüestions: *“Ahora comprenderéis los motivos que han llevado a distintas naciones a combatir y alejar de sus actividades a aquellas razas en que la codicia y el interés es el estigma que las caracteriza, ya que su predominio en la sociedad es causa de perturbación y peligro para el logro de su destino histórico...*

*... Nosotros que por gracia de Dios y la clara visión de los Reyes Católicos, hace siglos nos liberamos de tan pesada carga, no podemos permanecer indiferentes ante esta nueva floración de espíritus codiciosos y egoístas tan apegados a los bienes terrenos, que con más gusto sacrificarían los hijos que sus turbios intereses”*³⁹³.

En aquestes paraules són presents la idea biològica del judaisme pel que cal “extirpar-lo” com un càncer, l'estereotip clàssic jueu de “raça de la cobdícia i interessada” i la clara visió dels Reis Catòlics i la seva expulsió, tot i que aquesta afirmació, tal com s'ha vist en el capítol anterior, serà més tard revocada, per part del Duc d'Alba, quan es voldrà aconseguir un acostament amb els aliats.

Aquest discurs, per altra banda va en sintonia amb el que va fer el mateix Hitler l'1 d'abril del 1939 i que més endavant es reproduïx, sobretot, entre els integrants de la *División Azul* (DA): *“Una nació més, Espanya, s'ha alliberat del bolxevisme, en contra d'amics ideològics d'aquest, com França i Anglaterra. Els homes alemanys van complir el seu deure per a retornar a una nació el seu dret a l'autodeterminació; quan d'altres*

³⁹¹ Dominguez Arribas J. (2009). pp 88 - 89

³⁹² Lisbona JA (1993). pp 99

³⁹³ Ibídem pp. 108

*subministraven als "rojos" material de guerra, aquestes mateixes nacions, que ara pretenien fer amb l'Espanya nacional, si no negocis ideològics, com a mínim financers. Jo no sé si el món serà feixista. Jo no sé si el món serà nacionalsocialista. Però tinc la certesa que no caurà a les urpes del bolxevisme jueu"*³⁹⁴.

Ja s'ha vist abans que Franco li va interessar en alguns moments mostrar una actitud filosemita. Cal aquí puntualitzar que si de cas, Franco el que tenia era una postura filosefardí, ja que la simpatia de Franco cap als jueus espanyols es basava en el que aquests tenien d'espanyols, no de jueus.

Tot i així, la posició de Franco pel que fa als jueus, es va caracteritzar sobretot per l'ambivalència o, per la falta de coherència. D'una banda, en algunes circumstàncies va mostrar un antisemitisme que semblava més conjuntural i poc profund, és a dir oportunista o utilitari, lluny del que constituïa l'eix de la ideologia nazi, i que no es basava en cap doctrina racial moderna, sinó en prejudicis antijueus tradicionals d'origen religiós. I d'altra banda, aquestes actituds eren perfectament compatibles amb un cert filosefardisme nacionalista, motivat segurament pels contactes que Franco havia tingut al Marroc amb famílies jueves d'origen espanyol. No obstant això, tot i que el filosefardisme, que no filosemitisme, del dictador fos probablement sincer, tampoc cal exagerar-lo. Era limitat i, certament, no prou profund com ja s'ha pogut comprovar, per acceptar que s'instal·lessin a la Península els sefardites perseguits pels nazis. En qualsevol cas, no sembla que els jueus ocupessin durant molt temps la ment del Caudillo, com suggereix el fet que no parlés sovint d'ells. En realitat, els seus veritables enemics no eren els jueus, sinó els comunistes i, sobretot, els maçons³⁹⁵.

Tot i que sovint es presenta l'antisemitisme d'Espanya, en aquest període, com un antijudaïisme de caire religiós, de la mà de catòlics d'extrema dreta, no per això es deixarà de trobar alguns acostaments a l'antisemitisme imperant a Europa de caire més racial.

³⁹⁴ *Ibidem* pp. 107

³⁹⁵ Dominguez Arribas J. (2009). pp.97

4.2.4 L'antisemitisme en el període de la Segona Guerra Mundial

Tot i que ja en aquest moment, suposadament i segons el mite, hi ha les accions d'ajuda i rescat de la població jueva, especialment la sefardita, són vàries les mostres d'antisemitisme tant en accions socials, com polítiques i en els mitjans de comunicació. Al febrer de 1942, els madrilenys van trobar als carrers de la seva ciutat una octaveta d'origen oficial que identificava la Maçoneria internacional i la plutocràcia jueva amb els enemics seculars i la Pàtria³⁹⁶.

Un altre exemple, la petició per part del Governador Civil de Barcelona, Correa Veglison, amb data 12 de setembre del 1942, al Cap Superior de Policia, Juan Asensi, per si seria possible fer ús de la Sinagoga del carrer Provença 250 en desús, la qual havia estat saquejada i assaltada per les tropes nacionals, per part del *Frente de Juventudes*. Tot i que sembla que no es trobava en bon estat i que estava pendent de ser venuda pel que era el seu propietari, l'Hospital de Sant Jaume d'Olot, el comissari dóna el seu vist-i-plau³⁹⁷.

O la carta de l'interventor Regional del Rif des de Villa Sanjurjo, amb data del 4 de novembre de 1942, referent a un jueu: "*El Sr. Chacón de Villa Sanjurjo es CHOCRON, un hebreo, naturalmente estraperlista, que se ha camuflado el apellido*"³⁹⁸.

Un altre exemple a la premsa, aquest amb data del 16 de desembre de 1942 al diari *La Vanguardia Española*, en un article des de Santiago de Xile titulat "*Los judíos preparan el terreno del Comunismo*". On descriu que la política antisemita d'Alemanya, estesa als països ocupats i secundada per altres Estats Europeus ha provocat que a Amèrica del Sud, arribi una contínua corrent jueva, que comença ara a ser motiu de preocupació pels Governos. Diu textualment: "*El judío nunca crea riqueza, por lo contrario su único móvil es esquilvar todos aquellos que caen dentro de su órbita y acumular un dinero que nunca será fuente productiva para el país que los acoja*" I segueix: "*Pero eso no es todo ni lo*

³⁹⁶ *Ibidem* pp. 14.

³⁹⁷ ANC1-933-T-43. Arxiu Antonio Correa Veglison. Arxiu Nacional de Catalunya

³⁹⁸ ANC1-933-T-49. Arxiu Antonio Correa Veglison. Arxiu Nacional de Catalunya

peor; las actividades de los judíos crean siempre terribles complicaciones económicas, que antes que a nadie perjudican a los humildes y que contribuyen eficientemente a originar un malestar político. Podríamos decir - seguramente ya lo habrán dicho antes que yo - que el judío prepara el terreno para el comunismo". Informa que actualment hi ha uns 4.000 jueus il·legals a Santiago de Xile que es dediquen a activitats del comerç de la usura i altres activitats encara més denigrants: mercat negre, per exemple. Per això el ministre de l'Interior ha emès una disposició que els amenaça amb l'expulsió si en el termini de 60 dies no es reintegren a la residència que els fou assenyalada. A Bolívia està passant el mateix pel que l'autor de l'article acaba dient que *"en realidad, la noble hospitalidad americana no merece utilizarse con estos huéspedes tan indeseables, que no tienen ningún sentimiento de gratitud humana ni de colaboración"*³⁹⁹.

Fins i tot, el maig de 1943, en una manifestació celebrada pels carrers de Madrid, els falangistes juntament amb agents nazis, sol·licitaran la deportació de tots els jueus residents a Espanya⁴⁰⁰.

Inclús, ja un cop acabada la guerra, la premsa en el moment de comunicar la mort de Hitler, ho farà ressaltant el seu combat contra el comunisme. En el diari *Ya* apareixerà un article on parlarà d'ell com l'home excepcional en la seva humana contextura que va dedicar la seva vida a lluitar contra: el liberalisme, el socialisme, el marxisme i el judaisme.

Respecta al coneixement o informació sobre camps de concentració, les notícies són breus i no es parlarà dels jueus fins el 17 de maig de 1945 on es donarà la notícia de que es gasejaven 40.000 jueus a Birkenau i dos dies després apareixerà l'article de Carles Sentís sobre Dachau. Sovint es troben editorials i articles d'opinió que compararan els crims nazis amb els del comunisme soviètic i també amb la persecució que van fer els rojos a Espanya⁴⁰¹.

³⁹⁹ Los judíos preparan el terreno al Comunismo. La Vanguardia Española. 16 de diciembre de 1942.

⁴⁰⁰ Lisboa JA (1993). pp 111

⁴⁰¹ Alvarez Chillida G. (2002). pp 414-416

Pel que fa als llibres publicats en aquests moment i sobre aquesta temàtica, destaca el d'Ismael Herraiz, *Europa a oscuras*, 1945, el qual explica la derrota alemanya deguda a la seva ideologia racista però minimitza els camps de concentració, que tot i ser un lloc de dolor i mort van costar menys vides que els pogroms i molt menys que les persecucions dels revolucionaris mexicans, els bolxevics o els rojos de la Guerra Civil que van assassinar a mig milió d'espanyols. Per altra banda, considera l'antisemitisme més justificable que el racisme ja que el problema jueu és tant vell com la sang de Crist i a l'Alemanya de Weimar, la invasió hebrea tenia tot l'aire d'una infecció microbiana.

I referent a les pel·lícules, la censura fou aplicada a totes aquelles on sovint es criticava el règim Nazi, com seria el cas del Gran Dictador, 1940, de Charles Chaplin que no es va poder veure fins la democràcia.

Cal dir, però que autors, que havien fet al·lusions antisemites en algunes de les seves obres, amb el descobriment de l'Holocaust canvien totalment. Serà el cas per exemple, de Jacinto Benavente que fins el 1941 va escriure comèdies antijueves i en canvi en la seva obra, *Mater imperatrix* (1950), denuncia al genocidi nazi i fa un cant al poble jueu⁴⁰².

4.3. Les relacions entre Espanya i l'Alemanya Nazi

El primer document oficial signat entre l'Espanya de Franco i l'Alemanya Nazi, fou subscrit el 20 de març de 1937. Consistia en un protocol secret que es limitava a marcar les directrius generals a seguir en els propers anys entre els dos països: es mantindrien consultes per a combatre el comunisme, contactes pels assumptes internacionals de mutu interès, no es participaria en acords amb terceres potències en contra d'una de les signants i s'intensificarien les relacions econòmiques tant com fos possible. Però l'aspecte més important era l'actitud en cas de guerra el qual ja prefigurava el paper de neutralitat benvolent que Alemanya volia assignar a Espanya en cas de conflicte armat a Europa⁴⁰³. Més endavant, el 27 de març del 1939 se signava el Pacte Anti-Komintern i

⁴⁰² Ibidem pp. 417-418

⁴⁰³ Ros Agudo M (2002). La guerra secreta de Franco. P. 28

el 31 el Tractat d'Amistat amb el Reich, restant ambdós pactes absolutament "secrets".⁴⁰⁴

Però no només s'han de tenir en compte els acords oficials entre els dos governs sinó que també van existir un gran nombre d'encontres entre diverses organitzacions politico-socials d'ambdós països.

Els anys entre el final de la Primera Guerra Mundial i el final de la Segona Guerra Mundial es va veure l'ascens i la caiguda de molts nous moviments i règims a Europa: el feixisme a Itàlia, el nacionalsocialisme a Alemanya i l'autoritarisme a tot Europa oriental i central. Durant aquest període, nous règims, titelles d'Alemanya o d'altres tipus, van governar a Noruega, Eslovàquia, Croàcia i Hongria, juntament amb els grans germans del Nou Ordre europeu, Alemanya i Itàlia. Altres moviments radicals, van estar actius en gairebé tots els països europeus, així com fora d'Europa⁴⁰⁵.

Per tenir una visió d'aquestes relacions, es posaran exemples de les visites per part del govern Nazi i per part del Govern franquista a tots dos països.

Tot i que Heinrich Himmler fou l'únic membre de la cúpula nazi que visità Catalunya, no fou l'únic nazi. Elisa Paul, secretària de la Secció Femenina del Partit Nazi, i la doctora Adela Petmeky, cap del departament femení Anti-Komintern, foren hostes d'honor de la *Jefatura Provincial de FET y de la JONS*. Totes dues van ser rebudes a l'Ajuntament de Barcelona per l'alcalde Miquel Mateu i Pla i, després, assistiren a la delegació provincial d'organitzacions juvenils de la Falange. El 10 de maig del 1940, altres visitants com Margot Schneider, membre de la direcció de les Joventuts alemanyes, Walter Bartoleit, Cap del partit nacionalsocialista, Otto Thimel, cap polític del partit nazi i el Sr. Steineorff, cap local de les Joventuts Alemanyes de Barcelona foren rebuts pel Cap provincial de Propaganda, camarada Martín de Riquer.

El 25 de febrer de 1941, es va fer la clausura de l'Exposició del Llibre Alemany que es va celebrar a la Universitat de Barcelona. Fou visitada per unes 48.000 persones, quatre mil

⁴⁰⁴ Ibidem pp. 145

⁴⁰⁵ Bowen WH (2000). Spaniards and Nazi Germany. pp 3

foren els volums que es van exposar, els qual es van entregar al Govern espanyol per tal que els distribuís com creies convenient⁴⁰⁶.

El 2 setembre del mateix any, la delegada de la Secció Femenina de la Falange, Pilar Primo de Rivera, va viatjar a Alemanya. En una entrevista que li van fer pel diari *Deutsche Allgemeine Zeitung*, es referia a la visita feta a l'Escola de Comandaments Femenins, a la seva presència en el Congrés de les Joventuts Hitlerianes a Breslau i al fet que la Secció femenina comptés amb un milió d'afiliades. També es diu que el Conde de Mayalde, l'ambaixador d'Espanya a Berlín i cap suprem de la *Falange* a Alemanya, va oferir un esmorzar juntament amb la cap de la Secció femenina del partits nacionalsocialista, la delegada territorial de la *Falange* a Alemanya, Celia Gimenez; les delegades provincials i d'altres persones⁴⁰⁷.

Més endavant, el 18 de febrer de 1942, Ruth Moll, representant de la Secció Femenina del Partit Nazi, cap del departament d'afers espanyols, italians i sud-americans va viatjar a Espanya en retorn de la visita a Alemanya de Pilar Primo de Rivera. Ruth Moll fou complimentada per Correa Veglison, Governador civil de Barcelona i després va visitar Sabadell i Terrassa⁴⁰⁸.

El 17 de maig del mateix any amb motiu de la festa de la Colònia alemanya al Palau de la Música es va comptar amb el Consol General d'Alemanya, el Dr. Jaeger, el Sr. Bartoleit; el representant de la Acadèmia Alemanya de Munich, Dr. Shaüffauer; el president de la *Asociación de Enseñanza Alemana*, Ernst Bitter Von Stemdoiff; el director del Col·legi alemany, Sr. Stegmann i un representant dels Feixistes Italians. Per la part espanyola, el Governador civil i cap del *Movimiento*, Sr. Correa Veglison; l'alcalde de Barcelona, Sr. Mateu; representacions de la Diputació i de la Universitat i el Cap provincial de Propaganda, el Sr. Martín de Riquer, així com altres personalitats. Es celebrava el final de curs de les classes nocturnes, es feia repartiment de premis i es va anunciar que es concedirien viatges gratuïts a Alemanya a alguns alumnes així com la creació de cursets

⁴⁰⁶ <file:///C:/Users/usuario/Downloads/LVG19410225-005.pdf>. La Vanguardia 25 de febrer de 1941

⁴⁰⁷ Diario ABC. Miércoles 8 de septiembre de 1941. Edición de la mañana. P. 11

⁴⁰⁸ Deulonder X (2007 pp. 176 - 178

d'estiu. El cònsol va fe referència a que Espanya havia estat el país que havia batut el record en l'estudi de la llengua alemanya i va aprofitar per recordar la unió entre Espanya i Alemanya, La *Legión Cóndor* i *la División Azul*. Pel que fa a les paraules del governador, va dir que la unió d'Espanya amb Alemanya seria indestructible, ja que fou el país que va saber cercar en la disciplina el seu ressorgiment i la defensa d'Europa contra la barbàrie asiàtica i referint-se a la participació dels voluntaris espanyols a Rússia, va dir que si fos precis Espanya enviaria un milió dels seus fills per a col·laborar en la defensa de la revolució europea⁴⁰⁹.

El 10 de setembre de 1942, a *La Vanguardia Española*, l'Institut Alemany de cultura hi anunciava beques per estudiar a Alemanya, adreçades a metges, enginyers, farmacèutics, químics, naturalistes, antropòlegs, físics, psicòlegs i pedagogs; els qui hi optessin havien d'estar disposats a treballar a Alemanya durant almenys un any. Aquest anunci apareixia després que, el novembre de 1941, comencés l'enviament de treballadors voluntaris a Alemanya^{410 411}.

Un altre exemple de les relacions establertes entre l'Alemanya Nazi i l'Espanya Franquista, es troba en la participació d'Espanya en l'*asociación europea de Juventudes* que fou creada a Viena el 18 de setembre de 1942 i tal com reporta Ernesto del Campo, corresponsal del diari *ABC* a Berlín, l'Associació neix sota el símbol de l'Eix i com una expressió del nou i millor ordre que com a resultat de l'actual contesa es vol instaurar. La presidència de l'Associació corresponia de manera mancomunada entre els dos caps de les Joventuts d'Alemanya i Itàlia i cada un dels països integrants, 14, presidirien una de les Comissions. En el cas d'Espanya, Pilar Primo de Rivera juntament amb dues altres Caps de Joventuts Femenines d'altres països de l'Eix, s'havien d'ocupar del desenvolupament del tema "Joventut Femenina", mentre que a José Antonio Elola Olasa, el Cap del *Frente de Juventudes español*, tindria la presidència de la comissió "Família i joventut", el qual en el seu discurs, va fer: "*un saludo emocionado de los*

⁴⁰⁹ <file:///C:/Users/usuario/Downloads/LVG19420517-006.pdf>. La Vanguardia 17 de maig de 1942

⁴¹⁰ Deulonder X (2007). pp.201

⁴¹¹ <file:///C:/Users/usuario/Downloads/LVG19420910-007.pdf>. La Vanguardia 10 de setembre de 1942

*Componentes de la gloriosa "División Azul", destacando los grandes méritos que los jóvenes han sabido ganar en la Cruzada de liberación de la patria"*⁴¹².

Durant l'any 1943, el 10 de juny una nova visita de la Cap del Servei Exterior Femení d'Alemanya, Ingeborg Niekerke, acompanyada de la cap nacional a Espanya del Partit Nacional Socialista Alemany, Ella Tillmsum, de Pablo Gutheinz, cap de propaganda i de Maria Amann de la delegació territorial de la Secció femenina de *FET y de las JONS*. a Berlín i de la Sra. Celia Jiménez, delegada territorial⁴¹³.

Un altre aspecte ja mencionat en el capítol anterior és el control que va exercir el Règim dels estrangers i especialment els jueus, fins ben al final de la segona guerra mundial. Com exemple el de l'Orquestra de Bernard Hilda, jueu d'origen rus, el seu cognom era Levitzky, que arriba a Barcelona juntament amb la seva dona i un grup de músics el novembre de 1942, escapant-se del Nazis. Allà aconseguix treballar amb la seva orquestra a l'Hotel Ritz on podrà fer les seves tasques d'espia pels aliats, ja que el Ritz era un cau de tots tipus d'estrangers⁴¹⁴. En una nota de la correspondència del Governador Civil de Barcelona, s'explica que el dia de l'alliberament de Paris, l'orquestra *La Rosaleda*, va tocar la cançó Paris Soir, fet que va fer que fos molt aplaudida per tot el públic, tot i que alguns es van retirar per demostrar la seva antipatia amb aquesta alegria. Per aquest motiu, el Sr. Hilda va rebre més tard anònims, insultant-lo o amenaçant-lo per que marxés, o bé exigint-li diners per a les viudes de la *División Azul* i també per al *Frente de Juventudes Revolucionario Español*. També referent amb ell, hi ha una altra nota que parla d'un músic seu, Fraiberg, que ocupa l'habitació 238, dient que cada nit hi dorm una individua que va ser detinguda després de l'alliberament (referint-se al final de la guerra civil) per haver estat miliciana, que pertanyia a Estat Català, i que durant el "*Dominio rojo*" utilitzava mono i pistola. Se sabia que la dona entrava per la porta de darrera i que feia mesos que feia vida marital amb el músic⁴¹⁵.

⁴¹² Diario ABC. Sábado 19 de septiembre de 1942. Eidición de la mañana. P. 8

⁴¹³ <file:///C:/Users/usuario/Downloads/LVG19430610-009.pdf>. La Vanguardia 10 de juny de 1943

⁴¹⁴ Benet J i Pujol J (2003). Bernard Hilda, l'espia violinsita de Ritz. Revista Sapiens 12

⁴¹⁵ ANC1-933-T-118 Antonio Correa Veglison. Fons de l'Arxiu Nacional de Catalunya

Finalment, per veure com van anar evolucionant aquestes relacions l'exemple de l'intercanvi de presoners que va tenir lloc el dia 17 de maig de 1944 entre presoners de guerra ferits americans i britànics amb alemanys. Aquest últims van arribar amb el vapor *Gipsholm* que va sortir de Nova York, mentre que els presoners anglesos i americans arribaran procedents de Marsella amb el vaixell *Gradisca*. El nombre de persones fou d'unes 1000 per cada banda, hi havia també malalts i personal civil. Segons les dades que donen els britànics, eren 72 ferits en llit, 128 asseguats, 98 que poden caminar i 37 malalts. Més endavant hi ha un altre telegrama amb data de 21 juny referent a una altra possibilitat d'intercanvi entre un grup de 22 persones dels nord, sud i centre Amèrica que s'han de canviar per alemanys retinguts a Barcelona però que cal no entregar a una súbdita alemanya Theresa Horenberger que ha de ser intercanviada per una alemanya que està a la legació suïssa de Berlin^{416 417}.

4.3.1 Colònia Alemanya i pronazi a l'Estat Espanyol

Segons unes estadístiques elaborades el 1937 per l'*Auslandsorganisation (AO)*, l'organització del partit nazi a l'estranger, el nombre de nazis a Espanya el 1933 era de 101; 80 a la Península, 20 a les Canàries i 1 al Protectorat del Marroc; per altra banda, segons unes llistes elaborades després de la fi de la II Guerra Mundial pels serveis americans, el nombre de nazis a Espanya el 1933 podria avaluar-se entre 100 i 120, essent 700 el 1936 sobre un total de 13.000 persones que formaven la colònia alemanya a Espanya⁴¹⁸. Mentre que a l'any 1940 es comptabilitzen uns 20.000 alemanys a Catalunya⁴¹⁹.

El desembre de 1933, es constituí el grup local del Partit Nazi de Barcelona, el més nombrós de l'Estat espanyol; hi va tenir una participació destacada Hans Wilhelm, gerent de l'empresa Miele i extinent de l'exèrcit alemany. En les eleccions del Reichstag del 5 de març de 1933, entre els alemanys residents a Barcelona, de 775 votants, 508 ho eren pel Partit Nazi.

⁴¹⁶ ANC1-933-T-194 Antonio Correa Veglison. Fons de l'Arxiu Nacional de Catalunya

⁴¹⁷ ABC, miércoles 17 de mayo de 1944

⁴¹⁸ Deulonder X (2007). pp.107

⁴¹⁹ <http://www.ccma.cat/tv3/alacarta/boira-negra/colonia-alemanya/video/5311455/>

Ja el 1933 mateix, els Nazis van dedicar-se a controlar les agrupacions de la colònia alemanya obligant la substitució de les seves juntes directives per altres de noves formades per militants o simpatitzants nazis⁴²⁰.

Barcelona va ser, entre 1939 i 1945 el focus d'atenció d'alemanys i italians a Catalunya. Una lectura acurada dels mapes sobre els centres oficials i de recepció nazis, feixistes i franquistes permet veure com el centre de la ciutat fou literalment ocupat pels nazis alemanys i els feixistes italians. La plaça Catalunya, concentrava el Consolat General d'Alemanya, el Banc Alemany Transatlàntic i la Cambra de Comerç Alemanys. Al passeig de Gràcia, just al costat de la *Jefatura Provincial del Movimiento*, s'hi instal·la l'Oficina d'Informació Turística d'Alemanya i dos carrers més amunt s'hi trobava la Casa Alemanya de Barcelona, acompanyada del Consolat General d'Itàlia, la Casa dels Italians i l'Institut de Cultura Italiana. Per altra banda, els centres d'educació oficial d'Alemanya van ser molt nombrosos tots ells situats a la part alta de la ciutat. L'adoctrinament dels joves era un dels principals fonaments del Tercer Reich. El novembre de 1942, l'institut de cultura Alemanya, inaugurà un imponent edifici a l'Avinguda del *Generalísimo*⁴²¹.

Com exemple d'agents alemanys, en els Arxius de Correa Veglison, es troba el cas de Jorge A. de Sokolow, que el 1940 fou detingut per la policia per un cas d'evasió de divises. El propi Governador demana referències del mateix al Cap de la policia, Juan Asensio Cepero, el qual li dona informes que és una persona d'immillorables antecedents morals i polítics i d'absoluta adhesió a la Causa Nacional⁴²². Fent una cerca posterior, s'ha trobat que el Sr. Sokolow era un rus, segurament blanc, que va emigrar a Espanya i es va naturalitzar espanyol i que suposadament era un agent de l'Abwher⁴²³.

⁴²⁰ Deulonder X (2007). pp. 110 - 114

⁴²¹ Capdevila M i Vilanova F (2017). Nazis a Barcelona. L'esplendor feixista de postguerra (1939 - 1945). pp. 12 - 13

⁴²² ANC1 - 933 T-141. Antonio Correa Veglison. Fons de l'Arxiu Nacional de Catalunya

⁴²³ KV 2/3413. National Archives Kew

4.3.2 Propaganda

A Espanya, l'Alemanya nazi va dur a terme un important esforç propagandístic perquè la premsa difongués punts de vista favorables al nacionalsocialisme. El diari madrileny *Informaciones* es va convertir d'aquesta manera en un autèntic portaveu del règim hitlerià⁴²⁴.

Per desig exprés de Hitler, es va proporcionar a Wilhelm Faupel, ambaixador d'Alemanya a Espanya, un grup d'especialistes en premsa i propaganda que pertanyien al *RMVP* i a l'Organització Exterior / *Auslandsorganisation* (AO) de l'*NSDAP*. Seria sobre la base d'aquest grup que al juny de 1937 es constituiria el departament de premsa de l'Ambaixada Alemanya a Salamanca. L'activitat del departament es va centrar en consolidar les relacions amb la Falange, facilitant tot tipus de llibres, revistes, diaris i pel·lícules de propaganda sobre Alemanya i el nacionalsocialisme. També va procurar fomentar els viatges de formació de quadres espanyols a Alemanya aconseguint un notable èxit amb la Secció Femenina. Al gener de 1937, Alemanya va cedir a Ràdio Nacional d'Espanya una potent emissora i tretze tècnics per al seu manteniment. El temps reservat a l'emissió en llengua alemanya era d'un quart d'hora diari i l'espai dedicat en llengua espanyola a temes sobre Alemanya d'una hora setmanal. A mitjans de desembre de 1936, Faupel va tornar a Berlín amb un informe sobre la situació a Espanya. Hitler va decidir que Alemanya no enviaria més homes a Espanya excepte com a reemplaçament del personal de la Legió Còndor i una petita unitat de les SS per entrenar oficials de la policia espanyola⁴²⁵.

Més endavant, el gener de 1939 Espanya i Alemanya van firmar un Acord Cultural que obria el país a la propaganda alemanya i a més prohibia qualsevol crítica al règim nazi. Degut però a la pressió de l'Església catòlica, de la mà del Papa, Franco no va ratificar el tractat però a la pràctica fou substituït per diverses institucions culturals que van fer la

⁴²⁴Dominguez Arribas J. (2009). pp. 75

⁴²⁵Janue M (2013). La atracción del falangismo a la causa nacionalsocialista por parte de la sociedad germano-española de Berlín durante la guerra civil Española en Falange, las culturas políticas del fascismo en la España de Franco (1936-1975) / coord. per Miguel Angel Ruiz Carnicer, Vol. 2, pp 245 - 246

mateixa funció especialment orquestrada a través de l'ambaixada alemanya i amb l'especial col·laboració del ministre d'exteriors Ramon Serrano Suñer amb milers de col·laboradors que difonien propaganda a través de publicacions periòdiques. Aquesta propaganda, també feia ús de xarxes especialitzades en diversos grups ideològics: falangistes, tradicionalistes i catòlics.

Però, no només varen omplir de propaganda sinó que varen controlar la premsa. De fet, el règim franquista tenia un control absolut de la mateixa. Així d'aquesta manera la premsa fou totalment germanòfila. Fins i tot, el cinema i els telenotícies eren de domini alemany, fins a la creació oficial del NO-DO el 1943.

Pel que fa als llibres, es van publicar obres de Hitler i altres dirigents alemanys, com per exemple "*Comentarios al Mein Kampf*" de Benoist Mechin, entre altres⁴²⁶.

Un home clau en la propaganda fou Hans J. Lazar, el qual ja havia treballat durant la Guerra civil a l'emissora *Transocean*, una de les primeres empreses de propaganda nazi creada pel Dr. Oestreich; després esdevingué cap de premsa i de propaganda de l'ambaixada alemanya, càrrec des del qual aconseguir controlar milers de fulls parroquials, i subornar periodistes espanyols per convertir-los en difusors de la propaganda nazi elaborada per Goebbels. Els corresponents a Berlin de *La Vanguardia Española*, *Madrid*, *Informaciones* i *ABC* transmetien les cròniques per mitjà de l'agència *Transocean* i així, l'ambaixada alemanya en coneixia els continguts amb anticipació.

Un altre mitjà de propaganda fou l'òrgan de *FET y de las JONS*, *Solidaridad Nacional*, que va començar el 14 de febrer de 1939. Des de l'inici, aquest diari, va mostrar un interès per l'actualitat dels països de l'Eix. El seu director, Jesús Ercilla, ja el 1938 va assistir a un congrés nazi a Nuremberg com a representant del seu partit⁴²⁷.

⁴²⁶ Alvarez Chillida G. (2002). pp. 382

⁴²⁷ Deulonder X (2007).pp.148-149

4.3.3 Col·laboració Policial

La col·laboració policial entre la *Dirección General de Seguridad (DGS)* i la *Gestapo* es va iniciar el novembre de 1937, quan el gabinet diplomàtic de la *Jefatura del Estado* va demanar al govern alemany una comissió d'experts per a instruir la Policia espanyola en els mètodes i procediments per a l'eradicació del comunisme. Així doncs, es va formar un equip sota les ordres de Heinz Jost, coronel de les SS i cap de l'Oficina d'Intel·ligència Estrangera de la SD, un home que seria sentenciat a mort en els judicis de Nuremberg per les atrocitats comeses a Rússia. L'equip de Jost va ser enviat a Valladolid a mitjans gener de 1938, on va quedar incorporat al Ministeri d'Ordre Públic, acabat de crear per Franco i dirigit pel general Severiano Martínez Anido⁴²⁸.

A l'abril de 1938, Heinrich Himmler, va establir contacte amb el ministre amb vista a ampliar l'acord hispano-alemany de cooperació policial. La Gestapo tenia especial interès en repatriar els jueus, comunistes i socialistes alemanys que havien combatut a les Brigades Internacionals i havien acabat capturats per les forces de Franco, la majoria dels quals estaven interns a Miranda de Ebro⁴²⁹. Les primeres remeses de presoners procedien del front del Nord, que els van posar als barracons 1 i 2. A partir del desembre de 1941, aquests foren molt visitats tant per la Gestapo com pel cònsol alemany. Van demostrar interès també en txecs i polonesos que tot i les protestes tant dels seus representants diplomàtics com de l'ambaixador britànic els van portar al Reich com a mà d'obra forçosa,⁴³⁰ sense ni tan sols tramitar els mínims processos judicials. Aquest procediment es va fer fins a finals del 1942. Amb l'arribada de Gómez-Jordana la situació va canviar i va posar moltes més traves. De totes maneres, la contrapartida a Alemanya per part de Pascual Coderque Amorós⁴³¹, qui treballava a l'Ambaixada Espanyola a Berlin, fou el control d'espanyols especialment de dos grups: els falangistes hedillistes i els treballadors espanyols enviats a Alemanya. Coderque enviava un butlletí setmanal al Cap del servei d'informació de la *DGS* sobre els següents ciutadans espanyols: activitats

⁴²⁸ Preston, P (2011).pp.633

⁴²⁹ Ros Agudo M (2002). pp. 205

⁴³⁰ Eiroa San Francisco M (2005). Refugiados extranjeros en España:el campo de concentración de Miranda de Ebro. *Ayer* 57/2005 (1). 125-152. pp. 140

⁴³¹ <http://ourpassports.com/serving-dying-reich/>

d'expatriats i rojos, vigilància de refugiats, camps de treballadors i de concentració, petició de passaports i visats, informe sobre certificats de residència, fitxes d'espanyols, residències clandestines, partits polítics del Front popular⁴³².

Els casos individuals de repatriació només requerien l'aprovació de Franco, que mai en va negar cap. A canvi, Paul Winzer, *Sturmbannführer-SS* i agregat de la Gestapo a l'ambaixada d'Alemanya, va dirigir un programa d'instrucció per a la Policia de Franco.⁴³³ Amb la visita d'Heinrich Himmler del 19 d'octubre de 1940 es va aconseguir l'acord, en virtut del qual la Gestapo establiria una oficina a l'ambaixada d'Alemanya de Madrid i el *Sicherheitsdienst* (el Servei de Seguretat, *SD*) tindria despatxos en els principals consolats alemanys d'Espanya. Així, els agents alemanys operarien amb total immunitat diplomàtica. El mateix privilegi se'ls aplicaria als agents espanyols a Alemanya i, el que era més important, en la França ocupada⁴³⁴.

L'estreta col·laboració entre el *SD* i la *Dirección General de Seguridad* (DGS) va centrar-se en assumptes com l'internament d'activistes republicans espanyols a la França ocupada. Aquests agents del *SD* van desenvolupar la seva tasca no només als consolats, sinó també a nombroses empreses alemanyes, moltes d'elles amb lligams amb les *SS*⁴³⁵. El nombre total de personal alemany integrat a la *KO-Spanien* (*Kriegsorganisationen*)⁴³⁶, era fins el maig del 1944, de 220. A aquests cal sumar els quasi bé 1000 agents pagats per la *KO* però no integrats a la organització, molts d'ells membres de l'antiga colònia alemanya o empleats de companyies alemanyes a Espanya. Aquí es pot afegir els 300 espanyols d'informació naval, els 171 funcionaris de l'ambaixada a Madrid, els 21 membres de l'oficina de l'agregat de policia, les 60 persones a càrrec dels tres agregats militars i els 14 components de la Companyia de les Forces Armades, a més dels 180

⁴³² Ros Agudo M (2002). pp. 205

⁴³³ Preston, P (2011). pp. 637

⁴³⁴ *Ibidem* pp. 642

⁴³⁵ Messenger D. (2012). La colònia alemanya, els consolats nord-americans i la desnazificació a Vigo i Bilbao després de la Segona Guerra Mundial. *Segle XX. Revista catalana d'història*, 5 (2012), pp. 117-119

⁴³⁶ L'estiu de 1939 l'almirall Canaris, cap de l'Abwehr, Servei d'Intel·ligència Militar de les Forces armades alemanyes va posar en marxa, a aquells països que eren neutrals, una sèrie de llocs avançats denominats *Kriegsorganisationen* (KO), essent la *KO-Spanien* la de major envergadura a Europa. Aquesta era una estructura d'espionatge amb estreta col·laboració amb el govern franquista.

empleats en els 30 consolats alemanys existents a Espanya. Tots ells representaven la més àmplia representació del Tercer Reich en l'exterior en aquesta època⁴³⁷.

4.3.4. Col·laboració en l'Espoli d'obres i altres béns

L'article de Martorell M (2004)⁴³⁸ sobre l'espoli d'obres i altres béns per part dels Nazis i la col·laboració d'agents de l'Estat Espanyol o que estaven a Espanya en aquell moment, és un altre exemple que dóna una excel·lent visió de la permeabilitat i el grau de complicitat del Govern Franquista amb el govern Nazi.

Des del moment en que Hitler va arribar al poder a Alemanya el 1933, fins al final de la Guerra el 1945 el règim nazi va dur a terme un programa de robatori, confiscació, transferència coactiva, saqueig, pillatge i destrucció d'objectes d'art i altres propietats culturals en una escala massiva i sense precedents. Les víctimes principals van ser ciutadans jueus alemanys ja abans de començar la guerra i més tard en els territoris ocupats. Aquesta fou una etapa més dins el procés de destrucció del poble jueu. Durant aquest temps, marxants i contrabandistes van trobar l'ocasió per fer suculents negocis amb aquests bens i van contribuir a dispersar el botí, ja que una part de l'espoli va anar a engrossir el patrimoni artístic dels jerarques nazis, però una altra va sortir del territori dominat pel Reich a través dels països neutrals, sobretot des de 1944, quan la derrota alemanya era predictable. Així va passar a Espanya, per on van campar nombrosos traficants vinculats al Tercer Reich, que van comptar amb l'antuència de les autoritats franquistes⁴³⁹.

Alois Miedl que va organitzar una xarxa de tràfic d'obres d'art a Alemanya, Holanda, Bèlgica, França, Suïssa, Espanya i Portugal. La seva relació amb Espanya, comença el maig de 1944 quan decideixen venir, juntament amb la seva família, amb prop de quatre milions de pessetes en accions de diverses companyies i títols de deute de diversos països. A Hendaya, es va trobar amb Jean Duval, col·laboracionista francès relacionat

⁴³⁷Ros Agudo M (2002). pp. 217

⁴³⁸ Martorell M (2004). España y el expolio nazi de obras de arte. Ayer 55/204 (3).

⁴³⁹ Martorell M (2004). pp. 152-153

amb la Gestapo i vinculat a la màfia marsellesa, contrabandista a la frontera espanyola. A Sant Sebastià, va contactar amb els belgues Georges Koninck i Adrien Otlet, residents a la capital donostiarra i enriquits amb el contraban fronterer. Tots dos belgues, juntament amb Duval, formaven part d'una xarxa integrada, entre d'altres, per tres agents del servei secret alemany, instal·lats a Espanya que ja hauria ajudat a Miedl prèviament a introduir quadres de contraban per la frontera, especialment vint-i-dues pintures provinents de la col·lecció de Goering que, a nom de Miedl, romanien al port franc de Bilbao. Al final de la guerra, els aliats van tractar d'aconseguir que el govern espanyol retingués fins al final de la guerra les vint-i-dues pintures. Les dues notes verbals de la legació dels Països Baixos a Madrid, del 9 de novembre i el 7 de desembre de 1944, van acusar a Miedl d'haver espoliat diverses col·leccions d'art en territori holandès, citant, en concret, la col·lecció Goudstikker. Però les autoritats espanyols exigien proves que la col·lecció hagués canviat de mans sota coacció. El 9 de febrer de 1949 el Ministeri d'Afers Exteriors va comunicar a l'ambaixada dels Països Baixos que, en no tenir proves, desbloquejava els béns del Sr. Miedl, qui va recuperar aquest mateix dia els quadres retinguts a Bilbao, així com les seves accions i valors. Poc més s'ha sabut d'aquestes pintures, fins que l'octubre de 2002 Marei van Saher, única hereva viva de Jacques Goudstikker, va recuperar la Magdalena penitent de Van Dyck, quan la casa Van Ham Fine Art Auctions, de Colònia, anava a oferir-la en subhasta per compte d'un col·leccionista privat. L'assumpte, però, encara segueix en litigi⁴⁴⁰.

Els historiadors Peter Harclerode i Brendan Pittaway sostenen que Espanya va ser el segon país dipositari de béns espoliats pels nazis, per darrere de Suïssa, inclosos entre ells les obres d'art. La xarxa que va col·laborar amb Miedl per introduir pintures a Espanya és un bon exemple. Els seus col·laboradors són part substancial de la trentena de noms que l'espionatge nord-americà va relacionar amb Espanya en els seus informes sobre saqueig d'art. A ells s'uneixen galeristes espanyols que traficaven amb art espoliat per Alemanya i amb objectes saquejats a Rússia per la *División Azul*, i altres ciutadans espanyols implicats en el contraban d'art⁴⁴¹.

⁴⁴⁰ *Ibidem* pp. 160-169

⁴⁴¹ *Ibidem* pp. 169-171.

Un altre canal d'espoliació fou el previst per Martín Bormann el qual va dissenyar un programa per salvar actius en països neutrals: des d'or i pedres precioses fins a títols de deute i accions. I, per descomptat, obres d'art, un valor de còmode transport i fàcil venda a l'exili. Així, nombroses peces saquejades es van encaminar cap als Estats neutrals. Ara bé, com va indicar un informe nord-americà de postguerra, el trasllat va ser clandestí, organitzat per xarxes de contrabandistes o efectuat a través de la valisa diplomàtica alemanya.

L'historiador holandès Gerard Aalders assenyala a Suïssa com a gran centre redistribuïdor: els aliats xifraven al desembre de 1945 entre 29 i 46 milions de dòlars el valor de les obres d'art que van entrar a Suïssa durant la guerra. De Suïssa i el sud de França, moltes de les peces van viatjar a Espanya i Portugal, i des d'allà es van dispersar per tota Amèrica. En avançar la guerra, els aliats van desenvolupar plans estratègics -els programes *safehaven*- per evitar que Alemanya transferís béns a països neutrals, garantir que la riquesa alemanya es destinés a la reconstrucció europea i al pagament de reparacions, tornar als seus amos les propietats robades i impedir la fugida de jerarques nazis.

Però en els anys cinquanta, els governs van suspendre la recuperació d'art espoliat: en bona mesura perquè el pas següent era el difícil treball de rastreig de les obres adquirides per museus i col·leccionistes de forma clandestina; però també perquè la Guerra Freda i la reconstrucció europea van obligar a suturar les ferides de la postguerra. El final de la Guerra Freda, la caiguda del mur de Berlín, la descomposició de la Unió Soviètica i la reunificació d'Alemanya van tornar al primer pla de l'actualitat alguns problemes tancats en fals en la postguerra mundial, entre ells el de la devolució als seus legítims propietaris dels béns espoliats pels nazis. La *Nazi Gold Conference* celebrada a Londres el 1997, va promoure la creació de comissions nacionals d'investigació sobre el parador de l'or saquejat pel Tercer Reich i no localitzat o no restituït en la postguerra.

En línia similar, la *Conference on Holocaust Era Assets* de Washington, el 1998, va dedicar els seus esforços al problema de l'art espoliat entre 1933 i 1945 i que no va ser reintegrat

als seus propietaris.⁴⁴² El 1999 un consorci de bancs suïssos afectats van procedir a pagar indemnitzacions a la Comunitat Jueva. Sota l'impuls del Departament d'Estat de EUA, varis governs europeus van formar comissions d'investigació en els seus respectius països. Segons l'informe Eizenstat, Espanya va adquirir entre 1943 i 1944, 30 milions de dòlars en or procedents del *Reichsbank* i Portugal entre 43 i 53. Turquia entre 10 i 15⁴⁴³.

4.4 Govern de Franco - Període 1936 - 1944

Els dos primers apartats d'aquesta secció fan referència a la *Falange Española y de las JONS* i a l'Església Catòlica. Ambdós temes són per sí sols enormement complexes i han omplert molts estudis sencers. En aquesta tesi, només s'apuntaran en referència amb la seva relació amb l'Holocaust i l'Estat Espanyol i per considerar-los ambdues institucions transmissores i constructores d'un relat i un imaginari concret de l'Alemanya Nazi i en conseqüència, dels jueus, a través de la formació, l'educació i l'adoctrinament.

4.4.1. La Falange Española y de las JONS

La *Falange Española*, fou fundada per José Antonio Primo de Rivera, el 29 d'octubre de 1933. Es caracteritzava per la seva idea de voler un Estat Nacional-sindicalista, on un cop suprimides les llibertats públiques i els partits, *Falange* monopolitzaria el poder per dur la societat espanyola cap a la revolució nacional, consistent en un enfortiment de l'Estat i de la nació espanyola per assolir l'Imperi; el nou règim també es preocuparia de millorar les condicions de vida de les classes populars mitjançant la regulació estatal de l'economia i suprimiria la lluita de classes entre obrers i empresaris creant corporacions anomenades sindicats verticals. Els falangistes, vistos com la versió espanyola del feixisme, empraven una retòrica anticapitalista i anticonservadora, que els duia a proposar la nacionalització de la banca i del crèdit, com també recorrien a l'exaltació de la joventut, com a protagonista de la lluita política. La *Falange* s'estructurava al voltant

⁴⁴² *Ibidem* pp. 159

⁴⁴³ Martín Aceña P (2001). El oro de Moscú y el oro de Berlin.

del seu dirigent, Jose Antonio Primo de Rivera. Les *JONS*, dirigides per Ramiro Ledesma, es fundaren el març del 1932, dos anys després s'unirien a la *Falange (FE de las JONS)*⁴⁴⁴. Amb el Decret d'Unificació d'abril de 1937, Franco va forçar la unificació de tradicionalistes i falangistes radicals en el partit únic *Falange Española Tradicionalista y de las JONS (FET)*, desbancant com a cap de la *Falange* a Manuel Hedilla, que va ser condemnat a mort per un tribunal militar⁴⁴⁵.

Per il·lustrar el funcionament, la ideologia, la influència de la Falange es donaran diversos exemples:

El primer és la publicació el 25 de Maig del 1937, al diari *Arriba España* que anunciava amb grans caràcters un eslògan propagandístic d'un vast programa repressiu: "*Crearemos campos de concentración para vagos y maleantes políticos. Para masones y judíos. Para los enemigos de la Patria, el pan i la justicia*". Publicat a Pamplona, *Arriba España* era un dels òrgans d'expressió de la *Falange*.

El segon prové de l'Arxiu de Correa Veglison, on s'ha trobat un llistat exhaustiu nominal de les persones que arriben i surten amb avió de Barcelona el 24 de desembre de 1942, la gran majoria, viatgen a Alemanya i a Itàlia i venen també d'aquest dos llocs. La nota amb llapis del document demana sigui transmès a la *Delegación de FET y de las JONS*, això denota que la Falange tenia un control absolut de la informació a través de la seva posició en alts càrrecs del govern⁴⁴⁶.

En el mateix arxiu en un Butlletí d'informació de *FET y de las JONS* de Barcelona, referent a la política en general i a l'actuació de les persones de relleu social informa que "*ante la posible entrada en guerra de España, y sobre la movilización de los cuatro reemplazos, es hostil en general la opinión pública*", i en un altre punt del mateix informe es diu que degut a l'ocupació de la zona lliure de França pels alemanys, han entrat i continuen entrant a Espanya gran quantitat d'elements jueus francesos, els quals passen la

⁴⁴⁴ Deulonder X (2007). pp 102 -103

⁴⁴⁵ Ros Agudo M (2002). pp. 252-253

⁴⁴⁶ ANC1-933-T-30. Arxiu Antonio Correa Veglison. Arxiu Nacional de Catalunya

frontera clandestinament, principalment entre les zones de Figueres i Puigcerdà. Es diu que es tenen notícies que s'ha reforçat la policia governativa dels llocs fronterers⁴⁴⁷.

Per altra banda, és força exemplificador la influència que va tenir en la joventut. Al si del nou estat franquista i d'acord amb un plantejament totalitari, el Partit únic - *Falange Española Tradicionalista y de las JONS*, va impulsar la creació del *Frente de Juventudes (FJ)* el 6 de desembre de 1940. Aquesta entitat, depenent del partit, era hereva de la *Organización Juvenil (OJ)*, que s'havia creat en el bàndol franquista durant la Guerra Civil. A diferència de l'*OJ*, el *FJ* no només s'enquadraven voluntaris, sinó a tota la joventut espanyola, amb l'objectiu de adoctrinar física i políticament, d'acord amb els principis del règim. En realitat però, des d'un principi el *FJ* va disposar d'uns mitjans molt limitats i no va tenir mai prou instructors qualificats per fer efectius aquests objectius. A més, el paper real del *FJ* dins el nou règim depenia directament del Partit, que es va anar buidant progressivament de contingut i influència. Per intentar superar aquestes limitacions, l'1 de gener de 1942 el *FJ* va crear una secció que servís de referència i pedrera de comandaments dels joves enquadrats en el *FJ*, les *Falanges Juveniles de Franco (FJF)*, a les quals va donar prioritat. Els afiliats de les *FJF* es dividien en fletxes (menors de 15 anys), cadets (15-18 anys) i guies (18-21 anys). Tant els enquadrats com els afiliats realitzaven activitats com campaments, competicions esportives o murals i treballs propis de la seva educació política. Els enquadrats ho feien en condicions menys dures, amb una menor insistència en els aspectes doctrinals i mitjançant l'escola. Els afiliats rebien, a més, una educació premilitar molt més intensa que els enquadrats, que en moltes ocasions tenia com a objectiu realçar els actes públics que organitzava el règim⁴⁴⁸.

Com ja s'ha dit, els afiliats de les *FJF* van rebre un intens adoctrinament polític. Aquest adoctrinament polític es pot sintetitzar en tres punts. Primer, els afiliats es van nodrir del falangisme originari, amb un fort pes dels aspectes econòmics i socials. En conseqüència, se'ls va inculcar un combinat de anticomunisme, anticapitalisme,

⁴⁴⁷ *Ibidem*

⁴⁴⁸ Cañabete JA (2003). La pugna entre la iglesia católica y el frente de juventues en el ámbito educativo. Referencias internacionales, antecedentes y trayectoria general durante el primer franquismo. *Hist. Educ*, 22-23, 2003-2004. pp.105-121.

antiliberalisme i nacionalisme espanyol -aquest sota les idees d'imperi i hispanitat-. Segon, se'ls va repetir constantment que havien de guardar una fidelitat absoluta a Franco, compatible amb la mitificació de José Antonio -el fundador de *Falange*, afusellat durant la Guerra Civil-, que era recordat constantment en totes les activitats. Tercer, se'ls va prometre el protagonisme a l'hora de dur a terme la revolució que fes possible la materialització d'aquesta doctrina.

De totes maneres, si bé és cert que els falangistes no van controlar la institució educativa en el seu conjunt, ja que com es veurà, aquesta fou patrimoni de l'Església, seria un error menysprear les competències que van assumir. Des del 16 d'octubre de 1941, el *FJ* va aconseguir que el *Ministerio de Educación Nacional* dictés una ordre que establia, en tots els centres de primària i secundària, l'educació política i física sota la vigilància del *FJ*. I aquesta es va prorrogar i inclús expandir des de novembre de 1945, quan l'educació física, política i premilitar van quedar integrades dins el bloc de *Formación del Espíritu Nacional (FEN)*. La FEN, o formació politicosocial durant els anys 50, s'havia d'impartir durant una hora a la setmana i es caracteritzava per un gran reduccionisme metodològic i una absència gairebé total d'instruments didàctics.

4.4.2. L'Església davant l'Holocaust

La població d'Alemanya el 1933 rondava els 60 milions. Gairebé tots els alemanys eren cristians, ja sigui catòlics romans (aproximadament 20 milions) o protestants (aproximadament 40 milions). La comunitat jueva d'Alemanya el 1933 era inferior a l'1% de la població total del país.

En aquest apartat, es preguntarà de quina manera van reaccionar els cristians i les seves esglésies a Alemanya i altres països, al règim nazi i a les seves lleis, especialment a la persecució dels jueus.

La ideologia nazi que discriminava la raça jueva va convergir amb l'antisemitisme que estava generalitzat a tot Europa en aquell moment i estava profundament arrelat en la història cristiana. La declaració sobre "cristianisme positiu" esmentada a l'article 24 de

la Plataforma del Partit Nazi de 1920, deia: "*Exigim la llibertat de tots els credos religiosos a l'estat, en tant que no posin en perill l'existència de l'estat ni entrin en conflicte amb la cultura i les creences morals de la raça germànica. El Partit com a tal s'até al punt de vista d'un cristianisme positiu sense lligar-se confessionalment a cap credo en particular. Combat l'esperit materialista jueu a nivell nacional i internacional i està convençut que la recuperació permanent del nostre poble només podrà assolir-se des de les bases del bé comú anteposat al bé individual*".

Aquesta declaració fou interpretada per molts cristians alemanys com una afirmació dels seus propis valors.

4.4.2.1 L'Església Protestant

La major església protestant a Alemanya en la dècada de 1930 era l'Església Evangèlica, composta per 28 esglésies regionals o/i *Landeskirchen* i que incloïen les tres tradicions teològiques més importants que havien sorgit a partir de la Reforma: la luterana, la reformada i la unida. La majoria dels 40 milions de protestants eren membres d'aquesta església, tot i que existien les anomenades esglésies protestants "lliures" menors, com la metodista i la baptista.

Històricament l'església Evangèlica alemanya es considerava un dels pilars de la cultura i la societat alemanyes, amb una tradició teològica de lleialtat a l'estat. Durant la dècada de 1920, va sorgir un moviment dins de l'Església Evangèlica Alemanya anomenat *Deutsche Christen* o "cristians alemanys". Aquests van abraçar molts dels aspectes racials i nacionalistes de la ideologia nazi. Quan els nazis van arribar al poder, aquest grup va procurar crear una "església del Reich" nacional i va propugnar una versió "nazificada" del cristianisme.

Com a oposició, va sorgir la *Bekennende Kirche*, la "Església Confessant". El seu document fundacional, la Professió de Fe de Barmen, declarava que l'Església devia fidelitat a Déu i a les escriptures, no a un Führer terrenal. Tant l'Església Confessant com els "cristians alemanys" van seguir formant part de l'Església Evangèlica Alemanya, i el

resultat va ser una *Kirchenkampf*, o "lluita religiosa" dins el protestantisme alemany: un debat i una lluita constants pel control entre els que buscaven una Església "nazificada", els que s'hi oposaven i els denominats líders eclesiàstics "neutrals" la prioritat dels quals era evitar el cisma religiós i qualsevol tipus de conflicte amb l'estat nazi.

Van existir però mostres individuals de rebuig al règim nazi i fins i tot d'ajuda als Jueus. És el cas del teòleg Dietrich Bonhoeffer, executat per participar en la conspiració per enderrocar el règim nazi, o del pastor Martin Niemöller, que va passar set anys en camps de concentració a causa de les seves crítiques contra Hitler. A França, al poble de Le Chambon-Sur-Lignon, encoratjats pel seu sacerdot, els vilatans van salvar i van protegir uns 3000 jueus. I a Escandinàvia les esglésies protestants es varen mostrar fortes en la seva oposició als nazis. Malgrat aquests exemples, la *Kirchenkampf* protestant va ser principalment un assumpte intern de l'Església, no una lluita contra el nacionalsocialisme.

4.4.2.2 L'Església catòlica

L'Església Catòlica a Alemanya no es va dividir entre faccions ideològiques diferents tan dràsticament com l'Església Protestant, i mai va patir una *Kirchenkampf* interna entre aquestes parts. Des d'un principi, els líders catòlics van ser més recelosos del nacionalsocialisme que els protestants. El nacionalisme no estava tan profundament arrelat a l'Església Catòlica alemanya, i l'anticatolicisme exacerbada de figures com ara Alfred Rosenberg, un destacat ideòleg durant l'ascens nazi al poder, va plantejar un problema entre els líders catòlics d'Alemanya i el Vaticà. A més, el Partit Centre Catòlic havia estat un aliat clau del govern de la coalició a la República de Weimar durant la dècada de 1920 i estava alineat tant amb els socialdemòcrates com amb el Partit Demòcrata alemany d'esquerres, enfrontant-lo políticament tant contra els partits de dretes com contra els nazis.

De fet, abans de 1933, alguns bisbes van prohibir als catòlics de les seves diòcesis que s'afiliessin al partit nazi. Aquesta prohibició va quedar sense efecte després del discurs

de Hitler del 23 de maig de 1933 davant el Reichstag, en el qual descrivia el Cristianisme com el "fonament" dels valors alemanys.

Tot i així, els líders i clergues de l'Església van tenir diverses opinions sobre el nacionalsocialisme. Alguns líders catòlics van donar la benvinguda a la crida de Hitler a "superar l'esperit no germànic" i temien que "el comunisme ateu" fos més una amenaça per a l'Església catòlica que els propis nazis. Uns altres s'hi van oposar obertament. Aquesta situació va motivar que els funcionaris del Vaticà negociessin amb Hitler la possibilitat d'un acord: l'Església es comprometria a abstenir-se de l'activitat política a Alemanya a canvi de la promesa del Reich de no perseguir l'Església Catòlica i els seus membres. L'Estat va garantir el dret al lliure culte, a circular les cartes pastorals, i a mantenir escoles i propietats catòliques.

Tot i aquest acord, l'Església Catòlica fou objecte de persecució, fet que va propiciar que Pius XI adoptés una postura antiracista, expressada en l'encíclica del 14 de març de 1937, *Mit brennender Sorge*. Dies més tard però es va publicar un nou document, *Divini Redemptoris*, contra el comunisme ateu, considerant el comunisme com el pitjor enemic de la humanitat. Des d'aquell moment l'Església va marcar un clar front contra racisme i comunisme tot i que finalment es va decantar més per l'anticomunisme. Pel que fa a la seva relació amb els jueus, tot i que el Papa es va manifestar en algunes ocasions contra l'antisemitisme no va escriure mai una encíclica, però sí un esborrany. Quan Pius XII va ocupar el seu lloc el 1939 va haver de prendre una decisió transcendental sobre el que calia fer amb aquest esborrany, ja que faria que l'Església, finalment i en públic, defensés els jueus assetjats, condemnant explícitament l'antisemitisme nazi i sol·licitant que cessés la persecució a la qual els sotmetien els alemanys.

El fet que un segon pontífex comencés el seu papat enterrant en el silenci dels arxius aquest document en defensa dels jueus, que ara es coneix amb el nom de Encíclica Oculta, i que, durant més de 50 anys després de la guerra, el Vaticà intentés encobrir l'acte de prohibició d'aquest document, així com la seva pròpia existència, diu molt sobre aquest pontífex i sobre les simulacions que van envoltar la seva relació i la de l'Església amb l'Holocaust.

Això ha provocat que el rol que va jugar el papa Pius XII com a representant de l'Església Catòlica durant el període de la Segona Guerra Mundial i l'Holocaust hagi estat objecte de nombroses investigacions i discussions que encara perduren avui. Alguns assenyalen l'absència d'una postura pública contra els crims del nazisme, així com una clara diferència entre les polítiques de Pius XI i ell; d'altres han cregut que el complex context de la guerra i l'amenaça a que foren subjectes els catòlics per part del Nazisme expliquen la seva postura. Altres investigacions han tractat el tema a nivell nacional, posant l'èmfasi en l'actitud de les Esglésies en molts dels països europeus⁴⁴⁹.

Pacelli, doncs, no va ser un admirador de Hitler, però sí de la seva pàtria Alemanya, amb la qual es va identificar durant la seva guerra d'extermini contra la Unió Soviètica, perquè considerava que l'enemic mortal de l'Església era el bolxevisme. No va denunciar obertament l'antisemitisme nazi com a tal, tot i que va condemnar el racisme nazi en termes més generals. Tampoc es va referir explícitament a la Solució Final, tot i que va ser un dels primers líders europeus que va rebre informació completa del que estava succeint. El 16 d'octubre de 1943, més de 1.200 jueus van ser arrestats per forces alemanyes al barri jueu de Roma, als peus del turó del Vaticà. Al cap d'una setmana, més d'un miler dels detinguts havien estat traslladats a Auschwitz i assassinats. Els crítics del silenci de Pius XII han assenyalat que aquest esdeveniment és emblemàtic del seu fracàs; els seus defensors, per altra banda, insisteixen que si no hagués estat per la intervenció urgent del Papa (va enviar el seu secretari d'Estat, el cardenal Luigi Maglione, a protestar contra l'ambaixador alemany al Vaticà, Ernst von Weizäcker, i un bisbe alemany resident a Roma va transmetre la preocupació del Papa a les autoritats militars alemanyes), el nombre de jueus deportats hagués estat molt més elevat. De fet, el Vaticà va oferir refugi a centenars de fugitius jueus, dins de la Ciutat del Vaticà i en altres institucions de l'Església sota el control del Vaticà. Cornwell J (1999)⁴⁵⁰, però, després d'una anàlisi acurada de la documentació conclou que els defensors papals exageren la importància de les mesures preses en nom dels jueus. Altres estudiosos, especialment Morley J

⁴⁴⁹ Goldhagen, DJ (2002). La iglesia católica y el Holocausto. Una deuda pendiente.pp. 47-50

⁴⁵⁰ Cornwell J (1999). Hitler's Pope.

(1980)⁴⁵¹, afirma que caracteritzar l'acció del Vaticà en aquesta ocasió com a "protesta" sembla dubtós. Ni Pacelli ni el seu secretari d'Estat van protestar obertament contra les batudes del 16 d'octubre: "El seu fracàs per parlar o actuar", escriu Cornwell, "va sorprendre fins i tot els líders alemanys de la ciutat".

Per altra banda, però, Pius XII, va participar activament, a principis del seu pontificat, en un complot per enderrocar el dictador alemany. Des de finals de 1939 fins a març de 1940, Pius XII va servir com a canal de comunicació entre un grup de militars anti-nazis alemanys, liderats pel general Ludwig Beck i el govern britànic, representat pel ministre de la Gran Bretanya al Vaticà, Francis d'Arcy Osborne. Els alemanys van estar disposats a portar a terme un cop d'Estat i acabar amb la guerra, però només si tenien garanties de Londres que es respectaria el Pacte de Munic. Fos com fos, els britànics finalment no van accedir-hi.

Cornwell suggereix que la particular indiferència de Pius XII pel destí dels jueus (aparentment mai va utilitzar la paraula "jueu" en cap dels seus pronunciaments sobre la guerra ni la paraula "antisemitisme") estava relacionada amb la seva actitud cap al poble jueu. Però un factor encara més important fins i tot que l'antisemitisme va ser la seva determinació de posar per damunt de tot, l'acumulació i la defensa del poder papal per sobre del destí dels jueus, i inclús de l'Església catòlica en altres llocs d'Europa⁴⁵².

Els grans fracassos dels catòlics romans, però, no foren en la seva acció, sinó en la inacció. Amb massa freqüència, el clergat i els laics catòlics es van mantenir en silenci mentre els jueus van ser perseguits i assassinats. El cas d'Edith Stein és instructiu. Mostrant el que els catòlics podien -i haurien- hagut de fer, els esdeveniments que van conduir a la mort de Stein ofereixen l'oportunitat d'examinar la complicitat catòlica en l'Holocaust, en lloc d'ocultar-la com han fet els crítics. El 1942, mentre Stein estava refugiada a Holanda, els nazis van fer una oferta als bisbes catòlics holandesos. Si els bisbes no parlaven contra la deportació dels jueus d'Holanda, els nazis salvarien els jueus

⁴⁵¹ Morley J (1980). Vatican Diplomacy and the Jews during the Holocaust, 1939-1943.

⁴⁵² How did organisations respond? The Holocaust explained. <https://www.theholocaustexplained.org/responses-1933-1945/what-did-individuals-do/how-did-protestant-churches-respond/>

que s'havien convertit al catolicisme. Els bisbes es van negar i, en canvi, van emetre una carta denunciant les deportacions i altres accions nazis contra els jueus. Els nazis al seu torn van arrestar Stein i altres conversos jueus i els van enviar als camps de concentració⁴⁵³.

Un altre aspecte per poder valorar el paper de l'Església catòlica durant l'Holocaust i no només l'actuació del Papa i la del Vaticà, seria a través d'analitzar el rol de cada una de les Esglésies nacionals. Hi ha per exemple el cas de Marsella amb el pare Marie Benoit, el qual va conduir a cents de jueus a llocs segurs, amb freqüència a Suïssa o Espanya o el cas de l'Arquebisbe de Tolosa, monsenyor Jules Saliège qui va condemnar l'antisemitisme des del moment que Hitler esdevé canceller. El 23 d'agost de 1942 ordena la lectura en totes les parròquies de la seva diòcesi d'una carta pastoral titulada: "*Et clamor Jerusalem ascendit*", una clara denúncia a la situació dels jueus i un clam a ajudar-los. Ell mateix juntament amb monsenyor Bruno de Solages van protegir a molts jueus, oferint certificats falsos de bateig, ajudant-los a escapar cap a Espanya. Fou detingut per la Gestapo el 9 de juny de 1944 però degut al seu estat de salut no el van empresonar⁴⁵⁴. Per altra banda, però, existeixen casos de col·laboració total en l'extermini, com fou per exemple, Eslovàquia, on un sacerdot catòlic, Jozef Tiso, era el Cap del Govern.

Resumint, en ambdues Esglésies alemanyes va haver-hi membres, inclosos clergues i destacats teòlegs, que obertament van donar suport al règim nazi. Amb el temps però es van desenvolupar sentiments antinazis tant en els cercles protestants com en els catòlics a mesura que el règim nazi exercia cada vegada més pressió sobre ells. L'estratègia general dels líders protestants i catòlics d'Alemanya va ser la precaució pel que fa a la protesta i la transigència amb l'estat nazi en la mesura del possible. En totes dues Esglésies hi va haver crítiques internes sobre la ideologia discriminatòria nazi i les nocions de "arianisme", i van sorgir moviments en les dues Esglésies per defensar els seus membres considerats "no aris" per les lleis racials nazis (per exemple, els jueus

⁴⁵³ An agreement with the Catholic Church. <https://www.facinghistory.org/holocaust-and-human-behavior/chapter-5/agreement-catholic-church>

⁴⁵⁴ Goldhagen, DJ (2002), pp. 123

conversos). No obstant això, durant tot aquest període, gairebé no hi va haver oposició pública a l'antisemitisme ni voluntat per part dels líders eclesiàstics d'oposar-se públicament al règim contra els assumptes d'antisemitisme i la violència oficialment avalada contra els jueus. Va haver-hi catòlics i protestants que individualment van alçar la veu a favor dels jueus, i petits grups dins de les dues Esglésies que es van involucrar en activitats de rescat i resistència. Després de 1945, el silenci dels líders eclesiàstics i la complicitat generalitzada dels "cristians comuns" van obligar els líders de les dues Esglésies a abordar els problemes de culpabilitat i complicitat durant l'Holocaust-un procés que continua a nivell internacional fins avui⁴⁵⁵.

4.4.2.2 *L'Església Catòlica a Espanya*

L'Església Catòlica a Espanya no va acceptar els canvis imposats per la legislació republicana, que va separar l'Església de l'Estat dins d'un clima anticlerical extrem i es va aliar majoritàriament durant la Guerra Civil amb les forces antirepublicanes⁴⁵⁶. La gran majoria de bisbes, sacerdots i institucions de tot el país sentien que la República atemptava contra l'essència del catolicisme i per això va col·laborar contra els seus opositors, a excepció dels sacerdots bascos per motius polítics en les seves exigències nacionalistes. El catolicisme, però va veure en el règim de Franco una garantia de la defensa de l'Església dins de la societat.

Per altra banda, el rol de l'Església catòlica dins del Falangisme fou essencial, era part integral dels seus fonaments doctrinals, el que no passava pas en el feixisme italià. La jerarquia eclesiàstica espanyola desconfiava, igual que el Papa, en que aquest posés per davant l'Estat i la Nació. Mentre que l'actitud de l'Església en la Falange era de recolzament i simpatia, considerant-la la seva aliada política. Aquest aspecte però es posarà en dubte en el moment en que l'Espanya de Franco va començar a signar acords de cooperació cultural i econòmica amb Alemanya.

⁴⁵⁵ The German churches and the Nazi State.

<https://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10005206>

⁴⁵⁶ Piñol JM (1993). El Nacionalcatolicisme a Catalunya i la Resistència. 1926-1966

De totes maneres, entre els capellans no hi havia massa problemes per aquest tema. En una reunió el novembre de 1940 d'Acción Católica Española (ACE) a Saragossa, el seu president, Antonio Garcia Pablos, va dir que calia fer una doble tasca: atraure al poble a l'Església a través de l'ACE i atraure al poble al règim a través de la Falange.

El que si preocupava especialment a l'Església era la ideologia del nacionalsocialisme en la seva vessant racista. Tot i que el clergat espanyol no criticava el règim nazi sí que criticaven la seva ideologia. L'eugenèsia fou prohibida per l'Església per raons religioses, ja que Déu exigeix respectar l'home i els seus drets naturals, des del punt de vista moral. Tampoc aprovava la divisió de la humanitat en races diferents. I evidentment tampoc estava a favor de l'eutanàsia, ja que entrava en contradicció amb la doctrina cristiana⁴⁵⁷.

Per altra banda, un bon nombre de membres de la Joventut de la ACE van anar a la *División Azul* destacant que ho feien per motius essencialment religiosos: *"Tirad, pero tirad sin odio... Yo quiero que nos conozcan, que sepan que somos cruzados, que no queremos matar sus cuerpos, sino dar vida a sus almas, conquistar sus almas para el cielo y por ello iré con el signo de la Cruz sobre un lienzo, para que al no entender mis palabras, entiendan mis deseos de redención"*⁴⁵⁸.

Aquestes paraules són una bona mostra del caràcter de creuada que va suposar per a molts la lluita contra els soviètics i per extensió contra el comunisme, els maçons i els jueus.

En paraules de Manuel Aparici, president de la Joventut de l'ACE: *"La Cruz, aunque la guerra no sea de Cruzada, es lo que te lleva al campo de batalla. Es una guerra política justa que trata de reducir a la impotencia al monstruo del Estado comunista, enemigo de la Civilización europea, de la civilización occidental, que en tanto es civilización en cuanto es cristiana"*⁴⁵⁹.

⁴⁵⁷ Ben-Dror G (2003). La Iglesia católica ante el Holocausto. España y America Latina 1933-1945. pp19-50

⁴⁵⁸ Article a la Revista Signo n. 79, 19 de juliol de 1941 a Ben-Dror G (2003) p. 51

⁴⁵⁹ Ben-Dror G (2003). pp. 52

Segons Lazo A (1995), les revistes catòliques de major nivell intel·lectual com *Ecclesia*, *d'Acción Católica* i *Razón y fe*, tenien recels respecte al paganisme racista dels Nazis, tot i que després dels grans triomfs de 1940 i 1941 van acceptar el "Nou Ordre" europeu, insistint, però en què Espanya havia de contribuir a que fos cristià. El seu refús a l'antisemitisme racista presentava l'expulsió de 1492 com a model ideal del tracte que s'ha de donar als jueus per part de la cristiandat. Des del seu punt de vista, Espanya va resoldre el problema jueu per mitja de l'expulsió. El 20 de febrer de 1943, *Ecclesia* publicava: *... y en ello adelantábamos en muchos siglos y con evidente cordura y sensibilidad a las medidas profilácticas que hoy han tomado tantas naciones para librarse del elemento judaico, fermento tantas veces de descomposición nacional, del cual España se salvó efectivamente para siempre merced al referido decreto*"⁴⁶⁰.

Deixaven clar que el context era sempre religiós i no racista, pel que l'expulsió basada en el racisme era inacceptable, però la basada en la religió era vàlida i cristiana. Per tant, existia un antisemitisme religiós.

Però el 1942, tornaven els recels i els bisbes de Burgos i Calahorra, en les seves cartes pastorals van donar mostres d'oposició envers la ideologia nazi i la filosofia racista. I més endavant amb les derrotes de l'Eix, la premsa catòlica es va desmarcar totalment del feixisme totalitari en nom del tradicionalisme cristià, això sí, seguia recolzant la lluita contra el comunisme. Els falangistes, de la mà d'Arrese tot i que amb més dificultat van anar canviant cap a una definició més espiritualista, catòlica i no totalitària⁴⁶¹.

El periodisme catòlic no només no va condemnar l'antisemitisme després del començament de la segona guerra mundial, sinó que va justificar i elogiar la creació d'organitzacions nacionalistes feixistes i antisemites a Europa, com la Guardia de Ferro a Romania ja que el seu líder sempre va fer èmfasi en els seus catolicisme, fet que el legitimava a ulls dels catòlics espanyols. Segons els joves d'ACE, la Guàrdia de Ferro fou creada per a lluitar contra la corrupta corrent de la immigració jueva. Una altra de les

⁴⁶⁰ Ibídem pp. 106

⁴⁶¹ Alvarez Chillida G. (2002).pp. 389-390

acusacions contra els jueus fou sobre la seva influència a la indústria cinematogràfica nord-americana, i la por a que aquests es fessin amos dels mitjans de comunicació.

A més a més, els membres de *l'Acción Católica española*, parafrasejant a Julio Meinvielle, sostenien que el procés històric no és sinó una lluita entre el paganisme, el judaisme i el cristianisme, era una lluita apocalíptica que continua fins als nostres dies. El judaisme i les seves inclinacions anticristianes apareixen en el caos i en el comunisme, el paganisme es manifesta a Alemanya i els països cristians estan representats per Portugal i Espanya. Segons Meinvielle, al final la Creu triomfarà sobre la creu gamada, però abans d'aquest desenllaç, les nacions paganes derrotaran al comunisme, i després canviaran de pell i seran transformades pel cristianisme⁴⁶².

Diferent fou el cas dels jesuïtes. La seva revista *Razón y Fe* fou una de les publicacions amb major nivell intel·lectual del moment, i la seva posició clarament antiracista, antiliberal, antiparlamentària i anticomunista. Un dels seus trets més destacats era la seva posició antiracista i antinazi, que resultava molt notable en el marc del catolicisme espanyol. Inclús va haver-hi un intent de defensar els jueus en un article publicat per E. Fernández Almuzara, a mitjans de 1939, fent una crítica del llibre *El jueu internacional* de Henry Ford, deixant clar que els jueus no poden ser els responsables de tots els mals del món. Deia textualment: *“Por perversa que juzguemos a la raza judía no iremos hasta afirmar que es esencialmente mala. Hay, sin duda, judíos malos, y hasta si se quiere, concedamos que sean los más numerosos. Pero mientras haya alguno, o algunos, que sean Buenos, será injusto condenarlos a todos por igual y medirlos con el mismo rasero”*.

En aquesta publicació de nou, es recorria a l'exemple dels Reis Catòlics, el jueu convers per tant, no podia ser un mal home. L'autor sostenia que aquests no van alimentar odi de casta cap als jueus i que va haver-hi aleshores, i després, molts israelites que van aconseguir llocs prominents tant en l'exèrcit, com en les lletres, com en la política, gràcies a que havien estat assimilats per Espanya.

⁴⁶² Ben-Dror G (2003). pp. 96-98

Fernández Almuzara, seguirà en la seva crítica al llibre de Ford quan aquest inclús acusa els Jesuïtes d'estar al servei dels Jueus: *“La habilidad de los judíos es, sin duda, muy grande para introducirse en los círculos políticos y, valiéndose de aventureros, espías y secretos agentes, manejar la diplomàcia a su antojo... Tal vez la masonería es un disfraz del judaismo. Pero que la Compañia de Jesús sea una potencia subterrània al Servicio de la sinagoga, no se puede creer”*.

Tot i així, l'argument final que donava el portava a l'antisemitisme racial, ja que argumentava que un dels impediments per ser jesuïta és justament la manca de la *“limpieza de sangre”*.

Tot i el seu antiracisme, la revista, adoptava cert to de superioritat dels espanyols quan es referien, per exemple, als indis americans, a pesar de refutar el racisme reafirmaven la: ... *“doctrina de igualdad substancial”* entre tots els homes, argumentant que *“precisamente porque su inferioridad civil, cultural, racial i religiosa saltaba a los ojos...”* els espanyols els van ajudar, a diferència del que passava ara, en que es parlava de diferència racial entre les races i es fixaven *“grupos superiores e inferiores”*, traient-los a aquests últims tots els drets fonamentals.

Respecte, concretament a la temàtica del que estava succeint a la població jueva, el fet que Pius XII oficialment no hagués dit res sobre ells, va provocar un buit en els marcs catòlics. Fins el 1941, la temàtica jueva quasi bé no fou tractada⁴⁶³.

Després de la invasió alemanya a Lituània, l'ACE va obtenir informació de fonts lituanes partidàries de l'ocupació, segons les quals els jueus eren els principals membres dels grups comunistes del país i per això la població els odiava, sobre tot perquè després de la invasió alemanya a Polònia havien arribat com a fugitius i Lituània els havia rebut amb afecte. A través d'aquesta relació es difonia a la premsa catòlica que els jueus constituïen el 80% dels membres del partit comunista lituà, que tenien la confiança del partit, el qual no confiava pas en els lituans, i ocupaven els millors càrrecs, en

⁴⁶³ Ibidem pp. 98-101

l'administració pública, en les fàbriques i en els aparells de propaganda. Segons aquests informes 15.000 jueus polonesos s'havien refugiat a Lituània i es van convertir en comunistes actius, raó per la qual "amb justícia se'ls va odiar, i pels lituans "jueu" i "rus" volia dir el mateix".

L'agost de 1941 la branca juvenil de *l'Acción Católica* recordava als seus activistes qui foren els enemics tradicionals del cristianisme: "*En la lucha se han revelado los enemigos: el judaísmo, el paganismo, la herejía, el cisma, la falsa ciencia, la falsa política, la ignorancia y la concupiscencia*".

L'absència del comunisme en aquesta llista no era un descuit: el comunisme possiblement estava inclòs en la menció del judaisme.

Aquesta era la posició oficial en temes de doctrina catòlica respecte el judaisme i de fet tot i el coneixement de la seva destrucció i de l'Holocaust, l'església no es va manifestar sobre el tema fins el Concili Vaticà II⁴⁶⁴.

Cal apuntar, però que no només foren els jueus els perseguits o investigats, també ho foren els protestants⁴⁶⁵.

4.4.2.3. *L'Església Catòlica Espanyola i l'Educació*

En aquesta tesi es pretén veure quina fou la influència que va tenir l'Església, en la seva basant nacionalcatòlica com a transmissora d'ideologia i coneixement i de construcció d'un relat en la seva influència social a través de l'educació. Per això s'ha cregut convenient fer un apartat específic.

Tal com s'ha vist, durant la Guerra Civil tant l'Església com la Falange van intentar mantenir i ampliar les seves àrees d'influència. No obstant això, tant durant la guerra com més tard, l'Església sempre va acceptar el Partit com una institució catòlica, tot i

⁴⁶⁴ *Ibidem* pp. 102-108

⁴⁶⁵ Rother B (2005), pp. 68-69

que no acceptés algunes de les vessants del feixisme. En aquest sentit, els estatuts de *FET de las JONS* contenen significatives referències que afavoreixen l'Església. Aquesta catolicitat sempre va estar present dins de *la Organización Juvenil (OJ)*, i inclús, en un grau molt superior al que va mostrar el *Sindicato Español Universitario (SEU)*, que també depenia de la *Falange*. Els afiliats de l'*OJ* complien amb totes les seves obligacions com a catòlics: assistir a missa o participar en exercicis espirituals. Així, en els seus Manaments, redactats el juny de 1939, començaven proclamant que "*la fe cristiana es el fundamento de mis actos*". A més, el 24 d'octubre de 1939 l'*OJ* va aprovar un exhaustiu "Reglament d'Assistència Religiosa", que va ser substituït per un altre encara més estricte. De fet, les obligacions eren tantes que, irònicament, Ricardo Chueca indica que ni tan sols *la Acción Católica Española* obligava a tant en els seus centres.

Concretament en l'àmbit de l'Educació, l'Església tenia molta més experiència que la *Falange*, que havia estat creada només uns anys abans. Només dos dels vint punts del Partit feien referència a l'educació. En canvi, l'Església venia gestionant des de molts segles enrere un gran nombre de centres educatius, havia desenvolupat una filosofia de l'educació, publicava textos i diaris, impulsava cercles d'estudi, etc. En resum, l'Església disposava d'una posició molt més sòlida que la *Falange* per marcar les directrius educatives del bàndol franquista i, en conseqüència, del Nou Estat. Però un nou element d'importància creixent va entrar en escena, podent semblar fins i tot, que podia variar aquesta situació: la influència de la política juvenil d'Itàlia i Alemanya en aquells dies, en evident ascens en l'escena internacional. Va ser aquesta influència, que es va concretar en contactes en matèria juvenil entre la Junta Tècnica del Govern de Burgos i tots dos règims, la que va provocar una immediata reacció de l'Església centrada en eliminar la influència nazi.

Essencialment, el problema era que l'Església rebutjava que el Partit aspirés a substituir a l'Estat i volgués absorbir institucions socials tan importants com els sindicats, l'associacionisme o l'escola. Malgrat això, la seva oposició va ser discreta, i va partir de la jerarquia eclesiàstica, que assumia que no podia trencar amb el règim, ja que el considerava la millor garantia per als seus interessos. Per tant, l'Església acceptava que compartia el control i el disseny del Nou Estat amb la *Falange* i altres socis, però

reclamava àmplies competències en els esmentats àmbits. De fet, l'Església havia afrontat l'inici de la postguerra molt reforçada. Havia desenvolupat una important funció legitimadora del bàndol franquista durant la guerra, i participava intensament en tot el relacionat amb la censura, el control de l'educació, etc. En conseqüència, en les noves bases de l'*Acción Católica* es traçava una voluntat de reconquesta. En el camp juvenil, aquests esforços es van traduir en una afiliació que, a finals de 1941, es xifrava en cent mil joves i cent mil noies a tot Espanya. A més, la tradició catòlica espanyola ofería al règim tot el que necessitava per a consolidar, per mitjà de l'aparell educatiu, la conformació, difusió i interiorització d'una elaboració ideològica que creés una unitat de pensament. Per tot això no és d'estranyar que l'aspecte més substantiu de l'educació, la càrrega ideològica que va acompanyar els continguts de l'ensenyament en totes les assignatures i en tots els nivells del sistema, es mantingués controlada per l'Església, atès que havia d'estar d'acord amb la més pura ortodòxia catòlica.

Per tant, les pressions de l'Església van provocar que el Ministeri d'Educació Nacional limités dràsticament qualsevol intercanvi juvenil amb l'Alemanya nazi, per molt insignificant que fos. L'Església desconfiava d'un Estat dominat per un Partit amb una ideologia intrínsecament anticristiana i que, com s'ha comentat, havia violat constantment el Concordat. En canvi, l'Església no va impedir que aquest ministeri mantingués una relació més fluida amb la Itàlia de Mussolini, on, tot i les friccions, l'Església havia obtingut dels feixistes un reducte de poder autònom, sempre que no qüestionés la legitimitat del feixisme⁴⁶⁶.

Els nombrosos decrets i lleis publicats ja des de 1936, en les regions controlades pels nacionals, van restablir a les escoles l'ensenyament obligatori de la religió catòlica, i l'Església va obtenir el dret a supervisar tot el sistema educatiu. En l'àmbit jurídic la llei de l'1 de març de 1940 contra la maçoneria i el comunisme va decretar la il·legalitat de les seves organitzacions, essent els seus membres jutjats per tribunals especials, facultats per condemnar a penes greus a tots els que pertanyessin a marcs que recolzaven les idees que corrompen la religió, la pàtria i les institucions bàsiques. Per

⁴⁶⁶ Ben-Dror G (2003), pp. 110 - 113

mitjà dels pressuposts estatals, l'Església va aconseguir recuperar-se i erigir la seva pròpia estructura de control social, cultural i moral⁴⁶⁷.

A les escoles s'exaltava l'Espanya Imperial, catòlica i castellana poblada d'herois i sants. Del feixisme se'n parlava poc però en canvi s'ensenyava que els jueus eren els enemics de Crist i d'Espanya, centrant-se sobretot, en l'època medieval dels Reis Catòlics i els crims rituals. Entre els Manuals que s'utilitzaven, hi havia un llibret de lectura escolar: "*Símbolos de España*" que deïa: "*queremos una España dueña de sus destinos... que no esté esclavizada a los Estados capitalistas judaicos*". O bé, el manual de Pemán: "*Historia de España contada con sencillez*" del 1938, on descrivia el caràcter antinacional, anticristià i criminal dels jueus medievals, tot i que aclaria que se'ls va perseguir per motius religiosos. O el Programa oficial d'Història de 1939, on s'obligava a explicar com la República havia entregat Espanya a la conspiració maçònica-judaica internacional, a la Internacional socialista i al Comintern. També era habitual com a tema de lectura escolar, el crim ritual amb Santo Dominiguito de Val, amb il·lustracions impactants on s'explicava com els jueus odiaven als cristians i que els feia molta ràbia que els nens volguessin a la Verge i al Senyor, i per això el van matar⁴⁶⁸.

4.5. Política Exterior

Segons Ros Agudo M (2002), la neutralitat d'Espanya a la segona guerra mundial, independentment de les circumstàncies conjunturals que la van marcar, obeïa a la posició neutralista tradicionalment adoptada com a qüestió de principi pels governs espanyols en els conflictes internacionals ja des de l'època de la Restauració. La principal novetat en la segona guerra mundial fou que Espanya va adoptar la condició de no bel·ligerant. El problema és definir aquest terme, inventat i aplicat per Mussolini el setembre de 1939 per a definir la posició d'Itàlia els primers deu mesos de guerra⁴⁶⁹.

⁴⁶⁷ *Ibidem*, pp. 93

⁴⁶⁸ Alvarez Chillida G. (2002), pp. 392-394

⁴⁶⁹ Ros Agudo M. (2002). pp 17

Serrano Suñer es va referir en diverses ocasions al llarg de la seva etapa a Exteriors a la no-bel·ligerància d'Espanya, afirmant que encara que no participava en la lluita amb les armes, mantenia una bel·ligerància "moral" amb les potències de l'Eix⁴⁷⁰.

Dit això, es poden distingir dos grans períodes referent a la política exterior durant el període que s'estudia: setembre 1939 a octubre de 1943 de col·laboració plena i de l'octubre del 1943 al maig de 1945, de progressiu gir cap a una neutralitat més estricta i amb gestos ocasionals de favor als aliats.

Dins d'aquests dos períodes encara es distingiran sis etapes:

1. Guerra nominal (setembre 1939-abril 1940), Madrid expectant però concedint favors al bàndol alemany.
2. Tentació bel·licista (juny i desembre 1940): domini alemany i del nou ordre euroafricà. L'Estat Espanyol espera aconseguir guanys territorials al Nord d'Àfrica i un lloc de primer ordre com a potència mediterrània. Es declara no-bel·ligerant. Però al veure que no li concediran decideix no entrar a la guerra.
3. Gener-juny 1941 que acaba amb la invasió a Rússia, segueix la secreta benevolència amb l'Eix, desplegament de l'Abwehr i la Gestapo, submarins a Vigo, Ferrol, Las Palmas. Fase d'esperar i veure.
4. Juny 1941-octubre 1943. *División Azul*. Etapa que serà àmpliament desenvolupada en el proper capítol.
5. Octubre 1943-Setembre 1944. Gir cap a una neutralitat de la mà del nou Ministre d'Assumptes Exteriors, Francisco Gómez-Gómez-Jordana Sousa. Ofensives russes a l'est. Desembarcament de Normandia. Pressions econòmiques per part anglo-americana.
6. Setembre 1944 – maig 1945. Neutralitat favorable als aliats i especialment a EUA amb el nou Ministre d'Assumptes exteriors José Félix de Lequerica

Aquestes etapes són argumentades per Rother B (2005), el qual sustenta que l'aproximació ideològica però no la identificació va caracteritzar les relacions d'Espanya amb les potències de l'Eix.

⁴⁷⁰ *Ibidem* pp. 19

Fins octubre de 1940, Espanya havia insistit en que Hitler li donés "llum verda" per entrar a la guerra, mentre que en els dos primers mesos de 1941 fou al revés. El fracàs alemany en la batalla aèria per Anglaterra i les dificultats d'Itàlia per imposar-se tant a Grècia com al nord d'Àfrica van motivar el canvi de postura d'Alemanya. Hitler pretenia encara Gibraltar per vèncer Anglaterra. Per altra banda, respecte a Espanya, la situació econòmica, empitjorada per la mala collita de l'hivern, no li permetia prescindir de cap tipus de col·laboració amb els aliats.

Més tard, els revessos alemanys en el front oriental i els èxits britànics al Mediterrani durant l'hivern del 1941-1942, foren segurament el moment que Franco va descartar de totes totes a entrar a la guerra del costat de l'Eix. Tot i així va seguir recolzant Alemanya a través d'aprovisionament de vaixells de guerra i submarins, permisos d'aterratge d'avions, estacions de vigilància i de meteorologia, a més a més de les exportacions de wolframi.

Amb el desembarcament dels aliats al Nord d'Àfrica el 8 de novembre de 1942, davant de la por que Espanya entrés a la guerra a favor de l'Eix, els aliats, van donar garanties clares que els seus governs (americà i anglès) respectarien la integritat territorial d'Espanya, inclús Gran Bretanya va assegurar que després de la guerra no s'immisciria en els assumptes interns ni recolzaria als seus oponents.

En aquesta situació Franco, va jugar a dues bandes, amb Gómez-Gómez-Jordana pels aliats i amb Arrese, ministre responsable de la Falange, amb l'Eix. Ja en aquest moment Franco va intentar convèncer als aliats que a Europa hi havia dues guerres diferents, una en contra del comunisme que ells recolzaven i l'altre contra occident en la que es mantenien neutrals. Aquest arguments fou cabdal durant la guerra freda i així poder tapar el seu estatus de col·laborador amb l'Eix.

A mesura que van anar avançant la guerra i les derrotes de l'eix, EUA va exigir a Espanya que acabés amb les preferències cap a Alemanya, però no en van fer massa cas, i el gener de 1944, EUA i Gran Bretanya van anunciar el tall de subministraments de petroli

a Espanya. Això va provocar que el govern de Madrid en mesos posteriors acordés una reducció de l'exportació de wolframi, el tancament del consolat alemany a Tànger, la retirada dels últims soldats del front oriental i l'expulsió d'espies alemanys, tot i així, els sectors de l'administració controlats per la Falange no van seguir pas les directius centrals. Però amb la mort inesperada de Gómez-Gómez-Jordana i tot i que el Ministre d'Assumptes exteriors fou Fèlix de Lequerica, clar exponent pro-eix, Franco va passar a ocupar-se estretament de la política exterior. L'estiu de 1944, en el seu despatx ja no figuraven les fotos de Hitler i Mussolini sinó del Papa i de Carmona, president de Portugal. I a l'octubre de 1944, Franco va proposar una aliança amb Churchill contra el bolxevisme. Això va fer que cada vegada més Gran Bretanya es distanciés dels plans de derrocar a Franco un cop acabada la guerra, fet que finalment també va convèncer a EUA⁴⁷¹.

4.5.1. Política exterior front l'Holocaust

Tres foren els grups de jueus la deportació dels quals als centres d'extermini fou sotmesa a retard: els jueus que realitzaven treballs, considerats essencials per l'Alemanya Nazi; els membres de la maquinària administrativa jueva, especialment els dels *Judenrats* i els jueus estrangers, que són els que tenen interès en aquest cas per la seva relació amb l'Estat Espanyol.

Un jueu era considerat súbdit estranger només quan estava protegit per una potència estrangera. Per tant, tots aquells que posseïen la nacionalitat d'un país ocupat eren apàtrides als ulls alemanys i només serien considerats estrangers els dels països enemics, neutrals o aliats d'Alemanya.

Molt abans que comencessin les deportacions, el Ministeri d'Assumptes Exteriors alemany va adoptar la posició que no s'haurien de prendre mesures contra els jueus estrangers sense el seu consentiment. Durant la conferència de Wansee, mantinguda el 20 de gener de 1942, Martin Franz Luther, el representant del Ministeri d'Exteriors, va

⁴⁷¹ Rother B (2005) pp. 86-91.

insistir en que no es deportés a cap jueu estranger sense el vistiplau del seu Ministeri. La seva exigència va protegir als jueus estrangers residents al Reich i als jueus residents a països estrangers. Evidentment, aquest últim grup era molt més important que l'anterior. Hi havia només uns quants mils d'estrangers protegits en el Reich i en els territoris ocupats pel Reich, mentre que hi havia milions de jueus en territoris controlats pels aliats d'Alemanya. Però, aviat es va veure que si un govern estranger es desentenien dels seus ciutadans jueus residents a l'exterior, era més fàcil induir-los a abandonar als jueus que residien en el propi país. Aquests van ser els casos d'Eslovàquia, Croàcia i Romania. Però no pas el cas d'Itàlia i Hongria que es varen negar a abandonar als seus jueus.

Evidentment, el Ministeri d'Assumptes Exteriors no va insistir en la deportació dels jueus residents en països neutrals. De totes maneres, Alemanya havia de quedar *Judenfrei*. Per tant, van presentar als governs neutrals, juntament amb Itàlia i Hongria, l'ultimàtum que, a no ser que retiressin als seus jueus en un temps específic, aquests serien inclosos en les mesures antijueves generals. El 5 de juliol de 1943, Eichmann va recordar al seu homòleg del Ministeri d'Assumptes Exteriors, von Thadden, que les dates màximes de repatriació ja s'havien sobrepassat. Per arribar també a una "solució final" en aquesta matèria, Eichmann va demanar a Thadden que establís un nou termini límit: 3 d'agost de 1943. A continuació, va enumerar els països involucrats: Itàlia, Suïssa, Espanya, Portugal, Dinamarca, Suècia, Finlàndia, Hongria, Romania i Turquia. Von Thadden es va mostrar d'acord amb els seu col·lega Eichmann, però va ampliar el termini fins l'octubre de 1943. Els turcs van demanar un nou aplaçament i aquest es va ampliar fins el 31 de desembre de 1943.

Quina fou doncs la resposta de l'Estat Espanyol a aquesta situació i a aquest grup de jueus considerats espanyols?

D'entrada, Espanya no s'involucrarà quan als seus súbdits en països de l'òrbita nazi o envaïts per ells se'ls hi apliquen les mesures racistes. Només intervindran per motius

econòmics, en les arianitzacions de les empreses i comerços, demanant que el benefici de les expropiacions sigui administrada per representants espanyols⁴⁷².

Per altra banda va intentar que aquests jueus emigressin a tercers països com per exemple a Turquia, però va fracassar. Davant el fet que si no es feia res el destí d'aquests seria tràgic, la política franquista va decidir prendre algunes mesures. Per Rother B (2014), hi ha diversos motius. El primer era que la defensa de la sobirania nacional prohibia autoritzar que un país estranger assassinés a ciutadans espanyols. Un altre fou per raons diplomàtiques, ja que l'opinió pública especialment als EUA era força hostil amb el posicionament franquista i no calia empitjorar-ho. El problema era trobar una via que poguessin acceptar alguns dels antisemites del règim. La solució fou prohibir que aquests jueus, tot i ser ciutadans espanyols es quedessin a Espanya. Per tant, només podien quedar-s'hi just pel temps que caldria per fer tots els tràmits, amb la responsabilitat absoluta de les organitzacions d'ajuda per poder sortir del país cap a un tercer, el que va ser summament difícil provocant inclús la frenada de les repatriacions el 17 d'agost de 1943. Per altra banda, només s'acceptaria la repatriació de grups i un cop el primer grup hagués sortit podria entrar el següent i així successivament. Per altra banda també calia assegurar-se de que realment tenien la nacionalitat espanyola, és a dir, aquells sefardites que havien obtingut la nacionalitat abans de finals de 1930 i que estaven registrats als consolats. Aquestes mesures, en qualsevol cas van venir de la part espanyola i mai van ser requeriment de la part alemanya. Probablement un altre motiu per aquesta acceptació fou la previsió feta per Gómez-Gómez-Jordana de que eren només seixanta o setanta famílies i que no es quedarien més de dues setmanes. La realitat fou una altra⁴⁷³.

4000 foren els espanyols sefardites que van demanar la repatriació, la meitat estaven a França, però només entre 700 i 800 seran admesos. Només s'acollirà a aquells que estiguin inscrits en el Registre Nacional i registre de matrimoni i naixement i els casos es miraran de manera individual. En una comunicació del ministre d'exteriors Francisco

⁴⁷² Lisboa JA (2015) pp 42

⁴⁷³ Rother B (2014). España y el Holocausto. Los judíos españoles atrapados en Europa. Actas Jornadas 17 y 18 de marzo de 2014. Proyecto Perseguidos i Salvats.

Gómez-Gómez-Jordana a Carlos Asensio, ministre de l'exèrcit dirà textualment: *“Estimo yo que no puede desconocerse la realidad de que estos sefarditas no son verdaderamente españoles y además de que en muchos casos es discutible que posean nuestra nacionalidad, incluso cuando la tienen esto es una pura ficción política, pues es sabido que hace 450 años que fueron expulsados de nuestro territorio, con el cual no tienen contacto espiritual de ninguna clase, habiéndoseles concedido la nacionalidad en algunos casos contados principalmente al objeto de nuestra expansión comercial y cultural en Levante”*⁴⁷⁴.

Per altra banda, el govern era totalment conscient de què els podia passar als jueus i de la seva imatge internacional. Com exemple la carta que escriu el diplomàtic Federico Oliván el 22 de juliol de 1943 des de l'Ambaixada a Alemanya: *“Si España, por razones que a nadie pueden escapar, se niega a recibir esta parte de su colonia en el extranjero a pesar de que goza de nacionalidad española y de que ha cumplido estrictamente con cuantas formalidades le ha impuesto nuestra legislación, la condena automáticamente a la muerte. Pues esta es la triste realidad y lo que no hay que tratar de disimularse [...]. Mal profeta será, si no llega el día en que se nos critique acertadamente el que, sabiendo lo que iba a ocurrir, nos hayamos lavado las manos como Pilatos y abandonando a su triste suerte a estos, al fin y al cabo, compatriotas, sin siquiera elevar la más mínima protesta y sin hacer nada por salvarlos”*^{475 476}.

Diversos Documents corroboren aquestes dades:

En un document amb data del 19 de novembre de 1941, escrit des d'una oficina de Paris d'un organisme alemany (no es pot veure bé), dirigit a l'Oficina Central de Seguretat del Reich a Berlin, deia: Els jueus del territori del Reich són detinguts a la frontera espanyola per no tenir els visats d'entrada a un país estranger tot i tenir visats de sortida d'Alemanya. Per això, es veuen impeditos de passar per Espanya i Portugal. Com que els

⁴⁷⁴ Ibidem pp. 43 - 44

⁴⁷⁵ Ibidem pp.45-46

⁴⁷⁶ Accession Number: 2000.171 | RG Number: RG-36.001M. Arxius de l'USHMM Washington.

jueus no poden quedar-se a la zona costanera ocupada, he ordenat la seva internació. En el futur, us demano que atureu aquests transports⁴⁷⁷.

Un altre, amb data del 19 de febrer de 1943, l'Ambaixada Espanyola a Berlin, comunica al Ministeri d'Assumptes Exteriors a Espanya, que els sefardites espanyols residents a França, Bèlgica i els Països Baixos, no tenen autorització per a venir a Espanya i aquells que vulguin sortir d'aquests territoris no podran anar a instal·lar-se a l'Estat Espanyol. Per això suggereix que donat que la majoria provenen de Constantinoble, Esmirna, Salònica, etc. convindria que tornessin al seu punt d'origen i els que no ho poguessin fer, només podrien anar a Espanya en trànsit sempre que tinguessin un visat a un altre destí, com podria ser Amèrica. Informa també que per aquest motiu, està gestionant amb les autoritats alemanyes que puguin anar a Turquia. Per altra banda, també està gestionant que els bens dels que surtin quedin administrats pels Còsols o representants d'Espanya o persones a qui ells deleguin ja que es tracta de bens que formen part del patrimoni nacional⁴⁷⁸.

Finalment, una carta amb data del 9 de març de 1943, l'ambaixador d'Espanya a Washington, escriu al Subsecretari d'Assumptes Exteriors, el Sr. José Pan de Soraluze, traduint-li una carta que acaba de rebre del Rabí Maurice Perlzweig on demana dues qüestions, una referent a la possibilitat de poder enviar paquets d'aliments pels refugiats jueus a Espanya i la possibilitat d'enviar un delegat de les Organitzacions jueves per tal de poder-ho gestionar; i l'altra petició demana ajuda d'Espanya per tal que Alemanya permeti que nens jueus pugin sortir dels territoris ocupats ja que varies nacions com Argentina, Suïssa, Anglaterra i els EUA estan disposades a rebre'ls. En la carta, remarca que considera que si s'aconseguis podria der d'un gran efecte propagandístic tenint en compte a més que no faria canviar en res la política espanyola en relació als jueus, ja que aquests nens no es quedarien a Espanya sinó que només caldria facilitar-los el pas cap a altres països⁴⁷⁹. No s'ha pogut trobar referències que aquesta acció es dugués a terme.

⁴⁷⁷ Record Group TR.3. Eichmann Trial. N : 713. Yad Vashem Archives

⁴⁷⁸ Idem

⁴⁷⁹ Ibidem

4.5.1.1.França

Durant el període d'entreguerres, França va ser un dels països més liberals en acollir immigrants jueus, molts d'ells d'Europa oriental. Després de la Primera Guerra Mundial, milers de jueus van veure a França com una terra europea d'igualtat i oportunitats i van ajudar a convertir la seva capital, París, en un pròsper centre de la vida cultural jueva.

Tanmateix, durant la dècada de 1930, degut a la important afluència de refugiats que fugien de l'Alemanya nazi i de la Guerra Civil espanyola, els líders de la Tercera República Francesa (1870-1940) van començar a avaluar aquesta política de "portes obertes". El 1939, les autoritats franceses havien imposat estrictes limitacions a la immigració i establien diversos camps d'internament i detenció per a refugiats.

A l'estiu de 1940, quan va haver l'atac alemany, hi havia aproximadament 350 000 jueus a França. Menys de la meitat eren ciutadans francesos. Setanta-cinc mil jueus residents no tenien la nacionalitat francesa. El 22 de juny de 1940, França va signar un armistici amb Alemanya que va entrar en vigor el 25 de juny de 1940.

L'exèrcit alemany va ocupar el nord i l'oest de França i va administrar aquesta zona juntament amb la Bèlgica ocupada sota el comandament d'un "comandant militar" (*Militärbefehlshaber*).

Fins al novembre de 1942, el sud i l'est de França van quedar lliures. Un govern francès de col·laboració, amb seu a la ciutat de Vichy, a l'Auvergne, va governar la França desocupada. Al juliol de 1940, l'Assemblea Nacional francesa va votar per suspendre la constitució de la Tercera República i va col·locar el nou "règim de Vichy" sota el lideratge del mariscal Henri Philippe Pétain, heroi francès de la batalla de Verdun en la Primera Guerra Mundial. Pierre Laval, un antic polític socialista que va conrear bones relacions amb Otto Abetz (representant de l'Oficina d'Afers Exteriors alemany a París), va exercir com a cap en funcions del govern durant la major part del període d'ocupació alemanya. En teoria, les mesures del govern de Vichy es van aplicar a tota França. No obstant això, només en la França lliure podria el nou govern governar de manera autònoma.

Oficialment neutral, la França de Vichy va col·laborar estretament amb Alemanya. Sota Petain i Laval, el govern de Vichy va seguir una agenda nacionalista i "revolucionària pre-francesa", substituint els ideals de "llibertat, igualtat i fraternitat" amb "treball, família i país" .

A la tardor de 1940, Vichy va promulgar la legislació antisemita. L'anomenat "Estatut des Juifs", aprovat en dues seccions a l'octubre de 1940 i juny de 1941, exclouïa als jueus de la vida pública, regulava el seu acomiadament de càrrecs a la funció pública i militar i els prohibia poder treballar en la indústria, el comerç i les professions liberals. Al març de 1941, el govern de Vichy va crear una agència central, el Comissariat General per a Assumptes Jueus (Comissariat Général aux Questions Juives), per coordinar la legislació i la política antijueva. Ansiosos per assegurar que els béns materials i els béns confiscats de la població jueva no caiguessin en mans alemanyes, el govern de Laval, al juliol de 1941, va instituir un extens programa de "arianització", apropant propietats jueves per a l'estat francès. L'arianització va deixar la majoria dels jueus a França com a indigents, afectant particularment a jueus estrangers. Les autoritats franceses van internar milers de jueus sota condicions deplorables en camps de detenció administrats per França - Gurs, Saint-Cyprien, Rivesaltes, Le Vernet i Les Milles. Després de la Conferència de Wannsee del 20 de gener de 1942, les autoritats alemanyes es van preparar per la deportació de jueus de França i d'altres països d'Europa occidental. El nomenament d'Oberg al març de 1942 va accelerar el procés: un transport inicial de més de 1.000 jueus va sortir de Compiègne cap a Auschwitz el 27 de març de 1942. El 29 de maig de 1942, les autoritats alemanyes van emetre un decret que va entrar en vigor el 7 de juny pel que els jueus de la França ocupada havien de portar l'estrella groga.

Després d'aconseguir l'acord del govern de Vichy, els oficials alemanys i la policia francesa van dur a terme batudes de jueus a les dues zones durant tot l'estiu de 1942. Sota la direcció de Rene Bousquet, secretari general de la policia de Vichy, la policia francesa va arrestar 13.000 jueus a París els dies 16 i 17 de juliol de 1942, fent-los passar uns quants dies sota condicions espantoses al Velòdrom d'hivern. A la tardor de 1942, uns 42 000 jueus havien passat pel camp de trànsit de Drancy als afores de París. Gairebé un terç d'aquests individus provenien de la França desocupada. Un percentatge

significatiu d'aquestes víctimes eren jueus estrangers o apàtrides, sacrificats pel govern de Vichy en un intent inútil de salvar a la població jueva de França.

Les deportacions dels jueus de França a l'estiu i la tardor de 1942 van impulsar una important protesta dins de l'Església catòlica, fonamental del règim de Petain i de la població general. La naturalesa brutal de les batudes i l'empresonament al Velòdrom d'Hivern, van provocar la ira pública. La decisió inicial de separar els fills de les seves famílies durant el procés de deportació va ser especialment provocador⁴⁸⁰.

Quan la pressió alemanya es va intensificar el 1942, el govern de Vichy es va retirar a la segona línia de defensa. Va abandonar els jueus estrangers i immigrants, i es va esforçar per protegir els autòctons. En certa mesura, aquesta estratègia va tenir èxit. Al cedir una porció, la major part de la totalitat es va salvar. Tot i així, el govern de Vichy fou capaç d'establir els fonaments del procés de destrucció en moltes pàgines de lleis i normatives antijueves, i a vegades va adoptar iniciatives més dràstiques del que la coerció alemanya podria haver exigít. Cap país d'Europa va plantejar tals complexitats en l'aplicació de les mesures antijueves como França. La legislació francesa de Vichy s'aplicava tant en el territori ocupat com en el no ocupat, mentre que el règim alemany es limitava a l'àrea ocupada. El 1942, la línia de demarcació va caure, i les mesures franceses i alemanyes van entrar igualment en vigor a tota França⁴⁸¹.

El principal destí dels deportats jueus fou Auschwitz, amb 69.000, però també van haver deportacions a Lublin/Majdanek, 2.000; Sobibor, també 2.000; Kaunas, 1.000 i Buchenwald i Bergen-Belsen alguns centenars cada un. Van sobreviure a la deportació menys de 3.000 persones. A més a més no s'han d'oblidar els més de 3.000 jueus que varen morir a França. D'aquests, aproximadament 2.500 van morir en camps d'internament, principalment al de Gurs, amb més de 1.000 vides. Altres 1.000 jueus foren afusellats, alguns com a ostatges, com fou el cas de Marianne Cohn, detallat anteriorment.

⁴⁸⁰ United States Holocaust Memorial Museum. "Introduction to the Holocaust." Holocaust Encyclopedia. www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10005143. Accessed on 15/07/2017

⁴⁸¹ Hilberg R (2005). La destrucción de los judíos europeos.

I quina fou la situació dels jueus “espanyols” que estaven a França?

França era el país europeu amb el major nombre de jueus espanyols. Dels 35.000 sefardites residents, només n’hi havia entre 2.000 i 2.500 jueus inscrits en els consolats espanyols, però només entre 300 i 500 posseïen la seva documentació totalment en regla d'acord amb els requeriments del Govern de Madrid. A la resta només se'ls considerà com antics protegits, de manera que els criteris oficials del Govern els exclouïa de la seva defensa i repatriació, deixant-los en conseqüència exposats a la deportació en ser considerats pels nazis com apàtrides.

Amb aquesta situació, a partir del 1940, amb la invasió nazi a França, va sorgir la qüestió de com s’havia de tractar als súbdits espanyols sefardites respecte a les lleis racials i a les seves propietats. Tot i que el que era aleshores el cònsol a París, Bernardo Rolland de Miota, va considerar i així ho va comunicar als sefardites, que no tenien perquè fer cas a aquestes lleis, el 5 de novembre va rebre la resposta per part del ministre Ramon Serrano Suñer que deia textualment: *“... si bien es cierto que en España no existe ley de razas, el Gobierno español no puede poner dificultades, aun en sus súbditos de origen judío, para evitar se sometan a medidas generales, debiendo únicamente darse por enterado de estas medidas y en último caso no poner inconvenientes a su ejecución conservando una actitud pasiva”*⁴⁸².

No només això sinó que l’ambaixador Félix de Lequerica, veient el que deia Rolland va escriure explícitament a Serrano Suñer i aquest va reiterar el que havia dit, i que si us plau ho comunicués especialment a les autoritats alemanyes.

Davant aquesta situació, els sefardites van procurar fer noves gestions i el març de 1941 van sol·licitar la reintegració a territori nacional dels jueus d’origen espanyol. Es va decidir que es concediria el passaport sempre i quan la protecció espanyola o la

⁴⁸² Marquina A, Ospina G I (1987). pp 150

nacionalitat adquirida la poguessin demostrar sense posar en dubte que les persones fossin de reconeguda honorabilitat⁴⁸³.

Un altre diplomàtic que en el moment de l'armistici estava a l'ambaixada espanyola a París fou Eduardo Propper de Callejón a qui l'ambaixador Félix de Lequerica, poc interessat en tot l'assumpte dels visats, li transmeté aquesta tasca. En Lequerica però manifestarà en diverses ocasions el que pensa de tot plegat: *"Todos, absolutamente todos los grandes nombres del semitismo financiero y político desfilan por el Consulado de España solicitando visados. Si se cobrara cada uno, un millón de francos, estoy seguro de que habríamos recibido 25 o 30 millones, ya que no hubieran vacilado en obtenerlos"*.

Més endavant, Propper de Callejón serà traslladat a Bordeus i davant de l'Ordre Circular nº 152 de l'1 de maig de 1940 del Ministeri d'Afers Exteriors, decideix saltar-se-la i emetre visats amb una vigència màxima de quatre dies, temps suficient perquè els refugiats puguin travessar Espanya i arribar a Portugal. En la seva opinió, la consulta cas per cas hagués representat una espera "d'almenys 10 dies", ja que el règim de concessió de visats consistia a signar 3 o 4 formularis, adjuntar dues fotografies i enviar-ho tot al Ministeri, requisits del tot inaplicables en aquelles circumstàncies, amb les tropes alemanyes a les portes de Bordeus i de la frontera. La "immediata concessió" d'aquests "visats especials", així els anomena Propper, va facilitar la fugida de milers de persones⁴⁸⁴.

Només més tard, en concret, el 5 de novembre de 1940, el Palau de Santa Cruz modifica l'apartat 3r de l'Ordre Circular nº 168, emesa el 8 d'octubre i relativa a les normes sobre entrada d'estrangers. Tal canvi suposa que, quan es tracti de visats de trànsit, aquests puguin atorgar-se directament per part dels Consolats sense prèvia autorització de Madrid, "sempre que els que els sol·licitin siguin de països no bel·ligerants i ofereixin garanties i tinguin visats d'entrada a Portugal especificant per on entraran i sortiran d'Espanya⁴⁸⁵.

⁴⁸³ Ibídem pp. 151-153

⁴⁸⁴ Per aquest motiu, Propper de Callejón se li va concedir el Títol de Just entre les Nacions el 27 d'agost del 2007.

⁴⁸⁵ Lisboa JA (2015).pp 269 -270

Quant a la tasca realitzada per Roland de Miotta, que fou cònsol a París des de l'1 de juny de 1940 i fins l'1 d'abril de 1943, a pesar de les directrius enviades de Madrid concedirà visats d'entrada a Espanya a 20 súbdits sefardites espanyols inscrits el Registre Civil del consolat, en concret, a la secció de Ciutadania. El compliment dels requisits que en aquells dies exigia l'Estat els permetrà entrar sense problemes al país i establir-se on ells creguin convenient. El marc canvia quan a partir del 19 de febrer no només es limita la possibilitat de fixar la residència a aquell lloc que fos específicament determinat pel Ministeri de la Governació, sinó que, en paral·lel, a la seva estada a Espanya se li concedeix simplement caràcter temporal. No obstant això, en les mateixes dates Rolland també facilita visats d'entrada a Espanya a altres 27 dels antics protegits, tot i no trobar-se inscrits amb anterioritat en el registre de ciutadans del Consolat⁴⁸⁶.

Aquesta silenciosa acció l'emprenrà en ocasions per mitjà d'un canal que no deixa de semblar sorprenent: a través dels trens que, organitzats pel Consolat, amb caràcter mensual sortien des de París per traslladar aquells ciutadans espanyols que desitjaven tornar a la seva pàtria. Rolland amb la col·laboració del seu canceller a l'Ambaixada, García Mouton, aprofita aquests combois per anar introduint subreptíciament alguns sefardites; fins i tot va utilitzar els vagons reservats a la Falange. Aquesta va ser la fórmula que, segons es troba documentat, es va seguir en el cas de la família Saporta.

Entre el 20 i el 25 d'agost de 1941 té lloc a París la segona gran batuda contra els jueus, que arriba a diversos districtes. Les detencions en total ascendeixen a 5.784 jueus d'entre 18 i 50 anys. D'ells, 3.022 es produeixen el primer dia al districte 11, un dels habitats per més jueus, tant francesos com estrangers, i entre els quals també s'inclouen súbdits espanyols. Rolland al principi xifra en 11 el nombre de connacionals arrestats però més tard les autoritats alemanyes d'ocupació l'eleven a 20.

Passades unes setmanes, el 24 d'octubre la Subdirecció d'Estrangers i d'Afers Jueus de la Prefectura de Policia de París, en resposta a la preocupació que els ha manifestat li

⁴⁸⁶ *Ibidem* pp. 284

comuniquen que encara hi ha 14 israelites amb nacionalitat espanyola internats en el camp de trànsit de Drancy.

Després de reiterades gestions directament amb Xavier Vallat, comissari de Qüestions Jueves i amb el prefecte de Policia, el 3 d'abril de 1942 Rolland obté el seu alliberament.

Molt important foren en aquest moment també, les relacions de complicitat que Rolland estableix amb la Missió Catòlica Espanyola de París, situada al carrer de la Pompe. El fet que van emetre falsos certificats de baptisme i de matrimoni per a alguns jueus espanyols, convertint-los en aparents catòlics, els va permetre ser lliures i no haver de ser perseguits⁴⁸⁷.

Però tornant a les visions que alguns dels dirigents franquistes tenien respecte a aquest assumpte, amb data 9 de juny de 1941, el Sr. Luís Carrero Blanco subsecretari de la Presidència comunica al *Ilmo. Sr. Coronel Jefe de la Secretaria Militar i Particular de SE el Jefe de Estado y Generalísimo* que aquest ministeri, d'acord amb la proposta del d'Assumptes Exteriors i de la Direcció General de Seguretat, han desestimat l'instància presentada per *l'Asociation Culturelle Sepharadite de Paris*", en que es sol·licitava que s'autoritzés la tornada a Espanya de les famílies sefardites que per diferències religioses, van ser expulsades el 1492⁴⁸⁸.

Molt clarificadora resulta la postura de l'ambaixador Lequerica en el memoràndum que escriu amb data 16 de març de 1942, on exposa que constantment s'ha atès els interessos d'aquests súbdits espanyols a les dues zones franceses. Ressaltant l'esforç per part del Cònsol General d'Espanya a París, el qual gràcies a la seva acció s'ha aconseguit el nomenament, per les autoritats alemanyes d'ocupació, d'administradors espanyols pels sefardites. Fet que s'ha estès a que es faci a tots els Consolats espanyols a França.

⁴⁸⁷ *Ibidem* pp. 285 - 288

⁴⁸⁸ Accession Number: 2000.171 | RG Number: RG-36.001M. Archivo General del Ministerio de Asuntos Exteriores. R 1260-73-7. Arxius USHMM Washington

El que és interessant veure en aquesta carta és el discurs i argumentació sobre aquest tema quan diu: *“en este delicado asunto los países de tendencia democrática, para emplear la absurda terminología corriente, o dentro de la esfera de acción de Estados Unidos, han planteado el problema en términos tajantes y majestuosos declarando a las autoridades francesas que los judíos de sus respectivas nacionalidades no eran sino súbditos del tipo corriente, sea cual fuere la religión profesada por ellos. El resultado, por cuanto he podido ver en mis contactos con el Comisario para las cuestiones judías Sr. Vallat, no ha correspondido a tan arrogante sistema pues ni siquiera el nombramiento de administradores de los países de su origen lo han conseguido hasta ahora. Había además... sin ser mal pensado, un verdadero propósito político en tales posiciones encaminadas a sumarse a la defensa internacional del judaísmo y a criticar casi directamente las disposiciones del Gobierno francés. Producirse en los mismos términos, dada la significación de España en el mundo y nuestros antecedentes con relación a la raza elegida, hubiera sido extremadamente delicado. Vigente todavía el Decreto de los Reyes Católicos, en lucha España con una de las fuerzas principales del judaísmo internacional, el bolchevismo ruso, emplear semejante lenguaje nos hubiera expuesto, frente al Gobierno francés, a réplicas un poco vivas. Y, sobre todo, aferrarse a un estricto legalismo más o menos discutible, con olvido de los principios fundamentales de la Revolución española y de la internacionalidad del problema semita no corresponde a las representaciones de la España presente. Por eso y de acuerdo siempre con las instrucciones de V.E. ahora confirmadas, sin arrogancias ni lloriqueos de tipo demoliberal y “sociedad de naciones”, ni fe ninguna en el “sefardismo” como instrumento de hispanidad, se ha procurado y conseguido oponerse por procedimientos más eficaces a cualquier atropello contra los intereses de los sefarditas nacionalizados por el glorioso Dictador Primo de Rivera... Esta representación no ha pretendido nunca oponerse a que Francia no sólo regula la suerte de los judíos franceses, sino a que, dada la internacionalidad y peligrosidad de la raza, se defiende contra los de otros países establecidos en su territorio. Como muy atinadamente decía VE en telegrama de 10 de noviembre de 1940 a cuyo texto como a los de las demás instrucciones ya recibidas me ordena de nuevo VE acomodarme, “el Gobierno español no puede poner dificultades aun en sus súbditos de origen judío para evitar se sometan a medidas generales”. Dentro del estricto respeto a tal criterio aún queda una acción sustancial para nosotros, sobre todo*

*de carácter económico, pues si se han de tomar medidas restrictivas contra los bienes de los judíos españoles, es el Gobierno español quien debe aplicarlas y beneficiarse de ellas*⁴⁸⁹.

També es revelador la seva posició sobre el posicionament d'alguns dels prelats de l'església catòlica a França contra les mesures antisemites. Per tal de justificar-se adjunta en una carta del 23 de setembre de 1942, al Ministre d'Assumptes Exteriors, l'informe sobre un article de *l'Action Française*, firmat pel seu redactor Delebecque, sobre la qüestió jueva i l'escàndol interessat produït al seu voltant. Per Lequerica que sigui justament aquesta publicació la que no està d'acord amb aquestes denúncies, essent una de les revistes més hostils contra Alemanya, té molt valor que amonesti als prelats prosemites. Diu textualment: *“Es, efectivamente, el director de orquesta invisible, como dice el articulista, quien dirige todo este movimiento y cada vez parece más doloroso ver a algunas jerarquías católicas participar en él [referint-se a les denúncies fetes].”*

En una altra carta del 29 de setembre, parla de l'ofertament de diners per part del Sr. Taylor, d'EUA, per tal que s'estengui la campanya en favor dels jueus. La justificació és que la Santa Seu necessita aquests fons per poder fer les seves labors espirituals i poder-se mantenir. En la mateixa carta informa que aquesta setmana l'Arquebisbe d'Aix i d'altres, com el de Niça o Mònaco, han mostrat la seva adhesió al Mariscal Pétain fent especial menció a la seva veneració i col·laboració a l'obra de renaixement religiós, moral i material per ell realitzada. Segons Lequerica, aquesta és una clara resposta a l'actitud adoptada per alguns prelats, com el de Lió i Tolosa, autors de documents a favor dels jueus, encaminats directa o indirectament a entorpir la labor del Govern del Mariscal i a privar a aquest de l'adhesió d'elements catòlics de França. Segons ell, per a molts catòlics francesos és una enorme satisfacció que l'Església s'allunyi de la

⁴⁸⁹ Accession Number: 2000.171 | RG Number: RG-36.001M. Archivo General del Ministerio de Asuntos Exteriores. R 1716-1-220 Arxius USHMM Washington

campanya en favor dels jueus i indirectament del bolxevisme i de l'anglosaxonisme universals⁴⁹⁰.

Finalment, una altra carta, aquesta dirigida al Ministre de l'Exèrcit, el Sr. General D. Carlos Asensio, de forma personal i reservada, amb data del 28 de desembre de 1943, on queda també palès que era coneguda la política referent als Sefardites (aquesta carta fa referència al grup dels 73 provinents de Bergen-Belsen) per totes les estàncies del govern, així com la poca sensibilitat a la seva situació: *“vuelvo a tratar del asunto de los sefarditas que estén en edad militar. Como sabe Vd. La primera expedición de setenta y tres sefarditas procedentes de París, salió por Málaga, salvo cuatro o cinco que se quedaron aquí con sus familias, formando un total de veinticinco, por estar algunos de los miembros de la misma en edad militar. Ahora bien, el problema no se concreta a éstos sólo, sino que tienen un carácter general, pues ésta era tan sólo una primera expedición de todo un sistema montado para resolver un grave conflicto político. Consiste éste en que son muchos cientos los sefarditas con nacionalidad española que están en Europa, sea en campos de concentración, sea a punto de ir a ellos y nosotros no los podemos traer a España a instalarse en nuestro país, porque esto no nos conviene de ninguna manera, ni el Caudillo lo autoriza, ni los podemos dejar en su situación actual aparentando ignorar su condición de ciudadanos españoles porque esto puede dar lugar a graves campañas de prensa en el extranjero y principalmente en América y provocarnos serias dificultades de orden internacional. En vista de lo cual, se pensó en irlos trayendo por grupos de un centenar, poco más o menos, y cuando un grupo hubiera salido ya de España, pasando por nuestro país como la luz por el cristal, sin dejar rastro, traen un segundo grupo, hacerlos salir para dar entrada a los sucesivos, etc. Siendo éste el mecanismo, claro es que la base del mismo estaba en que nosotros no permitiéramos de ninguna manera cuales sefarditas quedaran en España y, por lo tanto, no contábamos con que se habrían de buscar razones para detenerlos aquí, puesto que ello implica anular la solución propuesta y dejarnos con todo el problema pendiente y sin salida posible. Las disposiciones vigentes establecen que los españoles residentes en América pueden sustituir su prestación militar personal por el pago de una cuota y estas*

⁴⁹⁰ Accession Number: 2000.171 | RG Number: RG-36.001M. Archivo General del Ministerio de Asuntos Exteriores. R 1716-1-220 Arxius USHMM Washington

disposiciones tienen aplicación al caso de los sefarditas que viven en los Balcanes o en Marruecos: ahora bien, éstos, que vienen huyendo de los campos de concentración, han sido previamente despojados absolutamente de todo lo que poseían y, por lo tanto, podrían eventualmente alegar un cierto derecho a reclamar al Gobierno español que gestione la devolución de sus bienes o les indemnice por la pérdida de los mismo. En el deseo de buscar a toda costa una fórmula que nos permite eludir los obstáculos de la obligación militar, quizá con un poco de buena voluntad podría entenderse que el Gobierno español les indemniza exactamente con el importe de la cuota militar que habrían de pagar para eximirse del servicio. Es decir, que se entendería que ellos pagaban esta cuota y que con otra mano se les devolvía exactamente la misma suma, a título de indemnización por haber sido injustamente despojado de sus bienes en el extranjero por una potencia amiga de España. Y para simplificar el procedimiento a ellos no se les diría nada (a fin de no levantar la liebre de los derechos a una reclamación y no dar lugar a que efectivamente presente ésta y creen nuevas complicaciones), y simplemente se les dejaría salir admitiéndoles esta ficción jurídica de un pago y de un reintegro que no ser realizaría en la práctica. Como el asunto es de tanta importancia, yo lea agradecería muchísimo que tuviera la bondad de hacerlo estudiar con la mayor urgencia. Caso de que no se aceptara esta solución permita salir inmediatamente a los sefarditas en la medida que vayan viniendo, creo que sería de la mayor conveniencia llevar el asunto al primer Consejo de Ministros, para encontrarle una solución, pues actualmente no tenemos ninguna y el dilema que le he explicado más arriba nos tiene cogidos y sin salida... ”. Com a postdata, diu que en cas que això no fos possible, potser es podria enviar a aquests al Marroc Espanyol a l’espera d’una solució⁴⁹¹.

Com a resposta a aquest tema, en una carta amb data del 12 de febrer de 1944 al Director General de Seguretat, el Sr. Francisco Rodriguez, se li comunica que d’acord amb una ordre expressa del Ministre d’Exteriors, Conde de Gómez-Jordana, s’ha decidit que el Ministre de l’Exèrcit ignori l’obligació militar i per tant que no admetin aquest pretext per quedar-se a Espanya i que per altra banda que els agents de policia no posin cap dificultat per tal que puguin sortir. Aquesta és la solució per ignorar la seva presencia

⁴⁹¹ Accession Number: 2000.171 | RG Number: RG-36.001M. Arxius de l’USHMM Washington.

en el territori. Per això, no cal donar cap explicació, que han de seguir a Màlaga d'on poden sortir per on vulguin sense això significar una expulsió però si que la seva sortida és necessària per tal que puguin treure's a altres companys seus dels Camps de Concentració d'Alemanya i fer-los venir a Espanya un cop ells hagin abandonat el territori⁴⁹².

I amb data del 21 de febrer del 1944, també com a carta personal i reservada dirigida al Sr. General Don Luís Orgaz, Alt comissari d'Espanya al Marroc, se li diu que ara només n'hi han uns 20 concentrats a Màlaga, en espera de ser autoritzats per anar a Marroc, però que pròximament n'arribaran uns 50. En aquests grups també hi ha nens i dones, pel que el nombre de caps de família és força reduït pel que no creu que puguin crear cap problema. La seva opinió és que potser, se'ls podria situar molt a prop de la frontera francesa, per suggerir-los la temptació de passar voluntàriament la frontera. A la vegada se'ls indicaria, *“como de pasada y sin darle importancia, que el Gobierno español no puede hacer nada por ellos, ni puede prolongar por mucho tiempo esa ayuda, conviniendo que cada uno, en breve plazo, de resolver su situación individual; caso de que algunos tengan medios de rehacer su vida en el extranjero, no habrá inconveniente alguno en darles el visado de salida”*⁴⁹³.

D'acord amb aquesta política hi ha un document amb data del 28 de febrer de 1944, signat per José Doussinague, ministre de Política Exterior que li demana al Sr. Germán Baraibar, que contesti al Sr. Ezratty, que havia arribat amb el transport de Bergen Belsen, el qual es troba a Madrid i que pel que sembla ha sol·licitat quedar-se a Espanya, fet que se li recrimina. Textualment se l'hi diu *“cierto está aquél de que Vd. será el primero en desear que los demás compañeros suyos que se encuentran ahora en situaciones críticas, puedan conseguir lo mismo que Vd. ha logrado ya y venir finalmente a España a encontrarse libres de las grandes preocupaciones que hoy tienen, para conseguir lo cual es insignificante el pequeño sacrificio que pueda Vd. hacer para facilitar la labor de las Autoridades españolas, de acuerdo con lo que verbalmente se le expuso en la visita que hizo a este Ministerio. El establecer en su favor una excepción contrariaría el carácter*

⁴⁹² Ibidem

⁴⁹³ Ibidem

general de las medidas adoptadas en beneficio de los sefarditas e iría en perjuicio de los nuevos grupos que esperan su repatriación”⁴⁹⁴.

4.5.1.1.1. Cronologia de les accions respecte a la Població Jueva

Gener 1943

Amb data 18 de gener de 1943 la Direcció General de Política Exterior escriu un memoràndum de les Instruccions sobre el tracte als sefardites als Representants d'Espanya a Europa. Segons queda especificat la situació dels sefardites en els països ocupats es greu pel que constantment es presenten a les Representacions diplomàtiques i consulars per reclamar sobre les mesures que reben o bé per sol·licitar passaports per poder venir a Espanya. Pel que consideren dues qüestions:

1.- Referent a les mesures discriminatòries que pateixen, no és oportú al·legar que tot i ser espanyols no són de la mateixa condició que els nascuts a Espanya. Cal evitar entrar en la qüestió de raça i religió i més val referir-se als seus béns, demanant que els respectin com a béns que pertanyen als espanyols i centrar-se només en la qüestió econòmica evitant que els seus béns siguin confiscats. Pel que seria bo demanar que quedin sota tutela d'un representant diplomàtic espanyol.

2.- Pel que fa al seu desig de venir a Espanya, dir-los que no es tenen instruccions especials, de cap canvi més que són protegits i que no es poden equiparar als espanyols nascuts a Espanya fills d'espanyols i educats en l'ambient i en l'esperit d'Espanya, respecte als quals existeix una gran diferència que no permet comparar-los amb els sefardites⁴⁹⁵.

Davant aquesta situació i per tal d'agilitzar les probabilitats d'ajuda als sefardites, Rolland de Miota actuarà contradient les restrictives normes del Ministeri, i decideix crear una oficina d'enllaç amb quatre jueus espanyols: Nicolas (Nick) Saporta i Beja i el seu germà Enrique, juntament amb Leo Burla i Enrique Gattegno. La seva missió consistirà en funcionar com a pont entre el Consolat, mitjançant el canceller García Mouton, i la colònia sefardita espanyola de París. Entre altres tasques, aquesta oficina

⁴⁹⁴ Ibidem

⁴⁹⁵ Ibidem

treballarà per concedir certificats de nacionalitat i passaports també als protegits. Una mostra d'aquesta funció fou l'expedició que va marxar cap a Espanya a mitjans de gener de 1943, amb 19 sefardites, dels quals només 5 eren formalment súbdits espanyols, registrats, tal com mostrava el Llibre de Ciutadania del Registre Civil del Consolat i les Fitxes d'inscripció⁴⁹⁶.

Febrer de 1943

Amb data 19 de febrer, en un document xifrat s'informa que 9 sefardites amb nacionalitat espanyola han estat detinguts en les batudes a Marsella pel que es demana que es pugin lliurar al Consolat alemany de Vichy però que segurament seria bo que es fes alguna indicació al govern de Berlin⁴⁹⁷.

Març de 1943

Amb data 24 de març de 1943, Gómez-Jordana, informa als ambaixadors a Berlin i a Vichy, sobre el pas clandestí de la frontera del Pirineu. Avisa de la necessitat que donat el nombre excessiu de persones de països enemics de l'Eix que volen passar, caldria comentar a les forces d'ocupació que intensifiquessin al màxim la vigilància de la frontera, ja que és més fàcil de fer-ho del cantó francès que no de l'espanyol, perquè tot i que Espanya està disposada a col·laborar, no seria admissible que pesés sobre ella no només l'esforç sinó l'inevitable impopularitat de les mesures de repressió. Indica també que se'ls comunica de manera "discreta" que el Govern retornarà a França a aquells que passin clandestinament, com a mesura per tallar l'enorme afluença, tot i la conseqüent protesta per part dels països aliats i la repercussió que pot suposar en l'economia espanyola⁴⁹⁸.

Maig 1943

Quan ocupa el seu lloc el maig de 1943, Alfonso Fiscowich decideix continuar la tasca de repatriació iniciada per Rolland, especialment amb aquells sefardites que ostenten la condició de protegits però que, tot i posseir la nacionalitat espanyola, en uns casos no

⁴⁹⁶ Lisboa JA (2015).pp 286

⁴⁹⁷ Accession Number: 2000.171 | RG Number: RG-36.001M. Arxius de l'USHMM Washington.

⁴⁹⁸ Ibidem

s'han inscrit en el registre consular i, en altres, encara que segueixen mantenint documents d'identitat espanyola no s'han acollit al Decret de 1924.

Amb data 8 i 12 de maig se li demana des del Ministeri d'Assumptes Exteriors al cònsol d'Hendaya una llista dels *rojos-separatistas* refugiats que han de ser internats allunyant-los de la zona, i sobretot dient aquells que són els màxim opositors al règim i aquells que poden fer més mal políticament pel seu prestigi⁴⁹⁹.

Juny 1943

Alguna cosa sorprenent succeeix entre el 5 de maig i el 27 de juny de 1943 quan un incrèdul Fiscowich rep instruccions des de l'Ambaixada espanyola a Berlín, per indicació del Ministeri, perquè pugui concedir visats d'entrada a tots els protegits que fins llavors no reunien els requisits per a la seva evacuació. Fins a 143 protegits van arribar a sol·licitar a Fiscowich la seva repatriació. Per atendre aquesta demanda, el diplomàtic, sota el seu propi risc arriba a un acord amb les autoritats alemanyes sobre les possibles modalitats de repatriació d'aquests sefardites espanyols, en funció sempre dels "amplis criteris" que li han arribat marcats des de l'Ambaixada espanyola a Berlín. El 25 de juny els alemanys comuniquen a Fiscowich que ja estan ultimant la primera expedició de sefardites, pendent només de les dificultats de trànsit ferroviari. Li informen que projecten "fer-los arribar a Espanya en tres combois de 50 persones"; entre ells, Fiscowich n'inclou alguns més, especialment els detinguts. No obstant això, el 27, tan sols dos dies després, el ministre Gómez-Jordana en persona li telegrafia, desautoritzant-lo i atribuint-li haver incomplert ordres anteriors, comminant-lo en conseqüència a "*atenerse estrictamente a sus instrucciones, sin modificarlas ni discutirlos*"⁵⁰⁰.

Previ a aquest document ja se n'hi havien enviats dos altres signats per Gómez-Jordana, un amb data del 25 de juny de 1943 i l'altre del 26 on ambdós deia exactament el mateix "*Urgentísimo: Reitero mi telegrama n. 1880 insistiendo se atenga estrictamente mis instrucciones sin modificarlas ni ampliarlas en absoluto porque se han redactado*

⁴⁹⁹ *Ibidem*

⁵⁰⁰ Lisboa JA (2015) pp 305 - 306

*teniendo en cuenta no solo intereses sefarditas sino también interés España y consideraciones de orden interior, siendo ésta única solución que concilia estos diferentes puntos. Debe V.E. dar me cuenta minuciosa documentación que sirva de base para autorizar venida a España dichos sefarditas de acuerdo con aquellas instrucciones admitiendo tan sólo a los que tengan documentación completa para sí y personas de sus familias que acredite indubitavelmente su nacionalidad española anterior a circunstancias actuales. Revise V.E. personalmente cada caso antes de aprobar lista de quienes deben venir*⁵⁰¹.

Juliol 1943

Amb data 3 de juliol de 1943, Fiscowich davant de la situació, es dirigeix a D. José Maria Doussinague, director general de Política del ministeri d'Assumptes Exteriors, per demanar-li què ha de fer referent al grup de sefardites, antics protegits que l'ambaixada espanyola a Berlín autoritzava per poder entrar, però, en canvi, i segons la informació dels telegrams des del Ministeri només permeten entrar a aquells que demostrin indubtablement haver adquirit la nacionalitat espanyola. Demana que si li poden donar instruccions clares i de manera urgent ja que la situació dels mateixos és molt crítica. La resposta el 7 de juliol és que aquells protegits sense nacionalitat espanyola han d'atendir-se a l'ordre 623 del 24 de setembre, és a dir, no poden entrar. El Sr. Fiscowich respon en una carta del 10 de juliol, on especifica que per tant són 79 els que tenen la nacionalitat, i uns 145 a qui retiraran el certificat de nacionalitat que fins ara tenien substituint-les per certificats on s'especifica que van ser protegits però que van perdre aquesta condició sense haver adquirit la nacionalitat⁵⁰².

Setembre de 1943

En un telegrama amb data del 22 de setembre de 1943, es demana que no se celebri cap acte de la Delegació de Falange Exterior a París, amb motiu del 12 d'octubre de manera pública sinó que quedi només com un acte acadèmic i sense cap comentari polític perquè: *"actuales circunstancias, procurando evitar cualquier nota exagerada*

⁵⁰¹ Accession Number: 2000.171 | RG Number: RG-36.001M. Arxius de l'USHMM Washington.

⁵⁰² Ibidem

que pudiera prestarse en América a renovar campaña contra Consejo Hispanidad. VE cuidará de que esa celebración tenga adecuado y prudente desarrollo”⁵⁰³.

El 23 de setembre de 1943 Lequerica informa a l’Ambaixador a Vichy, que l’encarregat de Negocis de Portugal ha sol·licitat a l’ambaixada per tal que el Consolat d’Espanya a Tolosa visi un passaport col·lectiu de 45 sefardites portuguesos en trànsit per Espanya. Que entraran per Cervera el 7 d’octubre i que cadascú disposarà de mil escuts i 500 dòlars per a despeses⁵⁰⁴.

Amb data de 27 de setembre de 1943 arriba un telegrama a la Direcció General de Política Exterior dient que s’ha autoritzat al Cònsol Espanyol a Tolosa per visar en trànsit el passaport col·lectiu amb els 45 sefardites que entraran per Cervera el primer d’octubre⁵⁰⁵.

Octubre de 1943

Amb data 13 d’octubre de 1943, hi ha un memoràndum sobre la situació dels sefardites domiciliats a la jurisdicció del Consolat General d’Espanya a Paris on comenta les instruccions rebudes per tal de poder donar visat d’entrada a les persones afectades. De l’estudi que en van fer de cada cas, els sefardites queden classificats en quatre categories:

- 1.- Els que tenen la nacionalitat espanyola per haver-se acollit al Real Decret del 24 de desembre de 1924, complint-se tot els requisits necessaris per tal que els interessats com els seus familiars poguessin ser considerats de nacionalitat espanyola
- 2.- Sefardites que tot i que es van acollir al Real Decret no van complir per omissió o inadvertència la formalitat de procedir a inscriure la seva nacionalització en el Registre Civil.
- 3.- Antics protegits però que no van obtenir un Real Decret favorable per poder obtenir la nacionalitat
- 4.- Antics protegits que senzillament no es van acollir al Decret.

⁵⁰³ *Ibidem*

⁵⁰⁴ *Ibidem*

⁵⁰⁵ *Ibidem*.

Amb aquestes dades transmeses al Ministeri d'Assumptes exteriors va resoldre que només els de la primera categoria serien repatriats ja que els altres no se'ls hauria de considerar, en principi, com a espanyols. Pel que s'ha procedit a repatriar-ne 90. Queda pendent la resta que s'estimen en 120. Una possible solució seria fer un visat col·lectiu com a apàtrides i que entressin a Espanya i fossin internats en algun camp ⁵⁰⁶.

Novembre de 1943

Amb data del 30 de novembre de 1943 es rep una nota del Ministeri d'Assumptes Exteriors, Gómez-Jordana, comunicant a l'ambaixador de Vichy que s'estan fent detencions a espanyols sefardites en un nombre aproximat de 51 (en un telegrama posterior diuen que 50) pel que li diu que faci les gestions necessàries per aturar-ho ja que podrien ser repatriats a Espanya⁵⁰⁷.

Desembre de 1943

L'1 de desembre de 1943 el ministre Gómez-Jordana dóna llum verda a aquest assumpte. Traslada a continuació instruccions als seus ambaixadors a Berlín i Vichy, demanant que realitzin gestions per tal, d'una banda, d'obtenir l'ajornament de l'execució de les mesures globals i col·lectives contra els sefardites espanyols i, de l'altra, que se suspenguin tota mena de detencions atenent que el Govern espanyol està disposat que aquests sefardites puguin ser traslladats en breu al seu país. Quin ha estat el motiu d'aquest canvi d'opinió? Sens dubte ha pogut influir el telegrama que Fiscowich va remetre al seu ministre el 28 de novembre; on preocupat informava que a París, en la nit del dia 25, havien estat detinguts tots els jueus espanyols, sent trets dels seus domicilis. La xifra aproximada d'afectats era de 51 els quals serien deportats a curt termini. El cònsol afegia: "s'estén el pànic entre elements jueus reclamant protecció". El 4 de desembre, Fiscowich, creient estar interpretant correctament les intencions de Gómez-Jordana, demana a les autoritats alemanyes per concertar la llibertat de tots els detinguts, al·legant la seva eventual repatriació. A més, mostra la seva satisfacció per

⁵⁰⁶ Ibidem

⁵⁰⁷ Ibidem

l'autorització per poder protegir els 120 "sefardites de nacionalitat dubtosa". Els seus esforços són recompensats quan el 12 de gener rep personalment una nota de l'Ambaixada alemanya que li anuncia: "Els jueus que han estat internats a Drancy seran alliberats per poder efectuar els seus preparatius del seu viatge de retorn". Passats sis dies, Fiscowich presenta dues llistes als seus interlocutors alemanys: una, amb una relació de capturats en el camp de Drancy; una altra, de ciutadans espanyols que, després de les detencions del 26 de novembre, viuen en clandestinitat però conservant contacte amb el Consolat. Aquests últims, basant-se en els documents de ciutadania que posseeixen, poden ser candidats a integrar pròxims grups a repatriar.

Amb data 13 de desembre de 1943 Fiscowich rep un altre document xifrat, on l'adverteix que lamentant-ho molt el Cònsol ha de tenir en compte la realitat segons la qual els sefardites tenen en general vàries nacionalitats utilitzant el que en cada cas els convé més. Per això és necessari exigir-los que acreditin correctament la seva nacionalitat espanyola. Això no exclou, que un cop s'hagin repatriat tots els que tenen la nacionalitat Espanya pugui ocupar-se també dels que no tenen tota la documentació completa incompleta, però per ara han de tenir preferència els primers i es pot comprometre a una immediata repatriació dels altres⁵⁰⁸.

Febrer de 1944

El 25 de febrer, Fiscowich obté de la Gestapo la sortida de 23 dels internats de Drancy. Lamentablement, l'alliberament no arribarà als prop de 80 jueus espanyols que poc abans havien estat deportats al camp d'Auschwitz: uns 46, el 20 de gener, en el comboi nº 66, i "uns trenta" el 3 de febrer, en el comboi n. 67. Per tal d'evitar nous empresonaments en aquest camp i ulteriors deportacions, el cònsol espanyol sol·licita a l'Ambaixada d'Alemanya i als serveis de la policia de les forces d'ocupació l'aprovació de la sortida de França amb destinació a Espanya de 36 jueus espanyols. La seva documentació està en regla, quedant doncs demostrada de manera indubtable la seva nacionalitat el que els habilita per partir. El 5 de juliol el cap de policia pertanyent als Serveis de Seguretat alemanys concedeix aquesta autorització pel que Fiscowich,

⁵⁰⁸ Ibidem

procedeix a reservar les 36 places necessàries en els ferrocarrils francesos amb destinació a la Península⁵⁰⁹.

Març de 1944

Amb data de 15 de març de 1944, el vicecònsol espanyol a Niça, Alejandro Pons, escriu un memoràndum al Ministeri d'Assumptes Exteriors, explicant la situació patida per alguns dels sefardites espanyols que tot i tenir la seva documentació correcta no van voler sortir amb els que ho van fer l'agost. Tot i que se'ls va advertir que el consolat no podria intervenir en cas que fossin perseguits van decidir quedar-se. El mes d'octubre van començar les batudes i els trasllats a Drancy d'Alberto Hassan, Pedro Rosanes Mayer i la seva dona Matilde Pisanty, Mauricio Dinar Aron i la seva dona Ernestina Eidinger Zschau, Levi Nehama Salomon i la seva dona Edmee Seialom Bensussan i les seves filles Hugette (Mathilde) i Klianne (Sarah), Samuel Ramon Hassid Ovadi i el seu germà Manuel Enrique i la seva mare Esther Ovadia Matalon i Salomon Toledo Cueron i la seva dona Rosa Toledo Rodrigue. El 15 de desembre, gràcies a les gestions fetes pel consolat, va ser posat en llibertat Alberto Cohen Hassan, gràcies a les gestions fetes per aquest consolat. Afortunadament les autoritats alemanyes han donat un nou termini per deixar sortir als Sefardites i han alliberat del camp de Drancy a Manuel Enrique Hassid i el matrimoni Dinar, però en canvi la resta han estat deportats a Alemanya⁵¹⁰. Segons les dades del Memorial de la Shoah⁵¹¹, Alberto Hassan va arribar el 26 de novembre del 1943 a Drancy i fou alliberat el 22 de desembre. El matrimoni Pedro Rosanes i la seva Sra. Mathilde foren deportats a Auschwitz amb el transport n. 66 el 20 de gener de 1944. D' Aron Dinar només diu que va ser internat a Drancy el 27 d'octubre del 1943, de la seva Sra. no s'ha trobat res. Levi Nehama, la seva dona i les dues filles també foren deportats amb el mateix transport que els Rosanes. Pel que fa a Manuel Enrique Hassid, anomenat Emmanuel Henri diu que va arribar el 24 de novembre del 1944. Però en canvi el seu germà, Raymond Hassid també va ser deportat amb el mateix transport del 20 de gener del 1944. De la mare, no s'ha pogut trobar res. Finalment el Salomon Toledo sembla que va arribar el 27 de febrer del 1944 però no figura que fos deportat.

⁵⁰⁹ Lisboa JA (2015).pp. 309 - 310

⁵¹⁰ Accession Number: 2000.171 | RG Number: RG-36.001M. Arxius de l'USHMM Washington

⁵¹¹ <http://bdi.memorialdelashoah.org/internet/jsp/core/MmsGlobalSearch.jsp>

Abril de 1944

Amb data del 22 d'abril de 1944, l'ambaixador Ginés Vidal a Berlin informa del mateix memoràndum: *"... resulta que la mayoría de los detenidos permanecieron voluntariamente en territorio francés, no habiendo sido incluidos en la repatriación efectuada en agosto último "porque no se decidieron a abandonar los intereses y bienes que poseen en Francia". Parece ser que los restantes no pudieron tomar parte en dicha expedición por no reunir en aquella época la documentación y condiciones exigidas por nuestras autoridades para ser aceptados en territorio español. Como de lo anterior se deduce que los motivos de la permanencia de estas personas en Francia son ajenos a las autoridades alemanas - quienes dieron toda clase de facilidades para la repatriación de judíos españoles, prorrogando los plazos sucesivamente concedidos cuantas veces lo solicité en cumplimiento de las instrucciones de V.E. - y, como por otra parte, también fuimos advertidos de que los judíos extranjeros que no fueses o quisiesen ser repatriados quedarían, terminado el plazo concedido, sujetos a las disposiciones generales relativas a los judíos, sin tomar en consideración su condición de extranjeros, considero que en el caso presente carezco de base segura para protestar ante estas autoridades, no obstante lo cual procedo a realizar una gestión benévola encaminada a mejorar la suerte de los actualmente detenidos y concentrados, riesgo que nos fue anunciado probablemente correrían. También resulta que aun en el supuesto de que, como en otros casos que se han presentado posteriormente, los servicios alemanes competentes accediesen a la liberación de los mismos, esta medida quedarían subordinada a la seguridad de que se procedería a sus inmediata repatriación, ya que lo que se proponen estas autoridades es que los judíos no continúen en libertad"*⁵¹².

Juntament amb aquesta última carta, en figura una altra amb la mateixa data, 22 d'abril de 1944 també des de la Direcció General de Política de l'Ambaixada a Berlin, en aquest cas però és referent als treballadors espanyols a França on es diu: *"... tengo la honra de poner en conocimiento de V.E. que por Nota, del 13 del corriente, este Ministerio de Negocios Extranjeros, en respuesta a la gestión que realicé de acuerdo con las*

⁵¹² Accession Number: 2000.171 | RG Number: RG-36.001M. Arxius de l'USHMM Washington

instrucciones recibidas, me comunica haber dado las oportunas órdenes a las autoridades de Ocupación, por mediación de la Embajada de Alemania en Paris a fin de no se obligue a los españoles a tomar parte en los trabajos de la Organización Todt, en las costas del atlántico, así como de que se considera a los españoles exentos de las disposiciones relativas a Trabajo Obligatorio en Francia, con excepción de los “españoles rojos” residentes en Francia... a los efectos de establecer el alcance que debe darse al término “españoles rojos” en Francia, mucho agradeceré a V. E. tenga a bien informarme sobre los extremos a que me refería en mi precipitado Despacho...”⁵¹³

Agost de 1944

En una nota de la Creu Roja amb data del 22 de juny del 1956, es detallava un document amb un llistat amb data 18 d'agost de 1944, de persones que foren alliberades a Drancy⁵¹⁴. En el següent document i amb lletra a mà, es donava la xifra de 30 persones, els quals estaven catalogats amb les següents nacionalitats: Estonià 1, Jueus 19, Letó 1, Espanyols 2, Apàtrida 1 i Desconegut 6⁵¹⁵.

Octubre de 1944

Des de l'ambaixada espanyola de Washington, s'envia informació al Ministeri d'Assumptes Exteriors amb data 11 d'octubre de 1944 sobre la visita feta per una Comissió de rabins recomanats pel Diputat de l'Estat de Nova York, Sol Bloom, on comuniquen informes fidedignes que asseguruen que les autoritats alemanyes intenten exterminar tots els internats en els camps de concentració. Per això supliquen que intervingui el Govern espanyol per tal que no es dugui a terme. Proposen que a aquesta gent se'ls doni estatut d'internats en els seu països sota la protecció de la Llei internacional, ja que part d'aquests tenen documents de ciutadania de països hispànics. Consideren que això podria ajudar molt a canviar l'opinió pública sobre el Govern Espanyol⁵¹⁶.

⁵¹³ Ibidim

⁵¹⁴ Doc No.. 11191246#1 (1.1.9.9/0023/0001 ITS Archives, 05.12.2012. Archivnummer 4143.

⁵¹⁵ Doc. No. 11191250#1 (1.1.9.9/0023/0005 ITS Archives, 05.12.2012. Archivnummer 4143.

⁵¹⁶ Accession Number: 2000.171 | RG Number: RG-36.001M. Arxius de l'USHMM Washington.

Cinc casos concrets

Bellina Jeanne Behar, nascuda el 15 d'agost de 1899 a Constantinoble però amb nacionalitat espanyola, vídua del Sr. Tubery. Sembla que estava al camp de Drancy amb el n. 17441 però el 13 de febrer del 1943 fou alliberada cap a un destí desconegut. La Creu Roja, sol·licita a les autoritats alemanyes informació d'ella. La més rellevant és amb data 27 d'agost del 1943 i la sol·licitud la fa el Sr. Isaac Behar que viu a Annemasse⁵¹⁷. Aquesta era una població tocant a la frontera suïssa on ell es va poder refugiar gràcies a l'ajuda de la xarxa creada des de Le Chambon-sur-lignon. Entre desembre del 1940 i setembre del 1944, aquesta població i els pobles del costat, van donar refugi a prop de 5.000 persones, de les quals 3.000 /3.500 eren jueves. Fou amb el lideratge del pastor André Trocmé de l'església reformada de París i la seva dona Magda juntament amb el pastor Édouard Theis que els residents dels pobles van oferir refugi a les seves pròpies cases, hotels, granges, escoles. A més els hi van proporcionar targetes d'identificació i inclús els van guiar fins a la frontera suïssa en alguns casos. En aquesta zona hi havia molts hugonots que s'oposaren al govern de Vichy i especialment a les polítiques antisemites. Però no només es van refugiar aquí jueus sinó també altres persones perseguides per les autoritats de Vichy entre altres espanyols republicans. Malauradament amb l'ocupació alemanya del sud de França, el febrer de 1943 van arrestar als pastors Trocmé i Theis i més endavant al cosí de Trocmé, Daniel Trocmé que el van deportar a Majdanek on fou assassinat, altres també foren afusellats⁵¹⁸. De la Senyora Behar no s'ha pogut obtenir més informació.

José Levy Benasayag⁵¹⁹, nascut el 29 d'agost de 1901 a Tetuan, al Protectorat, va ser internat a Drancy, al bloc 4, Esc. 13 i més tard deportat a Auschwitz en el transport núm. 36 el 23 de setembre de 1942, on va ser assassinat. Abans de la seva internació a Drancy, vivia a la 74, rue La Fayette a París, on va treballar com a director general en una empresa. Dues persones diferents es van mostrar interessades en la seva destinació. En

⁵¹⁷ Doc. No. 11191263#1 (1.1.9.9/0023/0018), Doc. No. 11191264#1 (1.1.9.9/0023/0019), Doc. No. 11191265#1 (1.1.9.9/0023/0020), Doc. No. 11191266#1 (1.1.9.9/0023/0021). ITS Archives, 05.12.2012. Archivnummer 4143

⁵¹⁸ <https://www.us2.hmm.org/wlc/es/article.php?ModuleId=10007610>

⁵¹⁹ Doc No. 11191279#1 (1.1.9.9/0023/0034) ITS Archives, 05.12.2012. Archivnummer 4143.

primer lloc, el Sr. José Rovayo Martí, de Ceuta, que el 23 de gener de 1943 i el 18 d'abril de 1944 va escriure cartes a la Creu Roja Espanyola preguntant sobre ell. La resposta és que estava a Drancy però que va ser transferit a l'agost de 1942 amb una destinació desconeguda⁵²⁰. Hi ha un altre document⁵²¹, una nota enviada al comandant de Mauthausen el 12 de febrer de 1943 i signada per l'Oficina de Relacions Exteriors preguntant si coneix alguna cosa sobre JL Benasayag que a l'agost de 1942 va ser detingut a Drancy. La segona persona interessada va ser Joseph Cogan⁵²², qui, el 15 d'abril de 1944, va demanar a la Creu Roja Alemanya si estava a Drancy i en bona salut.

Rachel Gutrajde, nascuda a Barcelona el 23 de març de 1932. El 18 de maig de 1949 hi ha una carta de *l'International Tracing Service* cercant els seus familiars. Els pares van ser deportats entre el 1942 i el 1944 i ella es troba en un orfenat des del 5 de gener de 1946. Hi ha els noms del pare i la mare i les dates de naixement corresponents. Amb aquests i l'accés als arxius de Yad Vashem i el Memorial de la Shoah, s'ha pogut trobar més informació sobre el que els va passar. La mare, Rywka Sikora Gutrajde, nascuda el 22 d'octubre de 1907 a Varsòvia, va ser arrestada a França i internada a Drancy, d'on va ser deportada a Auschwitz amb el transport n. 22 el 21 d'agost de 1942. El pare, Szachma Gutrajde, també nascut a Varsòvia el 14 de març de 1902, va ser deportat a Compiègne amb el transport n. 2 cap a Auschwitz el 5 de juny de 1942. Presumiblement, estaven a Espanya abans de la guerra on va néixer la filla i probablement van deixar Espanya per anar a França i allí els van agafar^{523 524 525}.

Isidore Nissim Toros, que va néixer a Barcelona el 3 de març de 1916 i va ser deportat de Drancy a Auschwitz amb el transport núm. 3 el 22 de juny de 1942. I la seva germana Sabatia, que estava casada i que va adoptar el cognom Morand, també nascuda a Barcelona el 20 d'agost de 1920. Va arribar a Drancy al febrer de 1944 i va ser deportada

⁵²⁰ Doc No. 11191282#1 (1.1.9.9/0023/0037).) ITS Archives, 05.12.2012. Archivnummer 4143 I Doc No. 11191285#1 (1.1.9.9/0023/0040).) ITS Archives, 05.12.2012. Archivnummer 4143

⁵²¹ Doc No. 11191283#1 (1.1.9.9/0023/0038).) ITS Archives, 05.12.2012. Archivnummer 4143

⁵²² Doc No. 11191280#1 (1.1.9.9/0023/0035).) ITS Archives, 05.12.2012. Archivnummer 4143

⁵²³ Doc. No. 84256929#1 in conformity with the ITS Archives

⁵²⁴ Page of Testimony n. 2042357. Yad Vashem Archives

⁵²⁵ Page of Testimony n. 752250

amb el transport n. 69 cap a Auschwitz. Ella vivia a Joigny prop de París quan va ser arrestada⁵²⁶.

Família Berkmann, Oro, la mare nascuda a Barcelona el 24 d'abril de 1918, el seu cunyat Henri, el 10 de febrer del mateix any a París, i el seu fill nascut el 31 de juliol de 1941 a Marsella, on tots vivien en el moment en que van ser capturats i enviats a Drancy el 15 de desembre de 1943. Van ser deportats a Auschwitz amb el transport n. 63 el 17 de desembre de 1943⁵²⁷.

Sra. Anna Therese Habig i la Sra. M. Jahiel, figuren els seus noms en una carta amb data 29 de maig del 1943 dirigida a la Delegació de la Creu roja alemanya a França demanant informació de totes dues. En la carta es remarca que habitualment no es dona aquest tipus d'informació⁵²⁸. La contesta, del dia 2 de juliol de 1943 adreçada a l'oficina de la Creu Roja espanyola a Berlin a l'atenció del Dr. Juan Lopez Piniés i signada també pel cap de l'oficina exterior es notifica que no saben res de les dues senyores⁵²⁹. Una següent carta amb data 22 de juny de la Creu Roja Alemanya notifica que no es possible fer cap declaració sobre els camps de Drancy o de Compiègne⁵³⁰. Hi ha també una nota escrita en castellà que diu que l'Anna Therese Habig, nascuda el 15 d'octubre a Viena, va residir fins el 26 d'agost de 1942 a l'Hotel o'Connor a Niça. Des d'aleshores no se sap res però es creu que fou portada a Drancy i també se suposa que fou traslladada a Metz el 7 de setembre. Es demana més informació⁵³¹. Per altra banda, també hi ha la carta que reclamava a la Sra. Jahiel per part de la seva filla, escrita en francès, sense data però amb encapçalament de la Creu Roja Espanyola, on dona totes les dades de la seva mare: la Sra. Jahiel, nascuda Tamar Matalon, de 74 anys, resident a París després del 1915, de nacionalitat grega, qui fou treta del seu domicili el passat 5 de novembre pel fet de ser jueva i internada a Drancy. Segons la filla, sembla que totes les persones que havien estat amb ella foren transportades cap a destí incert el 8 de novembre, però que les

⁵²⁶ <http://bdi.memorialdelashoah.org/internet/jsp/core/MmsRedirector.jsp?id=61841&type=VICTIM#>

⁵²⁷ <http://bdi.memorialdelashoah.org/internet/jsp/core/MmsRedirector.jsp?id=72767&type=VICTIM>

⁵²⁸ Doc No. 11191315#1 (1.1.9.9/0023/0068) ITS Archives, 05.12.2012. Archivnummer 4143

⁵²⁹ Doc No. 11191311#1 (1.1.9.9/0023/0064) ITS Archives, 05.12.2012. Archivnummer 4143

⁵³⁰ Doc No. 11191312#1 (1.1.9.9/0023/0065) ITS Archives, 05.12.2012. Archivnummer 4143

⁵³¹ Doc No. 11191313#1 (1.1.9.9/0023/0066) ITS Archives, 05.12.2012. Archivnummer 4143

persones d'edat avançada les portaven a Compiègne o bé a Metz. La filla declara que com que té la nacionalitat espanyola es va adreçar al ministre d'afers estrangers per tal que intercedís per alliberar a la seva mare i transferir-la a Espanya ja que aquesta tenia tots els documents amb ordre i només li faltava el permís de les autoritats alemanyes. Per altra banda, ella declara que està disposada a pagar tot el que calgui⁵³². Pel que s'ha pogut trobar en els arxius de Yad Vashem i del Memorial de la Shoah, ambdues persones van ser transportades de Drancy a Auschwitz. La Sra. Anna Habig, fou deportada a Auschwitz amb el transport n. 27 del dia 2 de setembre de 1942 des de Drancy. I la Sra. Tamar Matalon Jahiel ho fou amb el transport n. 44 del 9 de novembre del mateix any.

4.5.1.1.2 Territori francès a Àfrica del Nord

Amb data de 25 d'octubre de 1941, l'Alta Comissaria d'Espanya al Marroc informa sobre quina política s'hauria de seguir en relació a la població israelita espanyola domiciliada a la Zona francesa amb motiu de la implantació de les lleis antijueves. Degut a les protestes de la població jueva, es va decidir una nova modalitat en l'aplicació d'aquestes lleis fent una distinció entre jueus, marroquins o naturalitzats estrangers. En el primer cas ja no se'ls obligava a declarar els seus béns per sota dels 50.000 francs i tampoc béns mobles. Però si eren estrangers estaven obligats a totes les prescripcions. Per això, els Cònsols en Zona francesa es van trobar en una difícil situació ja que per una part els havien de defensar i per l'altra es van veure obligats a no oposar-se a l'aplicació de les lleis jueves per part dels francesos. En la missiva pregunten què s'ha de fer, si podria ser un bon moment ara per provocar una evasió forçada de capitals jueus i la seva afluència cap al Protectorat on es volen refugiar, pensant que és un lloc més segur. No s'ha trobat cap contesta⁵³³.

De la mateixa manera que a França el 1941, el consol espanyol a Tunísia, va demanar què s'havia de fer amb els 134 jueus súbdits espanyols i dos protegits d'acord amb l'aplicació de l'estatut francès. La resposta fou la mateixa.

⁵³² Doc No. 11191314#1 (1.1.9.9/0023/0067) ITS Archives, 05.12.2012. Archivnummer 4143

⁵³³ Accession Number: 2000.171 | RG Number: RG-36.001M. Archivo General del Ministerio de Asuntos Exteriores. R 1716-1-220 Arxius USHMM Washington

A Casablanca on hi havia registrats 518 naturalitzats espanyols, quasi bé tot jueus, el cònsol va informar de la situació d'aquests i com les autoritats franceses s'havien negat al seu reconeixement. En aquest cas, però, eren perseguits més per la seva condició d'espanyols que no pas per la de jueus.

Com en altres casos, la passivitat del Ministeri d'Assumptes Exteriors fou evident. Afortunadament, degut a l'Operació Torch del 1943, no va caldre prendre més decisions ja que el problema quedava resolt al ser eliminades les lleis antijueves a tot el territori per part dels aliats⁵³⁴.

4.5.1.2. Grècia

La població jueva a Grècia en el moment de l'ocupació l'abril de 1941 era de 78.487 persones. A la zona annexionada pels búlgars n'hi havia 5.409, a la italiana, uns 14.600 i a l'alemanya uns 58.500. D'aquests, 56.500 eren d'origen sefardita i la majoria d'ells, 49.000 vivien a Salònica, també denominada la Jerusalem dels Balcans.

En aquesta època el consol espanyol a Grècia era Eduardo Gasset y Díez de Ulzurrun, qui ja el mateix 1941, donades les dificultats alimentàries de la població demana la repatriació d'algunes famílies espanyoles de la colònia sefardita. Però li és denegat pel propi Serrano Suñer.

Davant d'aquestes negatives, Gasset pren mesures per almenys protegir-los, i entre juliol de 1942 i març del 1943 aconseguirà salvar de la deportació a alguns sefardites, concretament dues dones que tot i no ser estrictament ciutadanes espanyoles eren antigues "protegides"⁵³⁵.

Tot i que els nazis van mantenir la distinció amb els "súbdits estrangers que podien demostrar la seva condició amb un passaport vàlid", el 4 de març de 1943 Berlin pren la

⁵³⁴ Marquina A, Ospina G I (1987). pp 156-159

⁵³⁵ *Ibidem* p. 178 - 182

decisió d'incloure'ls en les deportacions degut al "desinterès del Govern de Madrid". El nombre total d'aquest és de 511.

Gasset manté una reunió amb Gunther Altenburg, ambaixador i alt comissariat d'Alemanya a Grècia i acorden que s'esperaran a les gestions que farà Gasset amb el govern de Madrid. Dies mes tard, Gasset sabrà que el seu telegrama ha estat neutralitzat a Berlin i que es transmetrà amb 21 dies de retard^{536 537}.

A la seva arribada a Atenes, el març de 1943, Romero Radigales, seguirà la mateixa acció del seu predecessor, intentant la repatriació dels 513 sefardites de Salònica. Seguiran les negatives de Madrid i les instruccions de mantenir una actitud passiva abstenint-se de qualsevol iniciativa personal. Tot i els seus intents, no pot aturar, finalment, el trasllat el dia 2 d'agost de 1943 de 367 jueus de Salònica a Bergen Belsen. Tot i així sí que aconsegueix que 150 puguin marxar amb un tren militar italià cap a Atenes, ajudat pel consol italià i les autoritats de Roma. Finalment el febrer de 1944 els sefardites de Bergen Belsen arribaran a Espanya.

Pel que fa als sefardites que queden a Grècia, el 2 d'abril de 1944 els nazis internaran en el camp de Haidari un nou grup amb 155 sefardites espanyols resultat de les batudes de la nit del 24 al 25 de març de tots els jueus d'Atenes. Degut a una nova negativa des de Madrid per acceptar-los, aquests també seran deportats a Bergen-Belsen. Romero Radigales demanarà al ministeri que es pugui autoritzar un visat a Moisés Hassan de 80 anys, el qual està força malalt juntament amb la seva dona Estrella i els seu fill Salvador amb la seva dona i el seu fill i també a un altre família la de Moisés Frances, més tard també ho farà per Salomón Hassid José i la seva filla.

En un altre document, també es fa referència als 400 Jueus espanyols (*Spanish Jews*)⁵³⁸ del Camp de Haidari. El Sr. Easterman, el Secretari Polític del Congrés Mundial Jueu a

⁵³⁶ Ibídem p. 185 - 188

⁵³⁷ Doc. No. 82208056#1 (1.2.7.25/0004/0035), Doc. No. 82208057#1 (1.2.7.25/0004/0036), Doc. No. 82208061#1 (1.2.7.25/0004/0040), Doc. No. 82208062#1 (1.2.7.25/0004/0041), Doc. No. 82208063#1 (1.2.7.25/0004/0042), Doc. No. 82208064#1 (1.2.7.25/0004/0043). ITS Archives

⁵³⁸ Sovint es fa difícil tenir clar que volen dir amb Spanish Jews, sefardís, amb nacionalitat espanyola?

Londres en un telegrama del 7 d'abril des de Nova York, avisa al Duc d'Alba, ambaixador espanyol a Londres que estan a punt de ser deportats cap a Polònia, pel que demana que intercedeixi a l'Ambaixada Espanyola demanant ajuda. El Duc d'Alba, contesta en una carta del 19 d'abril on diu que ja ha parlat amb el Ministre d'Assumptes Exteriors qui ja està a l'aguait del tema. Remarca que immediatament que ho van saber, es van donar ordres a l'Ambaixada Espanyola a Berlin per obrir negociacions amb les autoritats alemanyes per tal que aquestes persones poguessin marxar amb un vaixell suec cap a Palestina, tot demanant també la col·laboració i ajuda del ministre espanyol a Turquia. En la carta aprofita per dir literalment: *"Whilst I am dealing with this subject, I should like to point out that the Spanish Government has intervened, not only in this case, but also worked for and obtained the repatriation of Jews from Salonica and France and that no effort has been spared towards mitigating the misfortune to which members of the Jewish race are submitted. All this has been spontaneously by the present Government in Spain, because their policy has always been directed by a humanitarian and Christian spirit, but unfortunately, our efforts in this direction have never received any recognition. On the contrary the campaign of falsehoods directed against Spain and its present regime continues unabated, but I have no doubt whatsoever that you, my dear Mr. Rubenstein, who have personal knowledge of the efforts which we are continuously making in favour of those who have no protection, will do your utmost to see that justice is accorded to us and that, at least within your sphere of influence and activity, the true merits of our humanitarian work will receive recognition"*⁵³⁹. Com es podrà veure més tard, aquesta carta era pura propaganda.

⁵³⁹ Mentre em faig càrrec d'aquest assumpte, voldria assenyalar que el govern espanyol ha intervingut, no només en aquest cas, sinó que també ha treballat i obtingut la repatriació dels jueus de Salònica i França i que no s'ha estalviat cap esforç per mitigar la desgràcia a la qual estan exposats els membres de la raça jueva. Tot això ha estat fet de manera espontània per l'actual Govern a Espanya, perquè la seva política sempre ha estat dirigida per un esperit humanitari i cristià, però lamentablement, els nostres esforços en aquesta direcció mai no han rebut cap reconeixement. Al contrari, la campanya de falsedats dirigides contra Espanya i el seu règim actual continua, però no tinc cap dubte que vostè, estimat Sr. Rubenstein, com que té coneixement dels esforços que estem fent contínuament a favor d'aquells que estan sense protecció, farà tot el possible per justificar-ho i que, almenys en el seu àmbit d'influència i activitat, els veritables mèrits de la nostra tasca humanitària rebran el reconeixement. Traducció feta per l'autora.

L'última carta del Sr. Easterman demana si s'ha pogut gestionar que aquest grup de Jueus anessin a Theresienstadt i d'allà cap a Palestina⁵⁴⁰. No s'ha pogut esbrinar si això fou cert, però segons Rother (2005) no sembla pas que s'hagués fet⁵⁴¹.

Mencionar que en els arxius de l'ITS figuren llistats exhaustius de tots els integrants d'aquests transports amb noms, cognoms i edats de cadascú per famílies⁵⁴².

Per altra banda, Romero Radigales i la seva dona, faran el possible per ajudar als jueus que estan a Haidari però també a tots aquells que es van poder amagar durant les batudes, ja que aconseguix per part de les autoritats alemanyes que li permetin extraterritorialitat, donant-los protecció consular de la mateixa manera que ho va fer Sanz Briz a Budapest⁵⁴³.

Es voldria fer un petit apunt sobre Sebastián Romero Radigales, i de quina manera, en el moment que entre en contacte directe amb les persones canvia totalment de percepció envers el col·lectiu jueu. En el moment que va esclatar la guerra civil, ell serà el representant dels Nacionals a Grècia i vetllarà per la seva influència i per la xarxa d'espionatge contra la República. És més, el 1938 enviarà llistats de sefardites de Grècia on destaca que dels 82 jueus d'Atenes i els 509 que viuen a Salònica, només un està a favor del *Movimiento Nacional*. Davant d'això proposa que aquells que haguessin fet actes contra la causa nacional perdessin la seva nacionalitat. No fou Grècia l'únic lloc que s'aplicarien aquests càstigs, també fou així a Turquia amb Julio Palencia; més endavant, però, tots dos van cercar protegir-los i inclús van salvar diverses vides⁵⁴⁴.

De la mateixa manera que en el cas de França, a continuació se seguiran els fets cronològics de les accions referents als jueus sefardites de Grècia a través de la documentació trobada en diversos arxius.

⁵⁴⁰ C2/10798 /13 C2/10791619. Zionist Archives Jerusalem.

⁵⁴¹ Rother B (2005). pp. 393-395

⁵⁴² 3.1.3.2/ 78811177_0_1/2 - 78811178_0_1/2 - 78811179_0_1/2- 78811180_0_1/2- ITS Digital Archive, Bad Arolsen.

⁵⁴³ *Ibidem* p. 199- 205

⁵⁴⁴ Lisbona JA (2015).pp. 198

En una carta del 9 de juny de 1943, el cònsol d'Atenes envia petició a l'Ambaixador espanyol a Berlin per demanar-li si es pot concedir la nacionalitat espanyola a vídues i divorciades que l'havien perduda al casar-se. Segons el codi civil han de demanar-ho en persona a Espanya però degut a la situació actual no poden sortir del país pel que demana si ell pot figurar com a representant civil. Insisteix en la importància de que se'ls hi pugui concedir donada la difícil situació⁵⁴⁵.

En el despatx n. 15 del 25 de juny de 1943 la Legació d'Espanya a Grècia comunica el llistat dels Sefardites espanyols deportats. Salònica: La família Botton (Frida Rina, Edda, Alberto i Lily) , Raul Saporta, Isaac Frances, Salomon Saporta, Lucia Saltiel, Bella Parenti i Vida Natseri de Saporta. S'ha intentat trobar què va passar amb ells però per manca de més dades, tot i que hi ha persones amb els mateixos noms que figuren com a assassinats a Auschwitz no es pot afirmar que fossin ells. Demòtica: Família Djivre Canetti (Vitalis, Gioya Behar, David, Rebecca, Rafael, Moises i Elisa), Bea Elyakim i els seus fills, Rosa, Lucia, Berta, Yoakim, Simha Canetti i quatre persones de la família Moises Toledo i la seva dona Virgina Djivre i la filla Ester Toledo⁵⁴⁶. I l'últim grup eren els que vivien a Nea Orestia. La família Djivre Canetti (Simantov, Doreta, Ester i Rose-Marie i la família Halfon Benbassat (Chapat, Ester Dora, Juliette i Israel, Rebecca i Samuel. D'aquests dos últims grups s'hi que ha estat possible confirmar la seva deportació a Auschwitz amb molts dels casos a través de les pàgines de testimoni dels arxius de Yad Vashem⁵⁴⁷.

El 31 de juliol de 1943, Romero Radigales envia una carta al Sr. Doussinague, on s'acompanya una altra carta de la comunitat sefardita d'Atenes dirigida a Francisco Franco. És una súplica d'ajuda dels jueus de Salònica al veure que se'ls ha abandonat i de la seva imminent deportació. El Cònsol descriu la seva angoixa i que malament se sentia per no poder-los ajudar. A la carta diu que té la seguretat que les raons que han motivat la deportació són de gran pes però com que no es coneixen, retreuen el haver-los abandonat en moments tant tràgics i això encara s'ha posat més de relleu al

⁵⁴⁵ Accession Number: 2000.171 | RG Number: RG-36.001M. Archivo General del Ministerio de Asuntos Exteriores. R 1716-1-220 Arxius USHMM Washington

⁵⁴⁶ Page of Testimony. N. 5649746. Arxius Yad Vashem. Israel.

⁵⁴⁷ Page of Testimony. N. 4401665. Arxius Yad Vashem. Israel

comparar la conducta espanyola amb la d'altres nacions que tenien també hebreus a Salònica, i que els han auxiliat i repatriat. El govern italià, tot i les lleis racials existents, els ha donat a elegir entre anar a Itàlia o a Atenes i fins i tot ha estès la seva protecció a molts sefardites grecs i espanyols emparentats amb italians, salvant-los de la deportació. De la mateixa manera una carta del 2 d'agost del 1943 del arquebisbe catòlic grec també li demana al Sr. Doussinague, ajudi als sefardites i el mateix dia demanen el mateix per part de l'ambaixada d'Itàlia a Madrid.

Per tot això el 8 d'agost l'ambaixador torna a escriure una carta exposant el procés que ha seguit la deportació de la colònia. Al decretar el Govern alemany la deportació dels hebreus de nacionalitat grega de Salònica i l'expulsió dels que eren súbdits d'altres nacions, els governs alemany i espanyol han arribat a un acord. Els sefardites espanyols de la capital de Macedònia serien repatriats, havent rebut autorització telegràfica de l'Ambaixada de Berlín per donar visats cap a Espanya de tots els jueus de Salònica que tinguessin dret incontestable a ostentar la nacionalitat espanyola. Però pocs dies abans de la data fixada per les autoritats alemanyes per a la partida, es va rebre un telegrama de l'Ambaixada de Berlín, amb data del 16 de juny en el que se li ordenava no prendre la iniciativa referent a la repatriació i a abstenir-se de gestionar cap tema del viatge. El 17 rebia un altre telegrama on se li comunicava que el govern espanyol no podia acceptar ni la repatriació en massa ni en grups i que només podia concedir visat en casos excepcionals, i sota el seu estricte control, és a dir, que es negava la repatriació a la colònia espanyola. Davant d'aquesta situació el cònsol va demanar que no fossin deportats sinó que poguessin quedar internats en territori grec. El 22 de juliol li van comunicar que el govern alemany havia decidit la deportació. Enfront d'això va demanar que almenys no es deportessin ni la gent gran, ni els nens ni les persones malaltes però sense èxit. Afortunadament el consolat italià va autoritzar a molts dels sefardites espanyols a fugir. Tenien la intenció de formar un tren militar per traslladar-los a tots però a l'últim moment els alemanys no ho van permeten. El 29 al matí, la comissió alemanya va citar a tots els homes jueus que es presentessin a la sinagoga Beth Saul on els van comunicar que serien deportats, ja que el govern espanyol no els podia admetre, a un camp de concentració a Alemanya, però serien considerats presoners polítics, sent la seva situació diferent als seus correligionaris grecs deportats. Mentre tant els

internaran a un barri anomenat Baron Hirsch. Més tard també hi portaran dones i nens. Un cop allà se'ls comunica que se'ls portarà a Bergen- Belsen i que allà podran gestionar amb el govern espanyol la seva repatriació. El 2 d'agost van partir⁵⁴⁸.

En una altra carta amb data del 12 d'agost de 1943 referent a un telegrama rebut al Ministeri de negocis estrangers sobre la repatriació dels Sefardites, diu que es troben en camí cap a un camp de treball 366 sefardites ja que 160 aproximadament van poder escapar i viure clandestinament a Atenes abans de la sortida. En segon lloc, sol·licita no fer els viatges en grups de 25 en 25 com volen des del govern espanyols, sinó que millor una repatriació total en un sol grup. En tercer lloc es denega la visita a un funcionari de l'ambaixada ja que en aquest camp hi ha també detinguts polítics. Amb data 13 d'agost comunica que els alemanys sembla que donaran totes les facilitats necessàries per la repatriació sempre que es faci el més ràpid possible ja que és una enorme càrrega per les autoritats alemanyes. De manera reservada es comenta que tenen por que els repatriats es dediquin a fer propaganda, la qual podria ser explotada pels anglosaxons i per tant perjudicar a Alemanya però també a Espanya. El motiu de repatriar-los tots en un sol grup és que els que quedessin podrien ser deportats a Polònia. En una altra carta, el mateix ambaixador comenta la depressió física i moral en que es troben els internats i també la quantitat de diners que han entregat al Pare Typaldes que va visitar-los a Atenes. En total van donar 22 milions de dracmes, 55.000 francs suïssos i 40 mil dòlars que se'ls tornaran un cop repatriats⁵⁴⁹.

Respecte a les advertències i les pors de Romero Radigales, la seva carta amb data 24 de setembre de 1943 sobre la repatriació dels Sefardites d'Atenes és colpidora. La carta va dirigida al Ministeri d'Assumptes Exteriors i comença dient que la Comissió alemanya Rosenberg, executora de les lleis racials, va arribar ahir a Atenes i ja ha pres les primeres mesures contra els hebreus que segur seran deportats. Tot i que no se li ha comunicat de manera oficial, en la seva conversa amb el Conseller de la Legació d'Alemanya, li ha dit que els jueus estrangers també seran expulsats pel que s'afanya a comunicar-ho. En

⁵⁴⁸ Accession Number: 2000.171 | RG Number: RG-36.001M. Archivo General del Ministerio de Asuntos Exteriores. R 1716-1-220 Arxius USHMM Washington

⁵⁴⁹ Accession Number: 2000.171 | RG Number: RG-36.001M. Arxius de l'USHMM Washington

el seu telegrama prega que li permetin realitzar la repatriació de la forma més eficient, en grups i a través de qualsevol mitjà de transport ja que si ha de seguir les normes rebudes, és a dir en grups de 25 persones i que a més s'hagi d'esperar a que per sortir un altre calgui la sortida del primer, li caldrien 2 anys per a repatriar els 300 sefardites que queden aquí. Comenta també que tot i que va enviar aquesta petició el 31 d'agost, encara no ha rebut resposta. Pel que espera instruccions el més aviat possible per poder fer la repatriació, si no la major part de la colònia serà deportada⁵⁵⁰.

En la documentació presentada al Judici d'Eichmann a Jerusalem, figuren cinc documents referents a aquest transport, on s'especifica la nota verbal per part de l'Ambaixada Espanyola on comunica que El *Foreign Office* té l'honor d'enviar a l'Ambaixada d'Espanya seguint la nota verbal del 24 de setembre de 1943, la llista de diners i joies emesa per 366 jueus internats a Salònica. També hi ha la còpia d'un certificat del SS Dieter Wisliceny, que com a cap del *Sonderkommando* de la Policia de Seguretat per a assumptes jueus fou qui va realitzar l'acció jueva a Salònica, i comunica que la quantitat de dracmes recollida és de 22.300.000.

Sobre el mateix transport també s'han trobat documents en l'arxiu de l'ITS. Tres fitxes de tres persones que van formar part del transport que va arribar a Espanya el febrer de 1944: Raymonde Benveniste Tauber, nascuda a Salònica el 3. 4. 1924, qui arriba en el transport del 2 d'agost del 1943 a Bergen- Belsen, el de Renee Arditti Saltiel de Mallh, nascuda el 18 d'agost de 1919 també a Salònica i el de Isaac Aruch Revah, que en aquell moment tenia 9 anys, nascut el 8 de setembre de 1943, qui encara viu ara i que sovint és convidat com a Testimoni en diferents actes de Memòria sobre l'Holocaust⁵⁵¹.

Pel que fa a la documentació de l'any 1944, en una nota del Ministeri d'Assumptes Exteriors amb data del 20 de maig de 1944 es comunica que confrontada la llista dels refugiats que sortiran de Màlaga o de Cadis cap a Àfrica del Nord, facilitada per la Creu Roja Espanyola, coincideix amb els 365 sefardites que amb data 10 i 13 de febrer van

⁵⁵⁰ Accession Number: 2000.171 | RG Number: RG-36.001M. Arxiu de l'USHMM Washington.

⁵⁵¹ Inventory Card File, 0.2/53585253_0_1/51374911_0_1/50660144_0_1/ITS Digital Archive, Bad Arolsen

arribar de Bergen-Belsen, tots excepte Salomon i Raquel Ezratty, que ja han estat mencionats anteriorment, qui finalment se'ls autoritza quedar-se a Espanya i Haim, Valery, Camis i Sabetay Revah que marxaran cap a Cuba⁵⁵².

En una altra carta del 30 de setembre de 1944, Romero Radigales, escriu a la Secció Política d'Europa del Ministeri d'Assumptes exteriors a Madrid, comunicant que els sis espanyols sefardites que havien quedat a la presó de Haidari després de l'expulsió dels jueus, han estat alliberats. Tot i que no pot precisar el nombre d'espanyols sefardites que han quedat a Atenes després de l'expulsió, creu que entre els que estan casats amb àries i els que s'havien amagat es poden comptar en uns 80. Per altra banda, ell mateix es va encarregar de reclamar els béns que havien pres als sefardites i custodiar-los de la millor manera possible amb l'ajuda dels que es van poder salvar⁵⁵³.

Finalment, en una documentació del Cap de la Sipo i de la SD amb data del 26 de maig de 1944 diu: *“Wie festgestellt, wurde der 1. Transport and der französisch-spanischen Grenze vom Sekretär der spanischen Botschaft in Berlin mit grosser Aufmerksamkeit empfangen. Bezeichnend ist es, dass für die Juden in einem festlich geschmückten Saal ein besonderer Empfang vorbereitet war und sie nach Betreten spanischen Bodens in ärztliche Obhut genommen wurden. Es verlautet, dass die Juden über Portugal nach Canada witergeleitet worden sein sollen. Weitere Mitteilung darf vorbehalten bleiben”*^{554 555}.

⁵⁵² Ibidem

⁵⁵³ Ibidem

⁵⁵⁴ Information order Bergen Belsen, Inhaltsverzeichnis, 1.1.3.0/82351185-82351187/ITS Digital Archive, Bad Arolsen. Traducció feta per l'autora.

⁵⁵⁵ “Com es va assenyalar, el primer transport a la frontera franco-espanyola va ser acollit amb gran atenció pel secretari de l'ambaixada espanyola a Berlín. És significatiu que es disposés una recepció especial per als jueus en una sala decorada amb festes i després d'entrar a terra espanyola se'ls donés atenció mèdica. S'ha informat que els jueus van ser reportats a Canadà a través de Portugal” Traducció feta per l'autora.

4.5.1.3 Bulgària

El cas de Bulgària seguirà els mateixos passos que a Grècia, on segons el registre policial, el 1942, el col·lectiu espanyol era després del turc el segon grup estranger més nombrós a Bulgària. El nombre era de 303 espanyols, els quals eren tots jueus.

Davant les decisions de l'executiu búlgar contra els jueus, Julio Palència, ambaixador espanyol a Sofia entre 1940 i 1943, protestarà contra aquestes i ho comunicarà al President del Consell de Ministres. El 27 de juliol de 1941 mantindrà la seva primera reunió de queixa amb el secretari general de la diplomàcia búlgara. El seu propòsit és condemnar l'aplicació de l'article 25 de la Llei de Protecció de la Nació, que afectaria uns 50 connacionals de la colònia espanyola.

Un cop ho comunica a Madrid, Palència rebrà les mateixes instruccions per ordre del ministre Serrano Suñer, que havien estat enviades al cònsol general a París: "*si bien es cierto que en España no hay Leyes raciales, el Gobierno español no puede poner dificultades, incluso en sus súbditos de origen judío, para evitar se sometan a medidas generales*". Tot i aquestes instruccions, Palència no parerà d'informar al seu ministeri sobre la promulgació de noves normes antisemites i de quina manera aquestes afecten els jueus espanyols.

Amb la nova llei referent a l'alienació i expropiació d'immobles pertanyents a individus de raça israelita, del 6 de març de 1942, informarà que la seva imposició "lesiona greument els interessos de la col·lectivitat espanyola, molts dels quals són propietaris d'immobles". Fent cas omís de les instruccions rebudes, presenta una protesta davant les autoritats locals. Al llarg dels últims mesos de 1942 i molt especialment fins al juliol de 1943, Palència tracta insistentment de convèncer les autoritats tant búlgares com espanyoles sobre la il·legalitat de les lleis antisemites i sobre el deure de protecció d'Espanya envers els seus súbdits jueus. Les contínues i desesperades demandes del

diplomàtic aconseguen que almenys 81 jueus espanyols siguin exclosos parcialment de l'aplicació d'algunes de les lleis racials⁵⁵⁶.

Davant aquesta situació, el 14 de setembre de 1942 el diplomàtic demana al seu ministeri que se li doti de certa "elasticitat" en la concessió de visats per als jueus que desitgin anar a Espanya. Palència justifica la seva demanda qüestionant les múltiples i per a ell excessives formalitats d'ordre administratiu que s'exigien des de Madrid. La resposta podia trigar entre sis a vuit setmanes i inclús més, pel que aquest termini, segons Palència *"supone en los casos más favorables la ruina completa y por regla general el internamiento en campos de concentración y en algunos casos la muerte"*.

En no rebre resposta i tenint en compte totes aquestes eventualitats, el 6 d'octubre s'atreveix de nou a sol·licitar que se li autoritzi a visar els passaports sense demora, però tampoc rebrà resposta. Passen els mesos i el 16 de març de 1943, Palència és informat pel primer ministre Bodgan Filov que la deportació de tots els israelites s'iniciarà a finals d'abril per imposició d'Alemanya. Igual que a la resta de l'Europa ocupada, l'ultimàtum germànic significa que els jueus (i, entre ells, els espanyols) passen a estar amenaçats de mort també a Bulgària. Preocupat per la seva sort, telegrafia amb urgència a Madrid: *"a finales del próximo mes de abril comenzarán las deportaciones a Polonia de los judíos residentes en Bulgaria propiamente dicha y que, si por esa fecha España no ha decidido algo sobre el particular, yo no podré hacer nada ni realizar ninguna gestión en auxilio y protección de los súbditos españoles"*. Un cop més, Gómez-Jordana no li respon⁵⁵⁷.

Atès que per sort l'aplicació de la mesura es retarda, Palència decideix començar a actuar amb més contundència. Canvia el seu procediment i ja no telegrafia informant sinó que decideix proposar que se li concedeixi "urgentment autorització per a tornar tota la col·lectivitat israelita espanyola resident a Bulgària". Calcula que són uns 300 i assegura que les despeses de la repatriació serien sufragats pels interessats. Dos dies més tard, en un altre missatge sobre el mateix assumpte parla de 400 i comparteix la seva impressió que "la major part, la immensa majoria" es quedarien poc temps a

⁵⁵⁶ Lisboa JA (2015). pp 234 - 237

⁵⁵⁷ Ibidem pp. 238

Espanya, perquè gairebé tots tenen parents a Amèrica Llatina o als Estats Units. Aquest cop sí que hi ha resposta de Madrid, el 19 de maig s'autoritza la repatriació, encara que sense cap "elasticitat": els candidats han d'acreditar un gran nombre de requisits. Palència informa al Govern de Sofia, asseverant que la repatriació començarà quan se solucionin "algunes formalitats d'ordre administratiu indispensables per al viatge a Espanya dels seus ciutadans espanyols". Ell sap molt bé que l'acceptació de Madrid serà "estèril i ineficaç" si els mandataris espanyols no arriben a un acord o no concerten un arranjamant amb els governs italià, alemany i croat, tota vegada que els individus que abandonen el territori búlgar tenen forçosament de travessar Iugoslàvia, ocupada pels alemanys, Croàcia, Itàlia i França, també sota el seu domini.

Després de ser prorrogada, la data en que venç l'ultimàtum és ara l'1 de setembre. Si aleshores no han marxat, "seran internats en les mateixes dures condicions que els hebreus de nacionalitat búlgara". Davant la inoperància dels seus superiors a Madrid, el 6 d'agost, Palència sol·licita de l'ambaixador alemany, Adolf Beckerle, els necessaris visats de trànsit, però tot just quinze dies abans de que ell marxi amb destinació a Bucarest, cessat, rep l'ordre de Gómez-Jordana d'abstenir-se de tota iniciativa relativa a l'enviament dels jueus. A més, se l'insta a posar-se d'acord amb l'Ambaixada espanyola a Berlín per tal d'organitzar la sortida "només col·lectivament i no individualment", requisit aquest que implica inconvenients addicionals. Es tracta doncs d'una clara desautorització. Afortunadament, però i gràcies a l'oposició popular dels búlgars, no es duran a terme les deportacions i no serà, per tant, necessari haver de marxar⁵⁵⁸.

Prova d'aquesta situació s'ha trobat en un document amb data 25 de setembre de 1943, on l'ambaixador d'Espanya a Berlín, envia una carta a la Direcció general de Política Exterior a Madrid, per informar que acaba de rebre un telegrama de l'ambaixador a Sofia on informa que les autoritats búlgares insisteixen que els sefardites espanyols han de sortir de Bulgària abans de l'1 d'octubre pel que ell intentarà fer les gestions per aplaçar-ho. Ell comenta que li va contestar que sense l'aprovació prèvia del Ministeri d'Assumptes Exteriors no poden emprendre cap viatge i que davant de l'impossibilitat

⁵⁵⁸ Ibidem p. 239 - 240

de que puguin sortir abans de la data de l'1 d'octubre ha de fer totes les gestions per poder-ho aplaçar.⁵⁵⁹ En el mateix grup de documents, hi ha una llista amb els sefardites espanyol de Bulgària que volen repatriar-se, són 23 i tots foren inscrits abans del 1936 i de la Guerra Civil⁵⁶⁰.

4.5.1.4 Romania

La situació a Romania serà lleugerament diferent de la resta de països amb població sefardita. En els arxius de l'USHMM, es troben un seguit de cartes datades del juliol de 1940, on es demana la possibilitat d'evacuar les colònies de sefardites i espanyols de Romania donada la situació política del moment. Amb data 2 d'agost de 1940 es comunica que pel que fa a la colònia purament espanyola que no hi ha cap inconvenient però pel que fa a la colònia sefardita, és més complicat i cal decidir-se d'acord a dues premisses:

- 1.- No es desitjable ni sembla oportú portar a Espanya una nombrosa població que, tot i que és sefardita, *“al fin y al cabo es judía”*
- 2.- L'Estat espanyol no pot ignorar ni abandonar totalment a aquells dels seus súbdits que, tot i ser jueus, han contribuït eficaçment, en la mesura de les seves forces, a la victòria del moviment nacional, i que han mantingut en els seus lloc de residència una actitud més que correcta.

Per tal de poder-los avaluar, es demanarà a totes les Representacions que facin una revisió justa, però severa, de l'actuació de cada un dels espanyols durant la “nostra” guerra. Seria convenient tenir en compte les seves primeres manifestacions d'adhesió i petició de documents personals relacionats amb l'Espanya nacional. A través d'aquest estudi es decidirà en cada cas qui són dignes de ser acollits i concedir-los els seu permís d'entrada. Per altra banda, sobre el lloc on haurien de residir, es descartaria el Marroc, per dos motius, un per no crear més antipaties amb els àrabs i l'altre perquè a la península seria més fàcil vigilar-los.

⁵⁵⁹ Accession Number: 2000.171 | RG Number: RG-36.001M. Arxius de l'USHMM Washington.

⁵⁶⁰ Accession Number: 2000.171 | RG Number: RG-36.001M. Arxius de l'USHMM Washington.

Amb data 7 de setembre de 1941, la Direcció General de Seguretat comunicarà que no s'ha d'accedir a cap de les peticions de repatriació. Respecte a aquesta qüestió, el que aleshores era ambaixador a Bucarest, José Rojas y Moreno, respon en un Memoràndum, que només hi ha 27 famílies espanyoles d'origen sefardita el que suposa un total de 107 persones majors d'edat. Davant el comunicat d'expulsió per part del govern romanès, demanarà que es permeti que aquestes persones es puguin quedar, ja que han demostrat no només el seu desig de ser espanyoles, a través de la conservació de la llengua sinó que la seva adhesió a la causa nacional s'ha demostrat tant en ajudes com en fets i que són persones d'una total confiança. Per això amb data d'1 d'abril de 1941, hi ha un comunicat on s'informa que han estat adoptades mesures per no expulsar als membres de la colònia espanyola, només amb excepció d'aquells que hagin actuat en contra dels interessos de l'Estat, si existeixen proves d'això^{561 562 563}.

A Romania, tot va quedar en calma fins la imminent entrada de l'exèrcit roig quan el substitut de Rojas, Manuel Gómez-Barzanallana demanarà a Madrid el poder gestionar que un grup de 40 sefardites puguin sortir. El 27 d'abril de 1944, després d'intentar-ho diverses vegades, rebrà resposta del director general de Política Exterior, José Maria Doussinage qui en nom del ministre Gómez-Jordana li demana que l'informi de "quants volen venir a Espanya i si són pròpiament espanyols o són sefardites ja que si són purament espanyols no poden constituir problema doncs en el moment que ho desitgin poden venir". Barzanallana comunica que a part de 4 famílies la resta són sefardites súbdits espanyols. Recorda a més que ja foren autoritzats a entrar el 1943 i que seran ells mateixos els que es pagaran el viatge i que podran viure amb els seus diners, pel que l'únic que necessiten és un visat de trànsit via Alemanya o bé via Turquia. Davant les dificultats Barzanallana afegirà que uns sis jueus d'aquests són catòlics i que tres o quatre més estan decidits a convertir-se. Dies més tard en un telegrama secret, Gómez-Jordana autoritza evacuar només als jueus catòlics. Davant d'això l'ambaixador decideix no fer cas i iniciar tràmits amb l'ambaixada nazi a Bucarest i el govern de Berlin per tal

⁵⁶¹ Accession Number: 2000.171 | RG Number: RG-36.001M. Archivo General del Ministerio de Asuntos Exteriores. R 1261-102-21. Arxius USHMM Washington

⁵⁶² Marquina A, Ospina G I (1987). pp. 159 - 160

⁵⁶³ Lisbona JA (2015). pp 145-146

que li donin visitats de trànsit per a tots els sefardites. Davant d'això Gómez-Jordana no té més remei que acceptar però només accepta l'arribada d'aquests però no pas que es puguin quedar. Malauradament no hi ha evidència de què va passar amb aquests jueus donada la situació de la guerra i l'arribada de l'ER⁵⁶⁴.

4.5.1.5 Hongria

El cas d'Hongria sí que és totalment diferent a la resta, ja que pràcticament no existia població sefardita. Però la importància de la política exterior en aquest país ve de la mà del que fou l'ambaixador d'Espanya a Budapest, Angel Sanz Briz qui juntament amb altres diplomàtics de països "neutrals" van salvar i protegir un gran nombre de Jueus. En el seu cas, va donar protecció a unes 5000 persones, entre aquestes a 500 nens⁵⁶⁵ emparant-se en el decret del 1924 tot i que la majoria d'ells no eren pas d'origen sefardita. Ell ho farà per iniciativa pròpia abans de rebre les notícies des del Ministeri d'Assumptes Exteriors el qual es veurà pressionat per l'Ambaixada americana tal com reflecteixen els següents documents. En una nota amb data 11 d'agost de 1944, de l'Ambaixada d'EUA al Ministeri d'Assumptes Exteriors demana la cooperació d'Espanya per permetre el transit dels Jueus hongaresos que han pogut sortir del país, els qual tenien des del 1941 visats per poder arribar a EUA o a altres destinacions però que degut a les circumstàncies de la guerra han quedat atrapats amb la documentació caducada. Per això davant la possibilitat de poder salvar aquestes persones, es demana que tornin a donar els visats de trànsit i ells s'asseguraran de córrer amb totes les despeses mentre estiguin en territori espanyol i que agilitzaran la seva sortida el més ràpid possible⁵⁶⁶.

També hi ha una altra carta amb data del 26 d'octubre de 1944, del delegat del *World Jewish Congress* a Portugal i Espanya, el Sr. Isaac Weissman, a l'Ambaixador espanyol a Portugal, el Sr. Nicolàs Franco, germà de Francisco Franco, on demana que després del coneixement de les massacres d'Hongria, demanen que si la Legació Espanyola podria

⁵⁶⁴ Ibidem pp. 164-170

⁵⁶⁵ Serà el cas dels germans Vandor que posteriorment van emigrar a Espanya

⁵⁶⁶ Accession Number: 2000.171 | RG Number: RG-36.001M. Arxius de l'USHMM Washington.

fer el mateix que ja està fent la Legació sueca de donar documentació i protecció a jueus⁵⁶⁷.

Altres aspectes relacionats amb Sanz Briz és que se li deu el fet que fou el que va donar a conèixer amb minuciositat a través de l'informe dels dos eslovacs fugits d'Auschwitz sobre la planificació de l'extermini i genocidi de la població jueva al seu ministeri. Tot i que no fou l'únic, ja que el 1942 ja s'havien remès informes per agents espanyols a París sobre les condicions de les deportacions dels jueus. Més endavant se'n van rebre d'altres des d'Eslovàquia i des de Varsòvia⁵⁶⁸.

Finalment, serà al voltant de la seva figura que es crearà el mite de Franco salvador de Jueus i el relat de la labor diplomàtica espanyola.

3.5 Els altres països “neutrals”: Portugal, Suècia, Suïssa i Turquia

El setembre del 1939, vint Estats europeus es van declarar neutrals. Sis anys més tard només en restaven cinc: Irlanda, Suècia, Suïssa, Portugal i Espanya. Segons Leitz C (2001)⁵⁶⁹, durant la Segona Guerra Mundial, cap de les lleis referides a la neutralitat va ser respectada per l'Alemanya Nazi. En la seva visió del Nou ordre, ser neutral es veia com una reacció covarda i per tant no es respectava. D'aquesta manera, ràpidament, Noruega, Dinamarca, Holanda, Luxemburg i Bèlgica foren víctimes de l'agressió nazi. Per tant, aquells països que van poder romandre neutrals sovint van incomplir la Convenció de l'Haia en molts dels seus articles, afavorint especialment l'Alemanya Nazi. En el cas concret d'Espanya, Leitz considera que la neutralitat o no-bel·ligerància espanyola fou totalment a favor de l'Alemanya Nazi. Aquells cinc països van sobreviure a la guerra sense patir per la seva sobirania ni independència. Vist així, un podria estar d'acord amb els que argumenten que les polítiques dels neutrals van ser certament exitoses i, per tant, justificades. Encara més justificat, en efecte, si es considera que la població d'aquests Estats no va patir el que ho feren milions d'europes.

⁵⁶⁷Ibidem

⁵⁶⁸Lisbona JA (2015) pp. 87

⁵⁶⁹ Leitz C (2001). Sympathy for the devil. Neutral Europe and Nazi Germany in World War II.

Per a Leitz, el règim nazi, per dur a terme la seva guerra d'agressió i aniquilació durant sis anys, va exigir els serveis econòmics i financers d'aquests cinc Estats. Tanmateix, a excepció del règim franquista, cap dels altres cinc governs desitjava una victòria final alemanya. Però llavors, per què van lluitar amb tota la seva força contra la pressió dels Aliats per reduir o fins i tot impedir l'exportació de béns a Alemanya? Per què van esperar fins que l'avanç militar dels Aliats a mitjans de 1944 els va obligar a prendre mesures decisives, tot i que era clar des de finals de 1943 i principis de 1944 el ràpid domini militar dels aliats? Per dir-ho clarament, els neutrals van seguir aprofitant els seus vincles comercials amb Alemanya i, per tant, van contribuir a allargar un dels conflictes més sagnants de la història.

A part dels guanys realitzats per membres influents de la comunitat empresarial, cadascun dels cinc Estats neutrals tenia altres bones raons per participar activament en el vessant econòmic de la guerra. Al capdavant de les consideracions governamentals hi havia, sens dubte, qüestions fiscals i laborals⁵⁷⁰.

Com ja s'ha indicat, els beneficis obtinguts pels membres de la comunitat empresarial han influït indubtablement en els seus governs per seguir relacions comercials actives amb l'Alemanya nazi. Particularment a Espanya i Turquia, aquesta influència es va aconseguir freqüentment amb la corrupció generalitzada. A Espanya, les elits militars van controlar i explotar l'economia fins a un grau encara més gran⁵⁷¹.

Però el que es pretén analitzar en aquest capítol no és pas les relacions econòmiques ni estratègiques sinó la política envers els jueus o altres víctimes del nazisme dels països esmentats, per tal de poder tenir més dades a l'hora de fer una bona avaluació de quin fou el rol de l'Estat Espanyol en un marc comparatiu.

El primer aspecte a tenir en compte, és la política d'immigració que existia en aquests països abans de la Segona Guerra Mundial. Segons Avni H (2016), una de les

⁵⁷⁰ *Ibidem* pp 178- 186

⁵⁷¹ *Ibidem* pp. 188

característiques que uneix Suïssa, Suècia i Turquia és el fet que tots tres, a través de diferents polítiques i legislacions, cercaven fomentar el patriotisme local i preservar el país de la influència i la presència d'estrangers. Un segon aspecte és observar el grau d'antisemitisme que existia. En aquest cas, cal distingir dues formes: antisemitisme popular i antisemitisme governamental, les conseqüències dels quals són força diferents per a la població jueva. En el cas d'aquests tres països, el governamental hi va ser present. En el cas de Turquia va haver-hi disposicions explícites oficials contra els refugiats jueus. A Suïssa, aquesta presència es va concretar contra l'entrada de Jueus alemanys, demanant inclús la col·laboració alemanya per tal que en el passaport hi figurés la J en vermell per ser fàcilment identificats. I a Suècia, de manera indirecta, a través d'una llei que prevenia l'entrada d'alemanys qui presumiblement no podrien tornar al seu país, i que evidentment eren els jueus. La tercera variable per avaluar-ho és a través de les activitats de les comunitats jueves del país. En el cas de Turquia, aquestes van patir del propi antisemitisme governamental, el que va forçar molts jueus turcs a sortir del país. A Suïssa, hi havia diferents grups de jueus, una comunitat que havien nascut allà i que ja tenien la ciutadania des del s. XIX, mentre que hi havia un nou grup provinent de l'Est de principis de s. XX. Aquests últims foren els més atacats, ja que eren vistos com a comunistes. Així doncs, les comunitats van poder donar certa ajuda material als refugiats però mai es varen enfrontar contra les polítiques governamentals. A Suècia, als ciutadans jueus se'ls requeria legalment que fossin membres de la comunitat pel que el Consell de les Comunitats jueves era el representant dels 6.000 jueus suecs. Això va permetre no només organitzar l'ajuda a aquells refugiats que arribaven a Suècia sinó pressionar al govern per tal que n'admetés més, però tot i que en certa manera ho varen aconseguir, no fou pas a gran escala.

Un cop començada la guerra, aquestes polítiques foren inclús més restrictives. En el cas de Suïssa, davant d'una possible allau de refugiats, es va optar per un tancament. Tot i així però, va mostrar certa tolerància cap a alguns membres vulnerables de la població jueva como fou el cas dels nens. Pel que fa a les accions governamentals, el fet és que foren arbitràries i de poca ajuda, i qui realment es va posicionar en accions de rescat foren organitzacions provinents de la societat civil, especialment de la comunitat jueva suïssa però també d'organitzacions internacionals com YMCA o els Quàquers. D'especial

importància fou l'acció de *l'Œuvre de secours aux enfants (OSE)* per salvar nens jueus. De totes maneres, si el govern suís hagués estat més conscient del que succeïa i hagués permès l'entrada de forma incondicional moltes més persones s'haguessin salvat⁵⁷².

Pel que fa a Portugal, entre 13.000 i 15.000 jueus van passar-hi a través durant l'Holocaust. Només en una o dues excepcions foren entregats als Nazis. Tot i així, Salazar hagués pogut salvar més de 4000 jueus portuguesos que estaven a Holanda si no els hagués abandonat. Dels Jueus que vivien a Turquia i a Grècia amb antecedents portuguesos, Portugal en va admetre 184 que estaven a França però no en va rebre cap de Grècia. Per altra banda, igual que altres diplomàtics de països neutrals, el cònsol portuguès a Budapest també va poder ajudar i protegir a uns 1000 jueus⁵⁷³.

Segons Pimentel I (2015), el cas de Portugal estaria en el concepte de "zona gris" de Primo Levi. Exceptuant alguns intel·lectuals, militars i policies de la dreta radical totalment pronazis, en general, l'actitud antisemita no fou la prevalent. Salazar va fer molt poc per salvar la vida dels perseguits i de fet no va oferir cap assistència directe però si que va permetre que organitzacions d'ajuda operessin a Portugal. Per altra banda, hagués també pogut fer molt més del que va permetre i fer una política de repatriacions molt més activa⁵⁷⁴.

I pel que fa a Turquia, segons Bahar I (2015), el govern turc no va tenir cap intenció de protegir els jueus d'origen turc que vivien a Alemanya o bé a l'Europa occidental. Aquests foren considerats ciutadans irregulars i per tant no se'ls va donar cap cobertura diplomàtica. A aquells que tenien la documentació en regla, el govern no va voler que tornessin i per això va suspendre l'emissió de visats i passaports durant el 1943, l'any

⁵⁷² Fivaz-Silbrmann R (2015). Ignorance, Realpolitik and Human rights: Switzerland between active refusal and passive help in Bystanders, Rescuers or Perpetrators?. *The Neutral Countries and the Shoah*. P. 98-99

⁵⁷³ Milgram A (2015). Portugal and the Jews 1938 - 1945 in Bystanders, Rescuers or Perpetrators?. *The Neutral Countries and the Shoah*. pp. 111

⁵⁷⁴ Pimentel I (2015). Neutral Portugal and the Holocaust. Salazar and the German ultimatum of 1943 in Bystanders, Rescuers or Perpetrators?. *The Neutral Countries and the Shoah*. pp. 155 - 156

més crític. No es va fer res fins a finals de 1943 amb la pressió dels alemanys per tal que acceptessin retornar als jueus turcs i 414 turcs ho van poder fer⁵⁷⁵.

La quarta variable és veure aquelles accions individuals o d'organitzacions no jueves que varen ajudar als refugiats. En el cas de Suïssa, una organització anomenada *Swiss Emigrant Children's Aid Organization* va organitzar colònies d'estiu per a nens jueus. A Suècia, organitzacions autòctones van col·laborar amb les organitzacions jueves i també van pressionar perquè a la Conferència d'Evian es trobés una solució pel problema dels refugiats alemanys. En aquest cas no només era als jueus sinó tots els oponents al nazisme. De totes maneres, el que va semblar xocant el 1933, va anant-se normalitzant als ulls de tothom, fins i tot amb el pogrom de novembre del 1938⁵⁷⁶.

Ja en plena guerra, una altra variable que pot ajudar a comprendre la situació és l'avaluació de quin i quan es tingué coneixement sobre l'extermini massiu. Una recent publicació de Ninhos C (2015)⁵⁷⁷ en fa un bon recull. Suïssa era el país on era més fàcil rebre notícies, ja que era a través del seu territori que la xarxa d'intel·ligència polonesa enviava la informació cap a Londres. Els primers informes que es reben són del novembre de 1941, del cònsol suís a Colònia, on comunica a l'ambaixador suís a Berlín que els Jueus estaven morint de gana en els guetos de Varsòvia i Lodz. Tot i que aquesta informació es va enviar també a Berna, aquesta es va tractar com a confidencial, fet que no va permetre la seva divulgació. També van arribar informacions de ciutadans suïssos que estaven en missions sanitàries, sobre les accions d'aniquilació dels jueus a mans dels *Einsatzgruppen* en els territoris de l'est. Concretament el testimoni de Rudolf Bucher a la regió de Smolensk i Minsk l'octubre de 1941. Per altra banda, la premsa suïssa estava també força al corrent de la segregació i persecució dels Jueus, però un cop començada

⁵⁷⁵ Bahar I (2015). Turkey's stance toward Turkish Jews in occupied France and the German ultimatum on their repatriation in WWII in *Bystanders, Rescuers or Perpetrators? The Neutral Countries and the Shoah* pp. 167

⁵⁷⁶ Avni H. (2015). *Bystanders, Rescuers or Perpetrators? The Neutral Countries and the Shoah*. pp. 77 - 80.

⁵⁷⁷ Ninhos C (2015). What was known in the Neutral Countries about the On-going Genocide of European Jews? In *by standards, Rescuers or Perpetrators? The Neutral Countries and the Shoah*.

la guerra i per tal de preservar-se de possibles protestes dels Estats bel·ligerants aquestes informacions foren censurades⁵⁷⁸.

En quant a Suècia, l'agost de 1942, el seu cònsol a Stettin, Karl Vendel, reporta que l'objectiu dels Nazis és l'aniquilació de tots els jueus, i fins i tot aquells que fan treballs forçats acabaran essent exterminats. Per altra banda, tot i que un altre diplomàtic, Göran von Otter va rebre informació de primera mà del camp de Belzec a través d'un oficial de les SS, no es té coneixement de quan es va passar la informació al govern suec; el que si se sap és que aquest mai la va passar als aliats. De la mateixa manera que a Suïssa, aquí la premsa fou advertida de no publicar segons quina informació que pogués posar en perill l'estatus de neutralitat. No fou fins el 1943, degut a la commoció que van suposar les ordres del govern col·laboracionista de Noruega, que els bisbes luterans varen reaccionar per primera vegada a Suècia.

Pel que fa a Portugal, que des del 1926 estava sota un règim dictatorial, la censura a la premsa era un fet, així doncs, es va eliminar qualsevol notícia referent a les atrocitats alemanyes, i inclús es va arribar a considerar que potser les notícies que arribaven eren pura propaganda. Tot i que Fernando Quartín de Oliveira Bastos, l'ambaixador de Portugal a Romania, va informar Salazar del que estava succeint al territori soviètic, res es va fer al respecte. Però de fet, la font més important fou la del govern polonès a l'exili en la seva representació a Portugal, que ja el 22 de setembre del 1942 va enviar una nota al govern portuguès sobre la deportació dels jueus polonesos que vivien a França. També es va rebre el fulletó *The Mass Extermination of Jews in German occupied Poland*, el gener de 1943 però cap d'aquesta informació fou feta pública ni tampoc es va fer cas de les demandes del govern polonès demanant ajuda.

El cas de Turquia difereix una mica dels altres al ser el país que va servir com a base per a moltes organitzacions jueves de rescat, pel que el coneixement de tot allò que estava succeint era sense dubte major. El que no es pot afirmar, però, és si aquesta informació

⁵⁷⁸ *Ibidem* pp. 129 - 131

va arribar al govern turc tot i que el servei d'intel·ligència turca n'estava al corrent. A banda, les publicacions hostils a Alemanya, també foren prohibides.

Amb tota aquesta informació Ninhos C (2015) conclou que a tots els països la quantitat d'informació que es va tenir inicialment fou limitada i es veia amb escepticisme. Calia, doncs, informació de diferents fonts per tal de tenir certesa del que estava passant, però inclús aleshores, donada la condició de "neutrals", es va evitar parlar-ne per tal de no provocar cap problema. Per altra banda, el fet que alguns diplomàtics o altres persones del país ho coneguessin no volia dir que el govern ho sàpigues o s'ho cregués. És més, el fet de tenir informació no volia dir que es convertís en coneixement i no depenia pas de si era una dictadura o un estat democràtic⁵⁷⁹.

Finalment, si centrem l'atenció en quina fou la reacció d'aquests països davant l'ultimàtum de repatriació, hi trobem dos grups: els dictatorials: Espanya, Portugal i Turquia; i els democràtics: Suècia i Suïssa. Els primers van ser força reticents. Van intentar disminuir al màxim el nombre de jueus per a ser repatriats amb controls molt estrictes sobre la documentació necessària, inclús més del que els propis alemanys demanaven. A més a més, van sol·licitar en repetides ocasions que s'estengués l'ultimàtum. Tots ells van reaccionar pensant que el nombre de repatriacions era massa elevat però que en el millor dels casos no serien més de 5000 persones. I dels tres, Espanya encara va anar més lluny, ja que inclús va demanar que els jueus espanyols que es trobaven a l'Europa central intentessin primer anar a als altres països on havien viscut abans, és a dir a la zona dels Balcans principalment i quan això no va ser possible, només van permetre el trànsit i van cercar de seguida un tercer país. No va existir en cap moment cap intenció per part ni de Portugal ni d'Espanya de protegir als jueus sefardites, molt al contrari d'allò que s'ha dit.

Per altra banda, tenim Suècia i Suïssa, que en general van estar molt interessats en poder repatriar els seus jueus. En el cas de Suècia encara fou major, ja que no va tenir cap mirament si els jueus no tenien la documentació en regla.

⁵⁷⁹ *Ibidem* pp. 131 - 137

Per tot això, es pot arribar a certes conclusions sobre quins factors van poder ser determinants respecte a les polítiques de repatriació:

- 1.- Dictadures enfront democràcies / acostament o distància ideològica amb els Nazis.
- 2.- El fet d'estar isolats, com el cas de Suècia o Suïssa, no va comportar pas acollir menys refugiats mentre que els que potencialment podien ser terra de trànsit van ser més reticents
- 3.- Espanya i Portugal varen ser força generosos a permetre l'entrada de jueus només en el cas que tinguessin visat per continuar els seus viatges, fet que no va passar pas amb Turquia. I també foren més restrictius en aquest cas Suïssa i Suècia.
- 4.- Sembla que la religió no va jugar cap paper preponderant, tot i que en el cas de Portugal i Espanya, l'antijudaisme catòlic fou determinant en els seus sentiments antijueus, no així en els altres països, protestants i musulmà.
- 5.- L'opinió pública, a l'hora de pressionar per intentar ajudar als refugiats jueus, només fou present als països democràtics.
- 6.- Només Suècia va pressionar discretament Alemanya respecte a les seves possibilitats econòmiques i polítiques.
- 7.- Sembla, també, que els diplomàtics que estaven als països on es trobaven els Jueus a repatriar eren molt més conscients i molt més empàtics que els seus col·legues o superiors .
- 8.- Per acabar de tenir un bon estudi comparatiu caldria no només fer-ho amb els suposat països neutrals sinó amb tots els altres, ja que per exemple, Itàlia, tot hi ser de l'Eix va tenir un comportament molt similar a Suècia i Suïssa pel que fa a l'ultimàtum de repatriació⁵⁸⁰.

3.7. Govern de Franco - Període 1945 - 1948

Després de la caiguda del Tercer Reich, el mite de la neutralitat va proporcionar als poders occidentals una bona justificació per incorporar Franco al front anticomunista de

⁵⁸⁰ Rother B (2015).pp. 179 - 182.

la Guerra Freda, i així poder oblidar-se dels seus innumbrables actes a favor de l'Eix, com ja s'ha vist en capítols anteriors.

Tot i així, hi ha nombrosos exemples de com el govern de Franco va justificar el govern nazi fins més enllà de la seva caiguda. A mesura que les tropes aliades es topaven amb els camps de l'horror, els britànics a Bergen-Belsen, els nord-americans a Buchenwald i els russos a Auschwitz, la premsa franquista titllava els horrors de l'Holocaust com la conseqüència totalment inevitable i comprensible de la desorganització de la guerra. Quan Berlín va caure, el diari *Informaciones* va declarar que Hitler havia preferit sacrificar-se per Europa en comptes d'alliberar les seves armes secretes. La victòria aliada es va veure com el triomf del materialisme sobre l'heroisme. Franco no va trencar les relacions diplomàtiques amb el Tercer Reich fins al 8 de maig, el dia de la Victòria aliada⁵⁸¹.

Però la idea d'incorporar Franco al bàndol dels Aliats i com a soci per la lluita contra el comunisme ja es pot entreveure el 1944. En un discurs a la Cambra dels Comuns, el 24 de maig d'aquest mateix any, Winston Churchill va sorprendre amb una gran declaració de gratitud al govern espanyol per mantenir-se fora de la guerra el 1940. El seu comentari fou que "*els problemes polítics interns a Espanya són una qüestió només dels mateixos espanyols*". Segurament Churchill perseguia neutralitzar a Espanya abans del desembarcament de Normandia i més endavant utilitzar-la com a ajuda en la seva política en la Mediterrània occidental. Aquestes paraules, però, no foren ben acollides per Roosevelt, pel que Churchill va contestar: "*No m'importa Franco, però no vull tenir la Península Ibèrica hostil als britànics després de la guerra ... No sé on hi ha més llibertat si amb Stalin a Rússia o a Espanya amb Franco, però no tinc cap intenció de buscar una disputa amb el segon*"⁵⁸².

Després de la guerra la idea de la neutralitat entre els aliats es va posar de relleu. Legalment Espanya havia alterat la seva situació de neutralitat a no-bel·ligerància el juny

⁵⁸¹ Preston P (1992). Franco and Hitler: the myths of Hendaya 1940. Contemporary European History 1 (1). pp. 1-16.

⁵⁸² Churchill to Roosevelt, 4 June 1944, Churchill and Roosevelt: The Complete Correspondence a Preston P (1992). Franco and Hitler: the myths of Hendaya 1940

de 1940 per retornar a l'estat de neutralitat l'octubre de 1943, mentre però que desenvolupava lligams molt estrets amb els països de l'Axis. En resposta a això, Estats Units i Gran Bretanya, van designar unes polítiques de guerra econòmica per tal de limitar l'impacte en l'ajuda material als països de l'Axis. La forma no fou pas forçant Franco a decidir un bàndol sinó que li van oferir un nombre d'incentius i de càstigs relacionats amb el comerç per tal que Espanya fos estrictament neutral. Altres tàctiques foren el suborn a generals. Oficialment neutral però actiu en la guerra, com havia doncs de ser tractada Espanya un cop acabada la guerra?

Ja a principis de 1944, analistes econòmics de Washington i Londres van començar a pensar que països com Espanya o altres neutrals podrien ser considerats per l'Alemanya Nazi com a centres per poder refer la seva força militar tot enviant or i altres bens que serien permesos per aquests països. L'ambigüetat moral per tant procediria com durant la guerra. Per això es va crear l'Operació Safe Haven, per tal de trobar aquests bens amagats i que fossin més tard utilitzats per la reconstrucció i la restitució un cop acabada la guerra.

Les instruccions cap al nou ambaixador americà a Madrid, Norman Armour, el març de 1945 del President Roosevelt, destacava que les relacions entre Espanya i l'Alemanya Nazi no podien ser oblidades i que la política principal cap al règim nazi seria d'ostracisme internacional a no ser que hi hagués uns canvis interns i externs significatius. Però tot i la postura de Roosevelt, els EUA mai van mostrar un suport obert al moviment republicà ni als republicans a l'exili, per por a una nova guerra civil i per refermar el seu capitalisme enfront un possible comunisme.

Per tot això no és d'estranyar que l'Estat Espanyol esdevingués un lloc de pas o lloc d'estada de molts Nazis o col·laboracionistes del règim Nazi, un cop acabada la guerra.

4.7.1. Emigració de Nazis o col·laboracionistes a través de l'Estat Espanyol

Amb l'alliberament del Midi francès i la desaparició del règim de Vichy van arribar a Espanya a partir de 1944 aproximadament 1100 funcionaris de diferents ministeris del

Reich i col·laboracionistes, acompanyats en moltes ocasions de dones i amants. Eren membres del *Parti Populaire Français* o bé del *Parti Social Français* o la *Milice Française* Joseph Darnand, dins les *Waffen SS* i responsables de moltes execucions de la resistència i de la població jueva. També alguns membres de la *Légion Française* i la *Légion Wallonie* que van estar presents al front de l'Est. Alguns d'ells ja havien estat lluitant a favor dels Nacionals durant la Guerra Civil Espanyola, fet que els ajudarà a quedar-se a viure lliurament a l'Estat Espanyol⁵⁸³.

Respecte a la població alemanya, el 6 de juny de 1944, ja va arribar una petició al Ministeri d'Afers Exteriors espanyol amb 222 noms d'alemanys que calia lliurar a les autoritats aliades. Molts pocs d'aquests van decidir retornar a Alemanya i la gran majoria es van quedar a Espanya, s'evadiran o demanaran auxili a les autoritats franquistes. Els arxius del Ministeri d'Afers Exteriors proven com tots aquests estaven fitxats per anglesos i americans.

El 10 de setembre del 1945 a Berlín, El Consell de Control Aliat per Alemanya (ACC), amb França, Gran Bretanya, URSS i USA va publicar la resolució que ordenava a tots aquells alemanys que havien estat agents oficials o d'intel·ligència en el règim nazi i que ara es trobessin en territoris que havien estat neutrals durant la guerra que tornessin a Alemanya. És més, requerien que les autoritats governamentals dels països neutrals deportessin aquests individus a territori controlat per la ACC. En el mateix document es requeria la creació d'un cens per aquests possibles alemanys anomenats "obnoxious Germans" (alemanys indesitjables o detestables)⁵⁸⁴. Inclús abans d'aquesta data el maig del 1945, l'agència d'intel·ligència americana a Espanya ja va demanar aquesta llista a les ambaixades americanes i britàniques, que contenia 1600 repatriats potencials. Aquestes accions van formar part del programa de desnazificació⁵⁸⁵.

Dins d'aquest grup, els serveis d'intel·ligència nord-americans van poder identificar coneguts agents alemanys que havien servit a Espanya durant la guerra. Encara que

⁵⁸³ Rother B (2015). pp. 185 - 186

⁵⁸⁴ Restricted Report of the Central Tracing Bureau, 6.1.1/82494721/ITS Digital Archive, Bad Arolsen.

⁵⁸⁵ Messenger D (2011). Beyond War Crimes: Denazification, "Obnoxious" Germans and US Policy in Franco's Spain after the Second World War. *Contemporary European History*, 20, 4, pp. 455–456

incompleta, la llista d'agents, confeccionada a partir dels arxius de l'ambaixada alemanya i dels interrogatoris a alemanys residents a Espanya i Alemanya fou de 650 noms. La majoria eren membres de l'Abwehr o del SD.

Les principals preocupacions del Govern nord-americà eren fonamentalment tres. En primer lloc, i sobretot, hi havia el desig bàsic de sotmetre els funcionaris nazis que vivien a l'estranger als mateixos procediments, inclosos l'arrest automàtic i la investigació, als quals haurien estat subjectes en cas de viure a l'Alemanya ocupada. En segon lloc, es temia molt intensament, de manera força exagerada, que el Partit Nazi i els seus organismes clandestins seguissin operant, quelcom que calia extirpar de soca-rel. En tercer lloc, hi havia el temor que la integració d'antics nazis en l'aparell del règim franquista convertís Espanya en un refugi propici per a la represa de la ideologia i el moviment nacionalsocialistes, encara que fos dins del franquisme. La política de repatriació i de pressionar el Govern espanyol perquè investigués i repatriés els alemanys inclosos a la llista s'encaminava a resoldre totes tres qüestions.

En un document trobat a l'ITS s'analitza el nombre de "alemanys indesitjables" que encara estan pendents de ser repatriats a Alemanya des de quatre països diferents: Espanya, Portugal, Suècia i Argentina. Espanya, és el país amb més alemanys, 2.000 i Argentina, el que menys, 230; Portugal, 600 i Suècia, 250. Les xifres difereixen, tanmateix, si s'analitzen els noms que es van donar. Portugal i Suècia els van presentar tots, mentre que Espanya i Argentina només el 50 per cent aproximadament. Això dona una idea de la política que tenien Espanya i Argentina en relació amb aquests "alemanys" i amb quina facilitat eren protegits⁵⁸⁶.

D'aquesta llista inicial de 1600, aproximadament 265 foren deportats des d'Espanya entre 1946 i 1947. Altres varen tornar voluntàriament a Alemanya i tot i que es fa difícil saber quants, foren pocs.

⁵⁸⁶ Restricted Report of the Central Tracing Bureau, 6.1.1/82494721/ITS Digital Archive, Bad Arolsen.

Quan US va entrar a la guerra el 1941, se sap que 7500 alemanys residien a Espanya; el 1944-45 aquesta xifra pujava a 20.000. Aquests es dividien en tres grups, un grup petit que havien vingut a fer negocis abans dels anys 20, un grup significatiu que ho va fer durant la guerra civil, tanta per motius militars com comercials i el major nombre ho feren durant la segona guerra mundial enviats com a intel·ligència militar, relacions culturals i diplomàtiques i també raons econòmiques. Aquest últim grup estava pràcticament tot relacionat amb el govern alemany. La llista dels 1600 suposava alemanys de tots els grups.

Un altre aspecte que van demanar US i Gran Bretanya fou el control dels anomenats werwolf grups, aquells grups guerrillers que pretenien reflatar el Nazisme, alguns d'ells existien a España, entre la comunitat alemanya. Però la política d'extradició dels aliats fou totalment nul·la. Els oficials americans no van poder repatriar aquests individus tal com volien. Calia que els oficials espanyols estiguessin d'acord en arrestar-los i entregar-los. Aquest fet va esdevenir en cada cas un afer diplomàtic o de corrupció local. Això va encoratjar a tots aquells que podien ser repatriats a contactar amb els seus amics a Espanya per ser protegits. I si tot això encara fallava, sabien que es podrien amagar i més endavant escapar-se a Argentina.

La resposta del govern espanyol, de la mà del Ministeri d'Assumptes Exteriors fou que des del col·lapse de l'Estat alemany, membres del govern d'Alemanya havien perdut la seva condició i protecció diplomàtica i per tant Espanya no tenia altra opció que considerar els individus alemanys com a individus amb drets sota la llei internacional per cercar asil a Espanya. Només podrien ser expulsats si Espanya considerava i conclouia que eren un perill per la seguretat general. Per Espanya, la decisió de cooperar amb EUA i Gran Bretanya pel que fa al tema dels "obnoxious" alemanys era una decisió "política", ja que no consideraven a l'ACC com l'entitat legal que reemplaçava al govern alemany amb el dret de recuperar els diplomàtics.

El nou ministre d'afers exteriors espanyols des del juliol de 1945, Martín Artajo era una aposta de Franco per fer veure als aliats que estaven oberts al canvi i a allunyar-se dels seus lligams amb el feixisme. Artajo era per tant de l'àmbit catòlic i no pas falangista.

Però Artajo també creia que la colònia alemanya era molt important per l'economia espanyola i la seva simpatia cap als catòlics alemanys. Per això mai va tenir una posició clara i oberta amb la política aliada sinó que es va centrar més en cada cas. D'aquesta manera, fou fàcil protegir amics Nazis, fou el cas de Carrero Blanco i Alfred Menzell o bé Arsenio Martínez de Campos i Alfred Genserowsky i també el Cardenal Enrique Pla y Daniel amb una llista de catòlics alemanys.

Per altra banda, la falange, va estar força activa per tal que les idees ideològiques del Nazisme fossin presents. Per això els Estats Units van pressionar al Govern de Franco per tal de que parés aquesta activitat. Aquest fou el cas de Clarita Stauffer secretaria nacional de la Secció Femenina de la Falange qui va estar inclús relacionada amb el Pare Boos, el qual fou un dels membres de l'anomenada "ratline", la xarxa entre el Vaticà - Espanya i Argentina per ajudar els Nazis a escapar. Així com amb la xarxa dels pirineus amb Schellenberg del SD. Per tot això també van comptar amb l'ajuda de la Seguridad General, a pesar que Artajo s'hi oposes.

Una de les fites clau va tenir lloc la primavera de 1946, quan va organitzar-se un comboi de vaixells cedits pels Estats Units per traslladar alemanys d'Espanya al seu país d'origen. El maig d'aquell any, als diaris espanyols es van publicar notícies en que es convidava els alemanys a tornar voluntàriament a Alemanya fent ús d'aquest transport marítim. Nombrosos informes suggereixen que la policia espanyola no va fer res, o bé que no va esforçar-se gaire, per arrestar els alemanys triats per a la repatriació, quelcom que sovint va suposar contravenir les directives provinents de Madrid, fins al punt que el ministre d'Afers Exteriors, va manifestar molts cops la seva frustració amb l'actitud de la policia. A Vigo, el consolat nord-americà va informar que molts alemanys residents a Galícia viatjaven per tot Espanya, tot i que el Govern espanyol ho havia prohibit per decret. I, el que era pitjor, molts dels inclosos en les llistes de repatriació ho feien amb carnets d'identitat de la Falange, no amb el passaport alemany⁵⁸⁷.

⁵⁸⁷ Messenger D (2012) pp. 119-126

En un últim intent per forçar les autoritats espanyoles, els aliats van donar una llista de 104 casos el 1947, però cap membre d'aquest grup fou mai deportat ni extradit.

A finals de 1947, la manca de suport del Govern espanyol al procés de deportacions era clar, i a Alemanya la desnazificació s'estava deixant de banda a mesura que la Guerra Freda creava altres prioritats en matèria de seguretat. Quant a la política nord-americana envers Espanya, l'exigència de canvis interns, manifestada amb prou contundència a la nota tripartita (Estats Units, Gran Bretanya i França) el març de 1946 en que es demanava el Govern franquista que escoltés el seu poble, s'estava veient reemplaçada poc a poc per les crides a considerar Franco un anticomunista fervorós. Dit altrament, els Estats Units ja no veien Espanya com aquell país que s'havia mostrat massa condescendent amb els nazis, sinó més aviat com una peça clau en el context de la Guerra Freda. Aquesta política va esdevenir oficial el desembre de 1947, arran de l'adopció del Document de Planificació Política de l'Estat Major número 12, d'octubre de 1947, on s'afirmava que "en comptes d'oposar-nos obertament al règim de Franco, d'ara en endavant hauríem de treballar per a la normalització de les relacions entre els Estats Units i Espanya ...". Encara que la llista oficial de 104 alemanys "molt perillosos" dels quals s'exigia la repatriació va seguir essent un assumpte delicat en les relacions entre els Estats Units i Espanya, el 1948 l'ambaixada nord-americana a Madrid, després de posar-se d'acord amb les autoritats americanes a l'Alemanya ocupada, va eliminar totes les restriccions a que els alemanys sortissin d'Espanya i viatgessin allà on volguessin. El nou encarregat de negocis nord-americà, Paul Culbertson, en general va aplicar una política de concòrdia amb el règim franquista i considerava el tema de la repatriació «un punt de desacord força estèril entre nosaltres i els espanyols». Ben aviat, tota importància que s'hagués donat a l'assumpte de la repatriació va esvair-se⁵⁸⁸.

Internaments, repatriacions i immigració

L'agost de 1944, German Baribar, encarregat dels assumptes relacionats amb els agents alemanys i el representant de l'ambaixada alemanya, Gottfried von Waltheim arriben a l'acord que aquests seran confinats a alguna població o balneari i no pas a presons o

⁵⁸⁸ Ibidem pp. 127-128

llocs d'internament. El 23 d'octubre, el que era nou ministre d'Assumptes Exteriors, José Félix de Lequerica, ordena la concentració de 23 súbdits alemanys a Caldes de Malavella. La manutenció dels quals aniria a càrrec de l'Ambaixada alemanya. Segons un cens de la policia espanyola, el 23 d'agost del 1945 hi havia cinquanta-tres persones internades a Caldes⁵⁸⁹.

El desembre de 1944, hi havia 750 alemanys interns a camps de concentració espanyols però aquests no eren de l'interès dels govern aliats, qui si que tenien interès eren els que estaven a Caldes de Malavella. De la llista suggerida de 255 noms, el gener de 1946, el govern espanyol va considerar que només 100 eren candidats a ser deportats.

La resta d'alemanys o membres de països col·laboracionistes foren internats al Balneari de Sobrón, 600 funcionaris de l'ambaixada més 400 duaners; al camp de Miranda de Ebro i a Jaraba. Des de novembre de 1944 fins a desembre de 1946, Miranda de Ebro tenia 3.387 alemanys, belgues i francesos. El campament va ser dissolt el 1947 però, no obstant això, 416 alemanys van ser traslladats a un altre camp a Nanclares de Oca, que ja comptava amb 250 presoners francesos i altres 600 alemanys⁵⁹⁰.

Degut a les despeses que tot això suposava, l'ambaixada d'EUA i l'ambaixada britànica van dir que se'n farien càrrec fins que fossin repatriats a Alemanya, el que es va fer en tren per Hendaya entre gener i febrer de 1946⁵⁹¹. En un document trobat a la ITS, amb data 28 de febrer de 1946, mostra que 1.291 alemanys van ser repatriats per ferrocarril, 16 per via aèria, i 5.000 que van romandre a l'espera de ser repatriats, presumiblement via marítima⁵⁹². De fet, amb data de l'11 de març de 1946 s'ha trobat un llistat de 112 refugiats a Miranda de Ebro, presumiblement gairebé tots ells alemanys que van partir cap a Itàlia el 23 de gener de 1946 en el vaixell anomenat *Plus Ultra*⁵⁹³. El diari espanyol *La Vanguardia* va publicar un article sobre aquest mateix vaixell però només va

⁵⁸⁹ Finestres J i Solé i Sabaté JM (2007). Agents Nazis a Catalunya. Revista Sapiens. 53. pp. 18-27

⁵⁹⁰ Simo M (2015). ITS, Spain and the Holocaust in Freilegungen. Spiegelungen der NS-Verfolgung und ihrer Konsequenzen. pp. 153

⁵⁹¹ Pallarès C i Espinosa JM (2005). Miranda, mosaico de nacionalidades: franceses, británicos y alemanes. Ayer 57/2005 (1). 153 - 187. pp 182

⁵⁹² Restricted Report of the Central Tracing Bureau, 6.1.1/82495068/ITS Digital Archive, Bad Arolsen.

⁵⁹³ Emigration List, 3.1.3.2/81784545, 81784548, 81784549/ITS Digital Archive, Wiener Library, London.

esmentar que va marxar cap a Filipines amb 100 diplomàtics japonesos i les seves famílies. Es va aturar a Nàpols, Haifa, Port Said, Suez, Colombo i Singapur, i va arribar a Manila el 13 de març, sense cap esment sobre els refugiats de Miranda de Ebro⁵⁹⁴.

L'últim document trobat, informa que el govern francès permetrà el trànsit de nacionals alemanys d'Espanya a través de França i especifica que un primer transport amb 1.280 persones va arribar a Forbach el 12 de febrer de 1946 i va continuar cap a Heilbren a la Zona Americana⁵⁹⁵.

Seguidament s'exposaran alguns casos particulars d'aquests "refugiats":

Louis Darquier de Pellepoix, substitut de Xavier Vallat, com a comissari general de les qüestions jueves a Vichy i responsable de les polítiques antisemites, del 6 de maig de 1942 fins el febrer de 1944, quan fou succeït per Charles Du Paty de Clam. Després de l'arribada dels Aliats a França, Darquier de Pellepoix, responsable de la captura de jueus al Velòdrom d'Hivern, fugí a Espanya; el 1947 fou condemnat a mort en rebel·lia a França; el 28 d'octubre de 1978, concedí una entrevista a *l'Express*, on negà que a Auschwitz es fessin servir cambres de gas per exterminar jueus. Louis Darquier de Pellepoix va morir a la província de Màlaga el 29 d'agost de 1980.

Gustave Chambre, nomenat encarregat dels afers jueus a les ordres de Pellepoix, quan fou interrogat a la frontera va dir tenir amistat amb José Félix de Lequerica qui ja estava al corrent de la seva entrada al país.

Marcel Chevassu, va treballar a Paris en una subsecretària d'Estat relacionada amb el problema jueu, també va passar la frontera el 8 de juny de 1948⁵⁹⁶.

⁵⁹⁴ <http://www.lavanguardia.com/hemeroteca/20110605/54164408388/el-plus-ultra-llega-a-barcelona-con-los-repatriados-espanoles-de-filipinas.html>, as accessed on 11 October 2014.

⁵⁹⁵ Restricted Report of the Central Tracing Bureau, 6.1.1/82493387, 82494428, 82494479, 82494489/ITS Digital Archive, Bad Arolsen

⁵⁹⁶ Lligall 187. Expedient 34. Any 1948. Gobierno Civil de la Provincia de Gerona. Negociado de Fronteras a Deulonder X (2007 pp. 329

Leon Degrelle, arribat a Espanya el 7 de maig de 1945 en un avió procedent d'Oslo que féu un aterratge d'emergència a la platja de la Conxa de Donostia. Malgrat les pressions dels Aliats, Franco mai no va concedir l'extradició de Degrelle, que havia entrat a Barcelona amb les tropes franquistes, i que a més arran del sentiment d'admiració mútua existent entre ell i José Antonio, havia estat el primer estranger en tenir el carnet honorífic de falangista. Degrelle va morir a Màlaga el 1994⁵⁹⁷.

El cas de Degrelle, per altra banda, es feu molt més conegut quan arran de la seva aparició en un programa de la Televisió espanyola el 1985, va afirmar sense cap mena de rubor que no es penedia de res, només que Hitler hagués perdut la guerra. Violeta Friedman, una supervivent jueva d'Auschwitz que aleshores vivia a Espanya va decidir querellar-se contra ell. Degrelle, de fet fou reconegut el 1955 per un periodista en una reunió de veterans de la *División Azul*. Aquest fet va provocar la demanda d'extradició per part de Bèlgica, però no hi havia cap document oficial que el reconegués i davant del possible problema diplomàtic es va fer córrer la veu que estava a Tànger. Davant d'aquesta situació Degrelle fou adoptat per una dona espanyola i així va poder obtenir la nacionalitat espanyola i canviar-se el nom, ara es diria: José de Ramírez Reina. Va viure sempre de manera luxosa en una vila a Màlaga sense saber-se d'on treia els diners. Segons sembla es dedicava a l'art i a escriure pamflets d'ideologia nazi⁵⁹⁸.

Arran de la primera entrevista, Violeta Friedman va iniciar un periple per tal de poder denunciar-lo. El més sorprenent fou la reacció de la premsa espanyola, que va donar veu a Degrelle en diferents publicacions, com al diari *El País* (16/9/1985), i a la Revista *Tiempo* (n.168 29/7/1985), però en canvi li va negar a la Sra. Friedman⁵⁹⁹. Amb l'ajuda de la *B'nai B'rith*, i el seu advocat, Jorge Trias Sagnier, van decidir interposar una demanda civil per les seves declaracions i ofenses al seu honor. Es van haver de celebrar diversos judicis. El primer fou el 1986 i va fallar a favor de Degrelle, el segon, a l'Audiència Nacional fou el febrer de 1988, on va patir diverses instigacions per part de grups ultres (CEDADE) com de membres de la Guàrdia Civil. En aquests cas, també, el

⁵⁹⁷ Deulonder X (2007). pp 268

⁵⁹⁸ Friedman V (2005). Mis memorias. pp. 183 - 185

⁵⁹⁹ *Ibidem* pp. 189 - 192

tribunal va fallar en contra de la Sra. Friedman al·legant, una altra vegada, la llibertat d'expressió a favor del Sr. Degrelle. No fou fins l'11 de novembre de 1991 que el Tribunal Constitucional va fallar favorablement. Aquest reconeixia no només el dret a l'honor de la Sra. Friedman sinó a tot el poble jueu⁶⁰⁰.

En la documentació del Governador Correa, amb data 5 de juliol de 1944, hi ha una carta signada pel Cònsol General d'Alemanya a Barcelona, Dr. Hans A. Kroll on fa referència a l'interès que aquest té per l'anterior Cap Local del Partit Nacionalsocialista alemany de Barcelona, el Sr. Walter Bartoleit, qui sembla que està internat en algun camp i diu textualment: *... resulta de ello que el envío de víveres no parece necesario ni aconsejable, pero probablemente el Señor Bartoleit tendría una gran alegría si recibiera algunos libros españoles...*"

I una altra amb data 23 d'octubre de 1944, també del Dr. Kroll, que diu textualment: *... Me apresuro a expresarle mis gracias por la atención y deferencia que ha tenido con su mencionado escrito al poner a mi disposición a los 5 aduaneros alemanes Christian Metzler, Johann Wojtkowiak, Heinrich Mispagel, Max Schindler i Alfons Frejno, para su repatriación a la primera oportunidad. Este Consulado General reitera a VE la promesa de que dichos aduaneros, que se encuentran albergados en Barcelona, permanecerán en esta Ciudad hasta que pueda realizarse su repatriación...*⁶⁰¹

El cas Laval. Aquest va despertar molt interès ja que va haver de gestionar-se la seva extradició a França. El dia 2 de maig de 1945 fou internat en el Castell de Montjuïc juntament amb, Abel Bonnard, Ministre d'Instrucció pública de Pétain, el seu germà Eugéne Bonnard, Professor Universitari, el Sr. Maurice Gabolde, Ministre de Justícia i Paul Neraud, Secretari Particular de Laval. Sembla que els aliats només van tenir interès per Laval ja que la resta se'ls va concedir-los la llibertat vigilada, amb la consideració de refugiats polítics, quedant-se a viure tranquil·lament a Madrid i Barcelona, tot i ser condemnats in absentia el 1946⁶⁰². En el mateix recull de documents referent a Laval

⁶⁰⁰ Ibidem pp. 196-200

⁶⁰¹ ANC1-933-T-103. Fons Antonio Correa Veglison.

⁶⁰² ANC1 - 933. Fons Antonio Correa Veglison

també hi ha una carta amb data del 13 d'octubre de 1945, des de l'Ambaixada de París, per part de l'encarregat de negocis Marqués de Zahare, sobre la seva condemna a mort, on diu que la condemna i execució és per motius electorals, considerant-ho un acte "eminentment revolucionari" que segons ells travessa França comparable al del període revolucionari del s. XVIII⁶⁰³.

Finalment, alguns casos del que estaven al Balneari de Caldes de Malavella.

Friedrich Knappe, membre del servei d'intel·ligència a Madrid. Va formar part de la Legió Còndor. Amic íntim i soci de negocis d'Otto Skorzeny, instructor dels SS i alliberador de Mussolini. Serrano Suñer va intercedir per ell i l'ajudà amb una nova identitat: Ricardo Climent Pintado va morir a Madrid el 1979.

Otto Hinrichsen, membre de l'*Abwehr* a Bilbao, que havia arribat al Balneari Prats el 23 de novembre del 1944, va ser posat en llibertat a la darrera del 1946 per ordre directa de Franco, com a mostra d'agraïment pels serveis prestats a la Legió Còndor. Hinrichsen, que l'any 1948 fou reclamat pels Estats Units, va morir a Espanya el 1982.

4.7.2. Primers coneixements sobre l'Holocaust

Carles Sentís⁶⁰⁴ fou un dels pocs periodistes que va poder veure de primer mà el que es va anomenar més tard Holocaust, va assistir tant al Camp de concentració de Dachau en el moment del seu alliberament com més tard als Judicis de Nuremberg. De totes aquestes experiències, a més a més dels articles que va publicar en el seu moment, en va escriure un llibre anomenat "*El Proceso de Nuremberg*", editat el 1995. En aquest llibre és curiós veure alguns dels seus comentaris, que poden acostar una mica a saber com foren les primeres notícies que varen arribar i per tant, les primeres impressions que marcarien la memòria. Comenta que fou Tom Burns, agregat de premsa de l'ambaixada anglesa a Madrid, qui va voler que dos periodistes anessin a veure el camp

⁶⁰³ *Ibidem*

⁶⁰⁴ Vilanova i Vila-Abadal F (2015). *Fer-se franquista. Guerra civil i postguerra del periodista Carles Sentís (1936-1946)*.

de Dachau. La raó que donava era que hi havia molts polonesos, i que això era bo per Espanya ja que aquests eren catòlics i a més hi havia molts sacerdots. D'aquesta manera es conscienciarien que els Nazis també havien perseguit catòlics⁶⁰⁵: *"... De los treinta-y dos mil detenidos que hay en Dachau la mayoría son polacos. Son los más serios y reservados.. También son polacos 780 curas católicos del total de 1.350 curas, de los cuales sólo 50 no eran católicos. Los curas de otras nacionalidades, 'hasta hace unos días en que todavía no había salido ninguno (sólo lo han hecho unos poquísimos), se distribuían así, además de los polacos: 121 franceses, 69 checos, 31 italianos, 39 belgas, 30 holandeses y el resto entre alemanes y otras nacionalidades. Seminaristas, 108. En total representaban 40 Órdenes religiosas distintas. ...Uno de estos pabellones es exclusivamente de judíos. Aquí el olor a miseria humana es inaguantable. Hay muchos muchachos"*.⁶⁰⁶

Un dels pocs llibres que es varen publicar referent a l'Holocaust un cop acabada la guerra, fou el d'Antonio Aparicio, *Cuando Europa moría*, editat a Xile el 1946. La lectura del llibre permet intuir que les fonts en les quals es va basar per poder-lo escriure són principalment soviètiques, les obres de Ilya Ehrenburg i Vassili Grossman, la Comissió soviètica-polonesa de Majdanek, i la Comissió Estatal extraordinària soviètica que es va crear el 1942 per investigar els crims de guerra nazis.

Característic del règim soviètic, fou la tendència a donar dades inflades però, rarament es comenta si la població fou jueva, tot i que descriu accions únicament dirigides contra els jueus. Per altra banda, sovint parla dels alemanys i dels soldats nazis sense fer distincions entre els diferents grups: *SS, Eintzangruppen, Wehrmacht o Gestapo*. En tot el llibre no parla ni d'Auschwitz ni de la conferència de Wansee i no menciona Mauthausen com a camp específic. Parla de Treblinka, Belzec, Sobibor, Buchenwald i Majdanek. Es curiós que inclou a tots els espanyols a Buchenwald, donant la xifra de 15.000 i 2000 que van sobreviure. Tot i que també menciona Mauthausen però que només n'hi ha 2000.

⁶⁰⁵ Sentís C. (1995). El procés de Nuremberg.

⁶⁰⁶ Sentís C (1945). Los horrores del camp de concentración de Dachau. La Vanguardia, 15 de maig de 1945.

Finalment, mencionar, el primer dels testimonis escrits per un espanyol que va ser a Mauthausen i que un any més tard de l'alliberament tornaria a Espanya i escriuria entre el 26 d'abril i l'1 de juny de 1946, les seves memòries, *Yo he estado en Mauthausen*, en 29 episodis al diari falangista *Arriba*. Rodríguez del Risco, l'autor, va renegar de la seva defensa de la República i va mostrar una devoció a Franco i a la causa nacionalista. La seva obra és un text inquietant que enfronta el coneixement de l'Holocaust, proporcionant contraversions de la història que ofenen sensibilitats morals acceptades per jueus i republicans espanyols.⁶⁰⁷ Així doncs, la seva narració rebrota retòrica antisemita, i mentre que mostra empatia pels espanyols que arriben a Mauthausen, no fa cap mostra de comprensió o pena cap a la població jueva. Segons ell, els jueus són hipòcrites, falsificadors i egoistes, és més, perdona a Hitler i culpa als propis jueus de la seva destrucció⁶⁰⁸.

4.7.3. Desnazificació de l'Estat Espanyol: la construcció del mite

Segons Rother B (2010)⁶⁰⁹ la història d'Espanya i l'Holocaust no és una història d'heroisme o altruisme sinó de propaganda i mentides, de llegendes i de decepció nacional. També és la història d'una de les campanyes de propaganda més efectives de la post Segona Guerra Mundial, els efectes de la qual encara es poden sentir avui.

El govern espanyol va començar a forjar-se com a salvador de jueus ja durant la Segona Guerra Mundial. En una conversa entre el ministre de Relacions Exteriors espanyol, Francisco Gómez-Jordana, i l'ambaixador dels Estats Units a Madrid, Carlton Hayes, el 9 de desembre de 1943, Gómez-Jordana va descriure com l'ambaixada espanyola a Berlín havia lluitat per impedir la deportació de jueus espanyols a Polònia, malgrat gran resistència per part del costat alemany. L'endemà de la seva reunió va escriure a Hayes expressant la seva molèstia davant les constants afirmacions que es feien que Espanya

⁶⁰⁷ Brenneis S (2013). Carlos Rodríguez del Risco and the First Spanish Testimony from the Holocaust History & Memory, Vol. 25, No. 1.pp 53-54

⁶⁰⁸ *Ibidem* pp. 64

⁶⁰⁹ Rother B (2010). Myth and Fact - Spain and the Holocaust in Gómez Lopéz-Quiñones A Zepp S. The Holocaust in Spanish Memory. Historical Perceptions and Cultural Discourse.pp 51 - 63

participava en la persecució dels jueus. Un altre exemple és el Rabí Perlzweig que, en un programa de radio el 9 de maig de 1943, va comentar que uns 20.000 refugiats havien pogut trobar temporalment refugi i seguretat a Espanya i que juntament amb Suïssa eren els països que havien fet més pels refugiats, molt més que Gran Bretanya i els EUA.

L'altra enorme font de propaganda fou l'episodi dels 365 jueus de Salònica que de Bergen-Belsen van poder entrar en dos transports cap a Espanya. Va anunciar-ho a totes les ambaixades i va anunciar que continuaria amb la campanya per salvar més jueus sefardites. De fet, així és com es va pactar per part de Yitzhak Weissman representant de la WJC a Lisboa que va prometre que els mitjans de comunicació controlats pels aliats a excepció de Rússia faria difusió dels esforços fets per Espanya⁶¹⁰.

Però no només tindrien ajuda des de fora sinó que l'ambaixador americà, Carlton Hayes era un bon advocat del govern de Franco. El juliol de 1944 al *New York Times* va publicar un article sobre la bona feina conjunta feta entre l'ambaixada d'EUA i el govern espanyol per evacuar els refugiats. Tampoc és d'estranyar que fos convenient pel propi EUA ja que també havien rebut crítiques, com la de Perlzweig anteriorment o per part dels grups Jueus a Palestina.

A l'acabar la guerra, l'Estat Espanyol va caure en una quasi obsessió per la seva imatge exterior; va intentar potenciar al màxim aquesta imatge com a protector de tots els sefardites i inclús de tots els jueus, especialment de cara a les institucions i organitzacions jueves d'Estats Units. Per això, Martín Artajo ordena un informe "*como resumen de la amplíssima labor protectora realizada por España a favor de los sefarditas*", el qual fou enviat als govern dels països europeus i nord-americà. També van intentar buscar el recolzament d'Israel i de la resta de països amb presència sefardita. Editen un fulletó anomenat "*España y los judíos*" així com d'altres amb altres idiomes (anglès i francès). Amb això el govern franquista va aconseguir no només la mistificació a l'Estat Espanyol i a alguns Estats europeus sinó també en gran part del

⁶¹⁰ Ibidem pp. 54-55

judaisme mundial i entre els propis sefardites. Tot aquest acostament es consolidarà amb la guerra freda⁶¹¹.

Un d'aquests informes fou enviat el juliol de 1948 a les ambaixades a Washington i a Londres. Aquest començava amb una discussió sobre les relacions entre espanyols i jueus a l'Edat Mitjana presentant una història totalment distorsionada. Ni tant sols mencionaven l'expulsió del 1492 i en canvi utilitzaven que Jaume I (1213-1276), rei d'Aragó i Catalunya va protegir sempre als Jueus i inclús va refusar introduir l'estrella groga a requeriment del Papa. Pel que fa a l'època de la Segona Guerra Mundial es centrava exclusivament en les accions fetes a França i Romania i clamaven que els Jueus sefardites havien estat salvats de la persecució, no explicava res ni de Salònica ni de Budapest, és a dir ni de la deportació ni de la repatriació. Aviat es varen adonar que estava ple de contradiccions i es va elaborar un altre informe que, fent ús d'una terminologia confusa, inflava els esforços de rescat i minimitzava la relació d'Espanya amb l'Alemanya Nazi. Pel que fa a l'expulsió de 1492, la descrivia com un acte religiós i no pas racista i també parlava de l'ordre de 1924 com una oferta a tots els Jueus Sefardites, tot i que només aquells que havien viscut durant dècades als Balcans i a l'Àsia menor, sota protecció consular espanyola, van rebre l'oferta. I pel que fa a la època Nazi, l'informe deia que Espanya va intentar rescatar al major nombre de Jueus Sefardites. Segons aquest, a França gràcies a la protecció espanyola en van sobreviure 6.000, tot i que el nombre real no va arribar als 1.000. Pel que fa a Romania, certifiquen que els Sefardites foren els únics jueus no perseguits a Romania, la veritat és que només ho foren aquells que tenien passaport espanyol, no tots els Jueus Sefardites. Pel que fa al tema de la repatriació des de Bergen-Belsen i tots els retards, dóna la impressió que era a causa dels alemanys. En canvi, foren les autoritats espanyoles els responsables⁶¹².

En aquesta operació de propaganda i mistificació s'afegeix el llibre del rabí Chaim U. Lipschitz, que va publicar *"Franco, Spain, the Jews and the Holocaust"*. El rabí fou

⁶¹¹ Lisbona JA (2015).pp. 47-48

⁶¹² Rother B (2010).pp. 59-61

convidat a venir a l'Estat Espanyol el gener del 1970 i se li va proporcionar una selecció de documentació favorable, és a dir només aquells documents que volien que veies⁶¹³. No és casualitat que els EUA tinguessin un paper tan destacat a l'hora d'ajudar a construir el mite. D'una banda, molts dels refugiats que havien aconseguit arribar als Estats Units ho van fer passant per Espanya i per tant, per ells, aquesta havia estat la seva salvació. D'altra banda, tal com ja s'ha dit, els incipients interessos geoestratègics de la Guerra Freda a la península Ibèrica aviat van facilitar les relacions hispano-nordamericanes, afavorint una relació mútuament beneficiosa que culminaria amb el Pacte de Madrid de 1953, que va acabar amb un període d'aïllament internacional per a l'Espanya franquista.

Després dels continus esforços del govern espanyol, el mite del rescat aviat es va estendre més enllà dels cercles diplomàtics i va ser difós internacionalment per periodistes estrangers, polítics i altres figures públiques. Diaris britànics, turcs i fins i tot alguns israelians es van fer ressò de les tesis plantejades per Madrid, exagerant amb freqüència la informació continguda en les publicacions governamentals, contribuint a difondre el filosemitisme professat del règim. Un dels principals diaris noruecs, per exemple, va afirmar que Franco havia salvat més de 300.000 jueus de les cambres de gas. La campanya franquista per canviar l'opinió pública internacional va tenir tant èxit que alguns articles aviat van començar a criticar l'hostilitat d'Israel cap a Espanya a l'ONU, després que el dictador havia salvat tantes vides jueves.

En bona mesura, l'establiment de la llegenda amb èxit no hauria estat possible sense l'aval de la pròpia comunitat jueva espanyola. Després de l'obertura excepcional de les dues sinagogues de Madrid i Barcelona el 1949, el llavors president de la comunitat jueva, Ignacio Bauer Landauer, va començar a recolzar Franco en els fòrums internacionals. A partir de 1952, el seu successor Daniel Barukh va continuar servint al govern. El 1965, el general Franco es va reunir amb Max Mazin i Alberto Levy, presidents de les respectives comunitats jueves de Madrid i Barcelona, amb l'objectiu de legalitzar-les.

⁶¹³ Lisboa JA (2015). pp. 49

Anys després de la reunió, Max Mazin va continuar elogiant la "determinació i l'esperit solidari de la humanitat" del govern franquista durant l'Holocaust, que, com va assenyalar el 1973, va fer Espanya, "una de les poques llums que van brillar en la llarga i fosca nit que els jueus van patir durant els tràgics anys del nazisme alemany ". Aquests testimonis de jueus espanyols van ser essencials per consolidar el mite d'Espanya com a nació que va rescatar, i també en el filosemitisme franquista, sobretot quan Max Mazin va actuar com a ambaixador de facto d'Israel a Espanya fins a l'inici oficial de les relacions diplomàtiques l'any 1986.

Com s'ha apuntat al llarg d'aquesta tesi, durant les últimes tres dècades, diversos historiadors han desmentit repetidament aquestes fabricacions del règim amb investigacions més rigoroses, donant lloc a un nou consens històric sobre la postura espanyola durant l'Holocaust. No obstant això, malgrat el consens històric establert i la consolidació de la democràcia espanyola, encara hi ha moltes maneres en que la llegenda persisteix a l'Espanya contemporània, amb freqüent assistència per part de les institucions governamentals espanyoles. Per exemple, a finals de 1997, el Ministeri de Relacions Exteriors espanyol va coproduir una publicació acadèmica ignorant les investigacions anteriors i es va basar en material d'arxiu "escollit a mà". L'objectiu d'aquesta publicació era donar un nou rostre al mite establert a llarg termini, substituint l'Estat amb la figura del diplomàtic-salvador com a focus principal de la veneració. Paradoxalment, tot i que això es podria veure com una forma de disminuir el paper de l'Estat, permet indirectament la perpetuació del mite mitjançant la creació d'un "saló de la fama" dels herois nacionals⁶¹⁴. Un altre exemple, és el del monòlit erigit per iniciativa dels ciutadans a Cádiz l'octubre de 2013, per commemorar els centenars de refugiats jueus que es van embarcar d'aquest port marítim durant la guerra. Aquest però es dedica a la memòria d'Angel Sanz Briz, "*el Àngel de Budapest*", que aquí es presenta com a metonímia del diplomàtic-salvador, tot i que no va tenir cap tipus d'intervenció.

⁶¹⁴ Baer A i Correa Martin-Arroyo P (2015). The politics of Holocaust rescue myths in Spain in *Bystanders, Rescuers or Perpetrators?. The neutral countries and the Shoah*. pp. 207-210

5. L'Holocaust a la Unió Soviètica

5.1. Introducció

Encara que des de la caiguda del Mur, amb l'obertura de l'Europa de l'Est i de l'antiga URSS, s'ha pogut conèixer, estudiar i aprofundir el que va suposar l'Holocaust en aquest territori, no deixa de ser el gran desconegut.

El que és encara més extraordinari és l'intent de relacionar-lo amb algun grup de població espanyola, sent molt poques les obres i autors que ho han intentat.

Mantenint l'estructura clàssica que s'ha anat abordant al llarg d'aquesta tesi, aquest capítol queda immers també dins el capítol dels possibles Perpetradors, Testimonis passius, col·laboradors o si més no Testimonis de primera mà de la destrucció del poble Jueu.

En una primera part del capítol es descriurà el que va significar en termes generals l'Holocaust a l'URSS per en una segona part analitzar la relació de dos col·lectius espanyols: la *División Azul* (DA) i els espanyols que van lluitar a l'Exèrcit Roig (ER) i els que vivien a l'URSS, com a possibles variables en la construcció de la memòria sobre l'Holocaust a l'Estat Espanyol.

5.2. Els jueus a l'URSS

El 1914, a l'Imperi Rus hi havia 5.5 milions de jueus, és a dir el 4.1% de la població total, que quedarà reduïda a 3,5 degut a la guerra, els pogroms i amb la pèrdua de territoris⁶¹⁵. Tot i que aproximadament 500.000 jueus (10% de la població jueva) van servir a l'exèrcit rus, tant els oficials militars com civils tractaven als jueus com si fossin enemics. Se'ls considerava, espies, covards i desertors. Inclús la premsa va començar a difondre que

⁶¹⁵ Levin N (1988). The Jews in the Soviet Union. pp. 3

els jueus donaven suport als alemanys. Se'ls va prohibir l'ús públic del jiddish i les mares no podien visitar els seus fills ferits fora del que s'anomenava "Zona d'Assentament"⁶¹⁶. Un altra terrible decisió fou l'ordre d'expulsions massives dels jueus durant la invasió alemanya el 1914 – 15 de Curlàndia, Kovno, Grodno i de les províncies poloneses. Més de ½ milió de jueus foren expulsats⁶¹⁷. S'estima que 100.000 jueus varen morir de gana durant les expulsions. Degut a la immensa quantitat de gent que hi havia a la Zona d'Assentament, finalment es va donar permís de residència fora del mateix a aproximadament 1/3 d'aquests⁶¹⁸.

Un dels primers decrets instaurats pel govern liberal a la revolució de març de 1917 fou l'eliminació de la zona on vivia la majoria de la població jueva a Europa que estava situada a Polònia, Lituània, Ucraïna, Bielorússia i Crimea. Aquest fet es remunta ja al s. XIV durant el moment en que Occident decideix expulsar els seus jueus, els provinents de França, Anglaterra i Alemanya cerquen lloc cap a l'Est, concretament a Polònia on Casimir III els convida a venir. Així mateix també existeixen nuclis a Kiev i altres territoris del que seria Rússia. La seva situació però canvia durant el govern d'Ekaterina II de Rússia (1762-1796), que els restringeix la seva residència a la Zona d'assentament.

5.2.1. Característiques de la població jueva abans de la Segona Guerra Mundial

A l'estiu del 1917, de la mà de dos moviments seculars: el Sionisme i el moviment sindical i socialista jueu, popularment conegut com el *Bund*, 50 grups locals jueus politico-religiosos es van trobar per demanar la jornada laboral de 8 hores, el dret a vaga, la redistribució de la terra i la promoció de l'educació religiosa.

Els partits jueus dominaven clarament l'activitat política jueva a Rússia després de la revolució de març, però alguns jueus entre els quals hi havia intel·lectuals assimilats recolzaven partits no-jueus: Demòcrates, Menxevics, Bolxevics i el Partit Social

⁶¹⁶ La Zona de Residència o Zona d'Assentament (en rus: Черта оседлости,) va ser la regió fronterera occidental de l'Imperi Rus en la qual l'assentament de jueus estava permès, estenent-se la jurisdicció de la zona al llarg de la frontera amb Europa central.

⁶¹⁷ Levin N (1988)pp. 28

⁶¹⁸ Ibidem

Revolucionari. La gran majoria d'ells volien escapar de la visió estreta i provinciana de la vida del *shtetl* amb la seva pràctica religiosa rígida, cap a una vida, nova, moderna, lliure amb idees polítiques i socials.

Aquells que van trencar amb les seves tradicions foren considerats desertors i traïdors. Amb la idea de crear una nova vida, es van canviar els noms i van abandonar qualsevol lligam amb les seves comunitats. Aquest canvi d'identitat fou molt destacat entre els jueus bolxevics, que eren jueus per origen familiar però que no sentien cap tipus de lligam ni amb altres jueus ni amb cap tema jueu. Negaven el caràcter excepcional de l'antisemitisme, creient que era una malaltia del capitalisme que desapareixeria amb la destrucció del capitalisme. Leon Trotsky, nascut Lev Davidovitx Bronstein, n'és un clar exemple. Altres foren: Zinoviev, Sverdlov, Kamenev, Radek, Litvinov, Kaganovitx i molts més.

Sembla que Lenin els acceptava com a socialistes internacionals, però sempre foren identificats com a jueus tant pels moviments anti-bolxevics, per la gran majoria de la massa del poble soviètic i pels partits comunistes dins i fora de l'URSS. A vegades eren descrits com els "homes marginals", "doblement alienats" o "*self-hating*" (que vol dir jueus antisemites).

A Ucraïna, davant la por als pogroms, el Bund es va acostar als bolxevics, amb la idea de rebre protecció de l'exèrcit roig enfront les forces nacionalistes de Petlyura i de l'exèrcit blanc d'Anton Denikin. El març de 1919, els soldats de Petlyura van portar a terme el més terrible i violent pogrom des de la massacre de Khmielnitsky del 1648. Entre 1918 i 1921, quan el control dels Sòviets es va establir a Ucraïna, s'estima que hi va haver pogroms a 700 comunitats. Entre 50.000 i 60.000 jueus foren assassinats. Uns 100.000 van morir per les ferides i van quedar 200.000 orfes. No fou fins l'octubre del 1920, quan el president de la Unió Soviètica, Kalinin, va fer un discurs a Ucraïna, condemnant els pogroms i va demanar que fos una lluita de classe i no pas una lluita nacional. La terrible conseqüència dels pogroms va forçar que els jueus miressin als Bolxevics i especialment a l'Exèrcit Roig com el seu únic refugi.

Per altra banda, la lluita de Polònia per aconseguir la seva independència de Rússia també va ocasionar als jueus violència i pogroms. Polònia va esdevenir un nou estat el 1918 però el 1920 fou atacada per l'Exèrcit Roig. Quan els polonesos van envair Ucraïna, van matar encara 30.000 jueus més. Dos milions de jueus de la Rússia tsarista van passar sota control polonès, deixant per tant els jueus russos dividits, fent que 20 anys més tard, quan van tornar a trobar-se fossin uns estranys.

Amb la caiguda del vell règim i del Govern provisional van quedar molts buits en els ministeris. Molts intel·lectuals russos van emigrar i molts dels alemanys que havien omplert llocs importants vivien en territoris que ja no eren més dins de l'URSS. Els jueus foren prominents entre aquells que van reemplaçar aquests grups vitals.

D'acord amb el cens del 1920, els jueus tenien un percentatge d'alfabetització del 70.4; el més alt de cap altre grup nacional de l'URSS i més del doble de la mitjana de la població soviètica.

Aquesta nova posició prominent es va reflectir en el nombre de jueus membres del partit comunista; per altra banda, també van esdevenir visibles (i odiats) com a membres de la policia secreta, la txeca. Amb l'aixecament de les barreres legals portat a terme pel Govern provisional, els jueus van poder entrar a les universitats⁶¹⁹.

En el XII Congrés del Partit Comunista, es va promulgar l'acta de *Korenizatsiia*, que tenia com a objectiu l'acceptació de les diferents nacionalitats dins els límits soviètics i socialistes. En altres paraules, el nacionalisme jueu, com tots els altres nacionalismes, havia de ser nacionalista en forma i socialista en contingut. L'acte aprovat era similar a la convocatòria política bundista per a l'autonomia cultural.

Arran d'aquesta aprovació, es van crear tres institucions: governamental, de partit i pública, responsables de l'autonomia nacional del poble jueu durant el primer període comunista. El Comissariat per a assumptes nacionals jueus, *Evkom*; la secció jueva del

⁶¹⁹ Ibidem pp. 41 - 47

Partit Comunista, *Evseksiya* i diverses organitzacions públiques jueves. El principal objectiu era promoure el comunisme i poder combatre els altres moviments: socialistes i sionistes. *Evseksiya* va ser la institució dominant de les tres i el centre de tota activitat jueva legal dins de la Unió Soviètica. A més, l'*Evseksiya*, a diferència de l'*Evkom*, era coneguda per combatre el moviment sionista.

L'*Evseksiya* va integrar a diversos membres de partits socialistes jueus, especialment a membres del *Bund*. Malgrat el seu rebuig inicial al *Bund* com a element reaccionari i burgès, més endavant Lenin i Stalin van recórrer a ell. Els membres del *Bund* eren coneixedors del món jueu, a diferència de destacats bolxevics jueus com Leon Trotsky, Grigory Zinoviev i Lev Kamenev. En aquest cas, els membres de l'*Evseksiya* eren bolxevics jueus i la seva tasca era intervenir entre el Partit Comunista i el públic jueu, així com crear una cultura proletària jueva. Per aquest motiu, un dels seus principals objectius fou la persecució del moviment sionista i la religió jueva. Els activistes sionistes van ser oprimits i el moviment va ser desmantellat per decret governamental; els *héders* (escoles religioses jueves) es van tancar i les sinagogues es van convertir en clubs i magatzems. Els esforços de propaganda massiva es van dirigir contra les festes religioses i el Sàbat. L'hebreu, que estava associat amb el moviment sionista i la Torà, van ser proscrits, i el jiddish va ser l'idioma oficial de la nació jueva. De fet, una xarxa d'escoles jiddish es va establir el 1918 i va substituir a les institucions educatives individuals jueves. Va sorgir la nova literatura proletària jiddish i va reemplaçar els textos hebreus, ja fossin literatura sionista o la Torà. Les primeres publicacions eren principalment polítiques en el sentit estricte de la paraula: traduccions del cànon socialista. Tanmateix, amb el temps va sorgir una literatura jiddish independent i creativa, juntament amb un augment de la traducció dels clàssics russos. El teatre jiddish recentment establert es va traslladar de Petrograd a Moscou i ràpidament va guanyar popularitat, fins al punt que es va inclús exportar a l'estranger. A partir de 1925, el teatre va ser reconegut per l'estat com el teatre jueu oficial. Així mateix, el públic jueu va trobar una nova cultura proletària jueva en pel·lícules, música i pintures fomentades per la mateixa racionalitat.

Però els anys trenta van veure l'augment del nacionalisme rus. La política afirmativa de la dècada de 1920 - amb l'objectiu d'alimentar els sentiments nacionals en els diferents

grups nacionals de la Unió Soviètica, i, per altra banda, per desanimar el nacionalisme xovinista rus- va ser abandonada. La nova política nacional soviètica es va consolidar juntament amb el renaixement del patriotisme rus, es van ometre unitats nacionals petites i es van tractar amb sospita les nacions extra-territorials, inclosos els jueus, alemanys, polonesos i coreans. La categoria nacional va quedar inclosa en els passaports. Per tant, al final de la dècada dels 30 aquesta categoria va passar a tenir atributs biològics i territorials. El canvi de política va afectar la vida cultural jueva. L'*Evseksiya* fou dissolta dins del tancament d'altres seccions nacionals del Partit Comunista; i els seus líders van ser assassinats durant les purgues estalinistes al final de la dècada. L'any 1932 es va prohibir l'ensenyament de la història jueva a les escoles jiddish i els llibres escolars es van fer molt similars als russos. L'estiu de 1938 va veure el final del sistema escolar jueu. La majoria del periodisme jueu va ser eliminat el 1939. El teatre jueu amb prou feines va continuar la seva activitat però va poder aguantar fins al 1949.

Què va passar doncs amb l'afiliació i la identitat jueva? Alguns afirmen que la persecució comunista de tot el que era tradicionalment jueu, juntament amb l'emancipació i les noves oportunitats socials, va provocar una ràpida aculturació a la societat russa i l'alienació de l'afiliació jueva. No hi ha dubte que durant la dècada de 1930 els jueus, especialment els que vivien a les ciutats, es van convertir en un element central de la societat soviètica. Ocupaven posicions importants en ciència, medicina, dret, literatura i en l'aparell burocràtic. A poc a poc, es va fer cada vegada més difícil mantenir els aspectes tradicionals de l'ètnia jueva. L'historiador Benjamin Pinkus caracteritza els anys vint com un període d'aculturació a la societat russa i els anys trenta com un període d'assimilació on el públic jueu es va unir a la cultura i llengua russa i es va separar de tot el que era jueu. Així, doncs, conclou, els esforços d'*Evseksiya* per crear una nova identitat proletària jueva van fallar. Uns altres no estan d'acord sobre l'abast de l'assimilació a la societat soviètica. Per Anna Shternshis la nova política nacional dels comunistes, de fet, va aconseguir crear una nova identitat cultural basada en les divisions de classes. Els fills de 1917 estaven orgullosos del seu judaisme. Tot i que no van observar la tradició religiosa, la van respectar. Arkady Zeltser sosté que el país va adoptar una postura ambigua: a la llar la població conservava la seva vida i tradició jueva,

mentre que a l'exterior va confirmar les normes soviètiques. No obstant això, Zeltser observa que la generació més jove va emigrar cap a les ciutats; la postura ambigua va caracteritzar els jueus que havien rebut una educació religiosa abans de la revolució.

En qualsevol cas, no hi ha dubte que el significat de ser jueu va canviar radicalment en la dècada de 1920 i va canviar una vegada més durant la dècada de 1930. Els fills de 1917 i cap endavant, van ser, en la seva major part, soviètics i van tenir poca cura de la seva identitat jueva. D'una manera o altra, ja sigui un acte voluntari o un mer mitjà de supervivència, els subjectes soviètics es van assimilar a la societat comunista. Els dubtes i les crítiques haurien fet que la seva vida fos insuportable, i una simple creença en el règim soviètic era la manera d'escapar de la desesperació i la solitud⁶²⁰.

Les polítiques de pre-guerra soviètiques cap als jueus es van mantenir d'acord amb les actituds oficials cap a altres grups nacionals, fins i tot si els jueus no constituïen una "nació" veritable, segons la definició de Stalin. A *El marxisme i la qüestió nacional* (1913), Stalin va definir una nació com una comunitat estable i històricament constituïda, formada a partir d'una "llengua comuna, territori, vida econòmica i canvi psicològic i manifestada en una cultura comuna".

Segons ell, "entre els jueus no existia aquesta connexió amb el territori". Així, doncs la política de *korenizatsiia* (nacionalització) va permetre en primer lloc, igual que amb altres nacionalitats no russes, la promoció i desenvolupament de la cultura jueva per part de l'Estat. En segon lloc, es van fer alguns esforços per connectar els jueus a la terra com a agricultors (inicialment a Crimea i després a Birobidzhan, a l'Extrem Orient), per crear una veritable "nació" jueva. La *Korenizatsiia*, però, va arribar a la seva fi al començament dels anys 30.

Quant a la campanya anti-religiosa dels bolxevics, va resultar ser un gran impacte pels jueus, atesa la centralitat de la religió per a la identitat jueva. Les operacions

⁶²⁰ Janatovsky E (2013). The Crystallization of National Identity in Times of War: The experience of a Soviet Jewish Soldier. Working Paper 125/2013. pp 8-14

antireligioses, però, no eren específicament antisemites. Totes les religions foren atacades davant de la pretensió dels bolxevics per a una "il·lustració" racional.

Amb l'abolició de les pràctiques antigues i considerades opressives, el nou ordre va obrir la porta a l'assimilació, fragmentant encara més la societat i la identitat jueva, ja debilitada pels efectes de la modernització i la revolució. L'única identitat jueva oficialment permesa era estrictament la soviètica, ja que es prohibia tots els moviments polítics no comunistes (en particular, el Bund i els partits sionistes), així com la majoria de les institucions religioses. Tanmateix, una vegada més, en aquest assumpte els jueus no van ser tractats de manera diferent d'altres grups. De fet, la violència despietada de la col·lectivització -que va deixar relativament indemne a la població jueva predominantment urbana i sense terra- va arrasar els camperols russos i ucraïnesos. La fam de 1932-33 va causar la mort de tres a set milions d'ucraïnesos, mentre que l'establiment forçós dels kazakhs nòmades durant la col·lectivització va donar lloc a una pèrdua de població per càpita encara més alta que aquesta.

Tot i així, mentre les polítiques soviètiques no eren obertament antisemites, fins i tot si el seu impacte sovint tenia aquest efecte, molts soviètics seguien tenint sentiments antisemites. Als anys 20, molts soviètics van associar els anomenats *Nepmen* (empresaris privats) amb jueus i els van acusar de perseguir pràctiques comercials d'explotació. Per a aquells que no estaven satisfets amb el govern dels bolxevics, la prevalença percebuda dels jueus en el Partit Comunista i la NKVD va servir com a font o, més aviat, excusa per l'hostilitat. Tot i que alguns dels principals funcionaris soviètics eren antisemites així com el propi Stalin⁶²¹.

I què va passar durant la Segona Guerra Mundial? La majoria dels jueus soviètics van passar per una o més de les següents quatre experiències: servei en combat o participació en el moviment partisà; empresonament en un gueto o camp de concentració; internament en el Gulag; o "evacuació" - fugir cap a l'est del país (Sibèria

⁶²¹ Slepyan K (2000). The Soviet Partisan Movement and the Holocaust. *Holocaust and Genocide Studies*, V14 N1, Spring 2000. pp. 2-4

o Àsia Central). D'aquests últims es tractarà ara mentre que dels altres es farà en seccions posteriors.

El 1941, uns 800.000 jueus van escapar o van ser evacuats dels "antics territoris soviètics" i altres 425.000-470.000 dels territoris soviètics recentment annexats. Aquests homes, dones i nens van aconseguir fugir dels territoris occidentals de la Unió Soviètica per si sols, com a refugiats o van ser evacuats pel govern soviètic com a part de la reubicació massiva de les forces industrials cap a la zona de l'est⁶²².

Els destins dels refugiats i evacuats jueus han atret poca atenció acadèmica. La possibilitat d'una evacuació exitosa o d'escapar és una de les característiques que fan que l'experiència jueva soviètica durant la Segona Guerra Mundial sigui única entre els jueus europeus. Durant la postguerra, el govern soviètic es va acreditar de salvar a molts dels seus jueus durant la guerra a través de l'evacuació organitzada. Tot i així, els historiadors coincideixen que, tot i nombroses reclamacions oficials en contra, el govern soviètic no tenia estratègies ni polítiques clares sobre l'evacuació de civils, inclosos els jueus, en el començament de la guerra. Com afirmen els historiadors Ben-Cion Pinchuk i Rebecca Manley després de passar per milers de documents governamentals, no hi ha evidència d'un pla centralitzat o fins i tot d'una sola directiva del govern central que recolzés la política d'evacuar els jueus. Al mateix temps, basant les seves conclusions en vastes fonts d'arxiu, l'historiador israelià Kiril Feferman suggereix que encara que les autoritats soviètiques no prioritzessin que els jueus poguessin escapar, en els seus esforços per organitzar l'evacuació dels ciutadans soviètics, tampoc van impedir-ho.

La naturalesa de les polítiques soviètiques destinades a evacuar civils i forces industrials -una campanya de relocalització massiva llançada uns dies després de la guerra a la Unió Soviètica- és fonamental per entendre l'abast de l'evacuació dels jueus. Entre la invasió alemanya de juny de 1941 i l'octubre de l'any següent, fins a 17 milions de ciutadans soviètics van ser evacuats a l'interior del país. Es va donar prioritat a les fàbriques industrials i als seus treballadors.

⁶²² Shternshis A (2014). Between life and death: Why some Soviet jews decided to leave and others to stay in 1941. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, Volume 15. N. 3. pp 477-504

Els civils de la Unió Soviètica, especialment Ucraïna i Bielorússia que no estaven associats amb les fàbriques no van poder decidir si es quedaven i esperaven quelcom millor o fugien a l'est. A més, com explica Altshuler, els residents de la "primera àrea d'ocupació" -les àrees conquistades per les forces alemanyes durant les sis primeres setmanes de la guerra- no tenien molta elecció en les seves accions. La manca d'informació, equipament, mitjans de transport i, el més important, el moment de pensar, no els va permetre una oportunitat real de fugir. Només el 8 % dels dos milions de jueus que vivien a l'oest d'Ucraïna, Lituània, Letònia i l'est de Bielorússia van aconseguir escapar. La resta es van dirigir a guetos, camps o unitats de partisans. La majoria van ser assassinats. En contrast, els residents de la "zona dos", on les forces alemanyes van arribar només després d'agost de 1941, van tenir més temps per avaluar la seva situació, per digerir la informació sobre els ocupants alemanys i per reunir els mitjans de transport necessaris per fugir. Com a resultat, el 70 per cent dels 1.3 milions de residents jueus d'aquestes altres parts d'Ucraïna, Crimea i Rússia van aconseguir escapar a les parts interiors de l'URSS.

En les caòtiques primeres setmanes de la guerra, els papers dels evacuats, els refugiats i els funcionaris estatals es van desdibuixar, i els esdeveniments individuals es van decidir freqüentment per casualitat. Es tractava de condicions en que els funcionaris estatals tenien un poder sense precedents per demostrar compassió extraordinària -o una manca extraordinària d'ella⁶²³.

Els missatges dels mitjans soviètics sobre les relacions soviètic-alemanyes i l'antisemitisme alemany no eren uniformes. Abans del Pacte Molotov-Ribbentrop de 1939, els mitjans soviètics van condemnar les polítiques del règim nazi, incloent pràctiques discriminatòries cap als jueus. Després del tractat, la premsa russa no parlava d'aquestes injustícies, mentre que la premsa central en llengua jiddish que aleshores es componia de dos periòdics, el *Shtern* a Kíev i l'*Octubre* a Minsk ho continuava fent tot i que amb moderació. A la fi de la dècada de 1930, la majoria dels jueus llegien la premsa

⁶²³Ibidem.pp 477-504

rusa i confiaven més en el seu missatge del que feien els seus homòlegs jiddish. Tanmateix, els lectors de la premsa jiddish van poder relacionar els seus missatges amb els seus familiars i amics; la informació publicada allí va arribar a moltes persones, encara que en forma de rumors.

Un exemple molt interessant per veure la situació en que vivien els jueus a l'URSS, és la biografia de Joseph Grigulevich, excel·lentment tractada per Znamenski A (2017)⁶²⁴.

Grigulevich es va unir a la causa bolxevic i, posteriorment, als serveis d'intel·ligència soviètics. La seva intenció era poder superar els seus orígens tradicionals i donar forma a una nova identitat internacionalista per sobreviure enmig d'un augment dels nacionalismes locals indígenes i de l'antisemitisme. Unint-se primer a la xarxa de la Internacional Comunista (*Comintern*) i després cap a l'aparell d'espionatge estalinista, Grigulevich va ser un representant típic de l'anomenada diàspora mobilitzada que va trobar el seu nínxol i identitat etno-ideològica al món del primer bolxevisme. La revolució bolxevic, que va desallotjar completament i va expulsar l'antiga elit governant russa-alemanya, va haver de tractar amb la majoria pagesa analfabeta d'origen eslau. Com a resultat, als inicis de la Unió Soviètica, els segments de la diàspora (majoritàriament d'origen jueu, polonès i letó), que tenien un nivell educatiu més elevat en comparació amb les masses esclaves que els envoltaven, van servir com a recurs humà essencial pel règim per a la seva emergent burocràcia comunista, especialment en els àmbits de l'exèrcit, l'aparell ideològic, relacions exteriors i la intel·lectualitat.

Malgrat la seva estreta familiaritat amb la cultura entorn de la llengua jiddish, pel seu peculiar llinatge, Grigulevich era un jueu "difunt". Ell va créixer com a part de la comunitat jueva caraïta en una família d'un farmacèutic caraïta i d'una mestressa de casa d'origen jueu rus. En diverses etapes de la seva carrera, es va identificar a si mateix com un jueu lituà, un jueu caraïta i, finalment, des de 1949, simplement com a caraïta: la identitat que va mantenir fins al final de la seva vida. Aquesta última identificació va ser escrita al seu passaport intern quan va rebre la seva ciutadania soviètica el 1949.

⁶²⁴ Znamenski A (2017). Joseph Grigulevich: a tale of Identity, Soviet Espionage, and Storytelling. The soviet and post-soviet review (2017) 1-28

Els karaïtes són un petit grup etno-religiós, que històricament residia a Crimea. A la dècada de 1920, van aplegar unes 2.000 persones. A diferència de la resta del judaisme de l'Europa de l'Est, la seva tradició espiritual es basava en l'autoritat del *Tanah* (Antic Testament) i no reconeixia la tradició rabínica més recent que estava centrada en el Talmud. En la seva vida ritual, els karaïtes també es van basar en l'hebreu més que en el jiddish.

Quan Polònia, es va fer càrrec de Vilnius el 1922 i va separar els jueus dels polonesos, els karaïtes van buscar un estatut jurídic diferenciat. El 1936, van aconseguir-ho, convertint-se oficialment en la Unió religiosa Karaita de la República Polonesa. Tot i així, això va tenir poc efecte en la seva vida quotidiana, en que els nacionalistes no els van diferenciar, sovint considerant-los juntament amb la resta del segment jueu com a objectius de discriminació. No obstant això, aquest status els va salvar literalment durant els anys del genocidi (1941 i 1942), quan el règim nacionalsocialista alemany va eliminar físicament tota la comunitat jueva lituana, però va preservar als karaïtes que els va considerar "turcs".

Després de la Primera Guerra Mundial, la gent com Grigulevich va trobar el seu enamorament ideològic i el consol espiritual en l'internacionalisme radical del comunisme -la manifestació extrema de l'ètica socialista. Un missatge cosmopolita de solidaritat i alliberament universal que el comunisme va portar als seus primers anys bolxevics va prometre una visió utòpica d'un paradís "sense nacions". En general, durant els anys d'entreguerres, per a molts joves jueus, convertir-se en un dels fragments de la "fe" socialista era un intent de trobar la seva identitat en la societat circumdant i alhora una rebel·lió contracultural contra la fe tradicional dels seus pares.

Com a punt interessant, vinculat amb l'Estat Espanyol, Grigulevich, va formar part del servei secret a Espanya durant la guerra civil i fou l'executor d'Andreu Nin. Més endavant va estar a Barcelona, enviat per Orlov, per treballar per Mikahil Koltsov, Elya Ehrenburg i Roman Karmen, pel seu coneixement de diverses llengües, entre elles l'espanyol ja que havia viscut a l'Argentina.

Mentrestant, la dictadura soviètica adquirí cada vegada més les característiques "bolxevics nacionals", tancant-se al món exterior i eliminant els anomenats trotskistes. Aquesta tendència va anar en augment fins a convertir-se en una campanya contra tots els sectors estrangers i totes les diàspores (alemany, hongarès, jueu, letó, polonès, finès i grec) , inclosos els membres dels serveis d'intel·ligència. El 1952, aquesta tendència "bolxevic nacional" va portar a no contractar ni els jueus ni els nascuts a l'estranger pels serveis de seguretat soviètics, regla fermament vigent fins avui.

Retornant al moment de la invasió nazi a l'URSS i per tal de combatre l'enemic es va crear el Comitè Antifeixista Jueu (JAC) dirigit per Solomon Mikhoels, un renomnat actor i director de Teatre en jiddish, juntament amb quatre altres comitès antifeixistes (per dones, per joves, per científics i per eslaus), cadascun d'ells per incidir en l'opinió pública de l'oest i així poder recaptar diners durant guerra. El comitè jueu va jugar un paper important tant per la recaptació com per guanyar simpatitzants de l'URSS a l'oest. Amb la derrota de Stalingrad, els membres del Comitè van poder anar coneixent el que havia anat succeint a molts dels seus familiars en l'Holocaust pel que molts dels seus membres van considerar que el JAC havia d'ampliar les seves funcions. Per exemple, reubicar a refugiats jueus, restablir les granges col·lectives jueves, reviure la cultura jueva i recollir testimonis sobre la destrucció dels jueus en els territoris ocupats de l'URSS així com establir memorials en honor seu. Un dels projectes més ambiciosos del JAC fou sota el lideratge d'Ilya Ehrenburg, quan més de dues dotzenes d'escriptors jueus i no-jueus, treballarien en l'anomenat *Llibre Negre*, un testimoni de la més gran catàstrofe dels jueus soviètics, on foren assassinats més d'un milió en mans dels *Einsatzgruppen*. Fou un projecte que va permetre recollir testimonis de primera mà, ja l'estiu del 1944, quan Vassili Grossman va anar a Majdanek i a Treblinka i va poder entrevistar alguns dels supervivents⁶²⁵. Amb la guerra acabada, el règim va començar a sospitar del JAC i del paper que els seus líders havien assumit com a representants dels jueus soviètics, un rol que el Kremlin mai havia tingut la intenció d'encoratjar. Tot allò que es va demanar que fes durant la guerra: establir contacte amb els jueus a l'oest i documentar les atrocitats

⁶²⁵ Rubenstein J (2002). The Holocaust and the Fate of the Jewish Anti-fascist Committee. Altman I. Fourth International Conference "Lessons on the Holocaust in contemporary Russia" pp 24-26

nazis seria ara la base d'indici criminal. La decisió de Stalin contra el JAC reflectia la seva creixent paranoia. Amb l'inici de la Guerra Freda i l'establiment de l'Estat d'Israel el 1948, Stalin va relacionar la por a la guerra amb els Estats Units, amb la creença que els jueus soviètics tenien altres lleialtats. Tot i que havien demostrat la seva fiabilitat contra Hitler, Stalin creia que amb un conflicte amb Amèrica, els jueus, que presumiblement es creia que tenien molts familiars allà, el traïrien. Amb la visita de Golda Meir, com a representant del nou Estat a Moscou, encara va incrementar més la por de Stalin, ja que un munt de jueus entusiastes van anar a sentir-la i rebre-la. El JAC ho va patir, i el gener de 1948, Mikhoels fou assassinat per ordre de Stalin i el novembre el JAC fou dissolt. Tots els seus defensors foren arrestats entre setembre del 1948 i juliol de 1949, excepte Fefer qui va col·laborar en la investigació. Tots foren brutalment tractats i finalment forçats a signar confessions. Per altra banda, l'antisemitisme fou present en totes les acusacions com és el cas del Coronel Vladimir Komarov qui va dir que els jueus eren uns miserables, bruts, que tots ells eren bastards, que tota oposició al partit estava constituïda per jueus, que tots portaven a terme una campanya antisoviètica i que volien aniquilar tots els russos.

El començament de la Guerra Freda va tenir la seva expressió més significativa en la campanya coneguda com *Zhdanovshchina*, ja que va ser promoguda per Andrei Zhdanov, que era responsable de la política cultural del Partit i es postulava com virtual successor del seu consogre Stalin. La campanya va començar a l'agost de 1946 i el seu estendard va ser la lluita contra els cosmopolites, terme encunyat per referir-se als jueus sense necessitat d'anomenar-los, ja que utilitzar aquesta denominació era una mostra de racisme. Definien el cosmopolitisme com una ideologia reaccionària petit burgesa que rebutjava les tradicions i la sobirania nacional. Una ordre del Comitè Central del Partit Comunista exigia que totes les publicacions científiques s'ajustessin als principis del marxisme-leninisme i es suprimís tota font de documentació estrangera. Els científics soviètics no podien viatjar a Occident, ni publicar-hi.

La campanya contra els intel·lectuals i científics jueus va tenir el seu punt àlgid al gener de 1949 amb l'arrest dels membres del Comitè Antifeixista Jueu, entre els quals es trobava la fisiòloga Lina Stern, que va ser l'única supervivent del grup de 15 detinguts.

Lina Stern, qui ja havia estat expulsada del seu laboratori de l'Acadèmia de Ciències a l'octubre de 1948, va romandre més de tres anys a la presó i altres 10 mesos desterrada a Dzhambul (Kazakhstan), fins que al juny de 1953, després de la mort de Stalin, va ser rehabilitada. Es creu que la seva vida va ser respectada perquè investigava sobre la longevitat humana, un tema que preocupava especialment a Stalin, que va ordenar que no fos executada. També van quedar apartats dels seus llocs, acusats de cosmopolites, el catedràtic de Psicologia a la Universitat Estatal de Moscou i responsable de Psicologia a l'Acadèmia de Ciències, Sergei Rubinshtein, el neurofisiòleg estudiós del moviment a l'Institut Central de Cultura Física de Moscou, Nikolai Bernshtein, el psiquiatre cap del Ministeri de Sanitat i de l'Institut Central de Psiquiatria, Aleksandr Shmaryan, i la directora de l'Institut Serbsky de Psiquiatria Forense, Tsetselia Feinberg, tots ells jueus. Al gener de 1953 es va exacerbar la campanya antisemita amb l'anomenat Complot dels Doctors o de les Bates Blanques, en que a causa de les acusacions de la doctora Lidiya Timashuk van ser empresonats 9 eminents metges del Kremlin, dels quals set eren jueus, acusats d'intentar assassinar a Stalin i altres dirigents del Partit. Després de la mort de Stalin el 5 de març de 1953 es va descobrir la falsedat de les acusacions i van ser posats en llibertat. La doctora Timashuk, que prèviament havia rebut l'Ordre de Lenin, es va suïcidar⁶²⁶.

5.3. L'Holocaust per Bales

La "Solució Final de la Qüestió Jueva" juntament amb l'expansió cap a l'Est, *Drag nach Osten* i l'esclavitud dels pobles eslaus, es trobava a la base de la ideologia Nazi. D'acord amb aquestes nocions els alemanys, com a membres d'una raça superior, tenien el dret de dominar a les altres nacions. Els jueus, els quals Hitler havia definit no només com els més baix de tots els pobles sinó també com l'obstacle més perillós per aconseguir l'ordre alemany a Europa, calia que fossin aniquilats totalment.

⁶²⁶ Marco Igual M (2017). Lina Stern (1878-1968) y la barrera hematoencefálica. Una vida entre Ginebra y Moscú. *Neurociencias and History*; 5(3) 94-104.

El fet que la decisió de la solució final coincidís pràcticament amb l'inici de l'atac a l'URSS per part del règim nazi, no fou una mera coincidència. Havent-se declarat enemic del comunisme, Hitler mantenia que la Unió Soviètica i la seva ideologia comunista eren els instruments pels quals els jueus, els autèntics governants de l'URSS segons Hitler, pretenien dominar tot el món. Conseqüentment, la destrucció física dels jueus soviètics era una manera per a destruir el Comunisme i l'Estat Soviètic i a més preparar la terra de l'Est pels nous pobladors germànics.

De fet, no fou fins l'Operació Barbarroja que definitivament es va contemplar la idea de la Solució Final. Tot i el gran nombre de morts per maltractament, gana i malalties que van experimentar els jueus als guetos (especialment a Lodz i a Varsòvia), encara planava la idea de l'Europa *Judenfrei* i inclús la idea de construir reserves per a jueus, com per exemple a Madagascar. Però la possibilitat d'un nombre de més de cinc milions de jueus que estaven en territoris de l'Est, juntament amb la simbiosi entre Judaisme i Bolxevisme va portar a la idea de l'extermini total.

Per això, les ordres que van rebre les unitats especials que anirien darrere de la *Wehrmacht* foren molt senzilles: seguir a la *Wehrmacht* en territori soviètic, ocupar ciutats i pobles al llarg del camí, separar als jueus, els gitans, els oficials comunistes i qualsevol altre considerat enemic dels alemanys i aleshores, assassinar-los.

La majoria dels jueus que justament vivien a la zona que ràpidament va passar a mans alemanyes no tenia ni idea del que els esperava. Degut al pacte entre ambdós països del 1939 al 1941, la premsa soviètica no va donar cap informació sobre el que ja estava succeint als jueus a Polònia pel que inclús als alemanys els va sorprendre la manca d'informació que tenien⁶²⁷.

Tot i que les unitats tenien instruccions de matar tots els jueus, algunes categories de treballadors qualificats foren identificades com a útils per a la indústria alemanya; aquests els van internar en guetos o en camps de treball forçat fins que ja no foren útils.

⁶²⁷Rubenstein J (2008). The war and the final solution on the Russian Front. In Rubenstein J and Altman I. The unknown Black book. The Holocaust in the German-occupied soviet territories. pp.5- 6

El gueto més gran de la zona fou el de Minsk que en el seu punt més àlgid va arribar a comptar amb 100.000 persones i va estar en funcionament per més de dos anys⁶²⁸.

Concretament, la destrucció dels jueus es recolliria en la directiva de l' *Oberkommando der Wehrmacht (OKW)* no. 21 elaborada el 13 de març de 1941, la qual en l'apèndix de deia: "*La propera campanya és més que un simple conflicte armat: és la col·lisió entre dues ideologies diferents. Aquesta guerra no acabarà amb la desfeta de les forces armades de l'enemic. La intel·lectualitat Judeo-bolxevic ha de ser eliminada*".

Hitler va delegar aquesta missió a Himmler i a les SS: "El *Reichführer SS* ha rebut ordres del *Führer* de dur a terme tasques especials dins la zona d'operacions de l'Exèrcit: Basant-se en aquestes instruccions es va dictaminar el següent:

- 1.- No hi ha cap necessitat de castigar els membres de la *Wehrmacht* i aquells que hi pertanyin pels crims comesos contra els enemics civils, inclús, si en aquell moment fos un crim militar.
- 2.- El Bolxevisme és un enemic implacable. Aquesta lluita requereix l'ús de mitjans cruels i determinants contra els propagandistes bolxevics, partisans, sabotejadors i jueus. El destí de tots ells serà l'execució.
- 3.- Guia pel tractament dels Comissaris Polítics: Els comissaris polítics són els veritables portadors de la resistència. Per tant, quan siguin capturats en la lluita o en un acte de resistència, han de ser eliminats immediatament. Aquests documents subratllen que tant combatents com civils, de la mateixa manera, sospitosos d'activitats hostils - que inclouen automàticament a comunistes, comissaris i jueus - seran subjectes d'execució sense judici ni investigació. La inclusió dels jueus en la categoria d'"enemics" juntament amb partisans i sabotejadors fou la signatura de la sentència de mort per a tots els jueus soviètics.

Aquestes directives varen permetre que els òrgans de terror de les SS tinguessin total llibertat d'acció en els territoris sota control de la *Wehrmacht*. Les forces armades

⁶²⁸ *Ibidem* pp. 11

alemanyes es van convertir en còmplices i van assumir la plena responsabilitat pels delictes comesos en les regions que controlaven⁶²⁹.

Abans de l'Operació Barbarroja, que és com es va denominar la decisió d'envair l'URSS, aproximadament 4 milions de jueus, entre ells uns 250.000 refugiats de Polònia, vivien en territoris de la Unió Soviètica, incloses les àrees annexionades en els anys 1939 - 40 que molt aviat passarien a mans de l'exèrcit alemany. Tal com ja s'ha explicat, una part de la població jueva va aconseguir escapar o fou evacuada a temps, especialment aquelles àrees més cap a l'est però al voltant de 2.700.000 van quedar sota poder nazi. Aquests foren per tant els primers objectius de l'extermini.

Tres van ser les etapes d'aniquilació:

1.- De Juny de 1941 fins a finals d'hivern: la majoria dels jueus de Lituània, Letònia, Estònia, Bessaràbia i Bukovina del nord van ser assassinats, així com la majoria dels jueus de l'est de Bielorússia, l'est d'Ucraïna i els dels territoris de la Federació Russa. Els pocs jueus restants van ser internats en guetos o camps de treball forçat. Característic d'aquesta fase van ser les grans massacres, com la de Babi Yar, on van morir 33.000 jueus en dos dies del mes de setembre de 1941 a Kíev.

2.- De la primavera de 1942 fins a finals d'aquest any: van ser aniquilats la majoria de jueus de la part oest d'Ucraïna, de la part Oest de Bielorússia i les àrees del Sud de Rússia conquerides durant l'estiu de 1942. Ja en aquesta fase els assassinats van ser realitzats amb l'esforç i cooperació de diverses institucions Nazis i no només les SS: l'administració civil, la policia de seguretat i del SD, la policia regular, tropes locals auxiliars, funcionaris alemanys i l'Exèrcit. Moltes de les morts de jueus estaven encobertes com accions contra partisans i sabotejadors soviètics.

3.- Principis de 1943 fins a l'expulsió dels Nazis de territori soviètic: els jueus que encara seguien vius en alguns guetos, en els camps de treball o en camps de concentració on van ser liquidats.

⁶²⁹ Arad Y (2008). The destruction of the Jews in German-Occupied Territories of the Soviet Union. In Rubenstein J and Altman I. The unknown Black book. The Holocaust in the German-occupied soviet territories. pp XIII-XIV

Un cop foren alliberats els territoris ocupats, es van trobar molts pocs supervivents, probablement no més de 100.000 a 200.000 varen sobreviure d'entre 2.610.000 a 2.745.000 que havien estat atrapats. La meitat d'aquests foren a Transnístria, que havia estat sota administració romana. El segon gran nombre de supervivents foren els jueus partisans o bé jueus que van poder fugir als boscos i establir-se en els anomenats camps familiars. El tercer grup, molt menor, varen sobreviure utilitzant documents aris per poder amagar la seva identitat jueva o varen sobreviure amb l'ajuda de la població local.

A més a més d'aquest nombre de víctimes, entre 75.000 i 80.000 presoners de guerra jueus foren assassinats en els camps de presoners de guerra soviètics.

A aquests nombre total de jueus soviètics assassinats directament per l'Alemanya Nazi i els seus col·laboradors s'ha d'afegir 120.000 soldats que moriren al camp de batalla, els milers que varen morir al setge de Leningrad o en els bombardejos, o degut a les terribles condicions de gana, fred i malaltia conseqüència de la guerra.

Per tant, de 5 milions de Jueus que vivien a la Unió Soviètica al començament de l'atac alemany el 22 de Juny de 1941, aproximadament la meitat van perdre la seva vida.

5.3.1. Einsatzgruppen

Els *Einsatzgruppen* van ser unitats paramilitars formades per Heinrich Himmler i Reinhard Heydrich i operats pels *Schutzstaffel (SS)* abans i durant la II guerra mundial. La seva tasca principal, tal com va testificar el General de les SS Erich von dem Bach en els Judicis de Nuremberg, consistia en l'aniquilació de jueus, gitanos i comissaris polítics soviètics.

Formats principalment per homes de la *Ordnungspolizei*, les *Waffen-SS*, i voluntaris locals i dirigits per oficials de la *Gestapo*, la *Kripo*, i de la *SD*, aquests grups seguien a la *Wehrmacht* a mesura que avançava cap a l'Est.

Els *Einsatzgruppen* estaven compostos de quatre grups. Einsatzgruppe A operant des de l'Est de Prússia a través de Lituània, Letònia i Estònia, cap a Leningrad (ara St. Petersburg). Només a l'agost de 1941, 40.000 jueus van ser assassinats en els Països Bàltics, al mes de setembre/octubre de 1941, va començar la liquidació dels guetos i al mes de novembre 10.000 jueus van ser assassinats a Riga. Einsatzgruppe B va començar des de Varsòvia a través de Bielorússia cap a Smolensk i Minsk. El 20-21 octubre de 1941, 6.500 jueus van ser assassinats a Borissov, a finals de novembre principis de desembre 5.281 a Bobinsk, a Vitebsk, 4.900 i 2.365 a Gomel per ajudar als partisans. L'*Einsatzgruppe C* va començar les seves operacions a Cracòvia i van anar a través de la Ucraïna occidental cap a Harkov i Rostov-on-Don. El seu personal va dirigir massacres a Lvov, Tarnopol, Zolochov, Kremenets, Harkov, Zhitomir, i Kíev. En el curs de tres dies d'agost de 1941, 23.600 jueus van ser assassinats a la ciutat de Kamenetsk-Podolsk, seguida el 29-30 de setembre de 33.771 a Babi Yar. I l'*Einsatzgruppe D* que va dur a terme aniquilacions al Sud d'Ucraïna i a Crimea, especialment a Nikolayev, Jerson, Simferopol, Sevastopol, Feodosiya, i la regió de Krasnodar.

Els *Einsatzgruppen* estaven formats per unitats més petites que es coneixen com *Einsatzkommandos* i *Sonderkommandos*, els quals es diferenciaven en que els primers rebien ordres de les casernes generals de les SS i els segons operarien prop del front de batalla i rebien ordres de la *Wehrmacht*. Entre aquestes unitats i va haver el *Sonderkommando* 1005 que fou creat el juny de 1942, sota comandament de Paul Blobel i que tenia la missió d'eliminar els rastres de les primeres execucions massives.

Pel que fa a la formació dels comandaments de les *Einsatzgruppen*, al menys dos terços tenia estudis superiors i un terç eren doctorats, essent la majoria d'ells advocats o economistes⁶³⁰.

A part dels *Einsatzgruppen*, algunes brigades de les Waffen SS, que estaven subordinades directament a Himmler i algunes dotzenes de batallons de la Policia de l'Ordre alemany sota el comandament de l'alt Comissariat de les SS i dels líders de la

⁶³⁰ Ingrao C (2017). Creer y destruir. Los intelectuales en la máquina de guerra de las SS.

polícia també van prendre part en el règim de terror i en l'assassinat dels jueus en els territoris ocupats.

Com a norma, els jueus foren assassinats amb un tret i enterrats prop de les localitats on havien viscut. Els llocs on es van cometre les majors massacres foren: Ninth Fort a Kaunas, Ponary a prop de Vilnius, El Bosc de Rumbula a prop de Riga, Maly Trostynets a prop de Minsk, Babi Yar a Kiev, Drobitsky Yar a prop de Harkov i Bogdanovka a Transítria

Els territoris ocupats els van dividir en dues gran àrees administratives. Una prop de la línia del front de Leningrad fins al Nord del Càucas, la qual va estar sota administració militar. I la segona, a la rereguarda, administrada per un civil, Alfred Rosenberg, Ministre pels Territoris ocupats de l'Est. Aquesta a la vegada va ser dividida entre dos comissariats: Ostland (Estònia, Letònia, Lituània, parts de l'oest de Bielorússia, incloent Minsk) i el comissariat d'Ucraïna.

La *Wehrmacht* va ajudar als Einsatzgruppen en àrees sota administració militar, i pràcticament tots els jueus d'aquesta àrea foren exterminats a finals de 1941. Al principi de l'ocupació, els alemanys van crear guetos en algunes ciutats i regions sota control militar. Els presoners jueus en aquests guetos foren assassinats en la primavera i estiu de 1942.

En el sector sota administració civil, més del 80% dels jueus de Lituània, Letònia i Estònia foren eliminats a finals de 1941, mentre que la majoria de jueus de l'oest de Bielorússia i d'Ucraïna ho foren durant la primavera i estiu del 1942.

La majoria dels jueus de Bessaràbia i la Bukovina nord, sota mans romaneses, foren exterminats en els primers mesos de l'ocupació entre juny i setembre de 1941; com a mínim uns 125.000 s'exiliaren a Transítria (inclosa la ciutat d'Odessa), també sota administració romana. Aquests van morir els últims mesos de 1941 i principis de 1942. La resta, juntament amb els jueus que foren expulsats de Moldàvia i Bukovina, foren tancats en guetos i camps de treball. I la majoria dels jueus de la regió de l'oest d'Ucraïna

que havia estat annexionada al Govern General de Polònia (inclosa Lvov) foren assassinats al camp d'extermini de Belzec entre la primavera i la tardor de 1942⁶³¹.

La creació dels guetos a territori soviètic va perseguir dos objectius: centralitzar la mà d'obra esclava, i assegurar-se que els jueus no s'escapaven cap a l'Est. Agrupar-los en guetos no els salvava de la mort. La idea era tenir aquells capaços de treballar fins a la mort. Aquells que no ho eren, especialment nens, ancians i malalts van ser aniquilats immediatament.

5.3.2. Cooperació amb els Einsatzgruppen: la Wehrmacht

El paper de la Wehrmacht i la seva possible col·laboració o relació amb el procés de destrucció dels Jueus va quedar silenciats a través de la tesi d'una "*Wehrmacht neta*" a l'acabar la guerra.

Tal com ja s'ha apuntat abans, amb les tres ordres entre maig i juny de 1941, la *Wehrmacht* va ser una de les quatre jerarquies independents de la maquinària de destrucció. Contràriament al Partit Nazi, l'Administració pública i les Companyies Comercials, l'exèrcit no va dur a terme una funció important en la fase preliminar de la destrucció. Però, amb els *Einsatzgruppen*, la *Wehrmacht* es va col·locar al centre de l'Holocaust. La seva implicació va començar als alts nivells de comandament i d'allí va baixar fins al camp de batalla. L'exèrcit va cooperar amb els *Einsatzgruppen* molt més que el que es va establir en l'acord de l'*OKH-RSHA*⁶³². Ho feu a través de qualsevol acció contra els jueus, la participació com a testimonis en les matances, l'assassinat de jueus com represàlies pels atacs dels partisans a més de l'assistència logística en forma d'unitats de guàrdies i de control de transport de presoners.

⁶³¹ Arad Y (2008) pp XIII- XIV

⁶³² Resposta d'Otto Olendorf en els Judicis de Nuremberg a la pregunta de quin era l'acord: "Aquest acord especificava que un oficial de la Sipo i de la SD serien assignats als grups de l'exèrcit i que aquest oficial tindria a la seva disposició unitats mòbils de la Sipo i dels SD en forma de *Einsatzgruppen*, subdividits en *Einsatzkommandos*. Aquests haurien de ser assignats a l'Exèrcit si fos necessari " en Carruthers B (2014). *The Gestapo on Trial: evidence from Nuremberg*.

Per altra banda, la guetització va ser duta a terme per l'Administració civil i militar. Va ser l'exèrcit qui va ordenar que fossin marcats amb l'Estrella de David, qui va fer el registre i va crear els *Judenrate*⁶³³ i la policia del gueto. L'Exèrcit va prendre avantatge econòmic de la supervisió dels guetos, principalment a través de mà d'obra esclava i confiscació de propietats. Encara que al principi els jueus només fessin treballs no qualificats, aviat van ser necessaris en altres camps.

Per tant, l'administració militar com les seves unitats van ser còmplices criminals juntament amb les SS en la destrucció dels jueus en els territoris ocupats. De manera molt diferent al que va passar a les tropes de la *Wehrmacht* en l'Oest d'Europa que pràcticament no van col·laborar amb l'extermini de la població jueva, sinó que aquesta va ser assassinada en els camps d'extermini⁶³⁴, tot i que hi ha algun cas, com és el poble de Vinkt a Bèlgica, on la *Wehrmacht* va assassinar 86 civils.

Segons Waitman WB (2014), aquesta "complicitat" quedaria definida tant pel coneixement del projecte genocida nazi i/o per un intent de beneficiar-se personalment.

El terme "projecte genocida nazi" engloba un nexa nazi molt més gran que la destrucció i l'extermini racials i demogràfics. Així doncs, caldrà delimitar el paper de la *Wehrmacht* en l'Holocaust (l'assassinat dels jueus d'Europa) i també en el projecte genocida nazi (assassinat de Presoners de Guerra soviètics (POW), assassinat de civils, participació en polítiques de fam, etc.)

Qualsevol noció de complicitat poc definida es torna dolorosament concreta quan observem exactament que significa aquest terme a nivell local. Els soldats alemanys van detenir els jueus, els van custodiar, els van portar cap als llocs de matança i, en alguns casos, van disparar. Es van apropiat de les seves propietats, de vegades enviant-la a casa a les seves pròpies famílies. Alguns soldats van participar en relacions sexuals forçoses

⁶³³ Administracions municipals jueves que van ser establertes pels Nazis per implementar les seves ordres i regulacions referents a la població jueva especialment en els guetos.

⁶³⁴ Auschwitz – Birkenau, Majdanek, Treblinka, Belzec, Sobibor y Chelmno.

amb jueus. Tanmateix, però, cal assenyalar que d'altres van evadir la participació en aquestes activitats i, van intentar ajudar-los de forma explícita⁶³⁵.

Waitman, classificarà el desenvolupament de la complicitat de la *Wehrmacht* a través de quatre etapes: la improvisació; aclariment-exhortació-execució; rutinització; i la internalització.

La conferència anti-partisana que va tenir lloc el setembre de 1941 a Mogilev juga un paper molt important ja que va connectar explícitament l'assassinat dels jueus amb operacions quotidianes contra partisans. També la identificació manifesta dels jueus com a objectius, la incitació a matar els jueus en el curs del funcionament normal i l'execució d'aquestes polítiques. S'ha utilitzat intencionadament una construcció bolxevic-partisà per tal de fer ús de la *Wehrmacht* per capturar els jueus en zones on podien representar problemes logístics per als *Einsatzgruppen*.

A les localitats de Slonim i Novogrudok, el novembre i el desembre de 1941, dues companyies del 727 Regiment d'Infanteria van assistir a les autoritats civils amb el procés de guetització, expropiació i assassinat de mil i cinc mil jueus, respectivament. Aquestes accions exhibeixen la rutina de la complicitat en el marc de la relació establerta amb les SS i les autoritats civils.

Per altra banda, el cas de la 12a Companyia de Szczuczyn simbolitza l'última etapa d'aquest procés: internalització de l'orientació oficial per assassinar els jueus. Encara que aparentment no participava en cap "gran" massacre, aquesta unitat va assassinar als jueus en petits grups acusant-los de partisans, fet que demostra la influència de la lluita contra els partisans com a subterfugi pel genocidi. El comportament d'aquesta unitat representa, doncs, un resultat final de la participació a llarg termini en la política genocida.

⁶³⁵ Waitman WB (2014). *Marching into Darkness: the Wehrmacht and the Holocaust in Belaruss*. pp. 4-5

Dit això, tres són els possibles arguments que expliquen la participació de la *Wehrmacht* en l'Holocaust. En primer lloc, la unitat cultural i de lideratge va tenir un paper fonamental a l'hora d'influir tant en la participació com en la no participació de soldats i unitats alemanyes. En segon lloc, gairebé des del començament es va utilitzar la relació partisà jueu-bolxevic per justificar la participació de la *Wehrmacht* en l'assassinat dels jueus. Certament, molts jueus es van unir al moviment partisà com a única possibilitat per sobreviure i aquesta "connexió" es va utilitzar per justificar explícitament la participació de l'exèrcit alemany en l'assassinat dels jueus soviètics. Això no vol dir que la majoria dels soldats creguessin realment aquesta relació, però sí que permetia un escut ideològic i psicològic on amagar-se davant la justificació de la violència cada cop més brutal. Finalment, el fet d'un contacte prolongat amb el projecte genocida nazi va conduir a una participació més gran i més profunda en l'Holocaust. No totes les unitats alemanyes van estar en condicions d'involucrar-se en el genocidi, però moltes d'elles estaven predisposades o condicionades per participar sota les condicions adequades⁶³⁶.

Serà a Bielorússia on el context local que envolta aquests esdeveniments permet més fàcilment la complicitat de la *Wehrmacht*. Atès que Bielorússia tenia relativament menys col·laboradors locals en qui el règim nazi confiés, degut a un moviment nacionalista menys desenvolupat (en comparació amb el dels Estats Bàltics o Ucraïna), sovint les forces alemanyes requerien un paper més important en l'execució de la política genocida nazi. La relativa debilitat de la participació local organitzada també va augmentar la necessitat de cooperació entre grups civils, *SS* i *Wehrmacht* en la realització d'assassinats en massa. A més, el gran nombre de jueus que vivien en aquesta regió feia que la "*solució final*" hi tingués una importància particular. Finalment, un moviment partisà soviètic incipient a Bielorússia va alimentar les percepcions alemanyes d'una amenaça partisana, afegint un factor addicional en la complicitat de la *Wehrmacht*.

Com exemple l'ordre del Cap de l'Alt Comandament de *Wehrmacht*, Keitel: "Jueus en territoris ocupats de l'est": ... *La lluita contra el bolxevisme exigeix iniciar accions sense*

⁶³⁶ *Ibidem* pp. 5-8

pietat i enèrgiques contra els jueus com a principals portadors del bolxevisme en primer lloc. Per tant, no pot haver-hi cooperació entre la Wehrmacht i la població jueva, que manté una actitud obertament o secretament hostil a Alemanya, i no pot fer-se ús dels jueus individuals amb l'objectiu de prestar algun tipus de servei especial a la Wehrmacht. En cap cas, l'òrgan militar pot donar als documents dels jueus que verifiquin que el titular treballa per a les necessitats de la Wehrmacht. L'única excepció que es pot fer és l'ús dels jueus en columnes de treball especialment organitzades, que només funcionaran sota supervisió alemanya. L'exèrcit ha de ser informat sobre aquest ordre⁶³⁷.

Però si s'analitzen les activitats genocides, aquestes foren iniciades a la tardor i l'hivern de 1941-42 mentre que el moviment partisà a Bielorússia no es va convertir en una veritable amenaça militar fins almenys a mitjans de 1942. Així, mentre que aquesta amenaça imaginada jugava un paper important en la mentalitat de la *Wehrmacht* i la seva disposició a participar en atrocitats, els arguments que suggereixen la violència genocida com a reacció a una guerra de guerrilles es fan difícil d'acceptar⁶³⁸.

Malauradament el mite de la «*Wehrmacht neta*» que afirma obstinadament que la *Wehrmacht* participa de forma honorable i apolítica en la Segona Guerra Mundial és un mite que segueix formant part en el públic més ampli. En molts sentits, aquesta caracterització miop i popular del comportament dels soldats alemanys ha obstruït una aproximació honesta del seu paper en tot el projecte genocida nazi.

Res demostra millor aquesta situació que la reacció de la població alemanya a l'exposició sobre la *Wehrmacht* als anys noranta, finançada pel magnat del tabac alemany i filantrop Jan Reemst. Aquesta va plantejar a la societat alemanya qüestions crítiques que eren necessàries preguntar-se i que encara esperen resposta. Les presentacions públiques van generar força enrenou, però van donar poca llum a la qüestió de la *Wehrmacht* i l'Holocaust.

⁶³⁷ Meltser D, Levin V (2005). The Black book with red pages. pp. 57

⁶³⁸ Waitman WB (2014). Idem pp 8-9

Tot i que l'exposició va tenir èxit a l'hora d'agitar l'opinió pública, desafiar les creences convencionals i provocar respostes i debats emocionals violents, el seu valor històric global fou discutible. No es van respondre preguntes de representativitat ni de motivació interna, ni de mentalitat. En molts sentits, el format de la primera exposició va impedir un enfocament metodològicament rigorós a aquestes qüestions, ja que comportava, necessàriament, exemples particularment flagrants o emotius de complicitat.

Per a molts, qualsevol implicació de la *Wehrmacht* en els delictes del Tercer Reich va romandre com a tema tabú. El nombre massiu d'alemanys que van servir a la *Wehrmacht* en algun moment entre 1939 i 1945 van cobrir a aquells que van servir a les SS, l'única organització militar que va ser condemnada oficialment com a criminal als judicis de Nuremberg. Com que la majoria dels alemanys coneixien familiars o amics propers que havien servit o van morir a l'exèrcit, era comprensible que es resistís a considerar o acceptar la seva participació potencial en aquestes atrocitats.

Les exigències polítiques de la immediata postguerra també van ajudar a posposar qualsevol debat, i menys judicialitzar els crims de la *Wehrmacht*. A mesura que va anar avançant la guerra freda, els Estats Units es van centrar cada vegada més en Alemanya com un baluard contra els soviètics més que no pas com la terra dels nazis.

La conveniència política en l'esfera pública es va combinar amb una tendència alemanya a centrar-se en els efectes dels bombardejos aliats, l'experiència dels presoners i els delictes de l'exèrcit soviètic, en lloc d'abordar qüestions de complicitat durant el Tercer Reich. Els problemes dels presoners de guerra i dels refugiats van servir més per a assenyalar el paper que jugava la *Wehrmacht* en "salvar" Alemanya, agreujant les accions soviètiques. Això va tenir l'efecte secundari de minimitzar qualsevol reconeixement de la participació de l'exèrcit en l'Holocaust, alhora que permetia que els alemanys es consideressin víctimes reals de la guerra.

No obstant això, a partir dels anys 60, una nova generació d'estudiosos va començar a explorar més profundament l'Holocaust. Van començar descobrint l'estructura de l'estat

nazi, incloent l'alt nivell de cooperació entre el lideratge militar i el règim. Un dels treballs més destacats d'aquestes obres va ser la recerca d'Omer Bartov centrant-se directament en l'exèrcit alemany en el front oriental. La seva tesi va establir les bases per a tots els altres que examinaven l'exèrcit alemany i l'holocaust.

A la fi dels anys 70, un argument molt controvertit sobre la pròpia naturalesa dels crims nazis coneguts com *Historikerstreit* (debat dels historiadors) va sacsejar la professió dels historiadors. Al centre del debat es va plantejar si l'experiència de l'Alemanya nazi era "normalitzada". Els historiadors conservadors van intentar relativitzar els crims nazis tot comparant-los amb els de Stalin i allunyar-se de l'Holocaust. Altres historiadors van inclús banalitzar el terror i horror nazi i revitalitzar un nou nacionalisme alemany.

Però amb la mini sèrie nord-americana de televisió Holocaust estrenada a Alemanya el 1979, el rol dels alemanys comuns en els crims dels nazis va ser present a gran escala per la ciutadania. Tot i que l'esdeveniment televisiu va tornar a posar l'Holocaust a la consciència pública, l'impuls per als judicis de criminals de guerra nazis a Alemanya va disminuir.

No ha estat fins recentment que nous casos com el de John Demjanujk han tornat a recordar al públic i als historiadors que la complicitat en l'Holocaust segueix sent un assumpte crític i rellevant en l'actualitat. Això ha estat possible segurament degut a un renovat interès per part d'una nova generació de fiscals, que potser es veu parcialment motivada per la reacció a l'exposició sobre la *Wehrmacht* dels anys 1990. Encara avui, però, hi ha una divisió a les llars alemanyes, entre la memòria pública i privada del període nazi. Tot i que la majoria admet que la *Wehrmacht* va participar, no accepten que els seus familiars poguessin haver estat involucrats. Sovint, dins de les famílies, hi ha un record cap a les històries de resistència i disconformitat amb el règim, en lloc d'admissions de culpabilitat.

Els acadèmics han buscat explicacions sobre el comportament dels autors en general des que es van descobrir els crims de l'estat nazi. Els enfocaments han variat des de la ideologia a la psicològica a l'experiència, des de la identificació de característiques

específiques de la cultura alemanya fins a la connexió amb aspectes universals de la naturalesa humana. Algunes explicacions es basen en sistemes de creences i altres en la condició humana. Bartov, Goldhagen, Adorno, Edward Shils i Morris Janowitz, Stanley Milgram i Philip Zimbardo, Christopher Browning, Harald Welzer i Thomas Kühne, tots donen una explicació diferent. Però el debat sobre aquestes qüestions sembla lluny d'estar resolt⁶³⁹.

5.3.3. El Kremlin i l'Holocaust

La resposta del règim soviètic a la destrucció de jueus soviètics i a l'heroica lleialtat dels soldats jueus soviètics fou inconsistent i inadequada amb silencis i distorsions. Silencis i distorsions deliberades del que realment va passar.

Un cop Hitler va pujar al poder el 1933, la premsa soviètica sovint va fer referència a l'antisemitisme a Alemanya. En un discurs el 25 de novembre de 1936, Vyacheslav Molotov va condemnar les Lleis de Nuremberg i el feixisme en general pel seu suport a l'antisemitisme. De fet, tant la propaganda soviètica com els mitjans culturals feien esment d'aquesta discriminació i de la difícil situació que patien els jueus a Alemanya. La premsa soviètica va donar una extensa cobertura al pogrom de novembre donant un bon ventall de detalls de tot el que havia succeït⁶⁴⁰.

Però amb la signatura del pacte de no agressió soviètic-alemany a l'agost de 1939, la propaganda soviètica va fer un gir i els mitjans soviètics es van mantenir en silenci sobre els atacs antisemites dels nazis a Polònia. Per altra banda, el pacte va suposar l'annexió de l'oest d'Ucraïna i de la Bielorússia occidental (est de Polònia), els Estats Bàltics, Besaràbia i la Bukovina septentrional, pel que la població jueva sota control soviètic va passar de 2 a 5 milions de persones. Hi havia quatre grans zones de concentració de jueus a la Unió Soviètica: Moscou amb un 6% de la població, Leningrad 6.3% on es van reclutar 130.000; Odessa on més del 30% de la població era jueva, se'n van reclutar 55.000; a Kiev, on el 26.5% de la població era jueva, 35.000.

⁶³⁹ Ibídem pp. 10-20

⁶⁴⁰ Rubenstein J. (2008). pp. 19

Ja des de l'inici de la guerra, Stalin i el seu govern van rebre informació sobre les atrocitats que s'estaven cometent contra els jueus. Però Pantaleymon Ponomarenko, Primer Secretari del Comitè Central del Partit Comunista de Bielorússia i futur cap del moviment partisà, va comunicar a Stalin el 25 de juny que els jueus presos d'una terrible por, en lloc de lluitar, intentaven només escapar. Més tard, va informar de l'equivalència que la propaganda nazi, oral i escrita, feia entre jueus i comunistes. I al cap de dos mesos ja proporcionava detalls gràfics de les massacres a les ciutats i pobles de Bielorússia, conclouent que "la població jueva està experimentant una destrucció implacable".

Durant la primera meitat del mes de juliol del 1941, quan l'exèrcit alemany avançava cap a Leningrad i Moscou, el Comitè Central del Partit Comunista va decidir reclutar homes que per qualsevol raó encara no havien estat reclutats abans, juntament a estudiants de batxillerat que en el seu moment eren massa joves per ser-ho i els va organitzar com a divisions de combat. S'anomenaven Guàrdia Nacional (*Narodnoe opoltxenie*). La majoria dels seus membres provenien de les gran ciutats i entre ells hi havia un percentatge elevat de jueus.

Ja des del principi de la guerra va quedar clar pels soldats jueus que no només combatien contra els alemanys com a soldats de l'Exèrcit Roig sinó com a jueus. Els pamflets antisemites llençats pels avions mostraven Stalin com un tirà opressiu, els jueus coberts de diners, els *kolxozniks* russos (granges col·lectius) com els orpimits i els soldats donant la seva vida per Stalin i pels jueus. Aquests demanaven als soldats que no lluitessin en una guerra que no era la seva, que abandonessin als comissaris jueus i que es passessin a la part alemanya. A mesura que van anar passant els mesos van ser coneixedors dels assassinats en massa dels jueus en la zona ocupada, pel que el desig de revenja va anar

augmentant. Per altra banda, no calia que els recordessin l'ordre 270⁶⁴¹, ja que ells sabien que captivitat significava una mort segura⁶⁴².

El 6 de novembre de 1941, Stalin va fer un discurs força desafiant per commemorar el 24è aniversari de la Revolució. Stalin va explicitar i acusar als nazis d'organitzar pogroms de caràcter medieval contra els jueus, tal com havia fet el règim tsarista amb anterioritat. Dotze dies més tard, el diari *Izvestia* va citar una font d'un diari de Nova York on denunciava la mort de 52.000 homes, dones i nens jueus assassinats a Kiev.

El cap d'un any, el 18 de desembre de 1942, el diari *Pravda* va proporcionar el text complet d'una declaració conjunta d'onze nacions i el Comitè Nacional Francès que condemnava la persecució i assassinat de jueus en tots els territoris ocupats pels alemanys i va declarar que "tals esdeveniments només poden reforçar la determinació dels pobles amants de la llibertat per enderrocar la tirania bàrbara de Hitler. I l'endemà, *Izvestia* publicava un article sota el títol: "Sobre el compliment del Pla Hitlerià per a l'extermini de la població jueva d'Europa". En tres llargues columnes, es descrivia la deportació i massacre dels jueus a través d'Europa a l'est i a l'oest, inclosa Escandinàvia i els territoris soviètics ocupats. No deixava cap dubte que el pla pretenia alliberar a Europa de tots els seus jueus.

Aquestes referències només van ser exposades en els primers anys de la guerra, en els quals Stalin estava ansiós per rebre els favors de l'Oest. Però a partir del 1944, principis de 1945, quan les tropes soviètiques alliberaven els camps d'extermini, rarament els diaris esmentaven les víctimes jueves. En els reportatges dels camps d'extermini, els

⁶⁴¹ Ordre no. 270, 16 d'agost del 1941 de la Comandància Suprema de la qual Stalin n'era el Cap que deia: *"Comandaments i membres del personal polític que es treguin les seves insígnies durant la batalla i es rendeixin seran considerats com a desertors, pel que la seva família haurà de ser arrestada per estar relacionada amb algú qui ha violat el seu jurament i ha traït la seva pàtria. Aquests desertors han de ser eliminats immediatament. Si una unitat és capturada ha de lluitar fins al final i intentar arribar a les nostres línies. Si un comandament o soldat suggereix la rendició i no continuar la lluita, haurà de ser destruït. Les famílies d'aquells soldats que seran fets presoners se'ls retirarà qualsevol ajuda governamental".*

⁶⁴² Ibidem pp.20 - 22

jueus van ser reemplaçats per la vaga referència de ciutadans pacífics. Aquest tipus de referències i sobretot la negació sobre la resistència jueva, tant oficialment com entre la població, van molestar especialment a Ilya Ehrenburg i a Vassili Grossman. Tots dos van publicar articles per contrarestar aquesta informació. Els seus articles sobre les massacres, sobre els camps d'extermini van ser un crit a la veritat. Els seus esforços per recopilar les cartes d'aquells jueus que van poder ser testimonis de les atrocitats nazis i base del que seria el Llibre Negre, el qual mai va ser publicat a la Unió Soviètica. Per altre banda tampoc es van permetre memorials per les víctimes jueves. No ha estat fins al final del règim soviètic que els jueus han pogut lliurement conèixer i descobrir la veritable història.

Com a mostres d'aquest antisemitisme i secretisme sobre els jueus, s'exposaran alguns exemples.

En una ocasió l'escriptor Mikhaïl Sholokhov va dir a Ehrenburg en una reunió el novembre de 1941: "mentre estem lluitant, Abraham està fent negocis a Tashkent". Un mes més tard, Grossman va enviar a Ehrenburg una carta detallant l'antisemitisme que patien els jueus amb qui s'havia trobat al Front, i sobre el comportament irrevocable de Sholokhov. Ehrenburg va intentar combatre totes les calúmnies a través d'un article titulat "Jueus", on descrivia les gestes heroiques dels oficials jueus caiguts en els seus atacs contra posicions alemanyes⁶⁴³.

La història oficial de l'edifici Pavlov de Stalingrad, anomenat gràcies al Sargent Pavlov, comandant d'un grup de 16 soldats, qui van rebutjar els atacs alemanys durant 58 dies. L'últim atac alemany fou el 24 de novembre i tots els 16 soldats, entre ells un soldat jueu, Yidel Khayat, van caure a la batalla. La història oficial soviètica mencionava els noms i les nacionalitats de 12 dels soldats, però el nom de Khayat no apareixia⁶⁴⁴.

⁶⁴³ Rubenstein J. (2008). pp. 22-23

⁶⁴⁴ Meltser D, Levin V (2005) pp. 55

Els comissaris jueus fets presoners pels alemanys foren els primers en ser assassinats, sovint la informació sobre el seu origen jueus provenia dels seus companys d'unitat també capturats⁶⁴⁵.

Segons el Coronel Fiodor Sverlodv, com a resultes de l'antisemitisme, les promocions dels oficials jueus es van veure restringides. A més a més de la política de "limitació", també fou habitual no informar als mitjans sobre els jueus que s'havien distingit en la batalla i que havien rebut medalles, i inclús no comunicar el nombre de medalles que havien rebut.

L'acomiadament del General David Ortenberg com a editor en cap de *Estrella Roja*, la publicació oficial de l'Exèrcit Roig, el juliol del 1943. El seu acomiadament va formar part d'una campanya anti-jueva portada a terme per la premsa soviètica per eliminar els jueus i donar preferències als de nacionalitat russa. Per altra banda, molts jueus foren acomiadats d'institucions científiques i culturals, inclús l'himne de la internacional fou canviat per un himne que enaltia la nació russa.

A nivell, popular, aquest antisemitisme seguia sent persistent. Els jueus eren sovint acusats de covards i d'evadir el servei militar i la lluita i rebien constants insults. Va existir molt més antisemitisme darrere del front que no al front.

Com a conseqüència d'aquesta situació, molts soldats jueus van amagar la seva identitat primerament per por a que els podia passar si eren fets presoners, però en segon lloc per l'antisemitisme existent⁶⁴⁶.

5.3.4. Extermini Presoners de Guerra Soviètics (POW's)

Durant la guerra, més de 5.700.000 soldats soviètics foren apressats per l'exèrcit nazi i més del 40% d'ells van morir en captivitat. A finals de 1941, el nombre de detinguts era d'aproximadament 3.350.000. A partir d'aquest moment, es va dur a terme una acció

⁶⁴⁵ Arad Y (2010) pp. 96

⁶⁴⁶ Ibidem pp. 115-124

persistent per matar presoners soviètics. El 16 de juliol de 1941 es va establir un acord entre Reinhard Heydrich (Cap de l'Oficina Central de Seguretat del Reich) i el General Reinecke (Cap de l'Oficina General de la *Wehrmacht*) on s'establia que la *Wehrmacht* havia d'aniquilar tots aquells presoners provadament bolxevics, això significava tots els partisans, els funcionaris de l'Exèrcit Roig i tots els jueus.

5.3.5. Població local als territoris soviètics ocupats

La població local dels territoris soviètics ocupats per l'Alemanya nazi va jugar un paper molt important en el destí dels jueus. L'èxit absolut de la Política de la "Solució Final" depenia en bona mesura de la col·laboració i l'actitud de la població local. Al mateix temps, la possibilitat que un jueu escapés de l'aniquilació també depenia sovint d'aquesta. La població civil va conèixer i va ser testimoni els primers dies de l'ocupació alemanya de l'assassinat dels seus veïns jueus. L'aniquilació es va dur a terme obertament. Babi Yar a Kíev, Ponary a Vilna, Mali Trostenets a Minsk i centenars d'altres llocs, on es van executar assassinats massius, es trobaven ben prop de les seves cases. Els alemanys no podrien haver aconseguit tot aquests assassinats pel seu compte. Els col·laboradors locals, de vegades amb la instigació i l'estímul dels ocupants, van dur a terme pogroms a Bielorússia, Ucraïna occidental i la regió del Bàltic.

Mentre que a l'Europa occidental, els jueus van ser deportats primer als camps de concentració o als guetos i, després, van morir en camps d'extermini, fet que va provocar que generalment la població civil no coneixes quin havia estat els seu destí final, als territoris soviètics la població va veure com portaven els seus veïns cap als llocs de matança, van sentir els trets i van escoltar els crits de les víctimes.

5.3.6. La Resistència Jueva

Abans de prendre la decisió d'esdevenir partisans, la gent d'altres nacionalitats podien considerar una altra sortida: col·laboració, conciliació, canvi de lloc etc., en altres paraules, tenien elecció. Els jueus, no van tenir cap possibilitat de canviar la seva situació, l'única forma de sobreviure era fer-se resistents.

La primera etapa fou la resistència armada en els guetos. Es va comptar amb milers de membres organitzats a través d'una extensa àrea. Van provocar rebel·lions en dotzenes d'ells que van permetre que milers de jueus poguessin escapar-se als boscos i lluitar amb els partisans de l'exèrcit roig. Són diversos els factors que van influir en aquesta decisió i van permetre que es pogués dur a terme. Al contrari que a la zona occidental, aquí els jueus eren conscients del seu final ja que les accions d'extermini de la majoria de població jueva van precedir l'internament en guetos d'aquells considerats aptes pel treball. Un altre factor, era que en aquesta zona, les comunitats jueves estaven cohesionades i gaudien de lideratge que va facilitar aquesta organització. D'altra banda, la proximitat dels boscos i el coneixement d'aquestes àrees van ser essencials. Finalment, la possibilitat d'obtenir armes, i la possible ajuda de l'Exèrcit soviètic i dels seus grups partisans van permetre la seva subsistència i supervivència.

S'estima que entre 11.000 i 15.000 jueus soviètics partisans van combatre a Bielorússia, milers d'ells escaparan del gueto de Minsk als boscos de Slutsk i de Koydonov, i en l'oest d'Ucraïna. Sent la xifra total en tot el territori de 20.000.

Però tot i ser coneixedors de les accions d'extermini dels jueus ja a finals de l'estiu de 1941, les autoritats soviètiques no es van preocupar gaire pel destí dels seus civils fins a la tardor de 1942. Aquest silenci va fer que els partisans no sabessin si calia protegir o no als no-combatents. Davant aquest dilema, es van donar dues respostes diferents per part dels partisans. La majoria, els quals es veien a si mateixos com a soldats de rereguarda es van negar que aquestes persones s'unissin a ells, ja que consideraven que acceptar-los podria comportar riscos. Mentre que d'altres, justament a causa de l'amenaça especial cap als jueus, pensaven que justament aquest fet els permetia estar segurs que els jueus serien menys propensos a traïr la seva unitat. En general, però, els partisans sospitaven dels jueus o d'una persona que es fes passar per jueva, justament perquè un espia, davant aquesta lògica, seria propens a inventar precisament aquesta identitat.

Així ho relata un supervivent del gueto de Minsk, que recordava com els nazis havien difós el rumor que els jueus havien estat enviats per la Gestapo a les unitats partisans i que alguns dels seus components s'ho van creure. Escapar-se dels guetos i endinsar-se als boscos, no era, doncs, pels jueus, garantia de la seva total salvació⁶⁴⁷.

Tres són les possible causes que els historiadors solen citar per explicar perquè els jueus els fou tant difícil: primer, la reacció indecisa dels jueus davant la realitat de l'ocupació alemanya; segon, l'antisemitisme existent tant entre els partisans com entre la població local; i en tercer lloc, la pròpia organització partisana.

Un altre exemple és la carta que va escriure un partisà a la seva germana el 1942, on li deia que després que els alemanys acabessin amb els jueus, aquests van atacar als eslaus, però que el poble rus és valent i resistent en comparació amb el poble jueu, i no cau a les mans del feixisme sinó que marxa als boscos, amb els partisans, a lluitar. Aquesta mateixa visió i argumentació, es trobarà en alguna de les manifestacions fetes pels espanyols sobre els jueus.

Encara més terrible fou que un alt percentatge de jueus que cercaven refugi en els boscos foren assassinats pels propis partisans. Aquestes accions sovint eren tolerades pels oficials de mitjà nivell, que deien que aquestes coses passen en temps de guerra.

A pesar de totes aquestes dificultats però, seria un error avaluar la relació entre jueus i partisans només en base a l'antisemitisme. Primer, no tots els gentils eren antisemites, i molts van arriscar-se i van pagar amb les seves vides per salvar a jueus, serà el cas del destacament de Medvedev, com ja es veurà més tard. En segon lloc, no s'ha d'oblidar la normalització de la brutalitat en els territoris ocupats. La població en aquesta zona havia experimentat no només la invasió alemanya, sinó 25 anys de guerra, revolució, guerra civil, col·lectivització, fam, purgues i terror i en el cas dels territoris annexionats el 1939 i el 1940, l'ocupació soviètica i les deportacions massives. Els efectes combinats de totes aquestes experiències van contribuir a la normalització de la violència i la indiferència

⁶⁴⁷ Gerasimova I (2009). Jews in the partisan movement in the occupied territories of the USSR. International Conference papers. Pskov, december 10-11. pp. 258-260

pel patiment dels altres, especialment per les comunitats "estrangeres". El règim d'ocupació alemanya només va intensificar aquestes actituds particularment quan la població civil de Bielorússia i Ucraïna, ells mateixos tractats com subhumans, eren disparats si amagaven a jueus.

Els jueus, però, es van enfrontar a un desavantatge addicional que va afectar la seva posició en el moviment partisà: la gran quantitat de combatents no armats, generalment membres de la pròpia família, que acompanyaven al bosc als homes i dones que sí que tenien capacitat per lluitar. Molts d'aquests van ser rebutjats ja que no es podien fer càrrec de persones que no poguessin combatre. Per a alguns, aquesta negativa es va convertir en una sentència de mort; d'altres, davant aquesta situació es van organitzar en el que es van anomenar "camps familiars". Davant la impossibilitat d'unir-se a grups partisans, els jueus evadits es van constituir en grups on hi havia tot tipus de persones, de diferents edats, unides per un destí comú. Es van organitzar amb comunitats que, de vegades, tenien més de 1000 persones. En total es calcula que entre 10.000 i 15.000 jueus van sobreviure a la guerra en aquests camps, encara que milers més van morir a causa de malalties, fam o bé en mans de l'invasor o dels seus col·laboradors. Aquest fenomen fou especialment característic de la zona de Bielorússia. Un d'aquests destacaments fou el dels germans Bielski, que va comptar amb 1.213 persones, de les que 800 eren gent gran, dones i nens i que pràcticament totes van aconseguir sobreviure⁶⁴⁸.

Examinant el moviment partisà soviètic durant la II Guerra Mundial pot donar llum sobre la resposta no jueva a l'Holocaust. Atès que els partisans van ser tant un moviment popular com una extensió de l'Estat Soviètic, un estudi de la seva relació amb els jueus soviètics ens dóna pistes tant en la política oficial com en les creences populars sobre l'Holocaust. Els historiadors soviètics durant molt de temps no se'ls va permetre explorar aquest tema per la negació de l'estat a reconèixer l'Holocaust com un fet singular i únic, separat de les atrocitats comeses contra tots els ciutadans soviètics. Aquesta situació es creu que hagi també pogut influenciar la construcció de la memòria i el relat per part

⁶⁴⁸ Ibidem pp. 260-263

dels Republicans espanyols qui un cop van sortir dels camps, la majoria d'ells van estar sota el braç del partit comunista espanyol a França.

5.3.7. El genocidi dels Roma i Sinti als Territoris Ocupats de l'URSS

Tal com ja s'ha dit, el 17 de juliol de 1941, Lituània, Letònia, Estònia i parts de Bielorússia foren annexionades al *Reichskommissariat Ostland*, amb una administració civil sota el control del recentment establert *Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete* (Ministeri de Reich dels Territoris Ocupats de l'Est). El front nord-oest rus, format per parts dels territoris de Leningrad, Novgorod, Pskov i el nord de Velikie Luki, va romandre sota administració militar fins al final de l'ocupació alemanya⁶⁴⁹.

La població gitana a la zona entre els llacs Peipus i Ilmen era relativament petita. En l'ordre del comandament de la zona Nord, datat el 21 de novembre de 1941, es detallava que els "gitanos itinerants", serien "lliurats a l'*Einsatzkommando* del SD" per ser afusellats mentre que "gitanos sedentaris", aquells que haguessin estat en un mateix lloc de residència durant dos anys i que no fossin políticament ni criminalment sospitosos, no els passaria res. Tot i així la policia de seguretat i les unitats militars van tenir una gran laxitud per avaluar la "fiabilitat política" dels grups.

Així doncs, el gener de 1942, l'*Einsatzgruppe* A va comunicar l'arrest i execució de 93 persones, entre elles "un grup de gitanos a prop de Siverskaia que havien donat problemes". També es va informar de l'afusellament de 71 "gitanos" en l'àrea al voltant de Leningrad. L'1 de febrer de 1942, "38 jueus i un gitano" van ser assassinats a Loknia. Finalment, la major massacre documentada de gitanos fou de 128 persones perpetrada l'estiu de 1942 per una unitat militar a Novorzhev.

El 1941, diverses famílies gitanes van ser deportades de Luga al poble de Filippovshchina a la regió de Gdov, on van ser utilitzades com a mà d'obra forçada. Però a finals de febrer

⁶⁴⁹ Holler M (2010). "Like Jews?" The Nazi persecution and Extermination of Soviet Roma Under German Military Administration: a new interpretation, based on soviet sources. Dapim: Studies on the Shoa. Vol 24. pp -137-176

de 1942, una unitat formada per alemanys, finlandesos i estonians va arribar a Filippovshchina, va agafar a les famílies i els va forçar a ballar davant la comunitat de veïns abans que fossin assassinats amb tres metralladores. Després del tiroteig, els pagesos russos foren obligats a enterrar els cossos morts en fosses comunes. Un soldat alemany va declarar oficialment que era una acció contra l'activitat partisana tot i que els testimonis van dir que eren "gitanos completament innocents i indefensos", i que ni tan sols havien estat interrogats pels alemanys. La forma sàdica de l'execució il·lustra la manera com els nazis veien les seves víctimes, profundament relacionada amb la imatge estereotipada del "gitano". Els autors van explotar la música i la dansa, integrants de la cultura gitana, per humiliar les víctimes. Envoltats de metralladores carregades, els gitans de Filippovshchina es van veure obligats a realitzar la seva última dansa. L'assassinat dels gitans de Filippovshchina va ser el començament d'una sèrie de massacres a l'àrea d'operacions del grup del Nord a partir de la primavera de 1942. Segons les dades (presumiblement incompletes) de la Comissió Estatal Extraordinària, entre 700 i 900 romanís van morir en aquesta zona durant l'ocupació alemanya. Geogràficament, els assassinats en massa es van estendre per tot el territori i van ser comesos per diferents grups de perpetradors.

En el territori de Novgorod, on es va establir la DA, es va donar la següent ordre: "Us informem que, si heu trobat gitans itinerants al vostre districte, esteu obligats a confiscar els seus cavalls i donar-los als veïns que necessitin cavalls. Els gitans hauran de ser lliurats a la comandància més propera per tal que siguin posats a treballar". El destí dels detinguts no fou altre que l'assassinat sistemàtic, sense diferenciació entre els sedentaris i els itinerants

L'extermini va arribar al seu punt màxim al maig i juny de 1942. No obstant això, altres massacres van tenir lloc en intervals irregulars fins l'estiu de 1943. L'última *Aktion* fou a la ciutat d'Ostrov a la regió de Leningrad. Els arxius soviètics descriuen succintament els esdeveniments: "A l'estiu de 1943, els habitants de la ciutat d'Ostrov, en total, unes 200 persones de nacionalitat jueva i gitana, entre homes vells, dones i nens, van ser arrestats, les seves propietats saquejades i traslladades a la ciutat de Pskov on foren executades.

Segons els informes de l'*Einsatzgruppe B*, a finals de març de 1943, s'havien liquidat 142.359 persones. Entre les víctimes hi havia una important quantitat de gitanos. Els primers informes sobre execucions massives de "gitanos" provenien de l'est de Bielorússia. Al setembre de 1941, l'*Einsatzkommando 9* va matar a 23 gitanos que havien estat lliurats a la unitat mòbil per *Feldkommandantur 181*, prop de Lepel. Entre l'octubre de 1941 i el març de 1942, l'àrea de Mogilev es va convertir en el principal lloc de matança de Gitanos.

La persecució dels gitanos en el territori de Smolensk era, per tant, sistemàtica, i la intenció era aniquilar totalment qualsevol indici d'aquest grup ètnic. El president de la Comissió Estatal Extraordinària local de Smolensk, D. Popov, va arribar a la mateixa conclusió en el seu informe final a Moscou: "Es van cometre atrocitats racials especials (*rasovye izuverstva*) contra la població jueva i gitana. A tot arreu, els jueus i els gitanos eren exterminats".

Els informes alemanys d'aquest període confirmen les mesures combinades utilitzades contra jueus i "gitanos" al territori de Briansk. A la primavera de 1942, 300 "jueus i gitanos" foren assassinats, provocant "expressions de desaprovació" dels soldats de la *Wehrmacht* que van ser testimonis de l'esdeveniment. També, el *Sonderkommando 7a* va informar de la liquidació de "45 gitanos" al març de 1942, mentre que una subdivisió de la mateixa unitat mòbil va dur a terme una filmació de la matança de 30 "Gitanos" en la segona setmana d'abril de 1942.

Els esdeveniments de Briansk i Smolensk tenen una importància crucial per avaluar el genocidi nazi dels gitanos soviètics. En aquests territoris, el que va motivar l'aniquilació de la població gitana va ser la ideologia racista dels autors. En cap de les regions van sobreviure els gitanos sedentaris. Al contrari, el "gitano nacional" de la pre-guerra fou eradicat sistemàticament i totalment. A partir de la primavera de 1942, els "gitanos" del territori de Briansk no només van ser tractats com a jueus, sinó que, fins i tot, van ser assassinats i enterrats junts.

5.4. La División Azul (DA)

5.4.1. Introducció

L'interès principal d'aquesta tesi respecte de la *División Azul* (DA) és abordar la relació i el rol que va jugar com un dels únics col·lectius espanyols que van estar en contacte directe amb l'Holocaust perpetrat a l'URSS.

Tot i que l'amplitud de perfils sociològics així com els diferents moments en les etapes de l'Holocaust fan difícil establir un rol clar i homogeni d'aquest col·lectiu, sí que es considera important com a variable explicativa que ha influït en la construcció de la Memòria sobre l'Holocaust a l'Estat Espanyol.

No es tracta, per tant d'estar en contra o a favor de la DA sinó d'abordar analítica i críticament la seva història, la seva evolució i les seves representacions posteriors. Tal com diu Núñez-Seixas (2016): "*los bandos ya estaban conformados en julio de 1936, sin embargo muchos combatientes se hicieron a lo largo de la guerra*"⁶⁵⁰. És aquest "*se hicieron a lo largo de la guerra*" el que permetrà veure l'enorme complexitat i a la vegada rellevància que té la DA per entendre la relació entre l'Estat Espanyol i l'Holocaust avui.

5.4.2 Breu Historiografia de la DA, perfil sociològic i motivacions dels divisionaris

La discussió historiogràfica sobre les motivacions i característiques dels voluntaris de la DA ha oscil·lat entre dos pols: per una banda com un contingent integrat primordialment per falangistes i partidaris del règim franquista en general que veien la campanya de Rússia com una continuació de la guerra civil i la lluita anticomunista. Mentre que a l'altre pol es consideraria la DA com un cos de càstig en que la majoria dels seus integrants havien estat forçats a servir per diversos mitjans, reclutats de manera coercitiva, especialment per l'exèrcit, essent la pobresa a Espanya un catalitzador per

⁶⁵⁰ Núñez Seixas JM (2016). Camarada invierno. Experiencia y memoria de la División Azul (1941-1945). pp.17

allistar-se. Existeix però, una tercera línia d'interpretació, a la qual s'acosta aquesta tesi que contempla els divisionaris que van sortir en el primer reemplaçament, com una barreja de: soldats professionals, enrolats en part per compartir els ideals de la guerra civil però també per fer carrera militar; un altre contingent important procedent de les milícies de *FET y las JONS*, amb el convenciment que era el moment de portar Espanya cap al Nou Ordre europeu, i d'aquesta manera reforçar el paper de la Falange; i finalment un col·lectiu de voluntaris atrets pels incentius econòmics o per fugir d'una realitat que no els agradava, entre ells, persones amb antecedents d'esquerres. En els successius reemplaçaments, a partir de març de 1942, van abundar els soldats procedents de l'exèrcit, i els voluntaris, alguns atrets pel doble salari i simpatitzants de l'esquerra obrera amb l'oportunitat de poder desertar⁶⁵¹.

Però inclú sovint, es troben motivacions que conflueixen en un mateix voluntari, el qual podia experimentar-les al llarg de la seva experiència de guerra, des del moment de la partida fins a la vivència compartida del combat i l'encontre amb l'enemic. En les motivacions expressades, sempre comptava el desig de sumar-se a un estat d'opinió generalitzada, en una espiral del silenci on eren més els que s'unien a una visió que els qui realment la compartien. L'impuls per a presentar-se com a voluntari no era individual, sinó d'índole col·lectiva: el grup de referència cridava a allistar-se, això també va passar amb les Brigades Internacionals, i fer marxa enrere esdevenia una conducta estigmatitzada⁶⁵².

En quant als reemplaçaments de 1942 i 1943, els serveis d'informació de la *Wehrmacht* van fer especial esment de la fiabilitat política dels nous divisionaris. El setembre ja advertien que els soldats que arribaven eren molt diferents dels que retornaven. Mentre aquests últims eren majoritàriament falangistes i germanòfils, els nous eren en bona mesura legionaris o soldats de reserva, entre els que també es trobaven "*elementos rojos*", raó per la qual haurien augmentat els casos de deserció. I els oficials eren molt més monàrquics que falangistes, tot i que molts dels nous oficials joves eren fervents

⁶⁵¹ *Ibidem* pp. 69-70

⁶⁵² *Ibidem* pp. 72-73

partidaris dels valors de la Nova Espanya, no menys anticomunistes que els del 1941 i molts d'ells tenien comptes personals i familiars pendents contra el comunisme⁶⁵³.

Però quins foren els fets?

Amb l'anunci de la invasió alemanya de l'URSS, ja l'endemà d'aquest, el 23 de juny de 1941, els ministres de Franco, sota la seva presidència, van prendre la decisió d'enviar un contingent de tropes a l'est per lluitar contra la Unió Soviètica. Seria una Divisió d'infanteria formada per voluntaris però sota el comandament de l'Exèrcit. Aquesta Divisió va ser ràpidament batejada com a *División Azul* (DA), pel ministre secretari general de la *FET i de les JONS*, José Luís Arrese. A més d'aquesta Divisió també s'oferia un esquadró integrat exclusivament per professionals militars.

Un dia després, Serrano Suñer, el ministre d'Afers Exteriors, va fer un discurs des del balcó de la Secretaria General on deixava clar quin era l'objectiu i el motiu per la seva creació, fent ús de la paraula "extermini" com a acció: *"Camaradas, no es hora de discursos; pero sí de que la Falange dicte en estos momentos su sentencia condenatoria"... "¡Rusia es culpable! Culpable de nuestra guerra civil. Culpable de la muerte de Jose Antonio, nuestro fundador, y de la muerte de tantos camaradas y tantos soldados caídos en aquella guerra por la agresión del comunismo. El exterminio de Rusia es una exigencia de la historia y del porvenir de Europa"*.

Tres dies més tard, el 26 de juny, les oficines de reclutament es van obrir als voluntaris. Es buscaven falangistes o soldats professionals entre 20 i 28 anys. Dels reclutats, el setanta-cinc per cent eren excombatents i la resta eren ex captius que volien demostrar la seva lleialtat a la causa nacional. Els voluntaris representaven tot l'espectre social, però les classes mitjanes urbanes i els estudiants universitaris van ser els que van aportar el suport ideològic a la DA.

⁶⁵³ *Ibíd*em pp. 90

El 17 de juliol de 1941, va arribar la primera expedició a Grafenwöhr on rebria entrenament militar. Els instructors eren oficials i suboficials que havien servit a Espanya durant la Guerra Civil. A més a més d'instrucció militar, els soldats van rebre formació religiosa a través dels Capellans que els acompanyaven.

Del 20 d'agost al 9 d'octubre de 1941, les tropes van dirigir-se cap al front, algunes en tren, mentre que d'altres van fer la marxa a peu. Un total de 66 transports van partir de Suwalki (actualment Polònia) cap a la seva destinació final: Novgorod a prop del front de Leningrad. Això va suposar l'ús de 12 trens cada dia, fent parades a Grodno, Skidel, Lida, Werenow, Vílnius, Oszmiana, Molodeczno i Minsk⁶⁵⁴.

La DA va entrar en combat el 12 d'octubre de 1941 fins el 24 de setembre de 1943, quan la pressió americana i britànica va portar Franco a declarar la seva retirada.

L'hivern del 1941-42 va deixar entre els divisionaris 1.032 morts, 2.200 ferits, 1.200 congelats i 160 desapareguts. Degut a això, la primavera de 1942 fou necessari començar noves inscripcions per al primer relleu de les tropes. En aquest primer relleu s'inclouïa també el del Comandant de la Divisió, Agustín Muñoz Grandes, que seria rellevat per Emilio Esteban Infantes.

El 30 de març de 1942 va assenyalar el punt d'inici d'aquest relleu, 471 homes d'infanteria van partir d'Irun en direcció a Hof, on estava ubicat el nou centre d'entrenament. El 4 d'abril, va marxar la segona; el 6, la tercera, i el 8, la quarta. Molts d'aquests no complirien amb els cànons desitjats pel comandament espanyol i foren repatriats, fenomen que es va incrementar sensiblement el 1943. Tots van quedar concentrats en el nou campament bavarès, on van rebre l'equip alemany i, de la mateixa manera que els seus antecessors, van prestar jurament de fidelitat a Hitler en la seva lluita contra el comunisme.

⁶⁵⁴ Moreno Julià X (2005). *La división azul*, pp. 198-201

Per altra banda, a aquests se'ls van unir des de març de 1942 diversos treballadors espanyols que estaven a Alemanya i que es van presentar davant la representació de la DA a Hof per allistar-se: sembla que preferien combatre que no treballar en les dures condicions que ho feien al Reich⁶⁵⁵.

El primer reemplaçament va començar a retornar però no sempre van trobar la millor de les situacions possibles. Alguns dels ferits i malalts, no foren atesos en alguns hospitals militars amb l'argument que eren falangistes i no militars. A l'arribada a Irun, molts d'aquells homes van quedar desatesos. Alguns van haver de recórrer als organismes oficials, que van tendir a enviar-los al Consolat alemany de Sant Sebastià, a fi que fossin els alemanys els que canviessin la moneda que portaven i els donessin el suport necessari. De fet, el cònsol Friedhelm Burbach, inicialment va lliurar petits subsidis a ferits i malalts, però donada la multiplicació de les demandes, finalment ho va aturar. Davant d'aquesta situació, alguns ex divisionaris van acudir a treballar a mines i fàbriques, però l'hostilitat manifesta dels seus companys va portar als empresaris a prescindir del seu treball i a negar noves contractacions. Davant d'aquesta situació, alguns d'ells van manifestar al Consolat General Alemany la seva situació i el desig de retornar a Alemanya com obrers⁶⁵⁶. Aquestes dades contradiu en certa manera les troballes en l'arxiu del Governador Civil de Barcelona, qui com a Cap de la Falange va procurar i intercedir per molts dels Divisionaris falangistes retornats per obtenir càrrecs en l'administració.

El 7 d'octubre de 1943 la DA es va dissoldre oficialment i, algunes setmanes després, molts dels seus membres van començar a tornar cap a Espanya. No obstant això, no tots van ser repatriats, i el 7 de novembre de 1943 Franco va crear la *Legión Azul* (LA) amb 600 soldats, principalment de l'últim reemplaçament, per satisfer les demandes nazis. Posteriorment, altres es van unir i, finalment, entre 2.200 i 2.300 espanyols van formar part de la LA. El 18 de novembre de 1943 la Legió es va dirigir a Jamburg (actualment Kingisepp), Estònia, on va establir la seva seu. S'hi quedarien fins al 15 de desembre de

⁶⁵⁵ Núñez Seixas JM (2016). pp. 84

⁶⁵⁶ Moreno X (2012). La División Azul en el contexto de las relaciones entre la España de Franco y la Alemania nazi. Cuadernos de Historia contemporània. Vol. 34. pp. 81

1943, quan es van traslladar a Scapki⁶⁵⁷ per rellevar quatre batallons alemanys. Després de diverses batalles, van començar la retirada de Luga cap a Taps, Estònia, el 4 de febrer de 1944 i, el 16 de març de 1944, el seu retorn cap a Espanya. Tot i que la participació oficial d'Espanya en la guerra va acabar l'abril de 1944, centenars d'espanyols van continuar lluitant amb l'uniforme alemany, alguns com a soldats de la *Wehrmacht* i altres amb les *Waffen-SS*⁶⁵⁸.

5.4.2.1 La Guàrdia Civil (GC)

La Guàrdia Civil fou creada el 13 d'abril del 1844 essent el seu fundador i primer cap Don Javier de Girón y Ezpeleta, duc d'Ahumada. El seu paper era tant militar com policial, vetllava per l'ordre i la seguretat.

Una de les poques accions que havia fet la Guàrdia Civil a l'estranger fou l'abril del 1934 durant el plebiscit que es va organitzar al Sarre per decidir si es reintegrava a Alemanya o bé seguia sota l'Administració de la Societat de Nacions (SN). Fou la pròpia SN que la va convidar per tal de controlar i assegurar l'ordre públic. Decisió aplaudida per Alemanya, segons el diari *Berliner Tageblatt*.

52 homes foren escollits per formar part d'una Unitat de la Policia Militar, 2 sergents, 2 caporals, 2 guàrdies primers i 46 guàrdies segons. Al comandament hi va anar el Tinent Angel Juarranz Garrido i com a segon el Brigada César Casado Martín. El contingent va sortir de l'Estació del Nord de Madrid el 14 de juliol de 1941, arribant a Grafenwöhr el 18 de juliol on es va convertir oficialment en *Feldegendarmerie*. No tots els guàrdies es varen integrar a la *Feldegendarmerie* sinó que alguns foren destinats a labors burocràtiques⁶⁵⁹.

En l'arxiu militar d'Àvila hi ha diversos documents referents a aquesta unitat. Una carta datada el dia 9 de març de 1942, signada per Carlos Asensio, Cap de l'Estat Major de

⁶⁵⁷ Segurament devia ser un error de transcripció i Scapki correspon al poble de Shapki prop de Tosno a la regió de Leningrad

⁶⁵⁸ Moreno X (2005). pp. 277-287

⁶⁵⁹ Garcia Hispan J (1992). La guardia civil en la División Azul.

l'Exèrcit i dirigida al director general de la Guàrdia Civil, anuncia que es designarà un contingent d'1 capità, 7 subalterns, 7 sergents, 14 caporals i 56 guàrdies per realitzar les tasques de Servei de vigilància i ordre a la zona de rereguarda de la DA en set poblacions del territori alemany. També exposa que es tindrà en compte a aquells que parlin o coneixen l'idioma alemany⁶⁶⁰. Les destinacions van ser: Berlin, Hendaya, Hof, Paris, Konigsberg, Riga, Vílnius, Frankfurt, Karlsruh, Estrasburg i Tauroggen⁶⁶¹.

També es troba la relació nominal del personal de la Policia Militar. El Capità del Comandament de la Caserna General fou Francisco Garcia Alted. En les unitats d'avantguarda van ser destinats 69 efectius, i 85 a la rereguarda⁶⁶².

Per altra banda, també hi ha un mapa on queda especificat els llocs on va haver Servei de la Policia militar. Hi va haver contingents a: Hendaya, Bordeus, Paris, Brussel·les, Frankfurt, Karlsruh, Estrasburg, Hamburg, Munich, Nuremberg, Hof, Berlin, Stettin, Viena, Varsòvia, Danzig, Grodno, Konigsberg, Auroggen, Rowno, Vílnius, Minsk, Donsburg, Work, Dorport, Tops, Reval, Narva, Plescow, Luga, Karsnogwaordeisk , Pakrowskaja⁶⁶³. Per tant, moltes més que les especificades en un principi en l'informe.

Un altre document que ho corrobora es una altra carta del 24 de novembre de 1942 de Joaquin Rodríguez Rubio informant al seu Cap, Correa Veglison, s'entén que Cap de la Falange, sobre el seu nou destí a Alemanya a la *Feldwebel Heerestreif* *Span Division* a Estrasburg i Els, *Bahnhofswache*⁶⁶⁴. Aquestes eren unitats de la guàrdia civil, destinades a les estacions de tren.

Les missions de la GC entre altres foren: Informació sobre la rereguarda, Control de la circulació de soldats propis o personal civil enemic, prevenció d'operacions partisanses i combats contra els partisans.

⁶⁶⁰ AGMAV, C, 1981, 5.1/1

⁶⁶¹ AGMAV, C.2003,13,1 / 1 a C.2003, 13.1/13

⁶⁶² AGMAV. C.1993,11.2/1-2-3

⁶⁶³ AGMAV, C.2003,13.1/14

⁶⁶⁴ Fons ANC1-933-T-30. Antonio Correa Veglison

Les seves funcions i responsabilitats: recollida i escorta de presoners; escorcoll de presoners per confiscar documentació; supervisió i control de la població civil a la zona d'activitat militar i desarmament de la població civil enemiga; prevenció i persecució del saqueig; control de la propaganda enemiga; prevenció i persecució del sabotatge; patrullatge de les zones ocupades; vigilància fronterera i lluita antipartisan.

Finalment i en el moment de les fases d'avançament tenien com a missions especials: actuar com a autoritat local en els pobles ocupats o establir algun tipus d'autoritat entre ells; detenir soldats enemics; agrupar els presoners de guerra i la població civil refugiada; fer-se càrrec del botí de guerra i organització de la mà d'obra civil necessària per a la realització de treballs urgents d'utilitat militar⁶⁶⁵.

5.4.2.2 La Legión Azul (LA)

Tal com ja s'ha fet esment anteriorment, el 24 de setembre de 1943, seguint les pressions americanes i britàniques, Franco finalment va decidir repatriar la DA. El 7 d'octubre de 1943 la Divisió va ser oficialment dissolta i unes setmanes més tard, una gran part de la mateixa tornava a Espanya. Però no tots van tornar i per tal de satisfer les demandes nazis, el 7 de novembre va ser creada la LA. Va entrar a formar part de la 121 Divisió de la *Wehrmacht* sota el comandament del General Helmuth Priess, com a part del 18 Exèrcit del General Georg Lindemann. Més tard, altres es van unir a la mateixa i entre 2200 i 2300 espanyols la van integrar.

El testimoni d'un combatent balear recollit en el llibre de Negreira J (1991) recorda que el 3 de desembre de 1943, membres de la LA han de participar en l'operació *Partisanstshina*. Aquesta és la primera ocasió en que la legió entrarà en acció, però segons el testimoni: *"a diferència de tots els anys que els espanyols porten a Rússia, aquesta és la primera vegada que ho fem a contracor. No ens agrada gens que ens hagin designat per a la caça i captura de partisans; nosaltres ens hem quedat per combatre*

⁶⁶⁵ Garcia Hispan J. (1992) i a AGMAV, C. 1982,6.3/1 – 2, AGMAV, C 1984,7.3/1 – 2, AGMAV, C, 1985 3.5./1, AGMAV,C, 1986,3,4/5

contra exèrcits, no com gossos perdiguers cercant la presa. La missió es tracta de fer fora de les seves cases a la gent del poble i prendre foc a les seves cases”⁶⁶⁶.

Per altra banda, en una carta rebuda el 19 de gener de 1944 des de l'hospital de Riga pel que aleshores era el governador civil de Barcelona, Antonio Correa Veglisson, reflecteix el perfil falangista del legionari que l'escriu i la seva lleialtat amb l'Alemanya Nazi: “... *También desearía que hubieras pasado una buenas fiestas de Navidad y Año nuevo, pues por aquí las pasamos en compañía de unos camaradas del Partido que vinieron a traernos el donativo de Falange, pues siempre, es agradable saber que en nuestra querida España no todos son anglófilos..*”⁶⁶⁷.

Després de diversos combats per part de la LA, el 16 de març de 1944 va començar la seva repatriació cap a Espanya.

5.4.2.3 La Legión Española de Voluntarios

A partir de l'abril de 1944, tant la *Legión Azul* com evidentment la *División Azul* eren temes ja solucionats pel Govern Espanyol. La seva relació amb Alemanya només quedava subjecte al subministrament de Wolfram. Però molt aviat, veterans d'aquestes unitats van col·lapsar l'Ambaixada Alemanya amb peticions per tornar al front. Segons Moreno (2012), per a prosseguir la guerra Alemanya necessitava wolfram, i l'Espanya oficial li va proporcionar, però també requeria homes que l'Espanya no oficial també li va donar.⁶⁶⁸ El que és més insòlit és que una part d'aquests clandestins eren de procedència republicana, tot i que la majoria eren ex divisionaris i joves falangistes radicals. Aquests però foren considerats apàtrides que feien la guerra pel seu compte en contra dels interessos d'Espanya.

Quan les últimes unitats de la LA foren repatriades alguns dels seus components van optar per quedar-se i foren el nucli de la *Legión Española de Voluntarios*, enquadrada a

⁶⁶⁶ Negreira J (1991). Voluntarios Baleares en la División Azul y Legión Azul 1941-1944. pp. 244

⁶⁶⁷ Fons ANC1-933-T-86. Antoni Correa Véglison

⁶⁶⁸ Moreno X (20005) pp. 288

la *Wehrmacht* i a les *Waffen-SS*. Per altra banda, tal com ja s'ha comentat anteriorment, aquests grups es nodriren també del col·lectiu d'obrers espanyols que treballaven a Alemanya, membres de la CIPETA o bé refugiats a França que entre juny i setembre de 1942 havien estat contractats per l'Organització Todt per a la Zona Ocupada i Alemanya. Se'ls va prometre un indult que els exoneraria de la seva condició de pròfugs per no haver complert el servei militar en l'Exèrcit de Franco i l'entrega d'un passaport alemany que els habilitaria per a viatjar lliurement per Espanya. El nombre d'empleats fou de dotzenes de milers, inclús foren contractats en el camp de concentració de Le Vernet. Acabat el termini, alguns van tornar a França i altres es van quedar.

Però no tots els refugiats van anar a Alemanya de manera voluntària, el febrer de 1944, cents potser milers foren trets dels seus domicilis i tallers per la Gestapo i obligats a marxar. Davant d'aquest fet però el cònsol general Fiscowich va cursar una queixa i va manifestar que molts s'havien inscrit en els consolats el que implicava el reconeixement al Govern nacional. Això va permetre que aquells que tinguessin cèdules d'identitat fossin trets dels camps de concentració i tornessin a casa.

Però el que no, un cop arribats a Alemanya, els indocumentats foren forçats a treballar en la indústria, i amb la seva actitud es van convertir en constants fonts de conflicte per a les autoritats i per a l'Ambaixada espanyola. El fet és que la part alemanya va acusar alguns de la pràctica d'estraperlo, falsificació de documents, robatoris, etc.

A aquests se'ls va sumar els ex-divisionaris i falangistes que van passar els Pirineus de forma clandestina, grups d'alemanys que vivien a Espanya i que abraçaven el Nazisme⁶⁶⁹; i alemanys que vivien a Espanya i foren forçats a integrar-se a la *Wehrmacht*⁶⁷⁰.

⁶⁶⁹ D'aquests només es té constància a través de testimonis orals entrevistats en el capítol tres del Documental Boira Negra de la TV3 titulat "Colònia Alemanya" Per altra banda, l'autora va poder conèixer algun altre cas d'alemanys, afins als Nazis, nascuts a Espanya que es van incorporar a la *Wehrmacht* de manera clandestina.

⁶⁷⁰ Aquests casos s'han conegut a través de l'entrevista feta a Teresa Pous autora del llibre "La Canço dels deportats" on a través del seu encontre amb Rodolf Berthold, explica un cas d'aquests alemanys que foren forçats a integrar-se a la *Wehrmacht*.

Com exemple, amb data del 16 de novembre de 1945, el Sr. Georg Nolte, resident a Bilbao escriu a la *CIPETA* per indicació del Sr. Laita demanant si el poden ajudar a trobar el seu fill, Ernesto Nolte Bordegaray, nascut a Bilbao el 16 d'abril de 1927 qui va marxar l'abril de 1944 per incorporar-se com a voluntari a l'Exèrcit Alemany, comunicant que la seva última adreça coneguda era la Companyia Sternberg de l'Ostsudeten i tot i ser conscients que la seva responsabilitat és amb els productors els demana si poden intercedir per ell i que pugui tornar aviat a Espanya⁶⁷¹.

Però encara menys es coneixen aquells que quedaren enquadrats a les *Waffen-SS*, entre agost i octubre de 1944 es van formar a Viena amb treballadors i ex divisionaris. Se sap que es van negar a tatuar-se el grup sanguini en el braç fet que al final de la guerra els va permetre declarar que havien estat treballadors contractats pel Tercer Reich i enrolats per la força a l'exèrcit no a les SS.

A banda d'aquests dos grups, sembla que varis espanyols van formar part de la Gestapo a San Juan de Luz i van participar en la repressió contra les tropes franceses així com en alguns grups de les SS contra la Resistència.

Finalment, la unitat exclusivament espanyola del capità Miguel Ezquerria qui va reclutar, combatents de la *Wallonie*, de la *Legion*, treballadors, estudiants, membres de la Todt i gent amb problemes amb la justícia que fou integrada a les *Waffen-SS*, van prendre part a la defensa de Berlin. Alguns d'ells foren apressats per l'Exèrcit Roig anant a parar als Gulags i dels que van poder tornar alguns d'ells van ser sotmesos a Consell de Guerra.

Per il·lustrar aquests perfils, es detallaran alguns casos.

En una carta trobada a l'Arxiu Militar d'Àvila, amb data 21 d'octubre de 1943, figura la protesta feta per un grup de voluntaris que treballaven a l'Organització Todt on diu literalment: "*Rusia 30.9.43- Arriba España*"- *Excmo. Sr: con el mayor respeto nos dirigimos a SE para aclarar un asunto que atañe por igual a todos los españoles: Siendo*

⁶⁷¹ Grupo de Fondos 14. Fondo 1.15. Archivo 74-16255-081. AGA

voluntarios en la Organización Todt por el período de seis meses y habiendo uno de nosotros cumplido su contrato con dicha organización, al ir con los debidos respetos a reclamar el permiso, se ha visto sorprendido por la grosera forma que el Ober Trupp Fuhrer ha tratado a todos los españoles, y a la persona de nuestro glorioso Caudillo, también ha faltado a nuestra gloriosa División Azul de la que uno de nosotros ha tenido el honor de pertenecer - Y no estando dispuestos ni un minuto más a consentir palabra alguna que pueda herir nuestros sentimientos patrios es por lo que hemos tenido a bien el dirigirnos a SE pero si considera oportuno abrir una información con el fin de hacerle rectificar las injuriosas palabras que hoy ha dirigido a nuestra Patria, a nuestra gloriosa División y a nuestro glorioso Caudillo... Dirección: OT MAN. Antonio M. Vegue, Trupp 271, Feldpost n. 07357”⁶⁷².

Cartes de Divisionaris que un cop retornats a Espanya, decideixen tornar a Alemanya com a treballadors. És el cas de tres divisionaris de Valladolid, José Tamayo, que amb data 20 de maig de 1943 i Félix Garrido i Teodoro Gómez, amb data 2 de juny, escriuran a la CIPETA per demanar informació de què necessiten per poder anar a treballar a Alemanya⁶⁷³.

José Uceta Palacios, en una carta amb data 17 d’abril de 1945 a la CIPETA escrita pel seu germà, demana si saben alguna cosa d’ell. Segons el seu germà va sortir de Sevilla el 14 de juliol de 1940 (tot i que devia ser 1941) per anar a la *División Azul* on va servir fins el més de maig del 1942, quan sembla que va tornar i va ser contractat com a obrer d’una indústria panificadora a Alemanya. Des d’aleshores la família no sap res. La contesta per part de l’oficina és que no figura en els seus fitxers, pel que suposen que va fer el contracte directament amb Alemanya. L’informen per altra banda, que pròximament arribarà un tren especial amb espanyols procedents d’Alemanya, inclosos els treballadors que van marxar per la CIPETA però també Divisionaris. Finalment, revisant els arxius de les persones que van arribar a Rússia, s’ha trobat informació de José Uceta,

⁶⁷² AGMAV, C. 1994,9.2/1-2-3-4

⁶⁷³ AGMAV 74-16254-016/ -020

on la seva fitxa diu que fou internat a un Gulag, més tard obrer a Crimea, que va entrar a formar part del Partit Comunista el 1966 i que va morir el 1986⁶⁷⁴⁶⁷⁵.

Miguel Bonachera de Barcelona, combatent a la guerra civil i més tard combatent de la División Azul, qui deguda la seva situació crítica actual està a l'espera de poder marxar com a productor cap a Alemanya. Carta al seu amic, Correa Veglison, amb data 4 de setembre de 1942⁶⁷⁶.

5.4.2.4 Les Waffen-SS

Les *Waffen-SS* era la branca militar de l'organització de les SS de Heinrich Himmler. A la dècada de 1930, les *Waffen-SS* van començar com l'anomenat *Verfügungstruppen*, un exèrcit de SS recolzat per Hitler, que en temps de guerra havia de cooperar amb la *Wehrmacht*. Fou a l'Est però on les *Waffen-SS* van fer la major part del seu servei, i fou on els soldats de les SS van aconseguir les seves majors victòries i van patir les seves més amargues derrotes. Durant la guerra, les *Waffen-SS* van créixer substancialment, especialment per l'ingrés a les seves files d'un considerable nombre de voluntaris no alemanys d'altres països. Aquesta expansió va significar que, al final de la Segona Guerra Mundial, més de la meitat dels aproximadament 600.000 soldats de les *Waffen-SS* fossin d'origen estranger⁶⁷⁷.

Els membres de les *Waffen-SS* se suposava que eren soldats polítics i per això aquests foren sotmesos a diverses formes de formació política. L'escola política, anomenada "*Weltanschauliche Erziehung*" constituïa una poderosa influència sobre el comportament dels soldats. Un ordre regimental de les SS va declarar que aquesta escolarització política no es limitava a l'aula, sinó que havia d'estar present "sempre i arreu". Per aconseguir-ho es van utilitzar diferents mitjans de comunicació: pel·lícules, fulletons i llibres, lliçons a l'aula, ordres militars, sortides socials (anomenades "vetllades

⁶⁷⁴ AGMAV 74-16255-19/20

⁶⁷⁵ Centro Español. Arxiu GASPI. Moscou

⁶⁷⁶ ANC1-933-T-12. Arxiu Antonio Córrea Veglison. Arxiu Nacional de Catalunya

⁶⁷⁷ Scharff P, Bo Poulsen N, Bungard C (1999). The Danish Volunteers in the Waffen SS and German Warfare at the Eastern Front. *Contemporary European History*, 8, 1 pp. 73

del camarada"), discursos d'oficials, etc. Aquests oficials van ser considerats com una eina valuosa per aconseguir una nazificació general dels homes i, per tant, la formació ideològica va ser una part integral de l'educació a les acadèmies oficials de les *Waffen-SS*.

En l'estudi realitzat per Scharff (1999) mostra la formació rebuda per la *Frikorps Danmark* en un pla de vuit setmanes de Bad Tölz el 1944, que inclou indicacions molt específiques per als professors i on indica clarament el contingut. El curs començava amb el tema "*Lebensgesetzliche Grundlage*" (condicions de vida), que consistia en el coneixement de les doctrines racistes del nacionalsocialisme. Les classes incloïen l'ensenyament parcial en biologia, ciències hereditàries, geopolítica, *Lebensraum* i polítiques racials. També hi havia temes sobre Hitler i sobre la guerra en curs com a guerra racial. A més a més la formació també incloïa excursions, per exemple, al camp de concentració de Dachau.

Aquesta formació no la rebien els soldats de base. En lloc d'això, se suposava que els oficials servien d'exemples, mostrant habilitats militars, valentia i fermesa ideològica. Tot i així, també es van distribuir articles ideològics, fulletons, etc. entre soldats ordinaris.

L'autor també es pregunta fins a quin punt els voluntaris creien la propaganda rebuda. Es podria esperar que, com a membres de les *Waffen-SS*, i amb el fons i l'educació esmentats anteriorment, els voluntaris danesos revelessin un profund compromís amb la causa nacional socialista en les seves cartes i diaris. Però en la recerca no es va trobar, entre una part significativa dels voluntaris, cap creença ideològica consistent que els identificués com a convençuts nacionalsocialistes. Inclús, alguns dels voluntaris, que inicialment havien mostrar conviccions nacionalsocialistes, simplement van perdre les seves creences polítiques prèvies al veure les maniobres dins de la *Frikorps Danmark*, o van experimentar la brutalitat dels combats i la cruesa del tracte als civils. Pel que més de 100 danesos van intentar desertar de les *Waffen-SS*, molts dels quals van ser posteriorment executats. Tot i així, també van aparèixer alguns comentaris de caire nacionalsocialista. Von Schalburg, per exemple va escriure: "*Ara lluitem contra els jueus*

i Rússia s'allibera d'ells". La frase també revela que sovint els soldats de l'Exèrcit Roig i els civils d'Europa de l'Est eren vistos amb compassió. En una interpretació de la ideologia nazi, els russos eren bàsicament un poble benigne manipulat pels jueus. També cal esmentar que alguns d'aquests soldats van participar sense cap mena d'escrúpol a la batuda de l'octubre de 1943 per agafar als jueus a Dinamarca.

Després de la guerra, aquests voluntaris foren empresonats acusats d'haver atemptat contra la pàtria danesa i, tot i que sembla que en general es va aconseguir una reinserció social a mesura que passaven els anys, molts veterans de les *Waffen-SS* van mantenir la seva història en secret familiar⁶⁷⁸.

En el cas espanyol, ja s'ha comentat que va ser molt diferents, mai van haver d'amagar-se i tot i que alguns d'ells va queixar-se que no es va complir amb allò que se'ls va prometre al seu retorn, si més no els membres de la falange i l'exèrcit, van poder gaudir d'un bon reconeixement social i en alguns casos econòmic.

Un cas il·lustratiu és el d'Antonio Julio Lobo Varela que va lluitar amb la DA des de 1943 fins a 1944, moment que va tornar a Alemanya. La correspondència i la informació que es troba en la seva fitxa als arxius de l'ITS revela que Varela vivia a Munic el juny de 1946 i que en aquest moment esperava la repatriació⁶⁷⁹. Les dades també proporcionen el detall que fou el jueu portuguès Samuel Sequerra qui va fer la consulta a l'ITS en nom del Dr. Sánchez-Covisa. Sequerra va actuar com a representant de *l'American Relief Organization* a Madrid després de 1945, mentre que com s'ha apuntat en capítols anteriors durant la guerra havia treballat amb el *JOINT* a Barcelona. És probable que fes aquestes sol·licituds oficials en representació d'altres persones durant la postguerra, però la identitat de l'home al que representava en la presentació de la consulta planteja algunes preguntes. Sánchez-Covisa també havia estat membre de la DA i era molt conegut a Espanya a la fi dels anys 70 com a membre del grup feixista paramilitar *Guerrilleros de Cristo Rey*. No hi ha informació sobre el retorn de Varela a Espanya a la col·lecció digital ITS, però el diari espanyol *Diario de Córdoba* va publicar un comunicat

⁶⁷⁸ *Ibidem* pp. 85 -96

⁶⁷⁹ T/D file for Antonio Julio Varela, 6.3.3.2/90885642/ITS Digital Archives, Bad Arolsen.

el 21 d'agost de 1960 anunciant la creació de la *Hermandad Provincial de la División Azul* i a la llista Varela figura com a president de l'organització⁶⁸⁰.

5.4.3. Encontre amb el Nazisme real

L'aventura de la DA va portar els soldats espanyols a experimentar un contacte proper amb el Tercer Reich, així com amb l'exèrcit alemany i les dures condicions del front oriental, tot i que la unitat espanyola va estar destinada a zones relativament estàtiques i tranquil·les; el front Nord, primer en la línia de Novgorod i més tard en el flanc sud del cercle de Leningrad. Oficials i soldats van poder conèixer de prop aspectes de la societat del Tercer Reich i moltes de les facetes de la guerra d'extermini que l'Alemanya nazi i els seus aliats estaven conduint al territori soviètic.

Tal com ja s'ha dit la DA va quedar integrada en la 250 Divisió de la *Wehrmacht* després del jurar absoluta obediència al Cap de l'exèrcit alemany, Adolf Hitler, i amb aquest la seva política genocida: "*Juráis ante Dios por su honor de españoles absoluta obediencia al Jefe del Ejército alemán Adolf Hitler en la lucha contra el comunismo y juráis combatir como valientes soldados dispuestos a dar su vida a cada instante para cumplir este juramento?*"⁶⁸¹.

Tot i que l'Estat Major de la *División Azul* va emetre una primera ordre, la 3005, el 4 d'agost de 1941, on deia que els habitants dels territoris ocupats havien de ser respectats en la seva persona i en les seves possessions; que només s'efectuarien requisos contra indemnització; que els presoners serien objecte de bon tracte i els enemics ferits serien atesos; més tard, amb data 17 d'octubre de 1941, es reberen un seguit d'instruccions dictades per l'Alt Comandament que establien concretament els aspectes a tenir en compte referents a: la lluita contra els partisans; l'espionatge; la classificació de forces enemigues i tracte als jueus de les zones ocupades⁶⁸². Aquestes

⁶⁸⁰ www.cordobapedia.wikanda.es/wiki/Archivo:Divisi%C3%B3n_Azul_V.JPG, as accessed on 15 October 2014

⁶⁸¹ Rodríguez Jiménez, JL(2007). De Héroes e indeseables. La división azul.pp. 100

⁶⁸² AGMAV,C.2005,5,5 / 1, AGMAV,C.2005,5,5 / 2, AGMAV,C.2005,5,5 / 4, AGMAV,C.2005,5,5 / AGMAV,C.2005,5,5 / 8, AGMAV,C.2005,5,5 / 10

ordres reforçaven les instruccions rebudes per la pròpia *Wehrmacht*, detallades en el capítol anterior.

La primera anava adreçada a les Tropes del Servei d'Ordre: *"se debe disponer de artículos comestibles y otros para su repartimiento como premio entre el elemento civil... como recompensa por su lucha contra los partisanos"*⁶⁸³.

En la classificació de les forces enemigues, la instrucció general n. 2007 considera partisans com: *"a cuantos individuos del Ejército adversario hallándose aisladamente o en colectividad, realicen, vestidos de paisano, actos de sabotaje... o hagan guerra de guerrillas"*

I en la mateixa instrucció però la n. 2007 B es detalla: *"Se observa un recrudecimiento en las actividades de los partisanos y francotiradores que hay que cortar con mano enérgica por exigirlo así la seguridad del ejército... En los golpes de mano que estos individuos ejecutan es muy difícil hallar después pruebas categóricas que ellos hacen desaparecer con la complicidad acaso del vecindario. A falta de esas pruebas, pueden siempre hallarse indicios sobre si el individuo es o no culpable y esos indicios deben bastar para que el Jefe en cuyo sector ocurre el hecho tome la resolución procedente... Es, precisamente, en los lugares donde el hecho se produzca, donde se puede matizar, si el apresado es o no culpable y procede si hay indicio de que lo fuera a su ejecución inmediata, después de tomarle las declaraciones necesarias para que denuncie a sus cómplices y lugares donde se hallen"*⁶⁸⁴.

Finalment, la instrucció n. 2010 sobre els jueus de les zones ocupades: *"La lucha contra el bolchevismo exige que se proceda enérgicamente y sin consideración ninguna contra los judíos que son sus principales sostenedores. Por consiguiente, el Alto Mando del Ejército ha dispuesto que cese toda colaboración del mismo con la población civil judía que abierta o encubiertamente es enemiga de nuestra causa, así como todo empleo de judíos para servicios auxiliares del Ejército. Los países que acrediten que estos son*

⁶⁸³ AGMAV,C.2005,5,5 / 1

⁶⁸⁴ AGMAV,C.2005,5,5 / 10

empleados para fines militares no pueden extenderse en ningún caso por las autoridades subordinadas. Se exceptúan el empleo de los judíos en columnas especiales de trabajadores, pero habrán de serlo precisamente bajo la inspección alemana”⁶⁸⁵.

Però on va haver aquest encontre si segons el relat més estès sobre la DA, van estar al front de Novgorod i Leningrad on hi havia poca població jueva?

Per tal de poder valorar aquestes possibilitats d'encontre i d'haver estat, com a mínim testimonis, sinó col·laboradors de l'Holocaust a l'URSS, cal explicar quina va ser la ruta que va seguir la DA fins arribar al front però el que és més important on estava situada la rereguarda. Per aquest motiu, s'ha cregut convenient fer una aproximació dels llocs per on va haver presència espanyola i a la vegada on va haver actes de destrucció de la població jueva i donar un marc de la grandària d'aquests.

Una d'aquestes rutes va passar per Bielorússia fins a Lituània i l'altre fins a Letònia per arribar finalment a Rússia.

5.4.3.1. Bielorússia

D'acord amb el cens de 1939 a Bielorússia vivien 375.124 jueus, però després de l'annexió aquesta xifra gairebé es va triplicar. Al juny de 1941 hi havia 670.000 jueus que vivien a l'Oest de Bielorússia i 405.000 a l'Est. D'aquests, 800.000 van morir (més del 80% de la població jueva de pre-guerra), inclosos 200.000 nens. 55.000 eren d'Alemanya, Àustria, Bohèmia i Moràvia, Polònia, França i Holanda⁶⁸⁶.

Les ciutats de Bielorússia, especialment Minsk, Volozhin, Vitebsk, Mogilev, Gomel, Orsha i Bobrusk, entre d'altres, havien estat centres de vida jueus. El Pacte Hitler-Stalin va generar un canvi en la frontera occidental aportant-hi ciutats poloneses com Grodno, Bialystok, Mir i Brest, dins de les seves fronteres.

⁶⁸⁵ AGMAV,C.2005,5,5 / 8

⁶⁸⁶ Meltser D, Levin V (2005)

L'avanç alemany a Bielorússia va ser tan ràpid i devastador que tota la república va ser capturada ja a finals d'agost de 1941. Per tant, abans de l'arribada de la DA. Tanmateix, prop de 120.000 Jueus van aconseguir fugir cap a l'interior de l'URSS.

Quan els alemanys van arribar, molts guetos van ser creats sota el control de l'*Ortskommandanturen*. En general, els guetos no van durar molt de temps. N'hi va haver de molts tipus diferents, oberts o tancats, amb o sense tanca, formada per carrers i cases o improvisats en edificis públics.

L'extermini dels jueus i els gitanos va començar poc després de l'arribada dels alemanys, entre l'estiu de 1941 i l'hivern de 1942, principalment pels *Einsatzkommandos* 8 i 9, per l'*Einsatzgruppe B*, pels batallons de policia 316 i 322 i amb l'ajuda de la policia bielorussa local. La majoria de matances es van produir a zones remotes com ara boscos. La majoria foren executats en un sol dia.

Tal com s'ha pogut constatar en apartats anteriors, l'activitat partisana a Bielorússia va ser especialment intensa i generalitzada. Gran part del territori eren boscos i pantans, proporcionant un encobriment favorable als grups partisans. 30.000 jueus es van unir a un nombre estimat de 340.000 partisans en unitats que operaven contra els alemanys⁶⁸⁷. Per això a finals de 1942, Hermann Göring va ordenar que a les "zones infestades de partisans" es requisessin els aliments, que tots els homes i les dones amb capacitat fossin evacuats per ser utilitzats com a força de treball i els nens enviats a camps especials". Calia assaltar i cremar tots els pobles sospitosos de recolzar als partisans i assassinar als residents, cremar-los vius o deportar-los a Alemanya com a treballadors forçats. Aquestes represàlies es van tornar encara més brutals a mesura que augmentava la resistència partisana. El 1942, les autoritats alemanyes van introduir una nova política per crear els que ells anomenaven "zones mortes", destruint i despoblant totalment zones senceres. Aquesta política es va expandir en gran mesura durant la primera meitat de 1943. El *SS-und Polizeigebietsführer* va informar que "en

⁶⁸⁷ Rubenstein J, Altman I. (2008). pp. 233-234

general, les ordres del comissari del districte es basaven en la següent regla: ... els pobles cremats s'han de considerar pobles partisans i per tant, no es poden reconstruir. Qualsevol persona que es trobi en aquests serà considerada com a partisà i serà executat". També calia desforestar les zones boscoses: "en la mesura del possible", fins i tot els boscos havien de ser "destruïts pel foc", aquesta fou una pràctica comuna, que més endavant seria adoptada pels Estats Units a la seva guerra al Vietnam.

Degut a aquestes noves mesures de destrucció, la resistència partisana a Bielorússia va augmentar notablement l'estiu de 1943. Els alemanys van respondre intensificant la seva política de càstig col·lectiu, fent poca distinció entre partisans, jueus i gitanos. Durant l'ocupació, es van dur a terme 60 "operacions de pacificació" majors i 80 de menors, contra els habitants dels pobles sospitosos d'assistir als partisans. Les campanyes de pacificació van provocar la destrucció de 627 pobles i l'assassinat dels seus habitants, sovint cremant-los amb vida. L'extermini de pobles jueus sencers va ser considerat com "eliminació de partisans". L'abril de 1943, Kurt von Gottberg, qui més tard seria successor de Wilhelm Kube, assassinat per una partisana l'octubre de 1943, va subratllar la necessitat de resoldre la "qüestió jueva" a Bielorússia per tal de dissoldre el moviment partisà. La *Wehrmacht* va cursar una nova instrucció que declarava explícitament que "tots els jueus havien de ser considerats partisans si es trobaven fora del seu lloc de residència".

5.4.3.1.1 Minsk

Capital de Bielorússia, en la qual vivien al voltant de 80.000 jueus abans de la invasió alemanya a la Unió Soviètica. El 20 de juliol de 1941 es va establir un gueto per als jueus de Minsk i ciutats properes que consistia en 39 carrers. En total hi van viure 100.000 persones. Va ser en aquest gueto on les primeres espurnes de la Resistència van aparèixer. La pitjor matança va ocórrer el 7 i 20 de novembre de 1941, 2 i 31 de març, 3, 15 i 23 d'abril i del 28 al 31 de juliol de 1942. Segons les dades del moviment partisà de Bielorússia, a l'1 d'abril de 1943, 92.000 persones havien estat assassinades⁶⁸⁸.

⁶⁸⁸ Ibidem pp. 112-115

El 15 d'agost de 1941 Himmler va visitar Minsk. Va ordenar disparar a 100 jueus per fer-se una idea de com es feien les liquidacions a la pràctica. Després d'aquesta experiència, es van començar a utilitzar per a les execucions furgonetes que utilitzaven monòxid de carboni com a font d'extermini. Aquestes podien encabir fins a 70 persones. Al gener de 1942 hi havia dues furgonetes que s'utilitzaven de 4 a 5 vegades al dia. Les propietats dels jueus executats van ser enviats a Alemanya amb la inscripció "Donacions de la població bielorussa al poble alemany"⁶⁸⁹.

Tal com ja s'ha dit les operacions d'extermini (*Aktionen*) es van dur a terme sense descans. El 7 de novembre i el 20 de novembre es van assassinar un total de 19.000 jueus al poble de Tuchinka, a prop de la ciutat. En el gueto de Minsk hi van romandre entre 49.000 a 56.000 persones. Durant tot l'hivern, els alemanys van continuar matant petits grups de jueus. El 2 de març de 1942, 5.000 jueus més van ser assassinats. L'*Aktion* més gran fou la del 28 de juliol al 31 de juliol de 1942, on foren assassinats entre 25.000 i 26.000 jueus locals i 2.500 jueus alemanys a Maly-Trostinets i Petreshevichi. Aproximadament 12.000 jueus es van quedar al gueto, i aquest nombre va disminuir a mesura que van ser assassinats o morts de fam.

A principis de 1943 ja només quedaven 9.000 habitants i el setembre d'aquell any va començar la destrucció final del gueto. Al voltant de 2.000-3.000 homes van ser enviats al Govern General a Polònia, la majoria dels quals foren immediatament assassinats a la seva arribada al camp d'extermini de Sobibor. L'*Aktion* final es va dur a terme el 21 d'octubre de 1943, on els últims 2-3 mil jueus van ser traslladats a Maly-Trostinets i assassinats. Els alemanys van deixar uns 500 jueus per tal que dugessin a terme diverses feines, entre aquestes, cremar els cossos de les fosses de Maly-Trostinets. Un cop acabades les seves tasques, foren assassinats a la vigília de l'alliberament de Minsk, el 3 de juliol de 1944⁶⁹⁰.

Diversos són els documents alemanys que donen informació sobre aquestes accions.

⁶⁸⁹ *Ibidem* pp. 154-155

⁶⁹⁰ *Ibidem* pp. 196-197.

Segons les dades del registre d'"accions militars" del 332è Batalló de Policia, el 31 d'agost de 1941, les companyies setena i novena van dur a terme accions contra els jueus a Minsk. L'1 de setembre, la novena companyia, juntament amb les subunitats de les SD i la SS, van participar en l'assassinat de 914 jueus, incloent 64 dones, arrestats al gueto de Minsk el 31 d'agost.

En una circular secreta des de Berlin, signada per Daluge, amb data del 24 d'octubre de 1941, es comunicava que en el període comprès entre l'1 de novembre i el 4 de desembre de 1941, la policia de seguretat implementaria l'evacuació de 50.000 jueus del vell territori del Reich, de les regions fronterers orientals i del Protectorat de Bohèmia i Moràvia cap a l'Est, a les regions de Riga i Minsk. El reassentament es faria en trens de mercaderies, amb aproximadament un miler de persones en cada viatge. Els trens de mercaderies s'originaran a Berlín, Hannover, Dortmund, Münster, Düsseldorf, Colònia, Frankfurt am Main, Kassel, Stuttgart, Nuremberg, Munic, Viena, Breslau, Praga i Brunn.

En un altre document es detalla el calendari de transports amb jueus de països d'Europa occidental cap a Minsk. Del 8 de novembre al 28 de novembre van arribar un total de 6.963 persones. Entre maig i octubre del 1942 procedents de Viena, Königsberg, Terezin i Colònia un total de 7.462, dels quals 6.700 foren immediatament exterminats. I altres transports des de Terezin i Viena cap a Maly-Trostinets amb un total de 7.540 dels quals 6.800 també foren immediatament assassinats⁶⁹¹.

Un altre grup, aquest de Bremen, Hamburg i altres ciutats alemanyes, el setembre de 1941, van ser informats que havien de ser deportats a l'Est, on reconstruirien les ciutats destruïdes i cremades. En la notificació se'ls va donar el dia de la deportació, indicant que les claus dels apartaments havien de ser lliurades a la policia. El primer tren va arribar d'Hamburg l'11 de novembre i el 18 de novembre, els de Bremen.

⁶⁹¹ Ibidem pp. 153-154

Per tal d'alliberar espai per aquests jueus que arribaven de l'oest, del 7 al 20 de novembre es van assassinar milers de jueus soviètics.

De la mateixa manera que s'ha vist en el cas dels jueus sefardites per alguns exponents espanyols, la categorització dels jueus depenia de si havien tingut contacte amb una altra cultura. Pel Comissari General Wilhelm Kube els jueus alemanys no eren igual que els jueus soviètics. En una carta amb data del 16 de desembre de 1941, dirigida a l'*Ostland Reichskommissar* Heinrich Lohse, Kube li demana que emeti una directiva oficial sobre la relació amb els jueus deportats d'Alemanya a Bielorússia ja que entre aquests jueus hi ha persones que van lluitar al front a la Primera Guerra Mundial i foren condecorades amb la Creu de Ferro, també hi ha invàlids de guerra, i jueus amb la meitat i fins i tot tres quarts de descendència ària. També li comenta que fins ara, només han arribat 6000-7000 dels 25.000 que s'esperaven, sense saber què ha passat amb la resta. També informa que durant diverses visites oficials al gueto ha pogut constatar que aquests jueus són molt diferents que els russos, primer per la seva cura en la higiene però per altra banda perquè són treballadors qualificats capaços de fer cinc vegades més en un dia que el que fan els jueus russos. Diu que sota la seva pròpia responsabilitat, no donarà al SD cap tipus d'instrucció pel que fa al tractament d'aquestes persones, tot i que diverses subunitats de la *Wehrmacht* i la policia ja s'han encarregat de les seves propietats. I tot i que està incondicionalment a favor de la solució de la qüestió jueva, considera que aquestes persones, que pertanyen a la seva cultura, difereixen de la manada de locals. Per això li demana indicacions detallades, de manera que es pugui realitzar l'acció correcta de la manera més humana⁶⁹².

Un últim informe amb data 31 de maig de 1943, del cap de la presó de Minsk informa que el 13 d'abril de 1943 el dentista alemany Ernst Israel Tishauer i la seva esposa Elsa Sarra Tishauer, née Rosenthal, van ser utilitzats pel servei de seguretat per extreure els ponts i les corones d'or de tots els jueus alemanys i russos, 516; una o dues hores abans de les accions. També informe que el SD *Hauptsharfuhrer* Kube va assistir personalment i va recollir l'or.

⁶⁹² Ibidem pp. 155

5.4.3.1.2. Mogilev

Mogilev va ser ocupada pels alemanys des de finals de l'estiu de 1941 fins al 1943. Aquesta zona va romandre sota administració militar.

Es tenen dades d'una acció concreta el dia 2 d'octubre de 1941, on la novena companyia juntament amb el personal de les SS i la Policia van arrestar 2200 jueus d'ambdós sexes, on 65 jueus foren abatuts mentre intentaven escapar. El dia següent, es va procedir al seu afusellament, 378 ho feu la setena companyia i 540 la novena, ambdues amb l'ajuda de les SS i la Policia⁶⁹³.

5.4.3.1.3 Grodno

Abans de la guerra, aproximadament la meitat de la població de Grodno era jueva. Va ser ocupat per l'exèrcit alemany el 23 de juny de 1941. L'ocupació va ser ràpida i només alguns dels 25.000 jueus que hi havia van aconseguir evacuar o escapar-se. El dia 1 de novembre es va emetre l'ordre d'erigir dos guetos. El primer, anomenat Gueto 1, es va situar a la ciutat vella al voltant de la gran sinagoga, en un dens barri de menys de 5.000 metres quadrats, on hi havia uns 15.000 jueus. El segon, anomenat Gueto 2, estava situat al barri suburbà de Slobodka, amb prop de 10.000 jueus.

A partir de la tardor de 1941, Grodno va ser annexat al *Generalizerk Bialystok*. Grodno a diferència de molts altres llocs de la zona no va patir la primera onada d'assassinats massius de jueus. Només un antic fort situat a prop del poble de Naumovichi va ser el lloc de la matança massiva de la intel·lectualitat local, així com de nombrosos jueus.

A Grodno, entre novembre i mitjans de desembre de 1942, 10.500 jueus van ser enviats de Grodno al camp de trànsit de Kielbasin i d'allí a Auschwitz. A mitjans de desembre, els transports es van aturar perquè l'exèrcit alemany necessitava tots els seus trens després de la derrota a Stalingrad. Durant dues *Aktionen* del 18 al 22 de gener i del 13 al 16 de febrer, amb excepció de 1000 persones, tots els jueus de Grodno van ser

⁶⁹³ Ibidem pp. 58

deportats a Auschwitz i Treblinka, aquests 1000 restants van ser traslladats al gueto de Bialystok el març de 1943⁶⁹⁴.

Segons la bibliografia divisionària, aquests van ser presents a Grodno del 27 d'agost al 3 de setembre de 1941. Però segons el testimoni de Klovsky (2003)⁶⁹⁵ podria semblar que van estar més temps o bé que podrien ser les unitats de *Feldgendarmerie*⁶⁹⁶ on hi va haver integrants pertanyents a la Guàrdia Civil.

Fou a Grodno també, on segons els divisionaris, els partisans van matar a 4 soldats i 30 van resultar ferits. Per això, el comandant local de Grodno, el Capità Bracht va emetre instruccions pels Comandants de la DA per tal de mantenir l'ordre i la disciplina, amb data 6 d'agost de 1941. Entre aquestes hi havia la prohibició d'anar del braç públicament amb les noies (indígenes) del país; la prohibició de fer intercanvis amb la població civil per exemple tabac per menjar, sinó que calia pagar d'acord als preus taxats. Per altra banda, s'alertava sobre les possibles converses amb partisans pel que calia ser molt reservats i discrets⁶⁹⁷.

5.4.3.1.4 Vitebsk

Abans de la guerra Vitebsk estava integrada principalment amb població jueva. Quan van arribar els alemanys, molts jueus foren tancats en un gran edifici -el club de treballadors del metall, que estava situat a la riba dreta del riu Dvina. Segons els arxius, centenars de jueus van ser ofegats al riu o morts de fam durant el seu confinament al gueto. Però també foren assassinats al barranc d'Ilovskii, al nord de la ciutat. El 1943, abans de marxar, els alemanys van crear l'Operació 1005, exhumant i cremant els cossos de les víctimes.

⁶⁹⁴ Arad Y. (2010). pp 221-222

⁶⁹⁵ Klovsky D (2003). The road from Grodno.

⁶⁹⁶ Foren unitats de la policia militar sota el control de la *Wehrmacht*.

⁶⁹⁷ AGMAV,C.1978,7,4/1

5.4.3.1.5. Lida

Lida, amb una població de 9.000 jueus abans de la guerra, va ser ocupada pels alemanys el 30 de juny de 1941. El gueto es va erigir durant novembre i desembre amb 7.000 jueus. El seu nombre va créixer a mesura que es van unir els jueus dels pobles veïns i els refugiats de les *Aktionen* de Vílnius. En aquesta regió, els partisans eren molt actius, i molts dels pobles de les zones forestals no estaven controlades pels ocupants. Els jueus foren ràpidament assentats en guetos. També en aquesta zona hi ha testimonis de matances a la població gitana.

A la fi de 1942, la majoria dels jueus van ser assassinats. Sobretot perquè els poders locals van justificar la ràpida eliminació dels jueus a causa de l'activitat partisana. A més dels mètodes habituals d'afusellaments en rases, també n'hi va haver directament en els guetos on els jueus foren assassinats de manera salvatge i bastant desordenada, sovint tancats a les llars que més tard foren incendiades.

Característic d'aquesta zona fou la participació local en els assassinats, però per altra banda, també l'oportunitat per molts jueus d'escapar i unir-se als partisans.

El 8 de maig de 1944, 5.670 jueus van ser afusellats en un bosc proper⁶⁹⁸.

5.4.3.2 Lituània

La Unió Soviètica va annexar formalment Lituània a l'estiu de 1940. A la primavera de 1941, la població jueva de Lituània arribava a 250.000 persones, incloses 15.000 que havien fugit de la Polònia ocupada per Alemanya. Uns 6.000 d'aquests van aconseguir emigrar a Palestina, a l'Orient Llunyà i altres llocs; diversos milers més van ser deportats a parts remotes de la Unió Soviètica.

Els alemanys van començar la seva campanya d'assassinats massius a Lituània, matant a més de cinc-cents jueus en tres petites ciutats frontereres, Gargsdai, Kretinge i Palanga,

⁶⁹⁸ Arad Y. (2010).pp. 225

a finals de 1941. Ja en aquelles primeres accions, els comandants de les SS van poder observar la voluntat entusiasta de molta gent local per matar els seus veïns jueus. Bàltics, romanesos i ucraïnesos, entre altres, van acusar als jueus de la soviètzació, i aquesta actitud va enfortir la seva hostilitat cap a ells. El 30 de juny de 1941, l'*Einsatzgruppe A* va informar sobre Kovno que "durant els últims tres dies grups lituans han matat a diversos milers de jueus". Al juliol, un altre comunicat informava que a Kaunas havien estat liquidats 7.800 jueus, en part a través de pogroms i en part a través de forces lituanes. Aquesta cooperació va ajudar els alemanys a assassinar el 80% del judaisme lituà ja finals de 1941 i més del 95% al final de la guerra.

El bosc de Ponary i la fortificació de Nith Fort foren els centres d'extermini de la Regió. El 1942, després de les primeres accions d'extermini, els alemanys van establir guetos, principalment a Vílnius, Kovno i Shavli. Com en tots els guetos, els jueus estaven confinats, rebien racions famèliques i foren obligats a realitzar treballs esclaus fins que van morir per malaltia o van ser assassinats quan ja no eren prou forts per treballar.

El 4 d'abril de 1943, prop de 4.000 jueus dels guetos d'Oszmiana, Svencionys, Mikhalishki i Svir a la part oriental del *Generalkommissariat* de Lituània van ser deportats a Ponary i assassinats allí. Entre juny i juliol de 1943, els camps de treball al voltant de Vílnius també foren liquidats. Alguns dels presos del camp van ser assassinats i d'altres enviats al gueto de Vílnius. El 21 de juny de 1943, Himmler va emetre el següent ordre: "Tots els jueus que encara romanen en guetos a l'*Ostland* han de ser tancats en camps de concentració."

Quan l'Exèrcit Roig va arribar a Lituània el 14 de juliol de 1944, van trobar molt pocs jueus vius: uns 2.500 supervivents a Vílnius i uns altres 5500 a la resta de la república⁶⁹⁹.

Segons els Testimonis entrevistats per *Yahad in Unum*⁷⁰⁰, a Lituània ja existien sentiments antisemites anteriors a la guerra; va haver-hi massacres de comunistes i jueus en les primeres setmanes de l'ocupació alemanya; ajuda d'agents locals per

⁶⁹⁹ Rubenstein J, Altman I. (2008). pp. 277-278

⁷⁰⁰ <http://www.yahadinunum.org/es/category/lithuania/>

organitzar les execucions en massa i saqueig i venda de les propietats jueves després de les execucions.

5.4.3.2.1 Vílnius

Vílnius, anomenada "La Jerusalem de Lituània". Després de les invasions alemanyes i soviètiques de Polònia el 1939, la ciutat de Vílnius i els seus voltants van ser transferides de Polònia a Lituània.

Vílnius va estar sota domini polonès del 1920 al 1939 quan comptava amb 55.000 jueus dels seus 200.000 habitants. Fou ocupada pels alemanys el 24 de juny de 1941. Comptava aleshores amb 57.000 Jueus. Les *Aktionen* van començar els primers dies de juliol i van continuar fins al desembre, quan la majoria dels jueus de la ciutat foren assassinats. Aquests van tenir lloc a Ponary, a uns 12 quilòmetres de la ciutat.

El gueto es va establir el 6 de setembre de 1941 amb 29.670 habitants. A principis de gener de 1942, hi havia al gueto uns 13.000 jueus "legals" -treballadors de diverses fàbriques i serveis i les seves famílies- i uns 7.000 jueus "il·legals" que havien aconseguit amagar-se durant les *Aktionen*.

Els dies 1 i 23 d'agost de 1943, 2.500 jueus van ser deportats del gueto de Vílnius als camps de treball d'Estònia però aquest nombre no va ser suficient i els alemanys van envoltar el gueto l'1 de setembre, exigint que el *Judenrat* entregués 5.000 homes més. Entre l' 1 i el 4 de setembre, es van aconseguir reunir 4.000 persones, la meitat d'elles dones, per ser deportades cap a Estònia, deixant entre 11.000 i 12.000 jueus al gueto. El gueto de Vílnius fou liquidat el 23 i 24 de setembre. Prop de 3.000 habitants van ser enviats a camps de treball d'Estònia i Letònia i la resta van ser assassinats. El 2 i 3 de juliol, deu dies abans de l'alliberament, foren executats els últims jueus⁷⁰¹.

Va ser a Vílnius que els líders jueus van entendre per primera vegada que hi havia un pla nazi per matar tots els jueus. Això va conduir a la creació d'un moviment clandestí que

⁷⁰¹ Arad Y (2010). pp. 206-207.

unia diversos grups ideològics en una lluita comuna. Aquest va ajudar a centenars de jueus a escapar del gueto i unir-se a unitats partisanses.

5.4.3.2.2. Oszmiana

Fins el 1939 Oszmiana formava part de Polònia. El 1921 comptava amb 1968 jueus, el 57,2% de la població. Fou ocupada pels alemanys el 25 de juny de 1941. El 3 i 4 de juliol foren apressats 573 homes jueus entre 17 i 65 anys i assassinats a les afores. Va haver dues *Aktionen* més. Una el 16 de juliol on van agafar a 700 joves jueus, els quals no se sap que els va passar i més tard el 26, 700 més que aquests foren afusellats. L'octubre es va instaurar el gueto i durant el primer període, alguns jueus amb permís podien sortir un cop per setmana per anar al metge, a la farmàcia o al mercat. El gueto va créixer amb gent dels voltants i l'octubre de 1942 es va dur a terme una *Aktion* on 1.500 dels 4.000 jueus que hi havia foren escollits per ser exterminats, entre ells dones i nens. El *Judenrat* va intentar negociar i va aconseguir salvar més de la meitat però finalment el 19 d'octubre, 406 jueus foren assassinats. La primavera de 1943, es va anunciar que 713 jueus serien traslladats a Kaunas, on foren assassinats a Ponary. El gueto fou alliberat el 7 de juliol de 1944⁷⁰².

5.4.4.3. Letònia

Letònia comptava amb 94.000 jueus el 1935. Igual que els altres Estats Bàltics, havia estat una República independent a partir de 1918. Els jueus van gaudir d'una ciutadania plena i amb igualtat i també es van beneficiar d'una constitució que concedia a les minories ètniques una considerable autonomia cultural. Fins i tot, després que el president Kārlis Ulmanis, el líder del Partit de la Unió dels Agricultors, realitzés un cop d'estat militar contra el Parlament del país el 1934.

Però amb l'annexió per part de la URSS de Letònia al juliol de 1940, igual que en altres territoris, el Kremlin es va embarcar en un programa de Sovietització. Aquest procés va

⁷⁰² Альтман И (2009). Холокост на территории СССР. pp 713-715

comportar la destrucció de les institucions governamentals i socials de Letònia, i la deportació de 19.000 dels seus ciutadans⁷⁰³, inclosos 5.000 jueus (uns altres 5000 jueus havien aconseguit emigrar abans de la guerra). Aquesta repressió també va afectar a les institucions jueves, totes elles van ser abolides. Malgrat l'impacte de la Sovietització en la comunitat jueva, molts letons van acusar els jueus de ser un element pro-soviètic.

Els alemanys van envair Letònia el juny de 1941, i en pocs dies en van obtenir el control; Riga va ser capturada l'1 de juliol. Tot i així, fins a 15.000 jueus van aconseguir fugir dels alemanys cap a l'est a l'interior de la URSS i, per tant, es van salvar. Malauradament, però entre 66.000 i 70.000 van caure sota control alemany. Tan sols tres dies després d'arribar a Riga, els alemanys van dur a terme una terrible massacre, reunint 300 jueus, la majoria refugiats de Lituània, al soterrani de la Gran Sinagoga. Els soldats alemanys van llançar granades a les finestres per cremar l'edifici i assassinar a tots aquests jueus. L'*Einsatzgruppe A*, sota el comandament del general Walter Stahlecker, va reclutar unitats especials de Letònia per ajudar a dur a terme noves massacres. Més tard, la major part de l'*Einsatzgruppe A* va ser transferit a la regió de Leningrad. La majoria dels jueus de Letònia van ser assassinats en dues sèries de massacres: de juliol a octubre de 1941, quan 30.000 van morir a les petites ciutats de Letònia, juntament amb 4000 de Riga; i després el 30 de novembre i el 8 de desembre, un total de 24.000 jueus, la gran majoria dels jueus de Riga, Daugavpils i Liepaja van ser assassinats. Els alemanys van ser assistits per un grup letó nacionalista radical, l'*Arajs Kommando*, liderat per Víktor Arajs, així com la pròpia *Wehrmacht*. El bosc de Rumbula fora de Riga va ser el lloc d'aquestes massacres⁷⁰⁴.

Durant un temps, els alemanys van considerar l'ús de Letònia com a centre de matança per als jueus d'Europa. Aproximadament 21.000 jueus van ser enviats a Letònia i van ser empresonats al gueto de Riga i en diversos camps de treball. Prop de la meitat d'aquests jueus "estrangers" van morir en els primers mesos de 1942. El camp de concentració de

⁷⁰³ Altres fonts parlen de 1800 jueus deportats a Sibèria i 14.000 Letons. Veure Anders E and Dubrovskis J (2003). Who died in the Holocaust? Recovering Names from Official Records. Holocaust and Genocide Studies, V17 N1. Spring 2003. pp 114 - 115

⁷⁰⁴ Anders E and Dubrovskis J (2003). Who died in the Holocaust? Recovering Names from Official Records. Holocaust and Genocide Studies, V17 N1. Spring 2003. pp 114 - 115

Kaiserwald, situat a prop de Riga, albergava 2.000 jueus quan l'Exèrcit Roig va alliberar Letònia a finals de l'estiu de 1944.

Els alemanys van enviar 10.000 jueus que encara estaven vius cap a Alemanya, la majoria al camp de concentració de Stutthof.

Al voltant de 1.000 jueus letons van poder sobreviure als camps i només uns 150 van sobreviure amagant-se amb l'ajuda de letons no jueus⁷⁰⁵.

A la ciutat de Liepaja, dels 7.140 Jueus que hi vivien el 14 de juny de 1941, 200 foren deportats a la URSS, uns 250 van ser evacuats després de l'atac alemany però la majoria de jueus foren assassinats els mesos posteriors a la invasió dels nazis el 29 de juny. La marina en aquest cas va prendre partit actiu durant l'estiu en les accions genocides. Les víctimes primer foren els homes i més tard, sobretot en l'acció del 14 al 17 de desembre ho foren les dones i els nens, 2.749. Els assassinats varen continuar i en el moment que el gueto va ser establert, l'1 de juliol de 1942, només quedaven 832 jueus. Quan el gueto va ser desmantellat els supervivents foren traslladats a Riga, això fou el 8 d'octubre del 1943⁷⁰⁶.

Els supervivents dels camps en el seu retorn foren habitualment acusats d'haver treballat per l'enemic, provocant que forces d'ells fossin enviats als Gulags o bé en el moment que van arribar o bé en el període 1949-1953 on segurament es van trobar amb espanyols⁷⁰⁷.

5.4.4.3.1 Riga

El 1935 hi havia 43.000 jueus a la ciutat. Riga fou ocupada el juliol de 1941. Durant aquest mes, milers de jueus van ser assassinats o empresonats. Entre juliol i octubre, 32.000 van ser confinats en un gueto. Al novembre, els nazis van separar als habitants

⁷⁰⁵ Rubenstein J, Altman I (2008).pp. 316-317

⁷⁰⁶ Anders E and Dubrovskis J (2003) pp. 114

⁷⁰⁷ I Anders E and Dubrovskis J (2003) pp. 114-115

en dos grups: els que treballaven van ser situats en el "gueto petit", mentre que els que no ho feien van romandre en el "gran". Aquest últim va ser liquidat entre finals de novembre i començaments de desembre de 1941: al voltant de 20.000 jueus van ser executats i sepultats en el bosc de Rumbula. Durant la primera meitat de 1942, 16.000 jueus del Reich van ser portats al "gueto gran". D'ells, 14.000 van ser posteriorment assassinats. Durant l'estiu de 1943, els alemanys van traslladar a alguns dels habitants del gueto al camp de Kaiserwald per a treballs forçats. Al mes de novembre, van començar les *Aktionen*. Al desembre, el gueto estava totalment destruït. El 1944, alguns jueus que encara quedaven van ser obligats a participar en l'excavació de fosses comunes i a incinerar els cadàvers per ocultar les evidències de les matances col·lectives. Al juny de 1944, els jueus supervivents van ser transferits a camps de concentració fora de Letònia.

La Resistència del gueto de Riga va començar la seva activitat a principis de 1942 en el petit gueto de Riga, on es van quedar uns 4.000 homes després de les *Aktionen* de principis de setembre i finals de novembre del 1941. La lluita clandestina va decidir organitzar-se com a resistència armada en cas que el gueto fos liquidat i escapar-se cap als boscos tan aviat com poguessin contactar amb els partisans.

A l'estiu de 1942, van arribar notícies al gueto de l'activitat partisana a l'est de Letònia, prop de Dvinsk i especialment la que hi havia a l'est, prop de Pskov a Rússia. L'organització va contactar amb un grup d'antics presoners soviètics de guerra que s'amagaven a Riga, entre els quals es trobava Boris Pismanov, un oficial jueu de l'exèrcit soviètic que es feia passar per ucraïnès. El 28 d'octubre de 1942, amb la seva ajuda, deu membres de la resistència armada van abandonar el gueto en un camió. Poc després de la seva sortida van ser emboscats pels alemanys, i set jueus van ser assassinats, dos van resultar ferits i capturats i un es va poder escapar i tornar al gueto. Pismanov i altres membres van ser arrestats. Després d'això, cap altre grup va deixar els boscos. En represàlia per l'intent de fugida, el comandant de la *Sipo* a Letònia, el Dr. Lange, va ordenar l'execució d'una dotzena de jueus. El 31 d'octubre de 1942, 108 jueus van ser assassinats en una *Aktion*, incloent 42 policies jueus acusats de no impedir la fugida i d'haver-los ajudat.

Dotzenes de membres de la resistència i altres sospitosos van ser arrestats a finals de juny de 1943 al gueto i en els camps de treball de Riga. La immensa majoria fou executada o bé va morir als camps de concentració⁷⁰⁸.

5.4.4.4. Estònia

Estònia comptava, la vigília de la segona guerra mundial, amb només 4.500 jueus. Després de la presa de possessió soviètica a l'agost de 1940, uns 500 líders comunals jueus i les seves famílies, juntament amb 10.000 civils considerats pel Kremlin com a "enemics de classe", van ser enviats cap a les fronteres remotes de la Unió Soviètica.

Després de la invasió alemanya, la *Wehrmacht* es va enfrontar a una forta resistència al nord d'Estònia, que va permetre a la majoria dels jueus de la república poder escapar. La capital, Tallinn, no va ser ocupada fins al 3 de setembre de 1941. Llavors, només quedaven al voltant d'un miler de jueus els quals foren assassinats per l'*Einsatzkommando* 1a sota la direcció del *SS-Sturmbannführer* Dr. Martin Sandeberger. Els alemanys foren assistits pel grup nacionalista estonià *Omakaitse*. Estònia va ser el primer país a ser proclamat *Judenfrei*.

Estònia va passar a ser utilitzada pels alemanys com a lloc de treball esclau. Van establir vint camps de treball, essent el més gran, el de Vaivara. Vint mil jueus van ser deportats a Estònia des de Terezin, dels guetos de Vilnius i Kovno a Lituània, de Transilvània i de Letònia. Els jueus es van veure forçats a treballar a les mines per a la producció de combustible sintètic, a excavar fosses antitancs, construir búnquers i realitzar altres treballs relacionats amb la defensa.

A la tardor de 1944, quan l'Exèrcit Roig s'apropava a Estònia, els alemanys van transferir milers de jueus al camp de concentració de Stutthof, mentre que gairebé tres mil jueus que estaven als camps de Klooga i Lagedi foren assassinats⁷⁰⁹.

⁷⁰⁸ Arad Y (2010). pp 219-221

⁷⁰⁹ Rubenstein J, Altman I. (2008). pp 331-332

5.4.4.5. Rússia

La República Socialista Federal de Rússia era la república constituent més gran i poblada de la Unió Soviètica. Històricament, els jueus no havien viscut a Rússia en gran nombre, però una vegada que la *Zona d'Assentament* es va abolir després de l'abdicació del tsar al febrer de 1917, seguit per la Revolució bolxevic a l'octubre, els jueus van anar a les ciutats de Rússia i en una dècada van passar a formar part important de la seva població urbana. En vigílies de la Segona Guerra Mundial, les seves dues ciutats més grans, Moscou i Leningrad, tenien poblacions jueves de 400.000 i 175.000 respectivament, dins d'una població jueva total de prop d'1.000.000.

La *Wehrmacht* va avançar al llarg de tres rutes d'invasió per separat cap a Rússia. Els alemanys van arribar a Leningrad al setembre de 1941, però no van aconseguir capturar la ciutat, fins i tot després d'haver-la assetjat durant nou-cents dies. Les altres dos expedicions que convergiren a Moscou tampoc van aconseguir-ho. Però encara que el fracàs alemany de capturar Moscou i Leningrad va salvar als jueus d'aquestes ciutats, es van produir massacres de jueus en districtes prop de Leningrad, inclosa la ciutat de Pushkin, que va marcar el punt més al nord de la Solució Final.

Els guetos també es van establir a Rússia a l'estiu i a la tardor de 1941. Amb poques excepcions, eren gairebé tots a la part occidental de la república, a prop de la frontera amb Bielorrússia, on hi havia comunitats jueves que dataven dels temps tsaristes. La majoria d'aquests guetos es van establir com un mitjà per confinar els jueus abans que l'*Einsatzgruppe* B els assassinés. A excepció del més gran, que es trobava a Smolensk i tenia més de dos mil jueus, els guetos a Rússia no van existir més de sis mesos. Altres guetos es van establir a ciutats com Kaluga, Orel i Pskov.

Encara que molts jueus van ser alertats sobre els plans dels alemanys i van aconseguir escapar, aquests van assassinar-ne entre 120.000 i 140.000 en el territori de Rússia.⁷¹⁰

⁷¹⁰ *Ibidem* pp. 383-384

Segons la recerca feta per Yahad in Unum⁷¹¹, la proximitat del front i la presència molt activa de partisans en els boscos circumdants donen a les execucions massives dels jueus un caràcter precipitat: a Kapoustino, a prop de Roudnia, es va produir l'execució de més de 1.200 jueus de les zones circumdants en un barranc antitanc.

De la mateixa manera que a Bielorússia i als Països Bàltics, els alemanys davant l'amenaça partisana van dur a terme expedicions punitives, en que els jueus van ser les primeres víctimes, però no les úniques. Gitanos, presoners de guerra i partisans foren les altres. Al poble de Polonlévo, els alemanys van executar jueus locals als ulls d'altres residents, per tal de dissuadir-los d'unir-se als partisans. Després van cremar el poble.

A la seva arribada, els alemanys es van apressar a desmantellar les organitzacions soviètiques: van dissoldre els *kolkhozos* i van redistribuir la terra, juntament amb els cavalls. Van instaurar una administració local, amb el burgmestre i el *staroste* de la seva elecció. També es va crear una força policial.

Durant l'ocupació nazi, hi havia soldats alemanys a tot arreu: cada poble albergava aparentment a diversos homes de la *Wehrmacht*, on descansaven abans de tornar al front.

5.4.4. Els Hospitals de la DA

Segons la documentació trobada en els arxius militars d'Àvila, va haver-hi hospitals militars a: Riga, Vílnius, Königsberg, Hof i Berlin⁷¹².

També van estar ubicats en alguns sanatoris com és el cas de Mario Bernal, qui escriu una carta al seu amic Correa Veglison el 5 de juliol de 1942, des del sanatori Hohenlychen, especialitzat en ortopèdia per a SS, i un altre amb data del 21 on li comunica que ha anat a dinar amb la família de l'ambaixador José Finat y Escrivá de Romaní, Conde de Mayalde que també està convalescent en el mateix hospital. Sembla

⁷¹¹ <http://www.yahadinunum.org/es/category/russia/>

⁷¹² AGMAV, C. 1993,8,4/12-13

que pel que escriu és un alt càrrec de la Falange però no s'han pogut trobar més referències.

Pel que fa a la relació que va mantenir el personal amb la població civil, Poyato JM (2015)⁷¹³, afirma que en el treball diari les infermeres espanyoles eren ajudades per personal civil natiu o inclús per presoners de diferents nacionalitats que, sempre sota supervisió espanyola, desenvolupaven feines de subalterns. Principalment es tractava de noies russes, poloneses, letones o lituanes. Aquests homes i dones rebien una remuneració econòmica pel seu treball, però per la seva dedicació, preocupacions i inquietuds pels ferits també es van fer mereixedors de l'afecte dels soldats espanyols. Això incloïa a personal jueu, que en les dependències espanyoles eren tractats amb total llibertat, sense limitar-los cap dels privilegis que gaudien la resta de treballadors; bé es cert que aquesta actitud tant hispànica no era del grat de les autoritats teutòniques, però no per això va deixar de practicar-se.

5.4.4.1 Hospital de Vílnius

Va estar en funcionament del gener de 1942 al desembre del 1943.

En l'informe del director de l'Hospital de Vílnius del 31 de desembre de 1942 destaca que: *"entre el personal no espanyol que treballa en el mismo hay enfermeras polacas y judías de los dos sexos y prisioneros rusos. Este personal se comporta disciplinadamente y las relaciones entre ellos son de respeto mutuo"*⁷¹⁴.

Segons Reverte JM (2011), l'Hospital espanyol a Vílnius, estava habilitat en el barri jueu i per tant podien ser testimonis del que els va passar. Inclús afirma que els metges, les infermeres i els ferits que van estar a l'hospital espanyol, van veure matances de cents de jueus però no en van parlar mai⁷¹⁵. De fet, les majors matances així com la liquidació del gueto de la ciutat va succeir mentre l'hospital estava en funcionament.

⁷¹³ Poyato JM (2015). Bajo el fuego y sobre el hielo. La Sanidad en la Campaña de la División Azul.pp. 434

⁷¹⁴ AGMAV,C.2024,Cp.19,D.1 / 26

⁷¹⁵ Reverte JM (2011). La Division Azul. Rusia 1941-1944 pp. 498

Segons Poyato JM (2015), els espanyols que convivia amb jueus en els hospitals sempre van estar en la ignorància del terrible destí que per ells tenien previst les autoritats nazis; van comprovar el tracte discriminatori de que eren objecte i, com que no l'aproven, van tractar d'alleujar-lo. Parla del cas d'un llicenciat jueu de l'hospital de Vílnius famós perquè parlava deu idiomes, inclòs l'espanyol⁷¹⁶.

5.4.4.2 Hospital de Riga

De gener de 1942 fins a la retirada de la LA el 1944.

Segons Bowen WH (2000), els jueus que havien sobreviscut als afusellaments massius i a les deportacions de 1941 es van quedar a Letònia com a mà d'obra esclava, però van ser reduïts per la fam, el sobreesforç i noves deportacions als camps d'extermini. El personal espanyol estava al corrent d'això però poc podien fer. Un petit grup d'infermeres jueves treballaven a l'hospital, camuflades com a letones⁷¹⁷.

Reverte JM (2011) menciona que a l'Hospital es passa un documental sobre les primeres accions de guerra a l'est on justament surt Riga, i es veu on la població civil dona pallisses descomunals als jueus pels carrers, davant la mirada satisfeta dels soldats alemanys.

L'autor comenta que surt la notícia a *l'Hoja de Campaña* del dia 19 de novembre de 1941, i que hi ha testimonis de divisionaris que diuen que el van veure. Però tot i comprovar-ho en el diari on surt l'article, només diu que els soldats s'ho van passar molt bé i que havien pogut riure i esvair-se dels seus mals, però en cap moment es menciona el títol del documental ni què hi surt⁷¹⁸.

⁷¹⁶ Poyato JM (2015). pp, 436

⁷¹⁷ Bowen W H (2000). pp. 118

⁷¹⁸ Reverte JM (2011). pp. 236-237

De la mateixa manera que a Vilnius, l'Hospital de Riga va estar en funcionament durant les accions d'extermini i liquidació del mateix d'un gran nombre de persones jueves, pel que resulta difícil pensar que no haguessin sabut res del que estava passant.

5.5.5.3 Hospital de Königsberg

En funcionament de l'octubre de 1941 fins al final de la campanya.

El testimoni d'Anselmo Pérez Gómez el recorda: *“Cerca del Hospital de Königsberg había un cementerio y los dos íbamos por las tardes y dábamos paseos con las muletas por los alrededores. Nos sorprendió que en un aislado lugar en el suelo había losetas haciendo un cuadro de unos 25 metros cuadrados. Yo le decía a mi amigo Manolino de broma que allí estarían enterradas las gentes de pie. Luego nos enteramos que allí cerca había un campo de concentración y se comentaba entre el personal del hospital que allí se enterraban las cenizas. Fue para nosotros una cosa nueva y a la vez repugnante y asesina. Cualquiera se figuraba tal cosa”*⁷¹⁹.

No se sap a quin camp es pot referir, el més conegut a prop era el Camp de Stutthof, el qual tenia 40 sub-camps.

5.5.5.4. Hospital de Varsòvia

No s'ha trobat el període de funcionament, però si referit per Pérez Maestre (2013), que segons un testimoni, dos soldats de l'Equip Quirúrgic de Campanya que fou creat a Grafenwöhr, havien conegut ja a Varsòvia el que era un hospital de guerra. Diu textualment: *“Varsovia era una Ciudad destruida en parte, pero aún conservaba en pie muchas manzanas de edificios y no pocas cervecerías, teatros, cinematógrafos y otros lugares de esparcimiento para las tropas de ocupación. En Varsovia, Manuel y Juan asistieron una tarde a la proyección de la película “El barbero de Sevilla”, protagonizada por Miguel Liguero y Estrellita Castro. Y en Varsovia se encontraron con la grata sorpresa*

⁷¹⁹ Pérez Maestre A (2008). La División azul de Huelva 1941-1943. pp. 132

*de la llegada del grup de enfermeras españolas que vienen pisándoles los talones, como quien dice desde Grafenwöhr y Hof*⁷²⁰.

5.5.5.5 Personal d'Infermeria

Va haver 84 Infermeres de la Secció Femenina, 62 *Damas Auxiliares de Sanidad Militar*, un total de 146 en sis expedicions successives. Van sortir el 22 d'agost de 1941 cap al campament de Grafenwöhr. El temps mig de permanència era de 6 mesos, exceptuant els dos últims contingents. Les infermeres van actuar sempre sota l'auspici de la Creu Roja internacional i la Creu Roja alemanya⁷²¹.

No s'ha trobat testimonis de cap d'aquest personal sanitari.

5.4.5. Antisemitisme, anticomunisme, feixisme?

Tant o més que durant la Guerra Civil l'antisemitisme es va difondre en els anys següents. Tal com ja s'ha vist en capítols anteriors, entre els falangistes, que dominaven clarament el partit únic i en els que més va influir la propaganda alemanya, l'antisemitisme s'apropava més a l'antisemitisme racial nazi. Mentre que l'antisemitisme del nacionalcatolicisme a través de les escoles i en l'Església exaltava l'Espanya imperial, catòlica i castellana, poblada d'herois i sants. Del feixisme europeu se'n parlava poc. I en aquest context mostrava els jueus com els enemics de Crist i d'Espanya⁷²².

Un altre tret important de la ideologia dels Divisionaris fou sens dubte l'anticomunisme, expressat sovint en el binomi bolxevisme-judaisme. Es podria argumentar que un possible factor que hagués ajudat a reforçar aquesta equivalència podria haver estat la presència de jueus en les files soviètiques durant la guerra civil espanyola. Segons Arad Y (2010)⁷²³, tant el general Grigory Shtern, Cap militar assessor del Govern republicà, com el General Yakov Shmushkevich (anomenat General Douglas), Cap assessor de les

⁷²⁰ Uriarte I (2013). Las mujeres de la División Azul pp 66

⁷²¹ Ibídem pp. 54

⁷²² Ibídem pp.392

⁷²³ Arad Y. (2010). pp. 2

forces aèries republicanes i Semyon Krivoshin, Comandant de les forces de tancs soviètiques, eren d'origen jueu. A més a més de 12 dels 30 instructors de tancs, dels entre 7.000 i 10.000 jueus que van integrar les Brigades Internacionals i la majoria dels intèrprets dels soviètics.

5.4.5.1 *La Hoja de Campaña. Un mitjà d'adoctrinament*

La primera edició de la *Hoja de Campaña* va aparèixer el 4 de novembre de 1941. Des del principi, la seva publicació fou una prioritat pels alemanys, per això es va posar a la seva disposició una impremta a Reval⁷²⁴. La història de la "*Hoja*" es pot dividir en diferents etapes que van abastar tant el període de la DA com de la LA.

Els primers números de la "*Hoja*", del 4 de novembre de 1941 al 4 de febrer de 1942, es van publicar de forma irregular, generalment cada tres dies, però de vegades cada setmana. Els temes es basaven principalment en els comunicats militars alemanys, els informes de la Divisió de Propaganda alemanya i, en menor mesura, els textos originals elaborats pels espanyols, les peces còmiques i un nombre creixent de caricatures satíriques. Aquests textos van ser cada vegada més modificats pels espanyols responsables de la "*Hoja*". A partir de l'11 de gener de 1942, la capçalera incloïa el lema: "*Por una Gran España y una Europa más justa*".

Potser la fase més interessant de la "*Hoja de Campaña*" per aquesta recerca, va ser l'any 1942, fins al final del Comandament del General Agustín Muñoz-Grandes. A partir de gener, la publicació va adquirir la forma d'un diari formal, amb una editorial. Durant aquest període, la "*Hoja*" es va mostrar clarament independent dels comunicats i informes alemanys. El contingut es va basar principalment en articles i notícies polítiques dels fronts i d'Espanya, preparades i editades pel personal de la *División*. La secció de les caricatures es va fer molt més important, amb dos dibuixants principals, que van signar les seves historietes. Altres caricaturistes, de menys importància, van signar amb els pseudònims de Rasputin i Eos. A part d'ells, cal considerar la possibilitat

⁷²⁴ Reval és com es denominava en alemany Tallinn, la capital d'Estònia.

de col·laboració externa procedent directament d'Espanya o de la divisió propagandística alemanya.

El període comprès entre desembre de 1942 i octubre de 1943, sota el comandament del general Emilio Esteban-Infantes, va ser testimoni de la tímida retirada ideològica de la "Hoja". Els articles polítics més bel·ligerants van tendir a desaparèixer, juntament amb els dibuixos polítics. Les referències adverses als aliats occidentals van canviar cap a una hostilitat encara més gran amb la Rússia soviètica. La tercera fase va ser el període de la Legió espanyola fins a l'últim número de la "*Hoja de Campaña*" el 18 de març de 1944. El desembre de 1943, la "*Hoja*" va canviar el seu nom a "*Hoja de Campaña de la Legión Española de Voluntarios*" per reflectir la reducció de la presència espanyola a Rússia després de la retirada del cos principal de la *División*. Aquest últim període, en el qual es conserven les característiques formals de la publicació, es defineix per una renovada bel·ligerància tant en articles com en caricatures. Durant aquests mesos, la publicació, que durant tota la seva història va estar gairebé lliure de les restriccions de la censura espanyola, va jugar un paper radicalment oposat a les directrius procedents d'Espanya. Inclús l'enuig del personal els va portar a posar el retrat de Franco al revés a l'oficina on es produïa la "*Hoja*"⁷²⁵.

Respecte al llenguatge emprat, era barroc i complex en el qual els motius essencials de la visió del món alemany es fusionaven amb els de la propaganda espanyola del missatge polític espanyol dels primers anys de Règim franquista. En qualsevol cas, aquest missatge no era revolucionari, sinó clarament dins de les tendències de la tradició de l'extrema dreta espanyola al llarg del segle XIX, on per exemple Gibraltar és un assumpte recurrent, és a dir, la repetició a gran escala de totes les limitacions i les frustracions de la dreta tradicional espanyola més recalcitrant, ara amb una nova façana d'estètica feixista, juntament amb un abús d'imatges religioses.

⁷²⁵Saenz- Frances E (2007). *Inconvenient Belligerency. The Representation of the Allies in the Blue Division «Hoja de Campaña*, en C. Levai, M. N. Harris, *Sights and Insights. Interactive images of Europe and the Rest of the World*. pp. 188-189

L'adoctrinament va ser una tasca clara de la missió de la "*Hoja de Campaña*". La formació d'una nova classe molt compromesa per a l'agitació i la propaganda, preparada per a futures accions a la península, era una esperança alemanya i una por britànica. En aquest sentit, el cas de Gibraltar va ser el més representatiu dels greuges que l'Espanya Franquista esperava restablir amb els poders democràtics en el cas probable de l'entrada d'Espanya a la guerra. Aquesta tendència és característica de l'era Muñoz-Grandes.

Si bé la imatge dels Aliats occidentals en la "*Hoja la Campaña*" va evolucionar a mesura que el progrés de la guerra va anar a favor seu, la imatge de la Rússia soviètica sempre es tenia amb el mateix odi i amb la mateixa bel·ligerància en tots els períodes de la publicació. El predomini encara més gran de la qüestió comunista amb el canvi de comandament a la divisió va ser només el resultat de la necessitat d'omplir l'espai ocupat que abans s'utilitzava contra els Aliats. No obstant això, les primeres referències al comunisme en la "*Hoja*" destacaven conjuntament la idea del marxisme i el de la democràcia liberal com a aliats.

Per altra banda, el judaisme es presenta com el vincle comú entre la democràcia i el comunisme. Els russos, fins i tot el mateix *Comintern*, són només els elements principals sobre els quals l'enemic real, els jueus, es basa per conquerir tot el món. Com a exemple, un petit article titulat: *El enemigo auténtico: "El enemigo auténtico... a pesar que intenta vestir-se... nosotros podemos decirle: Te conocemos. Tus apellidos son democracia, marxismo y plutocracia pero tu nombre es diferente: tu nombre es Judaísmo.*

Sense ser una tendència dominant, el judaisme va ser acusat, seguint la línia de la ideologia nazi més perversa, de ser el poder ocult que controlava el comunisme i la democràcia liberal. Per exemple una caricatura on hi ha l'equivalència entre Stalin una imatge del Judaisme amb un nas encorbat, els símbols del \$, l'estrella de David i la falç i el martell⁷²⁶. I una altra on hi ha personatges perversos amb símbols jueus⁷²⁷.

⁷²⁶ Hoja de Campaña. 19 de octubre de 1943

⁷²⁷ Hoja de Campaña. 5 de setiembre de 1943

També un acudit sense cap sensibilitat cap a la discriminació que patia el poble jueus, sobre el fet que els russos no sabien que eren les mongetes (de menjar). El soldat espanyol veient que el rus no és capaç d'identificar que són les mongetes, li diu: "*Venga, hombre. Tendremos que poner una estrella amarilla a cada judía para que las reconozcas*"

Però mentre que als Aliats se'ls ridiculitzava, el comunisme i els soviètics els presentaven com una cosa horrible, monstruosa, tirànica, amb totes les deficiències humanes⁷²⁸.

Aquesta virulència va ser, no obstant això, principalment dirigida contra la ideologia i no contra els seus habitants. Un tret diferencial amb l'Alemanya nazi, on la guerra contra Rússia es va basar no només en arguments ideològics, sinó fonamentalment en arguments racials. En el cas dels soldats espanyols que lluitaven a l'est, per la majoria era un objectiu d'honor, de patriotisme, nacional, de recobrar els valors tradicionals i per tant de caràcter religiós, parlaven de "cruzada".

5.4.6. La construcció de la memòria de la DA en el Front de l'Est a través del relat i els seus testimonis

El retorn de la majoria dels combatents de la DA va donar lloc a una nodrida publicística. Aquesta va contribuir a elaborar una narrativa particular que Núñez Seixas (2008) anomenarà el relat divisionari, una construcció del record i l'experiència dels soldats espanyols de la DA que va ser canviant al llarg del franquisme i també durant la democràcia instaurada després del 1975-1978, fins avui. Sovint, el relat divisionari ha elaborat una imatge amable i romàntica dels combatents espanyols, en particular en tot el relatiu al contacte amb la població civil russa i la qüestió jueva. I aquest relat ha demostrat una gran capacitat performativa. Doncs no només va elaborar una justificació adequada de la participació espanyola en una guerra d'extermini, sinó que també va trobar un lloc d'honor en la memòria oficial de l'Exèrcit espanyol des de la Transició; i al mateix temps va ser capaç de crear una llegenda que va impregnar la percepció de la

⁷²⁸Saenz- Frances E (2007). pp. 187 - 200

pròpia DA per part d'amplis sectors de l'esquerra. Llegenda no gaire diferent de l'elaborada per part de la publicitat de postguerra al voltant de l'experiència dels soldats italians al front oriental, però molt diferent dels soldats danesos, noruecs, holandesos o belgues, que foren acusats i jutjats com a traïdors a la pàtria a l'acabar la guerra. I que avui Finlàndia ho té com a procés obert i en estudi. L'oficina del President finlandès, Sauli Niinistö, comunicava que s'investigarà les evidències que suggereixen que els soldats del seu exèrcit van participar en l'assassinat de jueus durant l'Holocaust. L'anunci sobre l'inici de la recerca, va arribar en una carta d'Efraim Zuroff, un caçador de nazis del Centre Simon Wiesenthal. A principis d'aquest mes, Zuroff va instar a Niinistö a fer una investigació després del descobriment d'un testimoni escrit d'un oficial finlandès de les *Waffen-SS* que va dir que va participar activament en l'assassinat massiu de jueus a Ucraïna. En la nota periodística es comunicava que: "El govern finlandès, en resposta a les últimes preocupacions, finançarà una nova enquesta independent sobre les operacions del Batalló de Voluntaris finlandesos de les *Waffen-SS* i, en particular, examinarà les seves operacions a Ucraïna", ha declarat Hiski Haukkala, secretari general del gabinet del president de la República de Finlàndia, qui va escriure a Zuroff. "Si s'esclareixen aquestes activitats criminals, se seguirà el degut procés, va afegir"⁷²⁹. Tot i la possible equivalència o record per l'experiència de la DA, no s'ha pogut trobar cap veu on es pugui pensar en equiparar o revisar, de la mateixa manera que a Finlàndia, l'experiència de la DA pel govern de l'Estat Espanyol.

Per altra banda, aquesta memòria va resultar un record incòmode pel règim franquista i una experiència poc grata de recordar ja amb la restaurada monarquia constitucional de 1978 que inclús a vegades ha equiparat la DA amb els republicans que van combatre amb els aliats. Un bon exemple, fou l'any 2004, amb el govern socialista de Rodríguez Zapatero i José Bono com a ministre de defensa, que un ex divisionari i empresoner dels soviètics, Angel Salamanca, compartia tribuna juntament amb un combatent de la *Nueve* de la Divisió Leclerc, Luís Royo per desfilar durant el dia de les forces armades el 12 d'octubre d'aquell any.

⁷²⁹ <https://eurojewcong.org/news/communities-news/finland/finland-probe-troops-alleged-role-holocaust/>. 25 de gener del 2018

I encara més recent, la notícia referent al jutjat del contenciós-administratiu número 8 de Madrid que ha decidit anul·lar el canvi de denominació del carrer “*Caídos de la división azul*”. La sentència assenyala que el canvi de nom no s’ajusta al dret ja que “*no entra por tanto en el periodo de exaltación de la sublevación militar (1936) ni de la guerra civil*”, que és al que es refereix la Llei de Memòria Històrica. El text prossegueix: “*se creó en el periodo de la dictadura (referint-se a la DA) pero su actuación se desarrolla fuera de nuestras fronteras, y no fueron de exaltación a la dictadura*”⁷³⁰.

El relat divisionari doncs, va construir una imatge pròpia de les experiències dels soldats i oficials de la DA a l'Alemanya nazi, amb l'Exèrcit alemany com a institució, amb els soldats germànics com a camarades i rivals, i finalment amb la pròpia població civil del Tercer Reich. En aquest capítol, s'intentarà detallar quina va ser la distància entre el recordat i reinterpretat, i el realment viscut⁷³¹.

Des de 1950 i seguint el mateix relat i construcció del mite “Franco salvador dels jueus”, es va elaborar una narrativa no únicament on es va enaltir l'abnegació, idealisme i generositat dels divisionaris sinó també una total absència de prejudicis racials i el seu comportament benigne amb la població civil i l'enemic. L'alemany desagradable contrastava amb l'espanyol protector de jueus, dones i nens. El discurs justificatiu de la història del divisionari va ser molt similar a la promoguda per les associacions de veterans de la *Wehrmacht* i de les *Waffen-SS*: l'europèisme, l'anticomunisme enfront de l'expansionisme nazi i la seva idea de l'extermini i el seu allunyament de qualsevol complicitat o coneixement dels crims de Guerra comesos exclusivament pels *Einsatzgruppen* que no pertanyien a l'Exèrcit Regular. De la mateixa manera, aquest discurs es va accentuar molt més gràcies a la Guerra Freda, la DA va ser considerada una continuació de la lluita iniciada ja el 1936, la lluita contra el comunisme.

⁷³⁰ Diari El Público <http://www.publico.es/politica/justicia-anula-cambio-calle-madrid-caidos-division-azul-sale-anos-guerra-civil.html>. Data 10 d'abril del 2018

⁷³¹ Núñez-Seixas X (2008). El Tercer Reich, la Wehrmacht y la División Azul, 1941-1945: memòria e imágenes contrapuestas. *Ayer* 69/(2008); 47-72

Després d'analitzar el contingut dels testimonis, aquest estudi s'ha centrat en quatre temes: La relació amb els alemanys, la relació amb els eslaus, la relació amb els jueus i el nacionalisme espanyol. Per altra banda, per poder elaborar conclusions sobre allò viscut en relació amb allò creat es tindrà en compte en l'època en que van estar escrites: durant la guerra; després de la guerra i durant el franquisme; i en la democràcia.

5.4.6.1 Relació amb els alemanys i el nazisme

En general en els testimonis dels divisionaris es transmet, amb molt poques excepcions, una sincera admiració per les que es percebien eren les conquestes socials del Tercer Reich: l'edificació d'un benestar col·lectiu, del que gaudiria en particular la classe obrera. Però en aquesta percepció s'ignoraven els costos racials, la mà d'obra forçosa i l'espoliació dels territoris ocupats. Estaven admirats per l'aspecte dels pobles i el seu ordre, organització i modernitat en la població. En paraules de Jose Luís Morales: *“El pueblo alemán adoraba a un régimen que le había devuelto su dignidad nacional, liberándolo de la anarquía y la pobreza”*. Per altra banda també els meravellava que el poble alemany fos capaç de sacrificar-se per una idea “superior”: una nació agermanada per un ideal nacional i d'igualtat social⁷³².

Dionisio Ridruejo (1941-42), escriurà en relació a Hitler: *“Creo que este hombre genial al que sinceramente admiro puede hacer todo el bien y todo el mal que jamás le haya sido dado hacer a un hombre. Y creo que es leal y sincero y que España puede esperar de él - sin merma de peligros - la justicia que se le debe”*⁷³³.

Martínez Esparza (1943) expressarà: *“En aquellos instantes, todos sentíamos el orgullo íntimo de sabernos españoles por la gracia de Dios. Y todos nos percatábamos de la trascendencia que tenía para nuestra Patria el hecho de que estuviéramos en el centro de Europa recibiendo el espaldarazo del Ejército alemán, que acababa de admitirnos en*

⁷³² Núñez Seixas JM (2016). pp. 135

⁷³³ Ridruejo D (1941-1942). Cuadernos de Rusia. pp. 54

su seno. España comenzaba de nuevo a tener categoría europea Qué satisfacción tan inmensa la de formar en la División Azul, que tal vez empezaba a crear imperio!”⁷³⁴.

I referint-se a un discurs del General Muñoz Grandes: ...Frente a esa obra brutal y materialista, que a fuerza de heroísmo está rompiendo el Ejército alemán en la más grande batalla que registra la Historia, vosotros, los voluntarios españoles, lo mejor y más selecto de mi raza...”⁷³⁵.

A continuació parlà de la visita a un camp de presoners: “El camarada Fabián nos invitó a visitar un campamento de prisioneros rusos. Llegados a dicho lugar, donde la vigilancia era mínima, recorrimos... las diversas barracas, la cocina y el comedor de los prisioneros... Muchos añadían espontáneamente que no eran rusos, sino ucranianos, y que los alemanes eran “gut”, es decir, buenos. De la expresión de sus rostros, y sobre todo de sus ojos, se deducía que cuanto afirmaban era sentido así por ellos... Los barracones en que se hallaban alojados, muy cómodos, eran de madera, con camastros del mismo material, provistos de colchoneta, mantas y sábanas limpiísimas. Hay que tener en cuenta que correspondían al mismo alojamiento de que disfrutaban otras tropas alemanas en la misma Base... La cocina a cargo de un alemán y de auxiliares prisioneros, estaba limpiísima... Instalaciones higiénicas con agua corriente completaban las dependencias del campamento que si para cualquier prisionero había de resultar agradable, más lo había de ser para los del Ejército rojo, que no disponían en su propia patria, ni como soldados ni como paisanos, de nada semejante. Nos explicamos pues, la alegría de aquellos desgraciados...La comida, como pudimos observar, era muy parecida a la de las tropas alemanas, y el comedor estaba dotado de la correspondiente cantina, de la que podían usar los prisioneros de acuerdo con sus posibilidades, las cuales estaban en relación con los trabajos que realizasen y que eran remunerados por la Administración militar alemana.” “A propósito de esto, hemos de añadir que en nuestras excursiones por los alrededores de la Base pudimos comprobar la existencia de prisioneros, especialmente franceses, los cuales, gozando de libertad absoluta y de un trato familiar,

⁷³⁴ Martínez Esparza J (1943). Con la División Azul en Rusia. pp. 74

⁷³⁵ *Ibidem* pp. 75

*trabajaban en las granjas e incluso en las ciudades, asignados a granjeros o diversas empresas, para substituir a los movilizados*⁷³⁶.

També menciona la vista d'algunes membres del Partit Nazi: *“El doctor Ley nos visitó un día de trabajo... En su discurso habló de la labor del nacional-socialismo, que había conducido a Alemania al lugar en que se encontraba de primera potencia militar europea, triunfante contra todos sus enemigos... Por último, afirmó que Alemania estaba viviendo el último acto de la lucha contra sus enemigos, contra Rusia y más concretamente contra el comunismo, casi la única justificación del nacimiento del Partido, y desde luego su principal misión, aunque tratándose al mismo tiempo de combatir al ENEMIGO COMÚN DE EUROPA, todos los demás países se habían considerado en el deber de contribuir a la lucha*⁷³⁷.

I finalment Errando Vilar E (1943) dirà de la capital alemanya: *“Berlín, la mayor ciudad de Europa, a 13 de abril... Vemos algunos paisanos, pero todos son extranjeros. Un obrero español nos dice que disfruta de un buen sueldo que le permite cubrir todas las necesidades y mandar ahorros a España*⁷³⁸.

A pesar d'aquest enlluernament cap a l'Alemanya Nazi durant els anys de la guerra, a partir dels anys 50 aquesta prepotència per part dels alemanys va passar a ser contemplada com una prova addicional del racisme nazi, d'allò que sempre els diferenciava dels hispànics. Els espanyols, en el fons, serien una víctima col·lateral del sentiment de superioritat racial dels alemanys. D'aquesta manera, per exemple, en algunes memòries s'interpretaria que la DA va ser obligada a desplaçar-se en part del seu trajecte a peu només per discriminació envers els meridionals, o bé per escàs interès germànic en que la Divisió espanyola es “lluís” en combat, ignorant que la major part de les divisions de la *Wehrmacht* que van participar al front de l'Est no foren motoritzades,

⁷³⁶ *Ibidem* pp. 94-95

⁷³⁷ *Ibidem* pp. 125

⁷³⁸ Errando Vilar E (1943). Campaña de invierno pp. 285

i que el Govern espanyol no va fer cas a la petició alemanya de dotar de mitjans motoritzats propis als divisionaris⁷³⁹.

Segons Núñez-Seixas (2008), si s'observa, però, els records publicats pels veterans alemanys respecte als incidents hispano-germànics, aquests són pràcticament inexistents. El que més apareix és la imatge dels espanyols com a bons menjadors i bevedors; o bé com a mostra desenfadada de tracte amb la població civil. Per contra, les diferències amistoses, així com les baralles per qüestions de faldilles, joc o contraban van ser més d'un cop engrandides i magnificades en les memòries de divisionaris espanyols publicades entre les dècades de 1950 i 1970. Es podria fins i tot tenir la impressió que el soldat espanyol va mantenir una relació distant amb el soldat ras alemany, particularment quan es contemplaven casos de maltractaments a jueus a Polònia o Riga, o bé quan es descrivia el comportament dels soldats alemanys cap a la població civil russa. La qual cosa no sembla trobar una correspondència estricta amb els testimonis coetanis. L'ambaixada alemanya a Madrid reconeixia que molts divisionaris retornats es convertien en sincers propagandistes de les virtuts del Tercer Reich. Un bon exemple és l'episodi de l'assalt a les oficines del Dr. Sequerra a Barcelona l'any 1944. Només en el cas dels soldats de la *Legión Azul (LA)* que estaven per retornar al març de 1944 a Espanya els serveis d'informació de la *Wehrmacht* van constatar l'existència d'un sentiment de greuge pel tracte rebut dels alemanys⁷⁴⁰.

5.4.6.2. Relació amb els eslaus i el comunisme

Des dels anys 20 i de la mà d'aquells que van conèixer l'URSS com la nova pàtria del proletariat i que es va convertir en mite entre bona part de les esquerres, es contraposava la imatge de les dretes contrarevolucionàries europees ja des de 1917-1918, vista com d'alteritat, fanatisme i exotisme. Aquest estereotip amb matisos, obeïa al conegut: el comunisme soviètic, aliat de la maçoneria i el judaisme, el qual es proposaria destruir la civilització occidental i cristiana, utilitzant Espanya, nació preferida de Deu i per tant, doblement odiada, com a cap de pont.

⁷³⁹ Núñez-Seixas X (2008). pp 61-62

⁷⁴⁰ *Ibidem* pp.65

De fet, fent ús de la relació que els Divisionaris van establir i compartir amb els republicans al Gulag, s'intenta enaltir la barbàrie del comunisme.

Palacios Cueto T (1955) dirà: “... vimos entrar en el campo, extenuados y con síntomas de haber sufrido mucho a un grupo de presos, con la novedad de que entre ellos venían muchas mujeres, con niños pequeños...Los recién llegados eran rojos españoles, comunistas exiliados voluntariamente de España cuando el triunfo de nuestras armas en la Cruzada Nacional...”⁷⁴¹. ...Soy un marinero del Cabo San Agustín... Es el caso que, a mediados de 1937, las autoridades soviéticas...retuvieron en Rusia a un grupo de buques que habían sido enviados a aquellos puertos por el Gobierno rojo español para cargar material de guerra...⁷⁴². En los tres primeros meses murieron de frío ocho de los cuarenta y cinco secuestrados,...fueron trasladados al Turquestán, donde en el campo de Karagandá, se unieron a los españoles de la División Azul...⁷⁴³.

I Saint-Loup⁷⁴⁴ (1980), expressarà així la seva idea del marxisme: “La religión marxista, pues se trata en realidad de una religión y no de un movimiento político, representa un peligro aún más considerable que la religión musulmana con la cual los católicos cohabitan sin problemas desde siempre”⁷⁴⁵.

Els primers eslaus amb qui els divisionaris es van relacionar foren els polonesos. Polònia representava a ulls espanyols el destí tràgic d'una nació idealista capaç del martiri amb fatalisme religiós, i que ja durant els anys 30 havia estat vista com un baluard anticomunista i antijudaic. L'anticomunisme de la població civil sorprenia als propis divisionaris, que es veien així doblement recolzats en la seva moral, al percebre els

⁷⁴¹ Palacios Cueto T y Luca de Tena T (1955). Embajador en el Infierno.pp 108-109

⁷⁴² Ibídem pp. 214

⁷⁴³ Ibídem pp. 219

⁷⁴⁴ Marc Augier, era el nom real de Saint-Loup, nascut a Bordeaus el 1908, es va unir al Partit Popular francès (PPF) de Jacques Doriot. Es va enrolar a la Legió de Voluntaris Francesos contra el bolxevisme i va servir al Front Va servir tant a la LVF com a la francesa Waffen SS com a corresponsal de guerra. El 1945 va passar a la clandestinitat i va publicar Face Nord sota el pseudònim M-A de Saint-Loup per pagar el seu viatge a l'Argentina. El llibre va tenir cert èxit a França. A l'Argentina va exercir com assessor tècnic a Juan Perón i també va ingressar a l'exèrcit argentí, aconseguint el rang de tinent coronel. Fou indultat i va tornar a França el 1953.Va continuar treballant com a autor i periodista, escrivint diversos llibres sobre el LVF i els francesos i les Waffen SS belgues Fou un apologista dels voluntaris de les SS estrangeres on havia servit.

⁷⁴⁵ Saint-Loup (1980). La División Azul. pp16-17

efectes repressius del règim soviètic entre els habitants de la regió. Tot i així, Polònia era vista, per una banda, bruta i miserable però per l'altra banda amb netedat i bellesa especialment en els seu temples de fe catòlica.

Segons el testimoni de Romaña JM (1983), els primers amb els que varen entrar en contacte foren els polonesos, els quals, a ulls dels divisionaris, rebien un tracte totalment desprietat per part dels invasors alemanys. La població civil de les petites poblacions per on passaven es comportà amistosament amb els soldats nousinguts: *“Perquè són catòlics com nosaltres (...) un dia se’ns va atascar una peça d’artilleria (...) vam anar de seguida a rentar-nos i al treure’ns la camisa i veure’ns les medalles aquella gent ens abraçaven”*⁷⁴⁶.

El mateix expressarà Esteban Infantes E (1956): *“Bien quisiéramos relatar las impresiones de nuestros hombres al recorrer tanto los pueblecitos de Polonia, donde eran recibidos generalmente con agrado por la población y sacerdotes católicos, como ante los espectáculos desagradables de algunas poblaciones lituanas, de sabor judío y ambiente de miseria y tristeza”*⁷⁴⁷

Encara més bona imatge es tenia de Riga, que la consideraven una ciutat cosmopolita, idealitzada com un últim lloc romàntic d'Europa on les dones eren rosses i d'ulls lànguids, la ciutat era lloc on inclús hi havia cafès amb cartells en castellà. La relació amb les dones letones foren freqüents fins i tot alguns d'ells s'hi casarien.

Gomez Tello JL (1945), ho expressarà així: *“Un español se encuentra en Riga como en su ciudad. Un español en Riga puede leer su periódico... como en La Coruña. Puede saludar a los amigos. Puede fumar un pitillo español. Tiene peluquerías donde se habla español. Hasta los limpiabotas, desplegando un muestrario de cien barnices y cien cepillos, hablan ya el español. Quizá se acuerden también del Persiles y Segismunda... Un español en Riga piensa en el centro de los bulevares adonde ir. No hay dos sitios para un español. Sólo*

⁷⁴⁶ Citat per Romaña JM (1983). Cara y cruz de la División Azul. Historia y vida n. 188 a Agusti C (2003). Rússia és culpable. pp. 88

⁷⁴⁷ Esteban Infantes E (1956) pp. 50

hay uno. Y este se llama el “Café Luna”, en la acera izquierda del Boulevard...Así ha surgido el Luna, de Riga, que hasta ayer era frecuentado sólo por los rubios estudiantes letones y las morenas estudiantes polacas, que han dejado un vaho de melancolía en los cristales y en los espejos, que le va bien al ambiente. Ahora predominan nuestros uniformes.. Oíd a un español contar su permiso o su convalecencia en estas ciudades del Norte. Riga será siempre el escaparate de todas sus ilusiones... Allí tiene su orquesta, que atornilla en el aire música española... Grandes letreros en español. Precios en español - pago en rublos o marcos - Se jura en español. Se canta en español. Se llama al camarero en español... Y las muchachas letonas que sirven... hablan español y hasta aman “en español”, aquí donde todo el mundo ama “en letón” Riga, 1942”⁷⁴⁸

Per Errando Villar E (1943): *“Riga: Mientras la casualidad ha hecho que conozcamos a Aina y Sintra. Forman un grupo encantador. Si no nos lo hubiesen asegurado tan formalmente y no tuviésemos muchas pruebas de la seriedad de estas mujeres del Norte... Su conversación recae sobre la mujer comunista rusa. Nos aseguran que ha perdido toda la elegancia y delicadeza, para no ganar nada en cambio. Me dice -...- que una inmoralidad fría, reflexiva, calculadora, se ha apoderado de estas mujeres revolucionarias, de las que nada femenino se puede esperar”⁷⁴⁹.*

I tot i que parla de Lituània, Jiménez VJ (1943), tindrà una percepció similar de les noies: *“Aquella coyuntura me puso en situación más favorable para contemplar a la muchacha. Era rubia, alta, iba bien peinada y relativamente bien vestida. O era que ya estábamos acostumbrados a aquellas mujerucas de pañuelo a la cabeza, sucias, descalzas y vestidas con los peores harapos de Europa? Otra cosa descubrí en aquella lituana extraña: llevaba los labios ligeramente pintados y picantemente incitantes. El ejemplar de Lituania que tenía a mi lado era una magnífica representación para que yo me imaginase aquel pueblo como a un verdadero europeo”⁷⁵⁰.*

⁷⁴⁸ Gómez Tello JL (1945).pp. 26-28

⁷⁴⁹ Errando Villar E (1943) pp. 280-281

⁷⁵⁰ Jiménez VJ (1943). pp. 95

En canvi, pels divisionaris, l'Exèrcit Roig com a col·lectiu suposaria una massa informe i anònima, desproveïda de tot respecte per l'espiritualitat i per l'individu. Segons Prado Larena en un escrit a *l'Hoja de Campaña* no. 18 diu: *“Una colección de hambrientos y engañados hijos del pueblo ruso, sacrificados por la locura, el orgullo y la maldad de sus dirigentes judío-masónicos”*⁷⁵¹.

Per altra banda, entre els espanyols rarament es registraven les descripcions deshumanitzades i virulentes del combatent soviètic que sí es trobaven a les cartes dels soldats alemanys com un ens infrahumà. De totes maneres, són nombrosos els testimonis que parlen dels presoners i de quina manera acabaven amb ells, sovint afusellant-los. Tot i així, sovint també expressaven compassió al veure com els tractaven els alemanys. Inclús quan ells els feren presoners van arribar a tenir-hi molt bon tracte, compartint el menjar, confiant-los feines auxiliars i descuidant la seva vigilància. Una de les raons que aquests presoners es comportessin sense donar problemes era pel fet que per ells caure a les mans espanyoles suposava una possibilitat de salvar-se enfront dels alemanys però també dels propis soviètics.

El testimoni d'Antonio Gómez Gómez (2008) diu que va veure mals tractes de soldats alemanys amb presoners russos i inclús, va veure matar-ne a alguns⁷⁵²: *“Como estábamos de descanso en este pueblo, aunque estábamos en guerra, nos cogían por compañías y nos entregaban a hombres y mujeres rusas para que les obligáramos a quitar la nieve y el barrizal de las carreteras y caminos. Muchos de ellos venían hambrientos. Nosotros casi no obligábamos a trabajar a aquella pobre gente. Prueba de ello es que cuando nos veían el Escudo de la Bandera de Divisionario Español en el brazo, querían venirse a nuestra zona y no con los guardianes alemanes. Además les repartíamos parte de nuestra comida. Nuestro trato con la población civil era bueno pues”*.

En una nota del Tinent Coronel de *l'EM Agregado Militar*, amb data 30 d'octubre des de Berlín detalla la seva visita a la DA i les seves impressions amb el viatge que va fer sortint

⁷⁵¹ Núñez Seixas JM (2016) pp. 227

⁷⁵² Perez Maestre A (2008). pp. 132

el dia 21 d'octubre de 1941 cap a Konigsberg d'on va anar a Riga, d'allà a Pskov fins a Novgorod i de tornada el mateix viatge a la inversa, tornant el dia 28 a Berlin⁷⁵³: *“Los tres países bálticos por los que hemos atravesado viven ya en plena actividad... mientras Estonia y Letonia, sobretudo esta última, son de influencia netamente alemana y por lo tanto países muy adelantados, Lituania en cambio se aproxima más bien al tipo de mentalidad del pueblo polaco, siendo su aspecto más mísero y de apariencia más de abandono sin acusar la vecindad alemana de su frontera oriental. En todas partes se ven contingentes y columnas enormes de prisioneros rusos, famélicos y depauperados... Esto que se ven son sin embargo los que están en mejor estado ya que se hallan mejor atendidos puesto que se les dedica a trabajar; peor aún será el estado en que estarán aquellos que durante días y semanas quedan en los campos de prisioneros a la intemperie y sin casi alimentación. Después de recorrido el territorio objeto de este viaje espanta la idea de lo que va a ser el próximo invierno para tantos millones de Hombres”*⁷⁵⁴.

Martinez Esparza J (1943) descriurà així el seu encontre amb presoners russos: *“Al llegar a Ostrina... nos alojamos también en la casa del cura. A las tres de la madrugada nos despertó un canto monorrítmico, que, al principio, no sabíamos a qué atribuir; pero luego nos dimos cuenta de que, en un inmediato campo de prisioneros, se estaba organizando una conducción por carretera. En aquella ocasión los rusos producían una salmodia extraña para nosotros y por lo visto habitual para ellos. El canto era melancólico, triste. Y aunque cesó al poco rato, cuando los prisioneros se alejaron hacia Grodno, ya no pudimos dormir el resto de la noche. Durante la marcha del día anterior nos habíamos cruzado con algunas de estas conducciones, compuestas por gran número de individuos, que iban a cargo de muy pocos soldados, los cuales no eran alemanes, sino de los Países Bálticos”*⁷⁵⁵.

Segons Lopez-Covarrubias, el tracte dels soldats de la DA amb els presoners russos fou totalment diferent a la que feien els alemanys pel que en les memòries recollides per

⁷⁵³ AGMAV, C.2030,Cp. 3. D.1/21

⁷⁵⁴ AGMAV,C.2030,Cp.3,D.1/20

⁷⁵⁵ Martinez Esparza J (1943). pp. 156

ell, la majoria comenta que la seva relació era de respecte i inclús alguns exemples d'ajuda i confiança⁷⁵⁶.

Però en canvi el testimoni d'Errando Villar E (1943) no sembla que pogués tenir gaire respecte cap a ells: *“Un pelotón de prisioneros pasa por la carretera. Todos ellos reflejan en su cara esa estupidez que les caracteriza”*.⁷⁵⁷

Garrido Polonio (2002) en el seu llibre , inclourà també el testimoni del grup de republicans que havien de preparar l'atemptat a Esteban-Infantes, en els quals hi havia en Sebastià Piera, quan van anar al camp de Cheropoviest per parlar amb presoners de la DA: *“Comprobamos por las reiteradas informaciones tanto de los prisioneros como de los que se habían pasado a los rusos que los miembros de la DA trataban bien a los prisioneros y a la población civil, que no había en ellos el menor asomo de racismo ni consentían que los nazis maltrataran a la población civil”*.⁷⁵⁸ Puntualitzar, però que en el llibre de Vinyes R (1998), sobre Sebastià Piera, no es farà, però mencionà d'això.

Pel que fa a les relacions dels soldats espanyols amb la població civil russa en els testimonis posteriors a 1945 es presenten com una relació de bona convivència, de ple respecte, estima i solidaritat mútua. La DA era un oasi de generositat enmig de l'infern, el que va permetre que en el moment de la retirada l'ER els respectés i inclús fossin protegits per la gent enfront els partisans. Aquest bon comportament per part dels divisionaris havia permès que la població es mostres tal com era, anticomunista i religiosa. Fet però que contrasta amb els articles i memòries publicades fins el 1945, on eren considerats bruts, miserables, integristes religiosos els més vells, i ateistes militants els més joves.

De fet, va haver incidències registrades per les comandàncies locals alemanyes sobre actes de pillatge, intimidacions, i inclús alguna violació per part dels espanyols. Entre aquests saquejos no només va haver-hi menjar i roba sinó inclús icones. Els oficials

⁷⁵⁶ López-Covarrubias JA (2012). Toledanos en la División Azul. pp. 342-348

⁷⁵⁷ Errando Villar E (1943) pp. 247

⁷⁵⁸ Garrido Polonio F (2002) pp. 352-353

espanyols però van disculpar als seus subordinats al·legant que era degut al seu odi al comunisme i tot i que foren detinguts 44 voluntaris per la *Feldgendarmerie*, l'endemà foren posat en llibertat⁷⁵⁹.

Gómez-Tello⁷⁶⁰ (1945) descriurà així la relació amb la població civil: *“Además de las plagas de chinches, de moscas, de miseria, el campesino soviético conocía otras. Comisarios, judíos, maestros comunistas. El Comisario le arrancaba la cosecha, los animales, las herramientas de trabajo. Representaba, con su gorra “staliniana” la “Koljós” y las leyes tiránicas de la colectivización forzosa. Los maestros soviéticos vinieron a arrancarle Dios y los hijos. Eran el materialismo. Los judíos y los comunistas vigilaban sus conversaciones, le inundaban de propaganda, le deportaban o fusilaban. Eran la GPU, las matanzas a tiros de “nagana”*⁷⁶¹.

Jiménez VJ (1943) dirà: *“Verdaderamente, Nina era una muchacha excepcional, como su hermana. Sensible, romántica, inteligente; es la excepción que ha de confirmar la regla del atraso mental y material del pueblo bolchevique”*⁷⁶².

També el testimoni d'Errando Villar E (1943): *“Mi más grande amigo tiene una extraña frase para describir esta mujer del campo que vemos actualmente por Rusia: “es un ser híbrido entre mula y hombre barbudo”*⁷⁶³

*“La doctora de Nóvgorod todavía llora a su hermana con continuas lágrimas. Tendré que creer, como dice Angel Periel, que el ruso tiene alma de bandoneón. Y dese luego, un temperamento infantil. Como los niños, son ingenuos y crueles...Yo creo que dejan de ser curiosos, no por virtud, sino por un pecado que les es común y aún peor que la curiosidad: la apatía y la dejadez”*⁷⁶⁴.

⁷⁵⁹ Núñez-Seixas JM (2016) pp 284

⁷⁶⁰ José Luíz Gómez-Tello fou un periodista falangista i combatent de la DA. Especialista en temes internacionals va escriure nombrosos articles en el diari falangista *Arriba, El Alcazar, La Nación i Fuerza Nueva*, amb el seu nom o amb el pseudònim, Peter Sontag

⁷⁶¹ Gómez Tello JI (1945). Canción de invierno en el este. pp 54-57

⁷⁶² Jiménez VJ (1943) pp. 172

⁷⁶³ Errando Villar E (1943) pp. 250

⁷⁶⁴ *Ibidem* pp. 251

Més endavant Esteban Infantes (1956) escriurà: *“Europa y Rusia tienen un concepto distinto de la vida, porque distinta es su cultura y distintas sus almas... A pesar de las conflagraciones mundiales del 14 y del 39, sigue manifiesta la oposición entre Oriente y Occidente, porque las evoluciones de este tipo son muy lentas y el comunismo retrasó toda inteligencia posible. El que apreció mejor este antagonismo fue Hitler”*⁷⁶⁵.

*“El ruso es humilde y lleva consigo el sentimiento de culpa y manía de sufrir... Este espíritu de esclavitud hizo posible el comunismo...”*⁷⁶⁶.

*“Los rusos de más de 40 años son el prototipo de los antiguos súbditos de los zares, con todos sus defectos y todas sus virtudes. Su espíritu está sobre la materia, sus obligaciones sobre sus caprichos. En los rusos menores de 30 años lo material domina totalmente sobre lo sentimental y al trabajo los lleva más que cumplir una misión honrosa, necesaria para la existencia, el temor de la sanción de los agentes del Partido”*⁷⁶⁷.

*“Y como demostración de cuanto queda dicho añadiremos que, al retirarse el Cuartel General de la casa que ocupaba el pope de Antroposchino entregó espontáneamente al General jefe un documento dando las gracias a los españoles en nombre de aquella región, por el trato de humanidad que había recibido de ellos la población rusa”*⁷⁶⁸.

José Miranda Calvo, alferes de la DA, en el seu testimoni el 2012 dirà: *“fue siempre de sincera humanidad, compatibilizando respetuosamente su trato y ayudas, en contraste abierto con la indiferencia que mostraban los soldados alemanes, carentes del humanismo de los españoles”*⁷⁶⁹.

El mateix que Garrido Polonio F (2002), que recorda que en un viatge que es va fer a prop de Novgorod es van trobar amb Vera que explica que quan tenia 15 anys va haver

⁷⁶⁵ Esteban Infantes E (1956). La División Azul. Donde Asia empieza. pp.27

⁷⁶⁶ Ibídem pp. 28

⁷⁶⁷ Ibídem pp. 29

⁷⁶⁸ Ibídem pp.. 141

⁷⁶⁹ López-Covarrubias JA (2012).pp 345

de conviure juntament a la seva família amb uns soldats que les van tractar amb estima i gracies als quals van poder sobreviure. I que amb nostàlgia evocava a aquests homes morenos i simpàtics amb els que va aprendre algunes cançons espanyoles que encara pot tararejar. O el record d'un ancià que es dirigeix al grup per explicar que la seva família va sobreviure gracies a les racions de menjar que els soldats de la "galubaia divisia" van compartir amb ells⁷⁷⁰.

Aquest mateix autor també recull el testimoni de César Astor Betoret qui fou un desertor de la DA republicà però qui va acabar al Gulag on expressa que: "*Como ejemplo recuerdo haber visto a David Jato Miranda, dirigente falangista, como compartía su comida con niños rusos*"

Segons Palacio Pilaces LA (2013), l'absència de tota responsabilitat dels soldats espanyols en els crims de guerra a la població civil està fora de qüestió: l'abril de 1950 el *Operativni dielo*, la comissió soviètica encarregada d'investigar els crims de les forces de l'Eix contra la població soviètica, feia públiques les seves conclusions segons les quals les tropes espanyoles sempre s'havien comportat correctament en el tracte cap a la població civil de la seva zona d'influència. El major Makarov en persona desmentiria tota acusació en aquest sentit contra les tropes divisionàries, desqualificant implícitament els atacs per part del PCE i l'Ilya Ehrenburg sobre els homes de la DA. Només un soldat espanyol - l'aragonès Antonio Cavero Villanúa - seria processat per un crim de guerra a títol individual i més tard seria indultat pel Soviet Suprem per tractar-se d'una imputació bastant discutible⁷⁷¹.

Finalment, els partisans, els quals van constituir una de les qüestions més espinoses de la memòria divisionària. La seva presència des de setembre de 1941 va causar una proporció significativa de les baixes espanyoles. Des dels anys 50, la publicística divisionària va evocar la visió de pobles arrasats per l'exèrcit alemany en represàlia per

⁷⁷⁰ Garrido Polonio F (2002). Nieve roja. Españoles desaparecidos en el frente ruso pp. 350

⁷⁷¹ Palacio Pilaces LA (2013) Tal vez el día. Aragoneses en la URSS (1937-1977). El exilio y la División Azul pp 178.

recolzar als partisans. De la mateixa manera, es senyalava la desconfiança cap a la població civil polonesa i russa, de qui es temia que enverinessin les aigües o els aliments⁷⁷².

Varis divisionaris van presenciar afusellaments de partisans i de civils acusats de col·laborar amb ells, així com penjaments a les places públiques com advertiment cap a la població civil.

Molts testimonis parlaven de l'equivalència entre jueu i partisà, molt característica de la propaganda de la *Wehrmacht*. Es el cas de Martínez Tessier a Vitebsk: *“Los francotiradores judíos son ahorcados y puestos colgados en la plaza principal con un letrero al pecho, en ruso y en alemán, en el que figuran su nombre y el delito cometido”*.

O bé la d'un soldat que diu: *“las represalias alemanas se dejaban ver al otro día en la plaza pública. Colgados, como salchichas, se veían varios rusos, siempre de la raza judía”*⁷⁷³.

5.4.6.2.1 El setge de Leningrad

Només s'han trobat dos testimonis que fessin referència explícita al setge de Leningrad.

El primer el de Gómez-Tello (1945): *“Maria Ivanovna es una maestra de Leningrado, donde se fabrica la “alta Kulturna” soviética, y ha venido aquí después de haberse logrado evadir de la ciudad roja, que agoniza en su círculo de fuego y hierro, de miseria y de hambre, bajo un cielo morado de desesperación”*⁷⁷⁴.

I el segon, va sortir en un article sobre l'espoli fet per la DA, a *The Voice of Russia* on fan esment de la quantitat d'objectes de culte ortodoxa que es van emportar i que es pot visitar al Museu de Ozup a Torrejón de Ardoz. En el mateix article, l'autor relata i posa en veu a un ex-divisionari que tot i que no menciona el nom, suposadament és el director

⁷⁷² Núñez-Seixas JM (2016) pp. 284.

⁷⁷³ Ibídem pp. 285

⁷⁷⁴ Gómez Tello JL (1945). pp. 60

de cinema, Luís Garcia Berlanga que diu: *“En la juventud nunca pensé que dejándome embaucar por argumentos primitivos iba a encontrarme entre los agresores que, con las armas en la mano llegaríamos a tierras extrañas e irrumpiríamos en viviendas ajenas. Disparábamos allí contra los soldados rusos que defendían su patria. Ayudamos a los nazis a mantener a Leningrado bloqueada, donde cientos de miles de niños, mujeres y ancianos murieron de hambre. Además los oficiales se entregaban a orgías en las Iglesias ortodoxas rusas y los altares eran convertidos en caballerizas. Fue testigo de escenas vergonzosas cuando mis compañeros de armas irrumpían en las cabañas campesinas y en medio del llanto de las mujeres arrancaban de las paredes los iconos de la Virgen y de Cristo”*⁷⁷⁵

Al setge de Leningrad, on més d'un milió de persones van morir de gana, fred i malalties, passarà juntament amb Auschwitz, ambdós alliberats el 27 de gener, el primer del 1944 i el segon del 1945, com a símbols de la maldat de la ideologia i les intencions genocides de la política Nazi.

La decisió alemanya d'aniquilar a la població civil soviètica era tan ferma i ferotge que es va ordenar oficialment que les seves tropes es neguessin a acceptar qualsevol intent de capitulació de la ciutat, en cas que els seus defensors pretenguessin rendir-se. Més encara, havien d'obrir foc contra tot grup de civils que pretenguessin sortir de Leningrad, independentment que es tractessin de dones, gent gran o nens. Un cop exterminats els seus habitants, la ciutat seria físicament eradicada de la faç de la terra per desig exprés del *Führer*⁷⁷⁶.

5.4.6.3 Relació amb la població jueva i l'Holocaust

El relat divisionari va reconèixer, encara que posant en qüestió la seva dimensió quantitativa, els crims del nacionalsocialisme contra jueus, presoners de guerra eslaus, i en molt poca mesura, contra els gitanos. Però sempre es recordava en els testimonis autobiogràfics l'argument de la responsabilitat compartida d'un i altre bàndol. Tant els

⁷⁷⁵ www.vor.ru/Spanish/Victory/sp_vict_042.html. Data 8/12/2006

⁷⁷⁶ Palacio Pilaces LA (2013). pp 178

soviètics, des de les fosses de Katyn fins als camps de concentració estalinistes, com els aliats amb els seus bombardejos massius sobre les ciutats alemanyes i el llançament de bombes atòmiques sobre el Japó; tots haurien comès terribles atrocitats contra la població civil⁷⁷⁷.

En aquesta valoració pesaven més els tòpics que les vivències reals. I els silencis que els records. El relat divisionari, passa de puntetes per temes com els treballadors forçats del Tercer Reich, la persecució als jueus o el caràcter criminal de la guerra a l'Est, les execucions de partisans i les represàlies a civils. Si van existir, aquestes eren cosa dels alemanys. La imatge transmesa pels records divisionaris reproduïx fidelment el mite de la "*Wehrmacht neta*", incontaminada pels crims de guerra només imputables a les SS i al Servei de Seguretat no dependents del comandament militar. I dins de la qual la DA hauria estat una mena d'oasi encara més polit en tot el referent a la conducta de la tropa i els comandaments⁷⁷⁸.

El que es tractarà d'analitzar doncs seran els rols que van poder tenir en l'extermini del jueus europeus, essent el més probable el de *bystanders* (testimonis passius), és a dir, aquells que van presenciar el que passava però no van intervenir per evitar-lo, tot i no col·laborar de manera proactiva amb els nazis, però no descartant el rol de col·laboradors, perpetradors i fins i tot en escassos casos el rol de protectors o salvadors. Per això, el paper de la DA és important analitzar-lo en aquest context. Diversos milers d'espanyols van tenir l'oportunitat de confrontar les seves imatges sobre els jueus amb jueus reals, objectes de la política de segregació i extermini aplicats pel Tercer Reich, en fases successives, en els territoris ocupats de l'Est⁷⁷⁹.

Ja s'ha constatat en capítols anteriors que la diplomàcia espanyola coneixia des d'almenys finals de 1941 el tracte que rebien els jueus en els territoris ocupats per Alemanya, i que Serrano Suñer ja havia estat informat pel corresponsal Ramon Garriga de la situació dels jueus a Polònia mesos abans de l'inici de l'Operació Barbarroja. Des

⁷⁷⁷ *Ibidem* pp. 67-68

⁷⁷⁸ *Ibidem* pp. 71-72

⁷⁷⁹ Núñez Seixas JM (2016). pp. 295-296

de mitjans de 1942, se sabia que els Jueus de l'Europa central i oriental eren objecte de deportacions massives i des de juliol de 1943 podien tenir certesa de que eren assassinats en massa.

Es tractarà a bastament, doncs el pas dels voluntaris espanyols per ciutats com Oszmiana, Grodno i Minsk; les seves estades de permís o com a convalescents en els territoris del Reich de Vílnius i Riga.

Palacio Pilates (2013) comenta que tots aquells que ell va entrevistar així com els que van escriure les seves vivències desmenteixen de forma unànime i categòricament haver tingut el menor coneixement sobre les atrocitats i crims dels *Einsatzgruppen* i de la pròpia *Wehrmacht*. Inclús algun d'ells diria que en cas d'haver-ho sabut en el seu moment mai hagués anat a lluitar a Rússia per molt anticomunista que es pogués sentir. Inclús, anys més tard, Pascual Pujó Mendiara, diria que en una ocasió havien arribat a saltar els murs d'un gueto per assistir a un ball organitzat pels jueus en una de les ciutats que van travessar. Aquests contactes puntuals es veurien facilitats per la presència de nombrosos jueus d'origen sefardita que conservaven la seva antiga llengua castellana⁷⁸⁰.

Passem però a analitzar les percepcions, sentiments i fets a través dels testimonis, ordenats, com s'ha dit en tres períodes: 1940-45, 1945-78 i 1978 fins avui.

1940 - 45

1941

El *Diario Odiel de Huelva*, el diari oficial de la falange, amb data 26 de juny de 1941, publicava el discurs que el dia anterior havia fet el Secretari Provincial del *Movimiento*, el Sr. Tapias: ... *"Camaradas! Españoles! Todos los que lucháis bajo el signo de Franco! Hablo en acto de Servicio y en representación de la máxima jerarquía provincial, nuestro camarada Joaquín Miranda. La tercera flecha de nuestro haz, la que hace la cruz con el yugo del rigor y la disciplina, ha querido ascender en su vertical para clavarse en el blanco de nuestra venganza. Ahí está ante nuestra Europa difícil, la mugre judaica y el marxismo*

⁷⁸⁰ Palacio Pilates LA (2013) pp. 377-378

*bárbaro pretendiendo de nuevo entrometerse en los hogares, en los Hombres, en las regiones y en los pueblos*⁷⁸¹.

1941-1942

Dionisio Ridruejo descriurà així el seu encontre amb la població jueva: *“Por ellas y junto a nosotros pasan las gentes, indiferentes y tristes como de costumbre. Muchos hombres llevan bota alta, militar, y en la cabeza gorra blanda, con visera de hule. Todas las mujeres caminan descalzas, incluso las que poseen zapatas que llevan en la mano. En muchos brazos se ve el odioso brazalete amarillo con la estrella de Sión. Aquí - pobres gentes desamparadas - dan pena, pesa a la repulsión que indudablemente produce en nosotros - por no sé qué atávico rencor - la “raza elegida”*⁷⁸².

“Al atardecer avistamos los perfiles de Grodno... La población ha sufrido mucho -en general el destino de este pobre país es escalofriante -: primero dominaron y depuraron a la población los rusos. En este tiempo los judíos (odiados por estos pobres polacos aún más vivamente que por los alemanes) tuvieron gran predicamento.... Ahora los judíos que han quedado soportan -además de la presión del nuevo ocupante - el odio y la venganza de la población... En cuanto la gente sabe que somos españoles sacan a relucir la misma cantinela que ya oímos a los niños: Católicos polacos, españoles católicos, todo ello con ademanes de amistad... Las primeras horas de la mañana nos dejan ver, a paso lento, la Ciudad entera de Grodno con todos sus horrores dibujados por la trilita. Una triste columna de judíos, marcados en pecho y espalda con la estrella amarilla, encorvados, ceñudos pasa camino adelante hacia unos montones de grava sobre los que han de trabajar”

“La vida es dura en Grodno. Los racionamientos cortos. Todo está desecho. La población está dividida en tres grupos o clases que los alemanes procuran incomunicar entre sí. Los rusos son tratados con mayor confianza y consideraciones. Luego los polacos. Los judíos, por último, sufren una presión muy grave. Deben forzosamente llevar su brazalete

⁷⁸¹ Perez Maestre A (2008). pp. 23-24

⁷⁸² Ridruejo D (1941-1942). pp. 40

estigmático sellado por las autoridades, pero para obtener ese sello es preciso esperar días y días en largas colas. Y entre tanto no han conseguido el sello están fuera de la ley, quiero decir de sus beneficios, no de sus rigores. Trabajan forzosamente y sufren represalias de los sabotajes o agresiones que de vez en cuando se cometen”⁷⁸³.

“Aún en Radozscovice he visto pasar un grupo de judíos, marcados, abatidos, con la mirada vaga... Pienso - mientras siento una gran piedad - que una cosa es la comprensión de la teoría y otra la de los hechos. Comprendo la reacción antisemítica del Estado Alemán. Se comprende por la historia de los últimos veinte años. Se comprende - aún más hondamente - por toda la historia. Esto ha sucedido antes y seguramente sucederá después de una o de otra manera. Esta persistencia del pueblo judío y este cíclico retorno a la destrucción del templo... por el poder, por la riqueza, por la acción directa - es uno de los problemas más fascinantes de la historia... Pero si esto - e incluso las particulares razones nazis - se comprende, deja de comprenderse tan pronto nos encontramos en concreto, cara a cara, con el hecho humano: estos judíos traídos a Polonia o extraídos de ella que sufren, trabajan, probablemente mueren. Si se comprende no se acepta. Ante estos pobres, temblorosos seres concretos, se hunde la razón de toda la teoría. A nosotros - no ya a mí - nos sorprende, nos escandaliza, nos ofende en la sensibilidad, esta capacidad para el desarrollo de la crueldad fría, metódica, impersonal, con arreglo a un plan previsto “desde fuera del terreno”. El repentino y pasional saco, a sangre y fuego; la liquidación brutal, instantánea, explosiva; el ajuste de cuentas, nos parecen más explicables, más aceptables... Esto es sin duda, individualmente menos cruel, menos salvaje, menos crudo. Pero es peor. Aun tratándose - si se trata - de una sentencia divina, es triste cosa ser verdugo. No sé si he de lamentar que así sea, pero entre nosotros estas columnas de judíos levantan tempestades de conmiseración en la que, por otra parte, no se incluye simpatía alguna. Acaso, en conjunto, nos repugnan los judíos. Pero no podemos por menos de sentirnos solidarios con los Hombres. Sólo tengo vagos datos sobre los métodos de persecución, pero por lo que vemos es excesiva... En nuestra viva adhesión a la esperanza de Europa que hoy es Alemania, éstas son las pruebas, los escrúpulos más difíciles de salvar. Me consta que en Grodno, en Vilna y en algunos otros

⁷⁸³ Ibidem pp. 53

*sitios, entre nuestros soldados y los alemanes ha habido reyertas y golpes por causa de judíos y polacos, especialmente por causa de niños y mujeres eventualmente objeto de alguna brutalidad. Esto me alegra. Cada cosa debe quedar en su sitio. Junto a los judíos veo en el pueblo los primeros prisioneros rusos... No me sorprende sentir... que no existe por nuestra parte sombra de aversión ni antipatía hacia estos enemigos... Nosotros... no podemos tener cuestiones de rencor por la tierra ni por la raza. Idea contra idea, los Hombres no tienen que ver en esto*⁷⁸⁴.

1942

L'article de Jesús Revuelta Imaz, al diari *Amanecer* el 29 de maig de 1942, periodista que va estar a la DA i que més endavant seria subdirector del diari *ABC*, on l'autor es congratulava que gràcies a l'expulsió dels jueus decretada pels Reis Catòlics feia més de quatre cents anys que no existia a Espanya cap "problema jueu". Allà fora, A Europa, aquesta molèstia sí que existia; allà sí que es podia trobar a aquests jueus "*con el Talmud y la nariz de gancho, sonrisa blanca y odio a Cristo*".

També descrivia la càlida acollida del poble polonès als soldats espanyols ja que eren catòlics i els obsequiaven amb grans mostres d'afecte i inclús els regalaven medalles de la Verge de Czestochowa i les dones els acomiadaven amb llàgrimes als ulls. En quan al fet que els jueus anessin marcats amb l'estrella considerava que era molt lògic ja que: "*... Así podían ser mejor vigilados y prevenirse de ellos. Sin embargo algún camarada nuestro confió y se dejó encantar por alguna sirena de Israel que fue su Judit, pues no volvimos a verlo*".

Encara anava més enllà acusant un nen jueu de Grodno que havia atret fins a casa seva un petit grup de divisionaris espanyols que un cop a l'habitatge havien estat assassinats pels components de la família. I seguia dient que en el camí havien sofert atacs amb granades i havien localitzat bombes sense esclatar a pellers o cases on dormien i sempre passava això en els poblats on hi havia una minoria jueva. I afirmava que l'odi als jueus

⁷⁸⁴ *Ibidem* pp. 80-81

- *“los aliados mejores del comunismo”* - era l'únic capaç d'aproximar les democràcies occidentals i al seu enemic alemany.

Les últimes frases del seu article diuen així: *“La repulsa alemana por la raza enemiga de la civilización occidental se manifiesta incluso prohibiéndoles a los judíos marchar por las aceras de la zona ocupada. Algunas de estas medidas pueden parecer a nuestros temperamentos españoles extremadas. Pero es que, como he comentado en España no existe problema judío. Los Reyes Católicos lo zanjaron decretando la expulsión”*.

Segons el testimoni d'Andrés Gaytan el març de 1942: *“Desde luego los judíos quedan excluidos totalmente de la vecindad de los militares. Cuando en alguno de los pueblos donde hemos descansado había judíos, se notaba la diferencia que existe entre esta raza y las demás. Por lo pronto temen. Temen como perros golpeados y humillan la vista mientras dejan el paso al soldado. Bajo pena severísima tienen prohibido entrar en las cantinas o cafés que frecuentan combatientes alemanes. Ellos se reúnen en determinados tugurios de los que no sale ni una voz. Solo un vaho de reprimido lamento empapa estos locales”*⁷⁸⁵.

1943

Jiménez VJ (1943) segueix en la mateixa línia: *“El restorán donde fuimos a comer estaba servido por lituanas, rusas y judías. Las lituanas y rusas seguían el tipo nórdico de cabellos dorados y lacios, que dejaban ver un cuello afeitado; ojos azul-claro o verdes, cara sonrosada y redonda. .. Mientras que las judías destacaban su pelo azabache sobre los hombros en graciosas ondas sedosas, ojos negros, nariz aguileña y faz oblonga. Las judías se permitían el lujo de vestir sus piernas con medias, algunas de seda; llevar zapatos de tacón, pintarse los labios y perfilarse las negras cejas espesas, mientras que las otras llevan alpargatas, sin medias, y la cara la dejan a su salvaje belleza nativa. Esto prueba la superioridad de la raza judía en este clima revolucionario y rojo, donde todos los cargos políticos estaban monopolizados por ellos, y donde no conocieron el trabajo manual”*.

⁷⁸⁵ Núñez Seixas JM (2016).pp. 304

“Minsk. Los judíos abundaban aquí también, aunque no con la profusión que en Grodno, y los ancianos de barbas blancas y las mujeres descalzas con pañuelos a la cabeza cruzaban rápidos, sin hablar con nadie”⁷⁸⁶.

“Sin preocuparnos en buscar comida, que de todas maneras no encontraríamos, seguimos la ruta a través de Ochowski. La ciudad –o lo que sea- no es más que un inmenso solar con antiguas chimeneas medio en pie, que tiene una trágica particularidad: huele extraordinariamente a chamusquina y a carne tostada. Pregunté a varios soldados del Reich a qué era debido aquello, ya que hacía unos cuarenta y cinco días que había sido tomado el pueblo, y me dijeron que toda la población fue incendiada, que aún quedaban rescoldos y que habían sido muchos miles de personas las que perecieron en el siniestro”⁷⁸⁷.

“Grodno... 30 de agosto de 1941... El aspecto de esta primera ciudad totalmente extraña, a la que llegamos, es muy heterogéneo. El personal civil está dividido en tres grandes grupos: judíos, polacos y rusos. Los judíos llevan un brazalete blanco con la estrella de Sion en amarillo; no pueden andar por las aceras para no codearse con nadie. A las seis de la mañana se reúnen en la sinagoga, y un Suboficial alemán los distribuye para el trabajo –limpieza de cuarteles, desescombros de calles, picapedreros...-. Esto les da derecho a un poco de pan y un plato de rancho. Es la primera vez que he visto judíos ocupados en trabajos manuales. Unos cuarenta de ellos venían todas las mañanas al cuartel a ahorrarles trabajo a nuestros muchachos. Ellos no estaban disgustados con el sentido cristiano de nuestra gente, y por las mañanas se peleaban en la sinagoga para venir a “servir a los españoles”. Polacos y rusos viven apartados del resto, con las diferencias políticas de comunistas, anticomunistas e indiferentes...”

“Por la tarde nos reuníamos en el Café Comercial –bajos del antiguo Hotel, hoy Casino -, y nos dedicábamos a charlar con las camareras – judías, polacas, rusas...”

⁷⁸⁶ Jiménez VJ (1943). pp. 118

⁷⁸⁷ Ibidem pp 161

“El Ejército de guarnición en Grodno lo componían entonces tres naciones: alemanes, lituanos y nosotros, españoles. Así no era raro oír en una misma mesa los siete idiomas corrientes de aquella pequeña internacional: alemán, polaco, ruso, lituano y español; además del francés e inglés que todo el mundo dominaba. Y también el “argot” judaico”⁷⁸⁸.

Martínez Esparza (1943) también el mateix any relatarà: “Los subalternos que se habían adelantado como aposentadores, hablaban de sus aventuras galantes, ciertamente de tono no muy elevado y principalmente con hebreas. El hecho de que el trato con éstas estuviera prohibido a los componentes de las Heres (fuerzas armadas) y los rumores que corrían acerca de asesinatos cometidos en alguna casa por polacos y judíos con algún componente de las mencionadas fuerzas, al unir la prohibición con el peligro, hizo que muchos, por ser españoles y por ser jóvenes, sintieran más deseo de correr la aventura”⁷⁸⁹.

“El aspecto de Grodno era completamente distinto de lo que hasta entonces habíamos visto... Por las calles vimos a los hebreos, que constituyen la gran mayoría de esta y otras poblaciones. Todos llevaban su estrella de paño en el pecho. Así los habíamos de encontrar en adelante, sin más diferencia que la del color del paño y la de llevar la estrella, bien en el pecho, bien en la espalda, ya en ambos sitios a la vez, según las poblaciones. Los judíos de Grodno, por su aspecto de pobreza y sordidez, pueden contarse entre los más repugnantes que vimos”⁷⁹⁰.

“Nos alojamos con nuestra Plana Mayor en un pueblecito llamado Kontevieze... El alojamiento fue en casa del cura, con el que nos entendíamos en latín, como nos ocurrió luego con muchos sacerdotes polacos, todos los cuales nos hablaban muy bien de nuestro país, del que durante la Guerra de Liberación leyeron muchas noticias en su prensa. Explicaban, por su parte, el desastre de Polonia diciendo que este país, a pesar de su fondo católico, se había visto – como España, al proclamarse la República –

⁷⁸⁸ Jiménez VJ (1943). pp. 44-46

⁷⁸⁹ Martínez Esparza J (1943) pp. 145

⁷⁹⁰ Ibidem pp. 146

asaltado por una minoría de masones y judíos que se habían apoderado del mando. Los judíos precisamente eran los que allí, al ser muy numerosos, agravaban el problema, circunstancia que no existía en España, gracias a la visión política de iluminados que tuvieron los Reyes Católicos. Y aquí conviene reiterar un mentís a quienes atribuyen el empobrecimiento de España a la expulsión de los judíos, pues los de la Polonia no pueden ser más sucios, miserables y repugnantes. Además el país estaba tan atrasado como España hace cuarenta años”⁷⁹¹.

“El 6 de septiembre nos correspondió como final de etapa una buena población, compuesta, en un noventa por ciento, de hebreos... La primera comida se hizo en las proximidades de otro pueblo, Radum, casi todo de población hebrea”⁷⁹².

“Tuvimos ocasión de visitar nuevamente Vilna...Mucho abundaban en la ciudad los hebreos, que, al parecer, habían cometido algunos asesinatos. Por ello, además de haber aislado el barrio donde se cometieron los crímenes, se les concentró en otros determinados. Salían a horas fijas, por el centro de la calle y formados; ello sin perjuicio de la obligación en que estaban de llevar la estrella salomónica”⁷⁹³.

“Cerca del puente de barcas nos llamó la atención un edificio muy guardado y con cierta discreta iluminación, junta a unas garitas de centinela. Tratábase de la prisión dedicada a los hebreos – y hebreas – que en Vitebsk eran particularmente agresivos, hasta el punto de que días antes, mediante una voladura que había causado algunas víctimas en el cuerpo de guardia alemán, habían intentado abrir brecha en el recinto de la prisión para que pudiesen huir determinados individuos que se encontraban detenidos. En consecuencia, se nos había recomendado no circular de noche, salvo en caso de extrema necesidad, y aun así, perfectamente armados y en grupos no menores de cuatro personas, pues se daban frecuentes casos de atentados imputables, por acción o por instigación, a los judíos, entendiéndose que las mujeres no eran menos terribles”⁷⁹⁴.

⁷⁹¹ *Ibidem* pp. 153

⁷⁹² *Ibidem*. pp. 156

⁷⁹³ *Ibidem* pp. 161

⁷⁹⁴ *Idem* p. 185

L'últim testimoni trobat d'aquest any, Enrique Errando Vilar (1943), el qual era metge, escriurà: *"Grodno, Wilna, ciudades que atravesamos... En todas las aldeas, cementerios católicos, ortodoxos y judíos nos hablaban de cuán heterogénea es la población de esta zona de Polonia. Los judíos, inconfundibles con sus signos raciales, significan el 35 por 100 de los habitantes. Hay que defenderse de ellos. Van señalados con una estrella amarilla de cinco puntas sobre el traje. También hay que saber dónde viven. En las ciudades se demarca un barrio, verdadero "Getho" y en los pueblos se repiten los letreros de "Hier wohnen juden" (aquí viven judíos) en las casas donde una familia israelita tiene su hogar"*⁷⁹⁵.

*"En Rusia hay muy pocos médicos. Ocurre con frecuencia en el medio rural que un médico está obligado a ejercer en un radio de cincuenta o más kilómetros. ... Los médicos tienen prohibido el libre ejercicio de su profesión. No pueden cobrar; se amoldarán al sueldo asignado oficialmente. El de un médico de distrito oscila entre los cuatrocientos rublos mensuales. Me afirma que el cargo de médico de las grandes ciudades era exclusivamente patrimonio de los judíos o de militantes del Partido"*⁷⁹⁶

1945

La descripció dels Jueus, feta per Gómez-Tello evoca tots els estereotips dels jueus: *"Lo que fue la ocupación soviética..., sé que la sovietizaron. Pálidamente me hablan de los crímenes de la GPU, que luego he de volver a oír en Osmiana y Riga: en todas partes. Había una escuela alemana a la que asistían estudiantes polacos. Casi todos fueron fusilados, y en la escuela montaron las oficinas comunistas... Hacia el norte fue el trágico destino de los centenares de deportados a Murmansk. Una señora me explica, en francés, que es la viuda de un coronel polaco. Su marido y su hijo cayeron bajo las pistolas de los agentes comunistas... Los judíos, como en todas partes de Polonia, de Lituania, de Estonia, pasaron a ser los policías y verdugos de la GPU"*⁷⁹⁷.

⁷⁹⁵ Errando Vilar E (1943). pp. 20

⁷⁹⁶ Ibídem pp. 177

⁷⁹⁷ Gómez Tello JL (1945). pp 42

“Los arrabales se han librado mejor de la destrucción soviética. Por allí está el “ghetto”, la primera judería oriental que me es dado ver. Judíos, judíos en Oriente. Ya iremos a esto: Judería de Osmiana. Por ahora me limito a apuntar que los soviets no incendiaron las casas ni las aldeas judías. Las cortinillas están echadas en sus tiendas. Pasan sin prisa y sin destino por estas calles de inmundicia. Todos tienen ojos negros, inyectados en sangre. Y grandes abrigos grasientos y grandes boinas blancas, ellas. Todos llevan la marca de Israel en un brazalete o en el pecho... Los últimos restaurantes donde se puede comer pasablemente antes de perderse en Rusia están por aquí. Todavía hay algún gabán fastuoso de pieles, rematado por un inverosímil modelo de sombrero femenino. Los judíos van por la calle con sombrero hongo sobre los rizos”⁷⁹⁸.

“Los judíos rusos no son unos piojosos cualquiera... Ni los judíos de Riga, barriendo el suelo del Ayuntamiento con sus decorativos sombreros hongos y con cuello duro... El de Riga va al “luna” y es hombre de negocios: cosas de dinero, pieles y brillantes, con su Bolsa oficial, están - o estaban - en la mano de Israel, una mano bastante sucia... Pero judíos como éstos los he visto también en Tours y en Angulema, por la “Rue Soleil”. Es el judío internacional, sin color local. Judíos en Lituania y en Polonia. Ah! La palabra éxodo carecerá completamente de sentido para el que no haya visto las caravanas nómadas de este próximo Oriente europeo... Todos llevan la estrella de Sión en un brazalete blanco o un redondel amarillo en el hombro o en el pecho. Los judíos de Grodno disfrutaban del último fabuloso gabán de pieles, que he admirado antes de abandonar Europa... Ésta es la resaca del fin de Occidente. Porqué aquí comienzan los judíos y hay “ghettos” orientales. En todas las peluquerías veis las últimas barbas sinagógicas... No preguntéis por qué el judío oriental, tan melencólico, es sin embargo, peluquero. Waldemaras, letón dos veces, por limpio y por antisemita, me la ha explicado: así pueden seguir desollando al cristiano... Pero los peluqueros de Riga me parecen aún poca cosa. Miserables barbas de a rublo! Busco judío de más categoría. No los que me salen al paso en las ciudades polacas vendiendo baratijas, los pequeños corredores de bisutería con levita y sombrero, en las puertas de sus sucias tiendas, entre columnillas salomónicas, atisbando el paso del cliente. Judíos, judíos. Este era mi grito a través de Oriente.. Ya tenía lo que quería:

⁷⁹⁸ Ibidem:pp. 43-44

*los judíos y su escenario al natural. Nada de decoración europea. Aquí todo es judío, desde el hollín de las chimeneas hasta el negro de las uñas de los moradores*⁷⁹⁹.

*“La Judería de Oszmiana es algo así como la conciencia y el alma de los judíos, cargada de pecados mortales, viviendo aquí entre las maldiciones de los rusos. Son los judíos más fabulosamente ricos en su miseria. Los de Gzapplejewo pueden comerciar con sus hatillos de ropa sucia. Los de la Rue Cadet de París con diamantes y noticias de prensa. Los de Rouen, con el hambre de las viudas. Los de Buenos Aires, con las mujeres. Todos ellos son pobres entre todas las castas de Israel al lado de los judíos de Oszmiana, que comercian con la miseria. Napoleón sólo tendió la mano pidiendo limosna dos veces en su vida. Y se la tendió a los judíos las dos veces. Una vez a Rotschild, cuando Waterloo. A los judíos de Oszmiana, la otra. Y yo no veré a Rotschild. Pero he visto el rabino de Oszmiana... Aquí tres religiones se mezclan: la católica, la cismática y la hebrea. La iglesia católica ha sido transformada en escuela por los soviets. En la iglesia ortodoxa se derrumban entre el polvo los oros de las cruces... Los judíos viven a la sombra violeta de la Sinagoga. Desde Gibraltar al paralelo 56, es inútil buscar judíos más decorativos que esto... Los hombres son más ricos cuanto más dinero tienen a su disposición. Pero el judío es al revés. Y nadie más pobre que Napoleón y sus mariscales cuando pasaron por aquí... Todas las puertas y ventanas del gueto están cerradas. Soplan malos vientos sobre los tejados de la judería, e Isaac ha recogido sus barbas arremolinadas y su hatillo de ropa para huir en cuanto huela el progrom. Tenía miedo el barrio e infundía miedo... Los veía con su levita negra con reflejos grasientos -grasa de cinco generaciones- con sus zapatos agujereados, con sus guantes de lana, con sus pares calcetines uno sobre otro y sobre otro... Son como grandes aves sombrías y desconocidas, volando por el fango de la calle. Dejemos la calle y entremos en una casa.... Y mesas grasientas. Y los libros sagrados más grasientos aún. Y las hopalandas del abuelo más grasientas, si esto es posible... El cuadro final es el de todas las miserias de la raza, que se pondrán mañana en camino, ellos no saben para donde, llevando como carga todos sus rencores... Los judíos están tan cargados de pecados que echan cada noche al arroyo los del día”*⁸⁰⁰.

⁷⁹⁹ Ibídem pp 63-65

⁸⁰⁰ Ibídem pp. 66-69

“Comprenderéis que yo no he venido de tan lejos para hablaros sólo de cómo es la judería. He venido para hablaros de política... La revolución en Rusia fue un cambio de modas. Nos tuvimos que quitar el sombrero y nos pusimos la boina blanca [dice una amiga suya, y el comenta] la boina blanca de las judías orientales, que hizo famosa la mujer de Lenin, que era judía!... El ghetto de Osmiana, tan perdido en la estepa, no tendría importancia. Pero es que se trata de una avanzada de Israel. De aquí, como de otros, han salido los grandes personajes que hicieron la revolución y dirigen la política del Kremlin. Hablar de Trotsky o de Clara Zetkin, que eran millonarios judíos, o de Lenin, hebrea su mujer, es cosa sabida. Además, voy a hablaros de cosas más actuales. Es judío Rykow, el economista soviético que fue a vivir su lujo en los grandes balnearios del Cáucaso. Es judío Yaroslavsky, el jefe de propaganda antirreligiosa de Stalin. Es judía la mujer de Stalin... y por qué no nombrar a Chicherin? A éste se le debe el establecimiento del enlace económico de los soviets con las Bancas yanquis, a través de Shangai, y a través de estas Bancas, la alianza actual entre la URSS y los Estados Unidos. Son judíos, también, los intelectuales soviéticos en su inmensa mayoría. Y por qué no hablar de que son los judíos los que organizan las sociedades de los “Sin Dios” y las procesiones sacrílegas, y las destrucciones de iglesias, y la lucha implacable, que no ha conocido tregua, del Estado Comunista contra la Religión? Y para que contar que en Wilna, en Riga, en Polonia, en 1939 el judío llegaba tras los regimientos soviéticos como verdugo y policía? Para que hablar de otras cosas interesantes; por ejemplo, de que las Sinagogas permanecieron abiertas, y, sobre todo, de que cuando los soviets abandonan las aldeas y las ciudades ante el avance alemán, las casas de los judíos son las únicas que no incendian? Para qué contar que Moscú es una gran capital judía?... Desde la revolución soviética, los ojos negros y seculares de Israel se fijaron en Moscú. Moscú es el gran campamento de Israel. Y Osmiana una de sus avanzadas”⁸⁰¹.

O el que diría Ramon Abadia Til, en els seu diari inèdit i recollit en l’obra de Palacio (2013): *“Grodno tiene Barrios que todos son judíos, los que el Fuhrer echó de Alemania y Polonia los recogió todos. Estos judíos de aspecto mísero, Alemania les exige que todos lleven un brazalete en el cual dice que son judíos, y nosotros los españoles tenemos todos*

⁸⁰¹ Ibidem pp. 70-72

prohibido hablar con judíos. Además son Barrios todos de mal vivir, pues cuando los soldados les enseñan un marco ya se los quieren llevar a dormir y a comer”⁸⁰².

“... En esta capital el 70% son judíos, los cuales los alemanes les ponen un brazalete. Los comercios están todos precintados por ser de judíos. Aquí los alemanes tienen cientos de judíos prisioneros que según se rumorea al día siguiente los piensan fusilar. Aquí es el primer sitio que nos encontramos con casas de mal vivir y algún cabaret”⁸⁰³.

1946 -78

A partir d'aquest moment es pot apreciar un canvi radical en la descripció dels jueus, però sobretot s'enalteix la conducta d'ajudat i compassió per part dels espanyols.

1955

Teodoro Palacios que va estar presoner en el Gulag, escriurà les seves memòries un cop va poder retornar a Espanya amb el *Semiramis*, el 1954. El que ell dirà sobre la població jueva, es refereix a la campanya antisemita orquestrada per Stalin a partir del 1947. *“Por aquellos días, las cárceles de la Unión Soviética se llenaron de judíos. Acababa de crearse el Estado de Israel...las autoridades soviéticas aceptaron inicialmente tramitar todas las peticiones y, cuando tuvieron el archivo completo de los que desearon emigrar, los trasladaron sí...mas no a Israel, sino a las cárceles y campos de concentración, pues si fueran tan buenos comunistas como decían, no desearían tan fervientemente emigrar...”⁸⁰⁴*

1962

Manuel Salvador Gironès (1962)⁸⁰⁵ dóna com exemple una sèrie d'anècdotes “verídiques” referides en les pàgines del butlletí *Blau División de la Hermandad de la División Azul* de Alicante: *“En Vilnius y su hospital español había bastantes judíos, que realizaban los trabajos más humildes, tales como la limpieza y aseo de cocinas, y puedo certificar que nos adoraban, porque sabían valorar la caridad cristiana con que eran tratados. Particularmente a las enfermeras españolas que eran con las que tenían*

⁸⁰² Palacio Pilaces LA (2013). pp.379

⁸⁰³ Testimoni del diari inèdit de Ramon Abadia Til

⁸⁰⁴ Palacios Cueto T y Luca de Tena T (1955). pp.172

⁸⁰⁵ Poyato JM (2015).pp. 434

relación, sentían por ellas veneración. A raíz del asesinato perpetrado a finales del verano de 1943 en el extrarradio de Vilnius, de tres alemanes (cuyos autores no fueron hallados), se reprodujo la vida sobresaltada de la población judía. Parece ser que se recibieron órdenes concretas de reducir al mínimo el personal subalterno judío del Hospital Español, indicando que los que no fueran precisos fueran deportados a una localidad en la que serían concentrados. Todos los judíos del Hospital Español resultaron imprescindibles y ni uno solo fue evacuado, aumentándose con este gesto la devoción y el afecto que sentían por nosotros. En la retaguardia alemana había establecimientos comerciales destinados algunos días, creo que los jueves, a los judíos. Solamente podían hacer sus compras en las indicadas jornadas y a determinadas horas. Pues bien, era más que frecuente el necesitar adquirir cualquier artículo otro día, y soy testigo de haber utilizado los buenos servicios y la predisposición que, de buen grado, se prestaba a comprárselos, por lo que siempre cosechábamos su reconocimiento y gratitud. Y también nos consta que los estupendos equipos quirúrgicos españoles, compuestos por eminentes médicos y cirujanos, aliviaron dolencias y practicaron la caridad en alto grado al intervenir a varios judíos que estaban desahuciados.”

1973

Salvador T (1973), reforçarà la idea que fou els comandament alemanys els que els infondran les idees sobre els jueus, de la seva perillositat, però als divisionaris, aquests només els feien llàstima. Sembla com si també tingués la necessitat de demanar perdó, tot i que justifica que no sabien el que feien, que actuaven com a màquines: *“Los polacos parecían, y eran en realidad, gentes de otra raza. Barracuda recordó que eran católicos y todos se alegraron, sin saber bien por qué y de qué... En aquella ciudad vencida hubo sorpresas... era Grodno. Allí vieron también los primeros prisioneros... pasaban entre la indiferencia de los paisanos, algunos de los cuales llevaban una extraña marca amarilla en la espalda. –Son judíos – le dijo Tovas. Judíos? Caramba Habría luego de saber que los alemanes les colocaban aquella señal infamante”⁸⁰⁶.*

⁸⁰⁶ Salvador T (1973). División 250.pp. 87

“Los oficiales, desde el primer día de estancia en Polonia, no hacían otra cosa que recomendarles prudencia. Estaban en terreno enemigo. Y los polacos eran peligrosos; había guerrilleros y los soldados que eran sorprendidos en despoblado lo pasaban mal. Decían, también, que había muchos judíos y que éstos eran especialmente peligrosos. Ricardo, la verdad, no podía imaginarse que aquellos hombres o mujeres resultasen peligrosos para soldados como ellos... Los pocos judíos que Ricardo había visto en Suwalki y en los pueblos de los alrededores no podían ser más insignificantes; pobres, sucios, miserables, caminaban apresuradamente, llenos de miedo, como si fueran gusanos en busca de un agujero. Se hacía evidente que los alemanes llevaban su antisemitismo más allá de la verdad. Ricardo, con la mano en el corazón, no podía por menos de compadecer a aquellos infelices”⁸⁰⁷.

“Las guardias, por la noche, tenían consignas muy severas. Decían que en Witebsk había muchos judíos y mucho enemigo emboscado”⁸⁰⁸.

“Cuando a las diez de la mañana del seis los camiones comenzaron a engullir a los soldados, cumplimentada la orden, Ventalló contemplaba las columnas de humo que surgían del poblado y escuchaba las últimas detonaciones. Y estaba avergonzado. Avergonzado porque, ahora, en frío le parecía imposible haberse olvidado de lo que estaba haciendo, mientras incendiaba y destruía. Aquélla era la raíz del miedo, del terror, del odio... Obedecían, era la verdad; eran máquinas, eran instrumentos de la guerra.”⁸⁰⁹

1978 fins avui

1980

L'obra de Saint-Loup (1980) es regirà pel seu caràcter apologètic. Però en certa manera és interessant veure que en aquelles dates encara eren possible i perduraven, com moltes d'altres : *“... Es peligroso, pues los francotiradores partisanos están allí y cuanto menos se les percibe más señal de que existen. La misma recomendación para las ciudades y los pueblos durante la noche. Y para los guetos, prohibidos sin salvoconducto*

⁸⁰⁷ Ibídem pp. 91

⁸⁰⁸ Ibídem pp. 109

⁸⁰⁹ Ibídem pp. 115

de origen alemán... En las plazas públicas es frecuente encontrarse con francotiradores judíos, colgados. Cada uno corresponde a un soldado apuñalado en el gueto. ¡Ah, estos guetos!

“Los españoles los descubrieron en Grodno. Ahora se acuerdan de ellos y quizás abandonarían la IX cruzada por un apartamento en dicho lugar, por modesto que sea, pero con la condición, bien entendido, de que en el pacto de venta o arrendamiento se incluya una joven judía.. ¡Ah, esas calles secretas!... esas fachadas muertas, esas paredes que encierran misterios que vienen de lejos y que los judíos guardan desde que sacrificaron a Jesús.. Ah! Es verdad! Ellos sacrificaron a Jesús. Que molesto! Muchos voluntarios le tienen una afición violenta a las jóvenes judías, sin duda por espíritu de oposición, ya que los alemanes les impusieron a aquéllas a llevar la estrella de seis puntas. La cuestión judía les perturbaba pues les colocaba en difícil posición en la IX cruzada Hitleriana y por tanto, antisemita para unos, cristiano y por tanto prosemita para otros, en particular para los 21 capellanes católicos que mandan en la DA casi tanto como Muñoz Grandes. Vendrá este gusto por los guetos de las profundidades misteriosas ocultas por la historia? Quizás el teniente Viteri les descubrió que él exploraba el gueto de Grodno y hablaba en español con una judía sefardita. Cómo pueden aún hablar español después de tantos siglos... preguntó López de Uralde”⁸¹⁰.

“El primer batallón del 269 R llegó a Vilna el 2 de septiembre. La ciudad está en ruinas por la guerra pero continúa activa. Constituye un lugar importante del judaísmo oriental y posee un gueto muy importante. La experiencia que los españoles adquieren en él durante los tres días de descanso concedidos es altamente positiva. Les enseña en principio a conquistar el derecho de entrar en él, adoptando una firme actitud con los feldgendarmes que lo vigilan y que son considerados siempre por los hombres de Muñoz Grandes como miembros de las SS. Con sellos fabricados con miga de pan, falsifican bastante bien los salvoconductos... Las jóvenes judías comprendieron que estos grandes señores extranjeros, pobres como Job, no deseaban su dinero como los vecinos del gueto, sino su feminidad tan particular, tan atractiva. No era necesario proponerles el

⁸¹⁰ Saint-Loup (1980)..pp .32

matrimonio en España, como a las alemanas, para que cayeran en sus brazos. Con la imaginación ellas lo vivieron ya en tiempos de Isabel la Católica y saben muy bien que la Inquisición quemó seis millones de judíos con la ayuda de un material mucho más simple que los hornos crematorios del III Reich”⁸¹¹.

“... Y es que los españoles han descubierto en Riga unas razas de muchachas que nunca conocieron en su patria y que les seducen siguiendo la compleja ley de las contradicciones raciales. En el Café de la Luna y en las calles de Riga se encuentran las hijas de los antiguos paganos, grandes, rubias, deportivas, y en el gueto las jóvenes judías, menudas, morenas; dulces, a la vez amantes y maternales. Los soldados en uniforme no tienen derecho a penetrar en el gueto en cuyas fronteras vigila la gendarmería de las SS guardiana de la nueva religión que Hitler anuncia a Alemania y propone ahora a Europa, una religión que no prohíbe comer carne el viernes santo, sino la mezcla que puede amenazar la perennidad y pureza de la raza encarnada por su propio pueblo”

“...Los españoles penetran a menudo en el gueto, a pesar de la vigilancia de los feldengerdarmes. Estos les dicen: Verboten, Muy peligroso, Muchos judíos partisanos, Pan, pan veneno, Ustedes no volver!”

“...Juan Prado está enamorado de Rebecca Moch, hija de un peluquero establecido en el gueto... el soldado toma el camino del gueto y dice a su bien amada: Procúrame ropa de civil!”⁸¹².

“Es la España conquistadora que resucita, la que sometió a los indios americanos con una dureza ejemplar y en nombre de Cristo, la que paseó sus ricos galeones por todos los océanos y la que fue la más representativa de la dinámica aria que dominó el mundo...”

⁸¹¹ Ibídem pp .33

⁸¹² Ibídem pp .124-125

1983

Molt diferent serà el testimoni del balear Romaña. El seu relat pretindrà mostrar que molts dels divisionaris van ser prou valents per enfrontar-se als alemanys al veure algunes de les accions que cometien cap a la població jueva. En Josep recorda que a Lida van sentir-se estranyats de veure que els jueus portaven l'estrella de David davant i darrera, però afirma que no s'assabentaren de l'Holocaust fins que van tornar a casa. En Jaume, en una parada a Riga, va parlar amb soldats alemanys del tractament que rebien els jueus, i ells els contestaven: *"Los judíos mataron a Jesucristo, los judíos son culpables de que perdiéramos la Primera Guerra Mundial, son culpables de la Segunda Guerra Mundial, de que Alemania tardara tanto a rehacerse"*. Tots els mals d'Alemanya eren imputats a l'actitud de la població jueva i la propaganda contra aquesta comunitat era generalitzada en tot el territori. Així mateix, en Pascual veié també una altra mostra de la humiliació a la qual els sotmetien les autoritats alemanyes en una altra ciutat, Vílnius, on els estava prohibit passar per la vorera del carrer, havien de caminar per fora, *"... un día le di yo a uno un cigarrillo y se subió, le dieron un leñazo y entonces fui al alemán yo y le dije que no estaba bien eso. Entonces a aquel pobre no sé cómo le iría. Los alemanes no tuvieron tacto, no sabían comportarse como personas"*⁸¹³.

1991

Un altre testimoni, també amb la mateixa línia que els anteriors, és el de l'eivissenc José Cardona Torres, Caporal d'infanteria: *"... observa algo que no le gusta nada, pero que nada de nada. Una fila de prisioneros cabizbajos y cansado por el duro Trabajo pasaban por su lado, con una estrella amarilla en la espalda. Un compañero le había explicado que se trataba de judíos. Se pregunta por qué los alemanes les habían puesto semejante señal, humillándolos de esa manera. A los prisioneros no se les debía tratar así. La DA queda concentrada en una zona de unos cien kilómetros entre Grodno y Reuss... El mando militar en Grodno formula repetidas quejas al Estado Mayor español por la mala conducta de los españoles: "no se atienen a las normas estrictas sobre el comportamiento con la población civil; intercambian suministros, sobre todo tabaco, a cambio de pollos, huevos, Leche, etc., descuidan la uniformidad paseándose con el gorro*

⁸¹³ Agusti C (2003). pp 88

ladeado y la guerrera desabrochada y, lo que es más grave, confraternizan con las mujeres de forma escandalosa, especialmente las judías, con las que está totalmente prohibido y además son fácilmente identificables por la estrella amarilla en la espalda. Estos divisionarios no solo las galantean y ayudan en su Trabajo sino que además en algunas ocasiones se han enfrentado duramente a los gendarmes alemanes cuando éstos les han recriminado su actitud. Los españoles no comprenden que el hecho de ser judío sea motivo suficiente para la discriminación. Ellos no son racistas y no están dispuestos a acatar unas normas que se les antojan inhumanas: “Somos españoles anticomunistas, no nazis”, exclama José Fiol Gelabert en una de tantas discusiones con los gendarmes alemanes”⁸¹⁴.

2002

I el mateix en el de Francisco Moreno, inclús ell va una mica més enllà i afirma que ja estant allà i tenint en compte el que passava a Grodno alguns voluntaris començarien a plantejar-se si no havien comès un error: “... [los judíos] tenían prohibido todo: iban marcados con unos discos amarillos... viven apartados en guetos... ni siquiera tenían permiso para comprar nada. Para comer tenían que trabajar para los polacos en las más bajas tareas de limpieza. Al que no cumplía lo detenían y, por la noche, lo fusilaban... Vimos con toda claridad el exterminio de la raza judía. Esas calamidades nos ayudaron a darnos cuenta de lo equivocados que estábamos al querer defender a los alemanes en esa guerra. Semejante trato inhumano chocaba con nuestra forma de ser; nos enfrentábamos a esa injusticia haciendo lo poco que podíamos: darles comida. Les entregábamos cuanto nos sobraba del rancho y, si no era suficiente, comprobamos en las cantinas Embutidos, latas, galletas y tabaco para pasárselo a los judíos cuando no se dieran cuenta los alemanes”⁸¹⁵.

⁸¹⁴ Negreira J (1991). pp 38

⁸¹⁵ Testimoni de Francisco Manero en el llibre de Sanchez Salcedo E (2002). Framan. De Serralbo a Leningrado a, Palacio Pilaces LA (2013). Tal vez el día. Aragoneses en la URSS (1937-1977). El exilio y la División Azul. pp. 381

2010

Juan José Sanz (2010)⁸¹⁶ reproduceix el mateix relat que en els anteriors: el tema de la vorera, de l'estrella groga però en aquest cas nega saber que passava: *"Pero lo más sorprendente, por novedoso y porque nada sabíamos de ello, fue encontrarnos con la gran comunidad de judíos que allí vivían, deambulando por las calzadas de las calles, no por las aceras, y en solitario; marcados con un brazalete al brazo y la doble estrella amarilla de seis puntas en el pecho y a la espalda que no se podían quitar, iban cabizbajos y no podían hablar con nadie. Alguien nos dijo que había un gran centro, como un gran colectivo y mercado de judíos y fuimos a verlos, pero no nos enteramos con certeza de qué se trataba"*.

En el documental *"Galubaya divisa: Crónica de la división azul"* (2010) se seguirà el mateix patró de bon tracte cap a la població jueva i desobediència de les ordres que tenien al respecte. En el minut 17 diu textualment mostrant imatges de soldats i la població civil: *"A pesar de las ordenes alemanas que prohíben confraternizar con la población civil, los españoles no dudan en intercambiar cigarrillos y chocolate con los polacos a los que no ven como enemigos. Los guripas hacen caso omiso de las estrellas amarillas que llevan los judíos cosidas sobre la ropa y les tributan la misma consideración que el resto de los habitantes de los territorios que atraviesan"*.

2011

Martínez Tessier (2011),⁸¹⁷ parla també de Grodno. En el seu testimoni, certifica a soldats col·laboradors dels Nazis en les matances de "partisans". A Grodno veuen els primers presoners soviètics i la Zona Secció d'Informació de l'Estat Major de la *División* els ha pogut entrevistar. Han conclòs que tots els comandaments de l'exèrcit soviètic, la *Stavka*, són jueus i que els comandants de qualsevol unitat, no poden donar una ordre sense que la certifiqui el comissari polític, que per suposat també és jueu⁸¹⁸: *"No ha habido tiempo para emprender la reconstrucción, pero los alemanes sí lo han tenido para*

⁸¹⁶ Sanz Jarque JJ (2010). Alas de águila. La división azul.en Rusia

⁸¹⁷ Jorge M. Reverte i Javier Reverte van relatar la peripecia de "soldado de poca fortuna" que li va tocar viure al seu pare, Jesús Martínez Tessier, una historia que fou descoberta a trossos en els escassos comentaris que el seu progenitor va fer-los.

⁸¹⁸ Reverte JM (2011). pp. 126

clasificar, para hacer listados de la población judía, que deambula por las calles con un brazalete blanco sobre el que está colocada “la estrella amarilla de su raza. Sus tipos son los que conocemos a través de tanta descripción y fotografías. Son empleados en las más duras tareas y no tienen ningún derecho. A los soldados les está severamente prohibido todo trato con ellos”⁸¹⁹.

“A cada atentado le sigue la represalia, que suele estar a cargo de soldados alemanes, de los que ocupan el terreno, buenos conocedores, al parecer, de escondrijos y de gente. Al día siguiente de que se produzca una nueva baja por disparos de algún francotirador, llega a uno de los campamentos españoles una sección de Seguridad alemana que escolta en un camión a veinte supuestos partisanos judíos. Los alemanes piden que algunos españoles se sumen a la comitiva. Se apuntan los que conocen su idioma, Hombres de origen ruso blanco afincados en España. El trayecto es algo caprichoso. Por pequeños pueblos de los alrededores de la Ciudad, donde deciden los de Seguridad, se detienen, ahorcan a tres o cuatro de los prisioneros, y los dejan allí colgados para que se sepa que la acción de atentar contra soldados no va a quedar impune.”⁸²⁰

“A Jesús Martínez, como a sus compañeros, no le resulta nada agradable el espectáculo de los judíos despreciados y marcados con la estrella amarilla. Muchos divisionarios desobedecen las estrictas órdenes de evitar todo trato con ellos. Eso ha provocado enfrentamientos ocasionales con patrullas alemanas. El mismo Jesús tiene uno cuando le encargan vigilar a una docena de compañeros castigados por faltas leves. El castigo consiste en cavar unos metros de trincheras. Un sargento alemán se escandaliza y le dice que se detenga. Poco después, trae un grupo de judíos y les ordena relevar a los castigados en el uso de la pala y el pico. Jesús se rebela contra la orden y la discusión sube de tono, hasta que el español echa mano de su machete... La chulería hace efecto y los españoles, aprovechando la ausencia del sargento teutón, que ha puesto pies en polvorosa, comparten rancho con los judíos. Entre el grupo de hebreos hay una hermosísima mujer a la que Jesús presta su cuchara y su marmita para que coma cuanto

⁸¹⁹ Marínez Tessier, J. Diario de operaciones, inédito en Reverte JM (2011). La Division Azul. Rusia 1941-1944. pp 129

⁸²⁰ Marínez Tessier, J. Soldado de poca fortuna. En Reverte JM (2011). La Division Azul. Rusia 1941-1944. pp. 130

*desee, que es mucho... Le hace una propuesta a Jesús: que haga valer su influencia para que les reclamen en su batallón como intérpretes, y así poder eludir su futuro que se anuncia terrible. Jesús no puede aceptar, no tiene capacidad para ello... La mirada desesperada de la mujer se le queda grabada para siempre en la memoria*⁸²¹.

Martínez Tessier J (2011): *“El desfile de los judíos no ha sido muy discreto. Tantos miles de personas pasando por una Ciudad que no es demasiado grande se hacen notar. En la Ciudad había varios cientos de españoles ese día. Y están, sobre todo, los que tienen su residencia fija, el personal médico sanitario, los miembros de la compañía de propaganda, y algunos miembros de la Guardia Civil encargados de cuestiones de orden interno de la división. Quizá ninguno de los españoles haya percibido nada. Quizá no hayan visto la comitiva de diez mil judíos, escoltada por los policías voluntarios letones y por los nazis voluntarios alemanes. Desde el gueto del barrio judío hasta Rumbula hay unos ocho kilómetros, que hacen a pie los condenados... Nadie escribirá, ni contará ni percibirá nada... Hay una excepción, Joaquín de Alba, que escribirá a su mujer”*⁸²².

Benigno Cabo relata que a Vílnius havia estat testimoni d'una matança de la població jueva el 10 d'abril del 1943, on cents de cadàvers van quedar al carrer com a represàlia per atacs partisans. Altres soldats també van presenciar afusellaments de civils jueus cinc mesos més tard⁸²³, aquests últims coincideixen amb la liquidació del gueto el setembre del 1943.

2012

En aquest cas, de nou, neguen que sabessin res del que estava succeint: *“El general Fuentes Gómez de Salazar - que fuera capitán de la División Azul - es tajante, a sus 93 años, cuando afirma en mi presencia que ellos nunca supieron, mientras estuvieron en Rusia, cuál estaba siendo el dramático destino de cientos de miles de ciudadanos judíos. Recuerda que vieron en distintas ocasiones, pocas, perfectamente identificados por las “cruces”⁸²⁴ de David cosidas sobre sus ropajes: columnas de hombres, mujeres y niños,*

⁸²¹ Ibídem pp. 132

⁸²² Martínez Tessier, J. Diario de operaciones, inédito en Reverte JM (2011). pp.245

⁸²³ Testimoni de Benigno Cabo a Reverte JM (2011). p. 497-498 i a Núñez-Seixas (2016). pp. 315

⁸²⁴ El testimoni de l'estrella de David en diu Creu de David.

*famélicos y desorientados hacia un destino incierto. Y siempre conducidos bajo la atenta mirada de los soldados nazis. Para los jóvenes expedicionarios españoles suponía el primer encuentro, la primera visión de un judío, y desde luego no atisbaban a comprender las razones por las que en España estaban siendo demonizados desde distintos sectores del Régimen. No digamos ya por sus aliados germanos. Qué peligro representaba exactamente aquella pobre gente que se ofrecía antes sus ojos?*⁸²⁵.

*“Hoy nadie discute que los divisionarios españoles integrados en la Wehrmacht - el ejército regular alemán - “simplemente” fueron a luchar contra el bolchevismo, nunca a participar consciente y responsablemente de la muerte masiva de inocentes, ya fueran judíos o ciudadanos rusos. Todos los toledanos divisionarios y sus familiares son categóricos al afirmar que no solo no participaron en acciones de este tipo sino que, además, desconocían lo que realmente estaba sucediendo. Es más, no fueron infrecuentes las tensiones procedentes del Alto Mando alemán para no mezclarse, ayudar o confraternizar con judíos, prisioneros o población civil rusa. Quiero pensar que en los campos de Rusia y entre las tropas españolas fue precisamente este componente, el sentimiento humanitario al fin y al cabo, el que prevaleció en su trato hacia los más desamparados*⁸²⁶.

5.4.6.4. Nacionalisme espanyol

El nacionalisme espanyol d'aquell moment, veia Espanya com una nació escollida per Déu per defensar el cristianisme de les terribles amenaces que provenien de l'Est d'Europa. Aquells que van anar a la DA ho feren per combatre pels seus ideals. En els relats i memòries dels anys que van tenir lloc els fets, aquest enèmic del cristianisme està representant pel Judaisme el qual utilitza el comunisme com a mitjà, mentre que en els altres dos exemples escrits durant la dictadura però un cop acabada la guerra, aquest enèmic només és el comunisme fet primordial per ser acceptat pels països aliats en el moment de l'inici de la Guerra Freda.

⁸²⁵ López-Covarrubias JA (2012). pp. 335-336

⁸²⁶ Ibidem pp. 340-343.

En el Documental de l'1 de gener de 1942⁸²⁷, de *Alianza Cinematográfica Española* realitzat per Victor de la Serna⁸²⁸ y Joaquin Reig. En el minut 13 després de la presentació de la *División Azul* diu: “...Un gozo inmenso recorre el ámbito de España. Hay otra vez en la historia una misión espiritual a que entregarse. Hay mundos que descubrir para la fe y la verdad del cristianismo. Hay que combatir otra vez por un ideal...”

“... Las aldeas que resistían han sido ocupadas casa por casa (tot cremat)... Una columna de prisioneros se dirige a los campos de concentración, los heridos enemigos serán cristianamente atendidos por la sanidad divisionaria”

“... Ante el grito generoso de unos valientes, se abre la jaula de las hienas azuzadas por el comunismo y la judería. Las ilustres ciudades, uno de los linajes más limpios de Europa, los hombres de raza impura dirigen sistemáticamente el crimen, la devastación, el sacrilegio y la ofensa a los sentimientos espirituales del pueblo. La orden del Comintern es la orden permanente de la raza maldita, destruir todo lo que sea motivo de presencia, recuerdo o orgullo de la cultura cristiana. España debe ser el cabo por donde la tea comunista ponga fuego a la venerable Europa, es la consigna de Sion lanzada por los judíos. ”

Ja després de la guerra, el qui fou el Comandant de la DA, després de Muñoz Grandes, Emilio Esteban Infantes, en el seu llibre escrit el 1956 diu: “*En el bando rojo se alistaron comunistas de acción de todo el mundo, y con ellos vinieron a España formando parte de las Brigadas Internacionales, el detritus social de las grandes urbes europeas*”⁸²⁹.

“*El tiempo ha venido a demostrar plenamente la clarividencia de nuestro eximio Caudillo, el Generalísimo Franco, y ha robustecido su prestigio como jefe de Estado. Hoy se dibuja*

⁸²⁷ <http://www.rtve.es/alacarta/videos/archivo-historico/division-azul-espanola/2917954/>

⁸²⁸ Victor de la Serna fou un periodista falangista qui el 1939, es va traslladar a Madrid per a dirigir el diari *Informaciones*, i a treballar també per l'ambaixada de l'Alemanya nazi. *Informaciones* va ser, sota la seva direcció, el diari «més pro Eix de tots els diaris de Madrid». El mateix de la Serna va efectuar viatges a Berlín el 1941 i al gener de 1943 a més d'una visita al Front Oriental de la Segona Guerra Mundial al costat del comte de Mayalde. Més endavant se'l va relacionar amb molts dels nazis que van passar per Espanya.

⁸²⁹ Esteban Infantes E (1956). pp.. 206

claramente el enemigo de la civilización occidental, y la venda que tapaba los ojos de tantas naciones ha caído lo bastante para ver con precisión dónde está el peligro”⁸³⁰.

“Dios ayuda y protege a la División española. Grave error cometería el que pretendiera realizar una misión histórica española prescindiendo del aspecto religioso... Nuestro Movimiento Nacional fue católico y patriótico. Combatimos a los que negaban a Dios y a los que conducían a nuestra Patria al abismo”⁸³¹.

Finalment el testimoni de Salvador T (1973): *“Yo formé parte del Ejército del Tercer Reich, no reniego de ello, pero lo hice bajo insignia española. Combatimos, como millares de alemanes y europeos, en el frente e ignoramos la retaguardia. Luchamos para defender unos ideales que muchos no abandonamos. Creíamos que la civilización occidental y cristiana estaba en peligro y corrimos a defenderla. Quisiera tener mejor pluma, mayor sustento filosófico y político, para explicar a quienes lean estas páginas, ya lejos de aquellos convulsos y difíciles años, porqué estuvimos allí. Haciéndolo por encima de prejuicios y leyendas, prescindiendo de sueños románticos que se quebraron cuando descubrimos la otra cara del desastre. Hace muchos años recorté un editorial oficioso publicado por la prensa española al finalizar la II Guerra Mundial. En él se precisaba, por encima de la retórica propia de la época... los que allí combatimos como mediterráneos y cristianos, prácticamente lo podríamos suscribir como propia: He aquí la imponente e indiscutible razón por qué España no puede dar por bueno o pasar indiferente, ni siquiera ante el judío que haya sido llevado a la muerte por el único motivo de serlo. Cualquier hombre –fuere judío, germánico,....-está, según la católica doctrina falangista en posesión de un alma libre, espiritual, par en sus derechos esenciales a todas las demás...*

Esta es la voz de España, éste es el logos castellano, superior en eficacia y consistencia a todos los programas y técnicas de salvamento...

⁸³⁰ Ibidem pp. 209-210

⁸³¹ Ibidem pp. 225

*Así reza el mensaje de los españoles, que capitaneaba Francisco Franco... a las armas de Occidente... la primordial tarea de facilitar con el justo, caritativo y exquisito uso de la fuerza la recristianización de Europa, destinada por Dios a ser sal, aun en el nuevo orden de la era histórica reciente estrenada*⁸³².

5.4.6.5 Els espanyols vistos per testimonis eslaus

Les referències que s'han pogut trobar han estat principalment les recollides per, Kovaliov (2014)⁸³³ on descriu la relació dels espanyols amb la població russa de Novgorod i dóna diversos exemples. Des de testimonis que recorden que els espanyols els van salvar, sobretot a l'arribada a Novgorod, deixant-los marxar; fins a un munt de records sobre la forma en que els robaven el menjar i la roba i fins i tot alguns casos d'assassinat per aconseguir més menjar.

En general però se'ls recorda més humans que els alemanys però també molt més lladres⁸³⁴.

I l'altre testimoni que concorda amb els anteriors és el diari de Lídia Osipova⁸³⁵, de la qual no se'n sap massa cosa, més que treballava a la bugaderia al poble de Pavlosk al costat de Leningrad i feia feines pels soldats. Aquest diari ha estat amplament divulgat i utilitzat per reforçar la diferència entre els "bons espanyols" i els malvats alemanys":
"25 de junio de 1942 Circulan rumores de que pronto tendremos aquí a los españoles de la célebre División Azul".

"25 de agosto de 1942. Conocemos a un intérprete de la División Azul, un tal Alexandr Doski, traductor de la Plana Mayor del Regimiento 262º. Arquetípico emigrante "blanco": chófer en París, mercenario en la Legión Española, si bien había venido a luchar contra el comunismo; pero esto para él era una circunstancia casual, la paga era mayor;

⁸³²Salvador T (1973). pp.187-188

⁸³³ Ковалев Б (2014). Доброволцы на чужой войне

⁸³⁴ Ibidem pp. 327 - 375

⁸³⁵ <http://blogs.libertaddigital.com/presente-y-pasado/la-division-azul-vista-por-una-rusa-de-la-epoca-la-pitada-a-los-delincuentes-6987/>

un vulgar trepa. Los españoles eran gente de buen corazón, generosos y humanos, pero frustraron nuestras expectativas respecto a su aspecto físico. En nuestra imaginación los representábamos como un pueblo bello y apuesto, pero en realidad eran de pequeña estatura, inquietos como monos, desaliñados y pícaros como gitanos, pero generosos y simpáticos. Todas las bellas de la ciudad que convivían con los alemanes se pasaron a los españoles y los españoles se mostraron tiernos y corteses con las mujeres. Alemanes y españoles se odiaban cordialmente, principalmente a causa de su rivalidad por las mujeres". "Los españoles recibían dos raciones de suministro, una del Ejército alemán y otra de España, y lo que les sobraba lo repartían entre la población. La población civil valoró de inmediato el benevolente talante de los españoles y rápidamente se establecieron lazos de afecto, no solo con las jóvenes, sino especialmente con los niños. Tales relaciones eran impensables con los alemanes. Cuando los alemanes se movían con sus carros jamás consentían que nadie, bajo ningún pretexto, subiese a bordo. Cuando lo hacían los españoles, los carros se inundaban de niños que iban de un lado a otro con los carreros. Los Josés y Manueles andaban por las calles rodeados de niños colgados de brazos y espaldas"

"17 de septiembre de 1942. Ocurrió un suceso que conmovió a la población. Un huérfano de guerra que andaba vagabundeando robó un pan, por lo que estuvo a punto de ser fusilado, a no ser por la enérgica intervención de un capitán español (...) Sin embargo, en lo referente al trabajo, era mucho mejor colaborar con los alemanes. Con ellos siempre sabías lo que querían y cómo complacerles; pero estos venales (¿? debe de ser una mala traducción) personajes españoles siempre te dejan colgada con sus órdenes y contraórdenes."

"1 de octubre de 1942. Una joven que trabajaba en el baño y la desinfección con los españoles fue muerta por la metralla de una granada. El féretro fue llevado a hombros por los españoles, que la enterraron con todos los honores y con gran duelo. (...) Yo colaboraba con los españoles en la organización del baño y desinfección de soldados, pero mis españoles me tenían agotada y considero interesante establecer un paralelo entre españoles y alemanes tal cual nosotros los vemos. Alemanes: silenciosos y tranquilos. Españoles: ruidosos e inquietos. Los alemanes obedecen las órdenes a

rajatabla, por absurdas que sean. Los españoles interpretan las órdenes como cada cual las entiende. Los sábados por la noche los españoles reciben su ración de vino o coñac y cuando se emborrachaban salían por el pueblo a buscar camorra a los alemanes. Los alemanes se defendían, a veces en pleno día y sin que mediara bebida se entablaban peleas entre los soldados. Los alemanes son extremadamente cuidadosos con su equipo y ahorrativos con sus productos alimenticios, no pierden ni una miga gratuitamente. Cuando los españoles recibían sus mudas nuevas, cogían las tijeras y cortaban las perneras, convirtiendo los calzones largos en cortos. Los restos los aprovechaba yo para mi lavandería.”

“Los alemanes son valientes si así lo manda el Führer. Los españoles que yo conocí carecían de instinto de conservación; en un ataque podían perder el 50% de los soldados, mientras que el otro 50% seguían combatiendo y cantando; esto lo he visto yo con mis propios ojos y hasta los alemanes estaban asombrados con su valor y resistencia. Los alemanes, pese a su famosa sentimentalidad, podían ser muy groseros con las mujeres. En general les gustaba organizar en lo posible una existencia cómoda con sus parejas y al tiempo se comportaban como egoístas y desvergonzadamente despectivos y groseros con ellas. En los trabajos las obligaban a limpiar las letrinas de sus estancias y cuarteles y liberar de nieve las vías de tren y las carreteras hasta la extenuación, y si se terciaba no tenían reparo en golpearlas. Los españoles eran impetuosos y apasionados, pero respetaban sinceramente a las mujeres; por celos podían apuñalar a sus compañeras, pero en ningún caso abusar de ellas o menospreciarlas. Como ya he dicho, los alemanes y los españoles solo tenían en común su recíproco desprecio.”

“8 de enero de 1943. Algaradas entre los españoles y los alemanes. Estos habían golpeado a unas mujeres; los españoles salieron a la calle y comenzaron a agredir a todo alemán que encontraban en el camino; las peleas fueron auténticas. Como siempre en nuestro mundo loco, las acciones caballerescas no procedían del mando, sino de los simples soldados” .

5.4.6.6 Els espanyols vistos per testimonis jueus

Els pocs testimonis jueus que s'han pogut obtenir coincideixen, en general, amb la mateixa visió que tenien els russos.

El primer fa referència al testimoni d'un supervivent jueu del gueto de Grodno, Klovsky D (2003): *"... We had specially warm relations with the Spanish soldiers, who were staying there then. The women of Slobodka also started going to the barracks, taking the Spanish soldiers' clothes to wash. Just for the sake of bread, soup and porridge, not money."*⁸³⁶

També, en el seu llibre Kovaliov (2014), fa referència de tres persones de Riga, que diuen haver sentit explicar l'episodi de l'ajut per part dels Divisionaris a la població jueva del gueto.

Un altre grup de testimonis correspon al de l'USC Shoah Foundation Visual History Archive:

Maiia Lisiuk de Putushki, Smolensk, Russia, USSR: *"Allà hi havia espanyols, com ho van saber que eren espanyols, no ho sé, o bé la meva mare o bé ells mateixos ens ho van dir, ens van dir que no volien lluitar contra Rússia, ells feia que estaven allà ja mig any, ens van acompanyar a la caserna i allà tots s'ho passaven bé. Abans d'això va venir un, i ens va portar mitja barra de pa, més no us en puc donar, a casa tinc fills. No tinc res més. Això ja era la tardor de 1941"*⁸³⁷

Testimoni d'Albert Maizel: *"A Minsk en un cinema, era l'agost, van aparèixer espanyols hi canviaven tot tipus de coses, intercanviaven tot tipus de coses, compraven"*⁸³⁸.

⁸³⁶ Klovsky D (2003). Traducció de la autora: teniamos especialmente cálidas relaciones con los soldados españoles, que estaban allí en aquel momento [en Grodno]. La mujer de Slobodka también empezó a ir a las barracas, para lavar la ropa de los soldados españoles. Sólo por un trozo de pan, sopa y sopa de avena, pero no por dinero" ..

⁸³⁷ Testimoni USC Visual History Archive. Universitat de Viena. Interview Code 36537. Traduits del rus per l'autora

⁸³⁸ Ibidem. Interview Code 30794

Testimoni d' Aleksei Viderman. Minsk: *“Quan al gueto van aparèixer els de la Divisió Azul. Nosaltres els vam mostrar els nens i els vam preguntar com ens podien tractar tant malament. El mes d'agost els alemanys van fer dues línies i feien que els jueus passéssim entre mig i ens picaven amb pals, Tots portàvem les estrelles de David, una a davant i l'altre a darrera. Què passava amb la DA? no era tota la divisió sinó alguns soldats, eren les dones que parlaven amb ells. Els hi parlàvem que nosaltres havíem acollit els vostres nens (referint-se als nens que van anar a la URSS el 37 i 38), com és que ara podeu lluitar contra nosaltres. Aquests soldats no els agradava cridar com als alemanys però venien al gueto. Per què venien? Potser els interessaven les dones. També veiem que no tots els alemanys eren iguals, es podia veure que no tots estaven contents amb el que passava. Si, que els SS, policia, SD la relació amb els hebreus era més dolenta que amb la resta”⁸³⁹.*

Testimoni de Rafael Klein, Sovkhoz, Vokhonva, Leningrad: *Una de les vegades que vaig intentar escapar. Em van agafar i em van portar a la comandatura de la DA, allà vaig parlar en francès, era a uns 20 km de Gatchina, em van tornar a portar al Sovkhoz. Els espanyols no entenien res ni en alemany ni en rus”⁸⁴⁰.*

Felix Zandman. Grodno: *“20 octubre de 1941, es farien dos guetos i que teníem 10 dies per anar-hi. Sovint ens pegaven per qualsevol motiu els alemanys, ens humiliaven, sovint. Durant 10 dies la DA van venir a la ciutat, però eren absolutament amables, tot i ser feixistes, eren totalment diferents amb el comportament amb els jueus, sortien amb les noies”⁸⁴¹.*

5.4.7 El Llegat de la DA

Ja s'ha dit que d'acord amb la narrativa divisionària després de 1945, la DA hauria estat un cas excepcional dins de la *Wehrmacht* pel seu tracte extraordinàriament benigne a la població civil russa i als presoners de l'Exèrcit Roig. Es tractava de que la DA es veiés com

⁸³⁹ Ibidem. Interview Code 31621

⁸⁴⁰ Ibidem. Interview Code 2348

⁸⁴¹ Ibidem. Interview Code 36736

una empresa anticomunista però desproveïda de tota simpatia cap el nazisme i sobretot amb la seva relació amb la guerra d'extermini del Tercer Reich.

El rol d'Espanya en aquesta memòria transnacional de la DA va venir molt condicionat per dues circumstàncies que la individualitzen en el context europeu. Per una banda, la llarga pervivència d'una dictadura d'origen feixista, que va acollir als veterans sense estigmatitzar-los, jutjar-los o privar-los de ciutadania, al contrari d'altres països europeus on aquells foren vistos com a traïdors; i que no va tenir cap problema en recordar la seva gesta en lloc públics i cerimònies i misses fins al dia d'avui, encara que amb menor intensitat a la rememoració de la guerra civil de 1936-1939 i donant-li un significat d'acord amb l'estratègia de reubicació en el concert internacional com a membre del bloc occidental.

Per il·lustrar-ho, també extret de l'arxiu personal de Correa Veglison diversos documents i cartes.

Amb data 10 d'octubre de 1942 hi ha una carta del *Secretario Regional de ex Combatientes de Falange Española Tradicionalista de las JONS*, informant que Luciano Soler, ex-combatent, se l'ha col·locat en un magatzem d'*Auxilio Social*, en espera d'una altra col·locació més avantatjosa⁸⁴².

Una carta amb data del 31 de març de 1944 al Director de la *Compañía Industrial Fertilizadora* on Correa presenta al camarada Julian Reizabal Gomez, advocat, excombatent de la DA on demana explícitament: "*esperando tomará nota del derecho preferente y único que tiene para ocupar la vacante de Abogado que existe en esta Compañía de su digna dirección*"⁸⁴³.

També hi ha cartes dirigides al Governador, en aquest cas una des de Jaen amb data 30 d'octubre de 1943 on la persona es queixa de l'actitud d'alguns Divisionaris que quan

⁸⁴² Fons ANC1-933-T-30. Antonio Correa Veglison

⁸⁴³ Fons ANC1-933-T-86. Antonio Correa Veglison

han tornat es creuen amb el dret d'ocupar el lloc de treball que volen sense cap mania en denunciar als altres empleats.

Amb data 27 de febrer de 1943 un membre de la DA demana al governador que intervingui pel seu pare, ja que aquest ha estat destituït del seu lloc de treball per estar acusat d'haver participat durant la guerra civil com a sanitari del bàndol republicà. Aquí podria ser un exemple d'alguns dels Divisionaris que van anar com a forma per poder netejar el seu passat.

Finalment la carta escrita per la dona d'un Divisionari que demana una porteria ja que al·lega que el seu marit té embriaguesa crònica. A la nota del cas però consideren que la dona menteix i que per tant no es procedirà. Interessant veure que tant la porteria demanada per la senyora com la feina de vigilant que tenia el marit, eren feines clàssiques en l'època franquista com a forma per controlar a la població i servir aquests de confidents al règim.

Per altra banda, la posterior tolerància cap a la resta d'aquesta memòria pel règim constitucional sorgit de la transició democràtica, que va assumir, en el fons, molts dels elements de la memòria positiva que el record de la DA havia desenvolupat durant el règim anterior, sense plantejar-se una revisió crítica del propi passat dictatorial⁸⁴⁴.

La premsa falangista esperava que al incorporar-se a les seves diverses tasques en la vida civil, els retornats de Rússia desenvolupessin un rol d'agents revitalitzadors de les essències nacionalsindicalistes i fossin al mateix temps un factor d'uropeïtzació i modernització. Però els veterans no van arribar mai a constituir una generació conscient i articulada, capaç de deixar una empremta uniforme en el règim franquista. Entre ells va regnar la dispersió i la varietat de trajectòries. Aquest era el reflex de la pròpia heterogeneïtat socials i fins a cert punt política de la DA. Juntament amb la diversitat d'orígens socials. Tot aquests aspectes van jugar un paper pel seus itineraris vitals. La condició d'excombatents suposava una avantatge addicional a l'hora d'accedir a llocs

⁸⁴⁴Núñez Seixas JM (2016).pp. 21

públics, especialment per la quota reservada a les oposicions a llocs de funcionari de qualsevol nivell. També ho era l'exempció de matrícules i drets d'examen pels que cursaven estudis universitaris. No eren excepcionals els casos de favoritisme cap als ex divisionaris, de la mateixa manera que pels excombatents de la guerra civil.

Per altra banda, els retornats de Rússia tampoc van conformar en cap moment una família política definida, tot i que els sectors organitzats i visibles acostumaven a estar alineats amb les postures i sectors més ortodoxes de FET.

L'impuls per la creació de *las Hermandades* va néixer no de la mobilització dels veterans de guerra, sinó de la coordinació inicial d'algunes vídues, filles i esposes de caiguts, que, des de l'estiu de 1941, particularment en el cas de les vinculades a Falange, havien començat a agafar forma. Aquesta solidaritat es va accentuar des de mitjans d'octubre quan van arribar les notícies dels primers combats i els divisionaris van començar a enviar salutacions mitjançant Radio Berlín, en el programa conduït per la locutora i cap de la Secció Femenina a Alemanya, Cèlia Giménez Costeria. Tot i que les nòvies, germanes i familiars escrivien als combatents per donar-los ànims, l'angoixa va pujar de to quan a les ràdios es va començar a parlar dels combats del Voljov i les cartes dels voluntaris es retardaven. Ja el juny de 1942 va sorgir la idea de crear una *Hermandad de excombatientes* per tal de coordinar les gestions relatives a pensions i subsidis pels veterans i les seves famílies. La reticència de l'exèrcit va fer recaure la iniciativa en les famílies. El 1943 es va constituir *la Hermandad de Familiares de Caidos de la División Azul* que tenia una capella en un local de FET de Madrid. Allà es celebrava cada dia una missa pels caiguts i més tard pels captius. Aquesta iniciativa es va propagar a altres ciutats⁸⁴⁵.

A partir però de 1945 i especialment del 1947, dins el context de la Guerra Freda, el règim va intentar no exhibir massa el seu record. Així doncs, de portes en fora les *Hermandades* van tenir un recolzament tebi per part de la dictadura. Així es va posar en evidència el maig de 1959, amb motiu de la recepció per part dels ex divisionaris d'una

⁸⁴⁵ *Ibidem* pp. 370-371

delegació de l'associació de veterans de la Legió Còndor fundada tres anys abans. Durant una ofrena a Barcelona en record dels caiguts alemanys es van sentir vives al nazisme, i alguns veterans alemanys exhibien símbols nazis, fet que va incomodar a l'ambaixada germano-occidental, que tenien certes objeccions de relacionar-se amb les *Hermandades*.

Tres anys abans, va tenir lloc a València el primer congrés nacional d'*Hermandades de la DA*, el juny de 1956, amb l'assistència de 250 delegats en representació de 29 *Hermandades*, amb absències significatives com la de Barcelona. Entre els seus objectius fundacionals hi havia la creació d'una *Federació Nacional de Hermandades*. Les ponències van destil·lar anticomunisme, advocació religiosa i lleialtat als principis del 18 de juliol i també per vetllar per a la realització dels principis "revolucionaris" de la Falange. També es va sol·licitar al règim la implantació de quotes d'ex divisionaris per a places de funcionari, prebendes públiques, oposicions i habitatges de protecció oficial. I finalment es va acordar d'actuar com una societat de socors mutus per ajudar als veterans en situació desafavorida, a les seves famílies i a la dels caiguts⁸⁴⁶.

Des de principis dels anys 70 les *Hermandades* van entrar en una fase de declivi, paral·lela a la resta d'organitzacions d'excombatents. Amb tot, la incorporació de fills i simpatitzants de divisionaris, així com, sovint, la proximitat als grups falangistes radicals o dissidents, i inclús neonazis (cas de CEDADE), les publicacions dels quals eren ressenyades en alguns òrgans divisionaris, els va permetre certa capacitat de supervivència. Van mantenir una estreta relació amb la resta de les organitzacions d'excombatents franquistes, amb els grups locals de *Falange*, també amb els centres d'*Acción Católica* i des de mitjans de la dècada de 1960 es van alinear amb els sectors més immobilistes del règim, *el búnker*^{847 848}.

⁸⁴⁶ *Ibidem* pp. 373-375

⁸⁴⁷ Es denomina popularment búnker al moviment polític d'extrema dreta, que no va disposar d'estructures pròpies i que es va manifestar a Espanya en la dècada de 1970 i principis de la de 1980, format per aquelles personalitats del franquisme que s'oposaven completament a la reforma del règim, després de la mort de Francisco Franco i defensaven el Moviment Nacional.

⁸⁴⁸ *Ibidem* pp. 382

Des de principis dels anys 70 la Hermandad Nacional de la DA va subscriure diversos manifestos a favor de l'ordre polític sorgit l'1 d'abril de 1939. Un dels seus membres més actius, Mariano Sanchez-Covisa, fou el principal impulsor del grup ultradretà *Guerrilleros de Cristo Rey*, partidari de la "violència patriòtica" i responsable de varis assassinats a la dècada dels 70. El període de transició va coincidir amb un momentani auge de l'activitat pública de les *Hermandades* que es van convertir en un vector important de la mobilització dels excombatents i els sectors del règim franquista oposats a qualsevol tipus d'obertura política. La fragmentació de l'extrema dreta durant la Transició va tenir un reflex en el si de les *Hermandades*, al igual que d'altres associacions d'excombatents, i van experimentar dificultats creixents per optar per les diferents branques en que s'havia dividit el *Movimiento* (*Fuerza Nueva*, tradicionalistes...). Segurament fou *Fuerza Nueva* el partit que més va intentar apropiarse del llegat divisionari, com a síntesi dels valors del 18 de juliol sense grans distincions ideològiques⁸⁴⁹.

Un altre dels temes importants en el llegat i en la construcció de la memòria de la DA és el de la repatriació de les restes del divisionaris. Aquesta reivindicació es va iniciar als anys 90. De la mà de la *Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge* (Associació popular alemanya per la cura de les tombes de guerra, VDK) que va començar a operar a terres russes per la repatriació dels soldats alemanys incloent espanyols, flamencs o holandesos. Per altra banda, van rebre també recolzament per part d'alguns alts oficials de l'exèrcit, ex divisionaris o amb vincles familiars amb la DA. També va ajudar a aquesta reivindicació el fet que també tenia lloc el debat sobre la identificació i enterrament digne a les víctimes de la repressió franquista en fosses comuns. Aquests factors van permetre que el 2002 s'haguessin recuperat quasi un 40% del total dels cossos enterrats en el cementiri de Pankowka a Rússia. Més tard, però va haver-hi certes friccions amb l'associació alemanya i en alguns casos es va col·laborar amb una associació russa anomenada Dolina, de recuperació de cossos de combatents soviètics⁸⁵⁰. El propi Ministeri de Defensa va accedir a repatriar a Espanya les restes dels combatents a les famílies que ho desitgessin essent a dia d'avui una trentena. Aquest fet, ha tornat a ser d'actualitat ja que fa pocs mesos, el Govern espanyol de Mariano Rajoy ha aprovat un

⁸⁴⁹ *Ibidem* pp. 384-385

⁸⁵⁰ Garrido Polonio (2002) en Núñez-Seixas (2016).pp 388

pressupost per la total repatriació dels cossos, fet polèmic ja que mentre tant els caiguts per la repressió franquista segueixen estant als vorals de les carreteres.

A més de l'activitat publicística de les *Hermandades*, un percentatge important dels relats autobiogràfics o de ficció de tema divisionari va veure la llum en editorials vinculades a cercles radical de Falange. Fou el cas de Caralt o Acervo, propietat de Luís de Caralt i José Llorens Borràs, aquest últim relacionat amb varis exiliats feixistes europeus, entre ells Degrelle. Aquests també van publicar material antisemita i neonazi als anys 60.

L'experiència divisionària ha generat almenys 150 llibres de memòries, relats o biografies novel·lades des de 1942 fins avui. El període de màxima intensitat es va registrar entre 1954 i 1962, gràcies a la visibilitat pública dels presoners que van tornar amb el *Semiramis* el 1954. Nous pics es van registrar a principis dels 90 amb la caiguda del mur i a principis del s. XXI, coincidint amb una subliminal guerra de memòries amb l'esquerra⁸⁵¹.

El record de la DA va experimentar diversos canvis. Entre 1945 i 1950 es va adaptar progressivament al context de la guerra freda i va ajudar a justificar la postura del règim en la segona guerra mundial, presentant a Espanya com a país catòlic que ja s'havia avançat en la lluita contra el comunisme. Amb la mort del dictador, va aparèixer una nova motivació: la reivindicació del llegat de la DA pel falangisme inconformista, com exemple per les noves generacions ultres. Aquests a vegades fins i tot es van alinear amb postures revisionistes de l'Holocaust i vinculats amb les temptatives de renovar ideològicament el feixisme espanyol. Amb la transició va augmentar la pluralitat de motivacions i van aparèixer des d'antifranquistes fins a aventurers de *la Legión*, es tractava de cercar certa reconciliació amb les dues Espanyes⁸⁵².

Allò que rarament es parla, però, és de l'espoli fet per la DA durant la seva estada a terres russes. En un article de *The Voice of Russia* es fa esment de la quantitat d'objectes

⁸⁵¹ Ibidem pp. 389-390

⁸⁵² Ibidem pp. 392

de culte ortodoxa que es van emportar i que es pot visitar al Museu de Ozup a Torrejón de Ardoz. En el mateix article, l'autor relata i posa en veu a un ex-divisionari que tot i que no menciona el nom, suposadament és el director de cinema, Luís Garcia Berlanga que diu: *“En la juventud nunca pensé que dejándome embaucar por argumentos primitivos iba a encontrarme entre los agresores que, con las armas en la mano llegaríamos a tierras extrañas e irrumpiríamos en viviendas ajenas. Disparábamos allí contra los soldados rusos que defendían su patria. Ayudamos a los nazis a mantener a Leningrado bloqueada, donde cientos de miles de niños, mujeres y ancianos murieron de hambre. Además los oficiales se entregaban a orgías en las Iglesias ortodoxas rusas y los altares eran convertidos en caballerizas. Fui testigo de escenas vergonzosas cuando mis compañeros de armas irrumpían en las cabañas campesinas y en medio del llanto de las mujeres arrancaban de las paredes los iconos de la Virgen y de Cristo”*⁸⁵³.

5.5 Espanyols a l'URSS

La composició de l'emigració espanyola a l'URSS durant els anys que s'aborden en aquest estudi fou la següent. El col·lectiu numèricament més important estava compost per 2895 nens evacuats entre 1937-38, la majoria d'origen basc i asturià, i un petit grup format per fills de dirigents i quadres del PCE, i de militars republicans. A aquests es van sumar uns altres 87 nens, que van arribar el 1939 acompanyats dels seus pares exiliats. Aquestes quasi 3000 persones, són conegudes popularment com *“niños de la guerra o niños de Rusia”*. Per altra banda, abans del final de la guerra civil espanyola també residien a l'URSS altres col·lectius d'espanyols enviats pel govern de la II República. Uns 130 educadors i personal auxiliar que van acompanyar als nens evacuats, al voltant de 280 mariners mercants, 190 alumnes pilots de l'Escola d'aviació de Kirovabad, a l'Azerbaidjan i grups més petits formats per personal de l'Ambaixada espanyola a Moscou i els caixers del Banc d'Espanya que van acompanyar la remesa d'or que es va dipositar a l'URSS.

⁸⁵³ www.vor.ru/Spanish/Victory/sp_vict_042.html. Data 8/12/2006

A l'abril de 1939, un cop acabada la guerra civil, van començar a arribar exiliats polítics; seleccionats per una comissió composta per dirigents del PCE i de la *Komintern*, eren al voltant d'unes 1000 persones, la majoria procedien dels camps d'internament del sud de França i del Nord d'Àfrica. Un cop acabada la II guerra mundial, aquesta emigració es va ampliar amb 35 persones que es trobaven a Alemanya i que foren traslladades a l'URSS per l'Exèrcit Roig així com 51 ex-combatents de la DA que un cop van ser alliberats del Gulag van decidir quedar-se a viure a l'URSS⁸⁵⁴.

En el moment de la seva arribada, el personal de l'emigració política fou concentrat durant uns mesos en Cases de repòs dels sindicats soviètics per més tard ser distribuïts per diferents zones del país. A Moscou es van quedar els dirigents del Partit, els funcionaris de la *Komintern* i algunes persones destinades a la ràdio, premsa i editorials en castellà. Els militars de carrera i aquells que havien ascendit per mèrits propis durant la Guerra civil van ingressar a l'Acadèmia de l'Estat Major i a l'Acadèmia General Superior de l'ER. Uns 150 quadres foren destinats a l'Escola Leninista de Planiernaya i a escoles dels serveis secrets i de la *NKVD*, la policia política. Alguns foren recol·locats com a educadors en les diferents cases on hi havia els nens espanyols i la resta van acabar treballant com a obrers en fàbriques, en condicions bastant crítiques i molt controlats pels quadres del partit⁸⁵⁵.

D'aquests, abans que esclatés la II Guerra mundial, un nombre reduït van poder abandonar l'URSS, entre ells el personal de l'Ambaixada del govern republicà, els caixers del Banc d'Espanya, alguns mariners mercants i uns pocs alumnes pilots, així com alguns educadors i metges que havien acompanyat els nens evacuats.

Pel que fa a la situació del nens, foren allotjats a "Cases" destinades especialment per ells, localitzades principalment en àrees de Moscou i St. Petersburg i a la costa del Mar Negre (Odessa i Eupatòria) i a l'interior d'Ucraïna (Harkov, Kiev i Herson), llocs amb un alt nombre de població jueva.

⁸⁵⁴ Marco M (2010)..pp.. 25

⁸⁵⁵ Ibidem pp. 26

El 22 de juny de 1941 amb l'inici de la guerra es van evacuar les Cases dels Nens espanyols a tot el territori no ocupat pels alemanys. Alguns d'ells però van quedar assetjats a Leningrad però la resta van poder marxar. També va haver-hi un grup que foren capturats pels Nazis i repatriats a Espanya. Foren 44, en dos grans grups. Aquells que estaven a l'Exèrcit Roig i al caure presoners dels alemanys foren enviats a Espanya. Aquesta resolució es contradiu amb aquells republicans que foren enviats als camps nazis, segurament els interessaven per tenir coneixement de l'URSS. I l'altre grup, el dels nens que estaven en el setge de Leningrad i que en el moment de l'evacuació cap al Càucus el 1942 també foren fets presoners pels alemanys i més tard retornats a Espanya. És el cas de Carmen de los Llanos Más, nascuda el 1924 i filla del dirigent del PCE, Virgilio de los Llanos. Quan va caure malalta d'escorbut fou evacuada amb altres espanyols a través del llac Ladoga gelat, l'anomenat *corredor de la vida*. Però l'agost de 1942 quan intentaven fugir cap al Càucus fou capturada juntament amb altres 13 nens de la guerra i una de les seves mestres. Foren utilitzats pels nazis en emissions radiofòniques de propaganda antisoviètica i més tard retornats a Espanya. Aquest grup va rebre formació falangista a Berlín i van arribar a Madrid el desembre de 1942.⁸⁵⁶

Segons els arxius del Centro Español de Moscou, 616 espanyols van estar a l'ER i tot i representar un petit nombre, s'ha intentat conèixer el seu possible encontre amb l'Holocaust i amb la població jueva. I més concretament entre aquells que van estar en Unitats Partisanes, localitzades a Ucraïna i Bielorússia.

Tal com ja s'ha dit, a finals de 1941, més de mig milió de jueus havien estat assassinats. A mitjans de 1942, en les noves accions dels *Einsatzgruppen*, particularment a les regions occidentals de Bielorússia i Ucraïna; quan el moviment partisà va esdevenir una força significativa durant l'estiu de 1942, relativament pocs jueus romanien vius als territoris ocupats. La tràgica ironia de tot això era que la *Wehrmacht* havia utilitzat el mite de la instigació jueva del moviment partisà el 1941 com a excusa per condemnar i participar en la massacre massiva dels jueus, però només després que els jueus haguessin desaparegut fou quan el moviment partisà realment va començar a créixer.

⁸⁵⁶ *Ibidem* pp. 28

Tot i que Stalin, a finals dels anys 30 havia desmantellat els grups de partisans i purgat els seus instructors davant la por de pèrdua de lideratge, ja en els primers dies de la invasió alemanya, els líders soviètics van veure que no podrien aturar l'avanç alemany si no era a través de la lluita partisana. Per això, el 29 de juny i el 18 de juliol de 1941, es van emetre dues directives on es demanava als funcionaris dels partits locals que organitzessin unitats partisans en els seus districtes. D'aquesta manera, estarien sota control del propi partit. Només es reclutarien membres del partit, dels *Komsomol*⁸⁵⁷ i ciutadans soviètics que haguessin demostrat la seva lleialtat al règim, garantint la fiabilitat política dels seus integrants. Pocs jueus formaven part d'aquestes categories i per tant pocs foren reclutats, com la majoria de població soviètica⁸⁵⁸.

Però no foren el Jueus l'únic grup diana entre els partisans sinó que altres grups nacionals també foren assenyalats pels eslaus com a presumptes col·laboradors i fins i tot sotmesos a pogroms, com fou el cas dels tàrtars de Crimea o el cas de grups ucraïnesos, especialment de l'oest d'Ucraïna. Fins i tot, els russos utilitzaven la paraula "ucraïnès", com a sinònim de "col·laborador". Alguns russos també creien que els seus "germans" bielorrussos no mostraven prou entusiasme en la lluita contra els invasors. Així, si bé l'antisemitisme fou especialment perjudicial, les animositats nacionals van afectar altres grups; el moviment partisà es va convertir en un microcosmos de les tensions nacionals i ètniques que penetraven en la pròpia Unió Soviètica⁸⁵⁹.

Durant el primer any de la guerra, particularment en els territoris més occidentals, els partisans van operar en un entorn summament hostil. De fet, la població civil sovint va informar les autoritats d'ocupació sobre la presència d'unitats partisans. Per això, es va crear un clima de recel i sospita entre ells, pel que no es podia confiar en els "forasters o estrangers". Aquest fou un dels motius pels quals no es va permetre unir-se al moviment partisà als jueus civils durant el 1941.

⁸⁵⁷ Organitzacions juvenils del Partit Comunista

⁸⁵⁸ Slepyan K (2000).pp. 4

⁸⁵⁹ Ibidem pp. 9

La situació dels partisans va començar a millorar a principis d'estiu de 1942. El 30 de maig es va crear l'Estat Major del Moviment Partisà, encapçalat pel Primer Secretari Ponomarenko, fet que va fer augmentar molt considerablement el nombre de partisans que va passar de 70.000 el 1942 a prop de 200.000 el 1944.

El 5 de setembre de 1942, Stalin va signar l'Ordre de Defensa no. 189, "Sobre la tasca del Moviment Partisà". A partir d'aquest moment, el moviment passava a ser una "guerra popular o nacional" pel que podia incloure a tots els homes i dones que desitgessin alliberar-se dels Nazis. Ja no només era restringit als membres del partit o persones afins al mateix. Amb això el Kremlin perseguia donar una imatge d'agermanament entre els pobles, les víctimes passaven a ser totes "ciutadans soviètics". Fet que va aconseguir que "totes les nacionalitats de la Unió Soviètica" s'unissin amb un ardent amor a la pàtria, i les atrocitats alemanyes, lluny de debilitar la unitat de la Unió, van eliminar els prejudicis i van enfortir la solidaritat i l'assistència mútua entre les víctimes dels Nazis.

Malgrat tot, però, Moscou va implementar mesures designades per tenir els partisans sota control. Darrere de les línies enemigues, cada unitat partisana tenia un comissari polític que se suposava que havia d'assegurar la fiabilitat política. També al costat de cada unitat hi havia una "secció especial" del NKVD per controlar la seguretat interna. Mentre que els comissaris i les seccions especials estaven pensades per mantenir el control en els partisans, la realitat va ser que els partisans els van manipular per servir a les seves necessitats. La gran majoria dels espanyols van ser comissaris o membres d'aquestes seccions especials.

L'efecte de la política soviètica i les accions de la majoria dels partisans eslaus van ser marginalitzar als jueus dins del moviment, fins i tot quan se'ls va permetre unir-se a ells. Els oficials soviètics van utilitzar la inclusió dels jueus com una manera d'ampliar la representativitat dels partisans, però van ser summament sensibles als prejudicis de molts partisans eslaus, alguns dels quals preferien no lluitar al costat dels jueus. El resultat fou que tot i que els jueus van poder lluitar en destacaments partisans, sovint patien inclús per les seves pròpies vides.

Tot i que la política soviètica no fou obertament antisemita, en el context de l'Holocaust, la inacció va fer que el govern soviètic acabés essent un testimoni passiu en l'extermini dels jueus.

El seu fracàs reflectia tant la seva indiferència pels jueus en particular, i la seva negativa a reconèixer les diferències que existien en el tractament als ciutadans soviètics sota el domini alemany tot i tenir-ne totes les proves. En canvi, la fórmula de la "guerra popular" va fer èmfasi en la unitat del poble soviètic, i el seu patiment únic com a ciutadans soviètics. En el seu imaginari milions de soviètics van ser assassinats als territoris ocupats, reduint per tant l'impacte del genocidi jueu en comparació amb altres nacionalitats.

A l'acabar la guerra, tot i que el nombre de jueus en Unitats partisanses fou entre 20.000 i 30.000, poc es va fer per conèixer aquesta realitat, permetent que persistís la creença que no va haver presència jueva en aquestes, fet que es veurà reflectit en la memòria dels testimonis espanyols.

5.5.1. Destacaments on van lluitar espanyols

La major part dels espanyols que van lluitar al costat dels russos van desenvolupar la seva activitat amb els partisans. Com s'ha vist, va ser a principis de l'estiu de 1942 que es dona via lliure als estrangers per integrar-se en aquestes forces guerrilleres soviètiques, acabant els vetos i restriccions anteriors.

Quatre van ser els grups més destacats on van combatre els espanyols:

El primer el d'Ilya Grigorievitx Starinov, qui havia lluitat a la guerra civil espanyola. Foren destinats principalment al front de Kalinin i posteriorment a la rereguarda alemanya a Bielorússia. En les Unitats que van estar sota el seu comandament, van combatre 356 espanyols.

El segon grup correspon al de Vladimir Grigorievitx Volokitin que estaven situats l'abril de 1943, en el Kuban, al nord del Caucas, quan uns quants espanyols enquadrats en la 4a. Companyia de la Brigada de l'NKVD reben l'ordre inesperada de presentar-se a l'Estat Major de la Brigada, segons el testimoni de José Parra i Sebastià Piera⁸⁶⁰. Se li va encarregar a José García Granda preparar un grup selecte de mitja dotzena de guerrillers espanyols per a una operació important, haurien de liquidar al Comissari General Alemany dels Països Bàltics, Von Keitel, que tenia la seu a Vilnius.

El testimoni de Sebastià Piera recorda així a la població jueva i a la població local durant la seva estada a l'URSS, i expressa molt bé la por a integrar persones als seus destacaments que no coneixien i que podien ser col·laboradors dels nazis: *"... ho tinc present perquè van ser els dies que arribaven molts polonesos, quasi tots jueus, i ens van dir que havien marxat perquè alemanys i russos s'havien repartit Polònia, a ells els havia tocat la banda alemanya i fugien cap a Rússia perquè el govern soviètic els acollia. Encara enteníem menys el pacte, se m'escapaven les raons, però per força devia estar bé. Arribaven a Kherson amb la seva artesanía i els oficis, i amb ells va arribar una orquestra de jazz polonesa*⁸⁶¹.

*"Els blats llargs, verds de maig i plens de polonesos lleials als nazis que desapareixen i ens van matant... No podem fer més que trencar la línia amb un foc intens i cec, sense parar, i ens anem preparant escampant-nos per sortir desplegats nosaltres cinc i vint lituans més... Simone se'n va, d'arbre en arbre, amb les quatre lituanes que estan quietes amb les armes alçades i que ja eren al destacament..."*⁸⁶².

"Però l'espant ens el van donar perquè aquells boscos de la rereguarda alemanya eren plens de perill. Molta gent s'hi amagava, gent de tota mena, gent sense nord, fugitius disposats a tot per sobreviure, alemanys desorientats o que havien desertat i vivien del pillatge. El pitjor de tot eren els col·laboracionistes forçats, gent que sota l'amenaça dels nazis maldaven per introduir-se al nostre campament per obtenir informació o per

⁸⁶⁰ Per a més informació sobre Sebastià Piera veure: Vinyes, R (1998). El soldat de Pandora. Una biografia del s. XX.

⁸⁶¹ *Ibidem* pp. 60

⁸⁶² *Ibidem* pp. 88

destruir-nos, com aquells fugitius d'un camp de presoners alemany, dos nois i dues noies, que havien arribat a la base després de passar els primers controls de filtratge que havíem instal·lat a cada veïnat dels voltants. Quan arribava un desconegut al poble els nostres enllaços l'observaven, i quan estaven segurs de la seva honestedat l'enviaven al campament i lluitava o col·laborava en les nostres accions... Quan vam creure que ja estaven preparats complien missions de combat o reconeixement del territori, però els pagesos es van queixar que un d'ells sempre prenia roba de criatura a les cases. El vam detenir... Quan el vam interrogar... va confessar que treballava per als alemanys... el pla final era ... havien de liquidar tota la base guerrillera enverinant l'aigua.... Kasimira va ordenar el seu afusellament d'immediat. Els altres dos no, perquè eren lleials i els servien de tapadora sens saber-ho i van continuar al nostre destacament, i són apreciats perquè sempre han lluitat amb coratge”⁸⁶³.

"En aquell moment érem incondicionals de Stalin i acceptem l'explicació oficial del menyspreu fet pels francesos i anglesos a l'URSS, mentre que els alemanys [es refereix als alemanys de la RDA] volien ser amics. Tots el justificàvem. El mateix va passar amb l'ocupació de Polònia o dels països bàltics ... La nostra actitud no va canviar fins molts anys més tard, després de la mort de Stalin i el XX Congrés del PCUS. Vam veure que no eren justificables moltes coses en que havíem cregut cegament ”⁸⁶⁴.

El tercer grup va ser el del Coronel Orlov, segons les memòries de Francesc Pararols⁸⁶⁵, durant la tardor de 1943, quan foren reclutats juntament amb Juan Pinto, José Gironès, José Vallejo i Luis de l'Ós. Van formar part de la *Partizanskaia grupa Raspapova*, del NKVD, durant 9 mesos als pantans i boscos de Bielorrússia entre l'octubre de 1943 i setembre de 1944. El grup el componien 35 persones de procedències i nacionalitat molt diversa. L'ajudant del Cap del Grup era el tinent Savitski, jueu i molt conegut com a jugador d'hoquei sobre gel i que parlava perfectament alemany⁸⁶⁶.

⁸⁶³ *Ibidem* pp. 92

⁸⁶⁴ Vicente Carrón, comandante del Ejército Republicano en Arasa D (2005). Los españoles de Stalin. pp.20

⁸⁶⁵ Pararols F (2002). Un català a l'exèrcit roig.

⁸⁶⁶ *Ibidem* pp. 101

En les seves memòries en Pararols també fa al·lusió a la DA: *“Avui m’han dit que a Stàraia-Buda hi ha un grup d’espanyols feixistes de la División Azul que custodien els presos que treballen a l’estació de tren; viuen en cases de la gent del poble en grups de tres o quatre”*^{867 868}.

L’últim grup destacat i el més rellevant per aquesta recerca fou el de Dimitri Nikolaievitx Medvediev, qui a la primavera de 1942 se li va encarregar organitzar una unitat partisana a Ucraïna, a la zona de Jitòmir, i més endavant a les regions de Rovno i Lvov. En els seus inicis la Unitat comptava amb 70 membres del NKVD, dels quals dotze eren espanyols, xifra que s’incrementaria poc després amb altres tres. El comissari polític de la unitat seria Stejov, el cap del servei d’Informació el coronel Lukin i la responsable del partit, la Maria Fortus, jueva casada amb Ramon Casanelles qui fou agent del NKVD a Espanya durant la guerra civil i qui va formar part del grup que va assassinar a Nin. Es tractava d’una unitat més política que estrictament militar, encara que després es distingís també en això últim.

D’acord amb les memòries de Josep Gros⁸⁶⁹, el 20 de juny de 1942, van ser llançats al bosc de Tolsti Les a la regió de Rovno. Recorda que: *“A fines de agosto de 1942, los alemanes habían dado orden, en toda la Ucrania Occidental, de exterminar a los judíos. Aquello iba a ser una nueva prueba para nuestro destacamento. Nos llegaron noticias de pueblos enteros donde los invasores concentraban a los judíos, les hacían cavar zanjas y los mataban allí mismo, arrojando después a todos – hombres, mujeres y niños mezclados – a aquellas zanjas. A veces, algunos que sólo habían quedado heridos, eran sepultados en vida. Todos los días llegaban a nosotros docenas de judíos a campo traviesa: mujeres, niños, ancianos, chicos solos, que se habían podido salvar del exterminio en masa. Nuestro campamento crecía en proporciones tan grandes, que se creó un problema de alimentación, pues de ciento ochenta que éramos originalmente, en pocos días llegamos a quinientos, sin que cesara la afluencia.*

⁸⁶⁷ Ibídem pp. 131

⁸⁶⁸ L’autora va poder entrevistar a en Francesc Pararols el 2013 però no va explicar absolutament res referent a la població jueva, ni va comentar res referent a l’Holocaust.

⁸⁶⁹ Gros J (2011). Abriendo camino. Relatos de un guerrillero comunista español. pp 50

El jefe de nuestro destacamento, el coronel Medvedev, también era judío, así como algunos de los camaradas guerrilleros. Para dar una solución al problema, el camarada jefe determinó que lo mejor sería formar un destacamento de guerrilleros, no de combate, sino de marcha, para que pudieran salvarse, en dirección a Bielorrusia, a las que se ayudaría a pasar las líneas del frente. Tal fue la decisión. Se equipó aquel nuevo grupo con armas y carros de transporte, comida y tres de los mejores exploradores. Aquella operación de salvamento fue organizada por el estado mayor de guerrilleros de Ucrania y coordinada con una rapidez extraordinaria, pues debían colaborar en ella varios destacamentos en una especie de relevo.

Así pudieron salvarse miles de judíos, ya que fueron varias las expediciones. Algunos se quedaron con nosotros.

Recuerdo que un día estaba yo en mí puesto de guardia cuando de golpe vi enfrente de mí a un chico y dos mujeres ancianas con tres chiquillos de corta edad. El chico, que tendría unos dieciocho años, nos explicó que aquella mañana había entrado en su pueblo una banda de policías ucranianos que estaba matando a todos los habitantes judíos. Las mujeres de los policías se instalaban después en las casas de las víctimas y se quedaban con todos los bienes: ganado, ropa, etc. El pueblo se encontraba a unos quince kilómetros de nuestro campamento. El jefe Medvedev envió aquella misma tarde un grupo de guerrilleros al mando de Kuznetsov, entre ellos dos españoles: el camarada Ortuño y yo. Llegamos al pueblo y no vimos ni rastro de policías. Fuimos en grupos de casa en casa. Conmigo venía otro guerrillero y el chico judío. Fuimos a su casa y al llamar a la puerta salió una mujer con dos críos en los brazos. Le preguntamos qué hacía ella en la casa y contestó que era la suya. El chico le dijo que era mentira, que la casa le pertenecía a él. La mujer contestó: "Tu eres judío y no ucraniano". A gritos nos dijo que saliésemos de allí, añadiendo: "Muerte a los judíos"⁸⁷⁰.

⁸⁷⁰ *Ibidem* pp. 59-60

... Tengo que señalar que al entrar en aquel pueblo vimos los cadáveres de muchas mujeres, chicos y ancianos asesinados por aquellos policías y que seguramente no habían enterrado para enseñárselos a los alemanes y demostrar al invasor que ellos aplicaban la nueva orden respecto a los habitantes judíos. Al chico que iba conmigo le habían matado a toda la familia y él se salvó porque a la hora de la masacre se encontraba en el campo... se convirtió en un guerrillero de verdad y en los meses que pasó en nuestro destacamento vengó con creces a los suyos⁸⁷¹.

5.5.1.1. Ucraïna

En vigílies de la invasió alemanya del territori soviètic al juny de 1941, Ucraïna va albergava 2.4 milions de jueus, una de les concentracions més altes d'Europa. Després de Rússia, Ucraïna era la segona república amb més població amb ciutats importants i vastes àrees de terra de cultiu. Dins de les seves fronteres pre-1939, o l'est d'Ucraïna, els jueus constituïen una important minoria a les principals ciutats a Kíev, Harkov, Zhitomir, Berdichev, Dnipropetrovsk i Odessa. Després del pacte Hitler-Stalin d'agost de 1939, parts de la Polònia oriental, inclosa bona part de Galítsia i Volínia, van ser absorbides per l'URSS. Aquesta part occidental era molt diferent de la seva contrapart oriental. Occident va incloure una població que més recolzava el nacionalisme ucraïnès i, en general, més antisemita. Galítsia era un territori que durant molt de temps s'havia disputat entre Polònia i Ucraïna, també contenia una alta concentració de jueus en llocs com Lvov, Tarnopol i Rovno. La seva població prèvia a la guerra es va veure augmentada per desenes de milers de jueus que havien fugit de l'ocupació alemanya de la Polònia occidental el setembre de 1939, preferint viure sota el domini soviètic. Finalment, al juny de 1940, la Unió Soviètica també es va fer amb Bukovina i Bessaràbia de Romania, àrees amb importants comunitats jueves, i les va adjuntar a Ucraïna.

Els alemanys van capturar tota Ucraïna a finals de 1941, i tot i que l'Exèrcit Roig va començar a alliberar parts del seu territori poc més d'un any després, no va expulsar als alemanys fins a l'estiu de 1944. Prop de 800.000 jueus d'Ucraïna oriental van ser

⁸⁷¹ *Ibidem* pp. 62

evacuats o van poder escapar per compte propi⁸⁷². Mentre que tot i que encara s'està investigant, s'estima que almenys mig milió de jueus hi van morir.

5.5.1.1.1. Rovno

En vigílies de la guerra, 25.000 jueus vivien a Rovno, la principal ciutat de Volínia. La ciutat va ser ocupada el 28 de juny de 1941, i durant juliol i agost, 3.000 dels seus jueus van ser assassinats. Koch, el *Reichskommissar d'Ucraïna*, la va triar com a capital del *Reichskommissariat*, fet que va ser tràgic per als jueus que hi vivien. El 5 de novembre del mateix any, els jueus que no tinguessin permís de treball foren convocats a presentar-se l'endemà per ser enviats a treballar. Els dies 6 i 7 de novembre de 15000 a 18000 jueus foren assassinats al bosc de Sosenki, a 6 quilòmetres de distància de la ciutat. El gueto de Rovno es va establir el desembre de 1941, amb prop de 5000 persones. El 13 de juliol de 1942, el gueto fou liquidat. A la vigília de l'*Aktion* alguns joves van poder escapar incorporant-se als partisans⁸⁷³.

Tot i la referència al salvament de jueus feta per Gros, del destacament de Medvedev, aquest, en les seves memòries escrites durant el 1968⁸⁷⁴ no en fa referència explícita, tot i que si que explica la situació de la població jueva.

... En els pobles i ciutats de l'oest d'Ucraïna, vam veure amb els nostres propis ulls tot el que havíem llegit anteriorment als diaris. Els nazis van saquejar als camperols, els hi van treure el pa i el bestiar. Aquell qui es resistia, fou disparat, penjat, cremat viu, ofegat en furgonetes de gas. Els joves foren portats a Alemanya per a treballar..... Havent pres les ciutats i pobles de l'oest d'Ucraïna, els feixistes van anunciar el registre dels jueus. Es van emportar les seves propietats, i ells mateixos els enviaven a treballar a les pedreres..."

... A finals d'agost... la població jueva fou "liquidada" a Rovno i als districtes més propers. Els nazis van treure els jueus de la ciutat en grans grups, els van obligar a cavar les seves pròpies tombes i després foren afusellats... Ningú es va alliberar dels "caníbals": ni els

⁸⁷² Rubenstein J, Altman I. (2008) pp. 51

⁸⁷³ Arad Y (2010).pp 230-231

⁸⁷⁴ Медведев Д Н (1968). Это было под Ровно In

<http://militera.lib.ru/memo/russian/medvedev/index.html> Traducció feta per l'autora

vells ni els nens petits"... Només molts pocs van poder escapar, però sota pena d'execució. Els alemanys van prohibir a la població a ajudar als jueus. Es van publicar avisos sobre les recompenses: un kilogram de sal per cada jueu.."

També fa força menció dels col·laboracionistes: *... però també hi havia traïdors del poble soviètic que van recolzar aquest "nou ordre! I ajudaven als nazis en els seus assumptes negres..."... després de la invasió alemanya de l'oest d'Ucraïna, alguns d'aquests traïdors van passar a formar part de la policia nazi, mentre que altres van romandre en grups, armats pels alemanys i a qui se'ls va ordenar que lluitessin contra els partisans...*

També queda clara la seva posició respecte a la incorporació de la població civil a la lluita partisana: *... els alemanys estaven alarmats... els rumors sobre l'exèrcit de partisans semblava que no eren falsos. No érem 100 persones, ni dues-centes: érem molts més. Partisans de fet ho eren tots els residents locals. Si un home soviètic tenia la mínima oportunitat d'ajudar-nos a fer mal als alemanys, ho va fer. L'odi als hitlerians es va tornar mortal i aquesta era la nostra fortalesa... No podíem fer res i haguéssim caigut ràpidament a las urpes feixistes si haguéssim decidit fer la lluita sense comptar amb la població. Ella fou el millor recolzament a la rereguarda...*

Aquests són els dos únics testimonis entre tots els que han estat llegits o entrevistats per l'autora que parlen explícitament de l'encontre amb l'Holocaust.

5.5.2 Antisemitisme. La memòria dels espanyols.

Els jueus eren sovint acusats de covards i que evadien fer serveis actius al front. Els insults/bromes que rebien eren com ara: "Els jueus estan lluitant a Taixkent", el més lluny possible del front.

Un dels documents que s'han pogut trobar que donen més informació sobre aquest imaginari jueu entre els espanyols republicans és l'obra de Devillard, MJ (2001,2006)⁸⁷⁵

⁸⁷⁵ Devillard MJ (2006). Españoles en Rusia y rusos en España: las ambivalencias de los vínculos sociales.

qui a través de 127 entrevistes en profunditat analitza els seus discursos sobre el antisemitisme i els jueus.

Segons el seu estudi, i comparativament parlant, destaquen les freqüents referències als “jueus” respecte a altres grups o “nacionalitats”. El que crida més l’atenció és la referència no només a les diferències d’estatus sinó també a la discriminació social.

“... en la Unión Soviética, siempre se decía que no había antisemitismo oficialmente, pero sí lo había... primero en el pasaporte... este punto cinco⁸⁷⁶ a los judíos les perjudicaba muchísimo... No todo lo que hemos aprendido allí es bueno, y una de las peores cosas que llevamos, creo, todos dentro es el antisemitismo, en mayor o menor grado... allí existía el antisemitismo vulgar y oficial, el vulgar viene desde muy lejos... estaba muy latente en el pueblo... que estás en una cola y si, además de hacer algo que no le guste a alguien, y eres judía, pues, bueno la tienes, menudos insultos”⁸⁷⁷.

Un altre testimoni és el d'una dona que recordava quan van ser evacuats on havien habitat els alemanys del Volga: *...Todas las calles tenían nombres alemanes...las casas al lado de donde nos metieron a nosotros eran casas de campesinos... el hijo mayor nos llamaba judíos, nos insultaba...* ⁸⁷⁸

Quan es tracta de caracteritzar als jueus, s'al·ludeix sovint a la seva posició social, considerada com a bona. Extractes d'una conversació entre dos “niños”: *“... Hasta que no empezó la Guerra no supimos lo que eran los judíos, eran todos rusos, pero después, eran casi todos los que teníamos, los directores y todos eran judíos...es increíble en los mejores puestos, todo... casi todos los educadores, la directora, el subdirector, eran judíos...y en la fábrica también... Después los empezaban a marginar, me acuerdo, después de la guerra...es que claro, se portaron en la guerra (mal), es lo que pasa, unos ponen el pecho y otros no lo ponen... Ellos siempre estaban en la retaguardia... pocos murieron en el frente... después de la guerra, entonces, pues...los judíos cogían y se marchaban para el Asia Central, allí no llegaba la guerra...siempre en la retaguardia y*

⁸⁷⁶ En els passaports soviètics a la cinquèna línia es referenciava la nacionalitat de la persona.

⁸⁷⁷ Devillard MJ (2006) pp.25

⁸⁷⁸ Ibidem pp. 25

lejos... entonces el mismo pueblo no tragaba a los judíos, y sin embargo estaban protegidos por el gobierno, al contrario de lo que dicen aquí, pero cuando un pueblo no quiere a alguien, por algo es... en la fábrica misma, donde trabajábamos, la directora era judía, la ingeniero era judía... estaban todos colocados... en los mejores sitios...se colocaban uno a otro entre ellos, muy bien...

Un altre testimoni: "...en el instituto (universidad) era un sitio donde el 80%, yo creo, que eran judíos... y como entre los judíos había mucha gente muy capaz, llegaban muy alto... pero tú no te encontrabas nunca un judío obrero en la URSS... sin embargo había muchos centros donde, por los años cincuenta, pusieron una cuota para ingresar en la Universidad a los judíos...qué pasa en Rusia? Que los obreros son rusos, los campesinos son rusos... pero toda la intelectualidad es judía, en realidad esto no es justo... y es que el niño judío desde que nace ya le enseñan... él se encuentra con una familia culta, con una biblioteca, con unos padres que le inculcan desde el primer día... en la guerra, aparentemente no se veía a los judíos... tú veías que durante la guerra el único que vivía bien era el que tenía algo que ver con el comercio... esto creó un rechazo, y además la idea de que los judíos no habían estado en el Frente... Además, el judío tiene esto, que como históricamente tiene que apoyarse, si hay un judío bien colocado empieza a meter a todos los suyos.. es una reacción de defensa...

Per altra banda, les al·lusions als nuviatges despunten tant pel nombre com per la qualitat. Mentre vàries espanyoles deien que havien tingut un nuvi jueu, es diu sovint que la majoria de les dones soviètiques dels espanyols, amb major formació universitària eren "jueves".

"...Lo mejorcito se casaron con judías, porque era natural... primero, posiblemente un español está peor preparado... por muy inteligente que sea, porque no pasó el curso completo de las diez clases sino que se incorporó en la quinta, sexta o séptima clase... en segundo lugar, imagínate, esta chica, la judía, además de estar bien preparada, está muy bien vestida, vive muy bien, y aunque no viva muy bien, procede de una familia culta, este chico lo invitan a casa, cae en un ambiente acogedor, que le muestran todas las

*simpatías del mundo, ella además le ayuda en los estudios, y de la amistad luego nace otra cosa, y casi todos se casaron con chicas judías, la aplastante mayoría...*⁸⁷⁹

No hi ha dades que puguin corroborar aquestes afirmacions. Però en conjunt, els fets que es destaquen subratllen la idea d'un bon tracte i respecte mutus. No falten les anècdotes que posen de relleu les qualitats d'un amic/a jueu/va i el recolzament rebut per part seva : *"...Cuando nos quitaron la beca, nos llevaba una judía a comer a casa de ella.. son cosas que te quedan grabadas en la mente, porque veías que tampoco les sobraba a ellos..... en general, los judíos a nosotros los españoles siempre nos han tratado muy bien, es más, teníamos más apoyo, mas comprensión, de parte de los judíos...*⁸⁸⁰

Finalment, unes declaracions trobades en documents d'interrogació a soldats soviètics evadits i que cauen presoners de la DA: Soldat Simenon Feodorovitx Filipovitx. 11 d'octubre de 1943. Quan li vam preguntar sobre la moral de la tropa comenta: *"la moral entre los de raza rusa es mala, no tienen ninguna esperanza en la victoria y están muy descontentos porque los judíos ocupan los mejores lugares."*⁸⁸¹.

Kuskar Asisov: *"He decido desertar porque no era feliz con el Régimen y porque no quería seguir luchando para que los judíos tuvieran los mejores puestos"*⁸⁸².

Un altre testimoni és el de José Fernández⁸⁸³, un nen de la guerra que recorda això: *"Al día siguiente el bosque amaneció lleno de octavillas que la noche anterior habían lanzado los aviones... En ellas se invitaba a los soldados rusos a pasarse a las líneas alemanas. Para ello había que pronunciar esta contraseña: "Zúrrale al comisario judío, dale un ladrillazo en el morro". Me pareció que los alemanes echaban piedras contra su tejado. Apelaban al antisemitismo, que en la URSS, según yo creía, no existía"*⁸⁸⁴.

⁸⁷⁹ Ibídem pp. 28

⁸⁸⁰ Ibídem pp. 29

⁸⁸¹ AGMAV,C.2008,15,1 / 6

⁸⁸² AGMAV,C.2008,15,1 / 8

⁸⁸³ Fernandez Sanchez J (1999). Memorias de un niño en Moscú.

⁸⁸⁴ Ibídem pp. 119

“Tampoco hicimos amistad con los rusos, que cuando entraban en nuestras habitaciones eren recibidos con recelo. El que más nos visitaba era un judío polaco llamado Sandomirski. Entraba a criticar todo lo soviético con una dureza que nos asustaba y le hacía sospechoso. Yo nunca supe con qué intenciones venía, aunque dada su condición de judío y polaco tenía razones suficientes para encontrarse incomodo en Rusia y quizá no era un provocador”⁸⁸⁵.

5.5.3. Espanyols a l’URSS després de la guerra

Aquest últim apartat és més un epíleg que no pas un capítol pròpiament i per això abans faré una petita introducció del que va significar el Gulag i concretament pels espanyols que el varen patir

Els orígens del Gulag *Главное управление исправительно-трудовых лагерей и колоний, ГУЛАГ* es troben a l'escenari de la revolució bolxevic d'octubre de 1917. La lluita contra l'enemic de classe va comportar la instauració del “terror roig” i amb ell, detencions, assassinats i “camps de concentració” o *Kontslager*. En l'imaginari bolxevic, qualsevol persona podia resultar sospitosa, però les víctimes predilectes d'aquells anys eren els “enemics polítics del nou ordre”, al costat dels “enemics burgesos” en qualitat d’“explotadors de les masses”. Després del cop bolxevic, ja en l'estiu de 1918, sorgeixen els primers camps de concentració, anomenats camps de destinació especial, per empresonar els “enemics”.

L'òrgan idoni per encarregar-se de la implementació de la política leninista de terror roig va ser la Txeca, la Comissió Extraordinària de lluita contra la contrarevolució i el sabotatge. Tot i que no hi ha dades definitives, fins a finals de 1921, en el mapa concentracionari rus figuraven 107 camps que formaven part del sistema penitenciari dels camps de destinació especial o camps extraordinaris, destinats a la reeducació i la rehabilitació de l'enemic.

⁸⁸⁵ *Ibidem* pp. 165

No obstant això, el gran viratge en la política concentracionària soviètica es va produir a finals de la dècada de 1920 i principis de 1930, ja amb Stalin al poder, en qualitat de líder de l'URSS i figura principal del Partit Comunista. S'havia començat la revolució estalinista, un programa d'industrialització a ritme frenètic d'un país endarrerit. Els errors i els retards en la marxa forçada cap a la industrialització havien de trobar un culpable. Així uns dels primers enemics de l'ordre estalinista foren els enginyers i la *intelligentsia* tècnica, purgats entre 1928 i 1930. A ells se sumen els kulaks o camperols "rics", que es van oposar al procés de col·lectivització del camp, accelerat pel règim el 1929. Segons un dels més grans especialistes en la matèria, Robert Conquest, més de dos milions de camperols kulaks van ser deportats entre 1930 i 1933. Zones de Sibèria i Kazakhstan, així com altres regions menys poblades de l'URSS, es van convertir en el seu lloc de residència obligatori, on van viure en qualitat de «desterrats especials», però en realitat com a treballadors forçats. D'altres, uns 100.000 van acabar en els camps de concentració, després del seu arrest. De fet, en l'època, els pagesos representaven la major part de la població concentracionària, d'acord amb una sèrie de lleis soviètiques que penaven als responsables de "crims contra la propietat de l'Estat".

Com el nombre de presos creixia i el pla quinquennal de Stalin necessitava dels recursos naturals del país, com el carbó, l'or, el petroli, el gas i la fusta, disponibles en zones siberianes, kazakhs i de l'extrem nord, els presoners van ser convertits en colons. Així, l'òrgan de seguretat de l'Estat de Stalin, successor de la Txeca, va assumir el control de tots els presos. També el dels camps, rebatejat amb el nom Direcció General dels Camps Penitenciaris i Colònies de Treball, conegut pel seu títol abreujat Direcció General dels Camps: el Gulag.

Des de la dècada dels trenta fins a la mort de Stalin, el Gulag va conèixer un període d'expansió intermitent tant a les zones més occidentals del país, com a llocs menys poblats o deserts, per tal d'explotar els recursos naturals a través del treball forçat i per contribuir a l'avenç de l'economia soviètica. La Gran Purga desencadenada el 1934 i finalitzada el 1938 va ser una de les onades repressives més extraordinàries que es va abatre contra els antics bolxevics, membres destacats de l'Exèrcit Roig i del partit, entre

ells molts d'origen jueu. A part de sembrar la por i el terror a tota l'URSS, la purga es va traduir en execucions i en confinaments en camps de concentració d'enemics del poble acusats de delictes polítics. El 1938, el Gulag albergava a 1.800.000 presos, xifra que augmentaria durant els pròxims anys. La Gran Purga va ser seguida per altres detencions i deportacions. Aquesta vegada es van desplegar en els territoris annexionats per l'ER després de l'inici de la Segona Guerra Mundial. Per sovièticar els nous territoris, evitar rebel·lions i eradicar els possibles quintacolumnistes, milers i milers de polonesos, bàltics, ucraïnesos, bielorussos i moldaus van arribar al Gulag. Tot i que la història de les deportacions és diferent de la història del Gulag, tampoc està desvinculada. A vegades la decisió era tan arbitrària, que una persona podria ser deportada i una altra arrestada. A més els deportats van patir igual que els seus compatriotes tancats en els camps.

En el context de guerra contra Alemanya, es van desenvolupar noves detencions i altres deportacions com a mesura preventiva contra soviètics i estrangers en qualitat de "còmplices potencials de l'enemic". Moltes minories ètniques van ser sotmeses a la deportació: els tàrtars de Crimea, els alemanys del Volga, els calmucs, i alguns pobles del Caucas, entre d'altres, acusats de col·laboració amb el règim d'ocupació nazi. En aquest mateix escenari bèl·lic, el sistema soviètic de camps es va ampliar amb un centenar de camps per a presoners de guerra. Aquests camps no pertanyien al Gulag, sinó a la Direcció Central de Presoners i Confinats de Guerra, encara que la distinció era tècnica, ja que la seva vida concentracionària era la mateixa que la dels altres presos del Gulag. A l'URSS van estar reclosos més de quatre milions de presoners de guerra de les potències de l'Eix, com alemanys, italians, hongaresos, romanesos, austríacs, japonesos i també espanyols. Part d'ells també van arribar al Gulag, mentre que altres a uns camps especials en qualitat de presoners de guerra perillosos o criminals de guerra convictes. La postguerra marca el sorgiment d'un nou tipus de camps, molt semblants als camps especials per als presoners de guerra. També es deien camps especials basats en el règim de *katorga*, és a dir treball forçat. A diferència dels altres camps del Gulag, aquests van recloure als presos polítics més perillosos, soviètics i estrangers, «enemics potencials» del règim. Durant l'època estalinista, els camps del Gulag van ser camps de trànsit, des d'on es seleccionava i es distribuïa la mà d'obra, camps per a dones, camps per a homes, camps per a nens i camps especials. També va comprendre alguns camps

més lleugers, les *sharashki*, uns establiments especials per als científics presos. En el seu conjunt, el Gulag va ser l'espai vital de milions de presos, que van viure en condicions infrahumanes d'amuntegament, desnutrició, pèssima sanitat i higiene, temperatures molt baixes o elevades, brutalitat i indiferència del sistema. Ells van contribuir a l'edificació dels mateixos camps, al treball forçat a les mines, l'agricultura, la construcció, la indústria de la fusta, els grans canals soviètics, les vies ferroviàries i carreteres, etc. Amb la mort de Stalin el 1953, una sèrie de reformes del sistema concentracionari, les amnisties promulgades i els processos de revisió de causes van portar a l'alliberament dels presos i al desmantellament progressiu del Gulag.

Segons dades oficials, unes 18 milions de persones van passar pels camps de treball forçats durant l'època de Stalin. A ells s'ha d'afegir altres persones que van conèixer l'exili arran de la deportació als deserts del Kazakhstan o als boscos siberians, unes 6 milions de víctimes, que encara que no van viure dins els camps, eren treballadors forçats⁸⁸⁶.

En els arxius de l'ITS s'ha pogut trobar dos llistats de jueus que foren deportats a Karaganda. Amb data 18 de Juny de 1947 el *World Jewish Congress* rep informació de 16 jueus qui van morir a Karaganda, la majoria d'origen alemany o austríac que havien fugit cap a l'Est, molts d'ells a Riga i qui són a Karaganda on la majoria hi moriria entre el 1942 i 1943⁸⁸⁷. També hi ha un altre llistat, de 40 jueus, la majoria d'origen alemany o austríac que o bé encara estaven a Karaganda o bé havien pogut sortir cap a Romania⁸⁸⁸.

⁸⁸⁶ Conferència a càrrec de Luiza Iordache, autora del llibre: *Republicanos españoles en el Gulag 1939 - 1956*. 2014

⁸⁸⁷ No. 5157660#1 (1.1.47.1/0001-0181/0003/0126). in conformity with the ITS Archives, 06.12.2012, Archivnummer: 4143. ITS Bad Arolsen.

⁸⁸⁸ No. 5157661#1 (1.1.47.1/0001-0181/0003/0127). in conformity with the ITS Archives, 06.12.2012, Archivnummer: 4143

5.5.3.1 Els Espanyols al Gulag

A l'acabar la II Guerra Mundial, molts espanyols van expressar el seu desig d'abandonar l'URSS. Els dos primers anys, abans de l'inici de la guerra freda, en van sortir algunes desenes, principalment cap a Llatinoamèrica, però a partir de l'estiu de 1947 ja no van deixar sortir ningú més. Per això molts d'ells foren detinguts i enviats a camps de concentració com el cas de Julián Fuster. En aquesta maniobra van jugar un rol important els dirigents del PCE tant a l'URSS com a França. Segons Marco M (2010)⁸⁸⁹, l'alliberament a partir de 1946 d'internats de Spassk i Kok-Uzek (Karaganda), que eren originaris d'altres països europeus occidentals, va fer emergir a la llum pública l'odissea d'aquests republicans espanyols que hi estaven internats. Com a conseqüència d'això, es va organitzar una campanya a favor del seu alliberament, que va tenir el seu punt més àlgid a França el 1948 organitzada per la FEDIP, organització d'orientació anarquista. El PCE i el govern soviètic van negar l'existència dels presoners i quan ja no van poder ocultar més l'evidència, els van acusar de ser falangistes disfressats. Gràcies a la mobilització internacional i a les pressions que van rebre les autoritats soviètiques, es van suavitzar les condicions d'internament dels espanyols i, entre maig i juny de 1948 foren traslladats al camp n. 159 d'Odessa amb la intenció aparent de preparar el seu alliberament. Davant l'alarma que van causar aquestes mesures en la direcció del PCE que residia a l'URSS, el novembre de 1947 Fernando Claudín, responsable de la emigració espanyola, va intervenir davant el Govern soviètic i va enviar un delegat a Odessa, Francisco Abad, amb la intenció de convèncer als espanyols internats per tal que desistissin de la seva intenció de sortir del país. De fet, la simple menció del desig de sortir del país es va convertir en un delictes d'anticomunisme i una traïció, amb la possibilitat addicional de ser enviats a camps de concentració del Gulag, el que va succeir en molts casos⁸⁹⁰.

18 mariners i pilots, cansats de tants patiments, ho van acceptar i van integrar-se a la societat soviètica i així van poder abandonar el seu captiveri, però un grup de poc més

⁸⁸⁹ Marco M (2010). pp. 248-251

⁸⁹⁰ *Ibidem* pp. 28 - 29

de 30 internats, entre els que es trobava Juan Bote, es van mantenir irreductibles en la seva voluntat de marxar.

En una carta amb data del 8 de maig de 1947 dirigida al *World Jewish Congress* a Londres, el director, Mark Breslow de l'*American Joint Distribution Committee (JOINT)* amb seu a Viena, els comunica que segons la seva demanda del dia 1 d'abril de 1947, els adjunten la llista completa de persones repatriades des de Karaganda, però també la llista dels espanyols que encara hi són i els demanen que si poden fer alguna cosa per aquests, ja que el *JOINT* no té més possibilitats per ajudar-los⁸⁹¹. El llistat conté 45 persones amb noms i cognoms, data de naixement i lloc de naixement⁸⁹².

Al morir Stalin es va obrir la porta per tal que un gran nombre d'espanyols poguessin tornar al seu país. La primera expedició de retorn fou amb el vaixell *Semiramis*, que va arribar al port de Barcelona el 2 d'abril de 1954 amb 286 persones, procedents d'Odessa. La majoria eren presoners de la DA però també hi havia 12 alumnes pilot, 19 mariners i quatre nens de la guerra tots ells procedents del Gulag. Amb posteritat, entre setembre de 1956 i maig de 1959, van tornar 2.500 persones, 1.900 eren adultes, en sis viatges amb el *Krym* que feia la ruta d'Odessa a València i a Castelló de la Plana i un últim realitzat pel *Sergei Ordzhonikidze* de Riga a Almeria. La majoria eren nens de la guerra, mariners i pilots i també les dones d'alguns d'ells, no pas els marits soviètics que no tenien permís per abandonar l'URSS. La resta ho feu amb comptagotes ja durant la democràcia o amb el desmembrament de l'URSS⁸⁹³.

Segons la recerca feta sobre els espanyols que van estar als Gulags, s'ha pogut trobar a l'Arxiu RGVA de Moscou, 1.475 fitxes, que corresponen a 563 presoners, dels quals 5 eren dones, 2 nens, un dels quals neix al camp i la resta homes. La nacionalitat dels presoners és majoritàriament espanyola, tot i que en aquest llistat, tot i ser considerats com espanyols la seva nacionalitat és una altra: Bolívia, Alemanya i Itàlia. Tot i que no

⁸⁹¹ Copy of Doc. No. 5157655#1 (1.1.47.1/0001-0181/0003/0121) in conformity with the ITS Archives, 06.12.2012, Archivnummer: 4143. ITS Bad Arolsen

⁸⁹² Copy of Doc. No. 5157656#1 (1.1.47.1/0001-0181/0003/0122) in conformity with the ITS Archives, 06.12.2012, Archivnummer: 4143. ITS Bad Arolsen

⁸⁹³ Marco M (2010). pp. 29 - 30

ho especifica, hi ha varis presoners, que havent estat alliberats el 1945 no podien ser espanyols sinó que són italians o francesos. A banda dels Divisionaris i Republicans (aviadors i mariners, principalment), hi ha un grup que foren presos o bé alliberats per l'Exèrcit Roig en el seu avançament cap a Berlín a Txecoslovàquia, Hongria, Romania, als Càrpats i Àustria. D'aquests n'hi ha que eren de l'exèrcit alemany o de les *Waffen-SS*, que havien estat en Batallons de Treball o bé de l'Organització TODT, incloent un que formava part d'un grup de partisans polonesos.

Les expedicions de retorn d'espanyols segons els fons del Centro Espanyol de Moscou a l'Arxiu Nacional de Catalunya mostren aquestes dades:

	Total	Homes	Dones	Nens	Esp.	Rus.	Ale.	Ucr.	Jueus	Altres
1	738	204	189	156	168	19				2
2	454	132	186	136	171	12	2	1		
3	445	154	148	143	89	40		10	4	5
4	420	140	142	138	119	17		5		1
5	411	135	148	128	104	36		5	2	1
6	386	126	136	124	95	30		7	4	
7	39									
Total	2893	891	949	825	746	154	2	28	10	10

Aquests jueves foren: Lidia Kuper Velasco, nascuda el 1911 a Polònia, viatja amb els seus dos fills i el marit; traductora. Tauba Subkova Simonova, nascuda el 1920 a Odessa, viatja amb els seus dos fills Liha i Guillermo Godanunis i el seu marit; sus labores. Ira Grigorivna Kaganskaya, nascuda el 1914 a Krasnodar, viatja amb el seu marit, Jose Banca Perez, d'Alacant; Música Esfira Gershevna Jalemskaya, nascuda el 1928 a Moscou, viatja amb la seva filla i els seu marit. Zinaida Crichevskaja Isakovna nascuda el 1895 a Nikolaev, viatja amb dos fills.;Infermera. Evgenia Jaimovna Tomas Lencina, nascuda el 1919 a Nikolaev viatja amb fills, marit, i mare i pare; professora de llengua anglesa. Hi ha també una polonesa, nascuda el 1925 a Yazlovetz, Fina Moiseievna Gonzalez, que viatja amb els seus dos fills i amb el marit; pel seu patronímic però era jueva. Dina Moseievna Nuñez Edreida, nascuda el 1920 a Odessa, viatja amb un fill i el seu marit. Ell fou un dels

mariners republicans que varen arribar a Odessa el 1937; allà es van conèixer, ell va combatre a l'ER i més tard fou internat a Barkutha, un dels pitjors gulags.; varen patit tot tipus de vicissituds fins que pogueren venir a Barcelona⁸⁹⁴.

Del grup provinent d'Alemanya, en els llistats del *Centro Español de Moscou*⁸⁹⁵ figuren 35 persones, alguns d'ells foren treballadors de la CIPETA, tot i que no es té seguretat absoluta. És el cas de Julio Arejuela Nieves, i de Ramon Safont Belilles⁸⁹⁶. Aquests dos, són casos especials de qui es té més informació. Del primer, una carta amb data 9 de febrer de 1969, signada pel Sr. Canel en resposta de la demanda feta per Francisco Abad en referència al Sr. Arejuela. La carta comunica que es van entrevistar amb ell i va explicar el següent, Julio Arejuela Nieves, nascut a Madrid, el 22 de desembre de 1927. L'agost de 1939 marxa cap a França amb el seu oncle Santiago Nieves Fernández. Al moment de l'ocupació de França l'any 1940 els alemanys l'envien a Alemanya al camp de concentració n. 166 a la Prússia occidental (no s'ha trobat quin podria ser aquest camp) fins que van arribar les forces soviètiques el novembre de 1944 i foren enviats a la ciutat de "Kinisberg" (que se suposa que és Königsberg) i el 1947 van arribar a Odessa on va estar-hi fins l'1 de setembre de 1948 i d'allà a Crimea juntament amb 70 espanyols més fins que el 1952 va marxar a treballar a la Sibèria. Segons les dades, a Alemanya va estar en els camps de concentració de Königsberg i Instenburg. Diu que els alemanys el van condemnar a mort dues vegades: una per haver participat l'any 1942 en una explosió a les bases petrolíferes de "Kinisberg" i l'altre per haver-se negat a ingressar a l'exèrcit legionari estranger organitzat pels alemanys. També diu que no va pertànyer mai a les Joventuts comunistes i que tampoc havia estat a la DA. El motiu de la carta es per valorar si se l'accepta dins el PC.

⁸⁹⁴ L'autora els coneixia personalment.

⁸⁹⁵ Procedents tant del Centro Español a Moscou on l'autora va poder tenir una còpia, com els mateixos que figuren a l'ANC - 555 Centro Español de Moscú (AGE). També es troben en aquest pdf on line: <file:///C:/Users/usuario/Downloads/FUENTES%20HISTORICAS%20EMIGRACION%20URSS.pdf>

⁸⁹⁶ No. 35077012#1 (0.1/Image vorhanden/_S/S0117/00960) in conformity with the ITS Archives, 07.12.2012, Archivnummer: 4143

El segon cas, segons l'entrevista que va fer l'autora als familiars, sí que fou un treballador de la CIPETA però que fou ferit a Alemanya on va conèixer una dona russa i va decidir no tornar i anar cap a la URSS, tot i tenir família a Sabadell.

La resta de treballadors però, foren treballadors forçats, que estaven exiliats a França i foren forçats a treballar a Alemanya. És el cas, Juan Aulina Casasampere, Jose Cabestany Carre, Jacinto Cires Garces⁸⁹⁷, el qual tenia un germà que va morir a Hartheim, a la cambra de gas, Ramon Clos Puchgros, Juan Cuadros Juarez, Manuel Espada Peregrina, José Garcia Escudero i José Hernandez Falco. D'altres foren fets presoners i forçats a lluitar per Alemanya, com és el cas de Vicente Garcia Gonzalez o bé fets presoners i reclosos com a presoners de guerra a camps alemanys, és el cas de Manuel Martín de la Calle, Juan Antonio Ruiz Expósito, Celestino Hernandez Cordero i Luís Carrera Ruiz. Però la majoria d'ells no s'ha pogut saber exactament com és que es trobaven a Alemanya el 1945. També, la majoria d'ells a l'arribar a l'URSS foren internats dos anys al Gulag fins que foren alliberats, quedant-se a la URSS.

També hi ha casos, com el d'Antonio Alacid Villa, nascut a Múrcia el 1912 qui va anar primer a l'URSS com a Divisionari, en el seu retorn a Espanya va decidir anar a treballar a Alemanya el 1944 per més tard integrar-se de nou a l'Exèrcit alemany. Fou fet presoner pels Soviètics i internat a un Gulag fins el 1947 que fou alliberat. Es va quedar a viure a la URSS fins a la seva mort l'octubre de 1977 a Simferopol.⁸⁹⁸ Un altre cas fou el de Victoriano Alario qui va estar a la URSS a l'escola de pilots, en el seu retorn a la Guerra Civil espanyol fou fet presoner pels franquistes. Va tornar a l'URSS amb la DA per passar-se a l'Exèrcit Roig on va treballar en la propaganda del front. El 1943 fou detingut fins el 1949. Va morir a Zaporozhie el 1982⁸⁹⁹.

També hi ha un grup que en principi van estar als camps nazis i que més tard van acabar a l'URSS, és el cas de Salvador Saez Torrecilla nascut a Bronchales, Teruel, el 5 d'agost de 1916 que fou deportat a Neuengamme el 24 de maig de 1944 i més tard va anar a

⁸⁹⁷ No. 18693693#1 (0.1/Image vorhanden/_C/C0569/00810) in conformity with the ITS Archives, 07.12.2012, Archivnummer: 4143

⁸⁹⁸ Centro Espanyol. Arxiu GASPI.Moscou.

⁸⁹⁹ Centro Espanyol. Arxiu GASPI .Moscou

parar a Ravensbruck on fou alliberat. O bé de Vicente Fuentes nascut el 1903 que va estar a Sachsenhausen des del gener de 1943 i que fou alliberat.

6. CONCLUSIONS

“Hem estat capaços, els supervivents, de comprendre i de fer comprendre la nostra experiència? Això que habitualment entenem per “comprendre” coincideix amb “simplificar”: sense una profunda simplificació, el món que ens envolta seria un embut infinit i indefinit, que desafiaria la nostra capacitat d’orientar-nos i de decidir les nostres accions... També tendim a simplificar la història; però no sempre l’esquema dins el qual s’ordenen els fets és reconeixible de manera unívoca, i pot passar que historiadors diferents compreguin i construeixin la història de maneres incompatibles entre elles...”

Primo Levi

Els enfonsats i els salvats

1986

Tot i que l’objectiu principal d’aquesta tesi era cercar la comprensió de la relació entre l’Holocaust i l’Estat espanyol, aquesta s’ha mostrat com un fenomen molt complex, d’un abast molt ampli, i que forma part d’una memòria col·lectiva a nivell internacional. Això fa que el relat d’aquesta memòria estigui en constant construcció i interpretació. Per això, les conclusions que s’apuntaran a continuació són les que s’han constatat en aquest moment present però que poden ser objecte de noves interpretacions en un futur.

1.- La primera conclusió d’aquesta tesi és la decisió d’adoptar i adaptar una denominació i definició de l’objecte d’estudi de la que dona l’USHMM.

“L’Holocaust es refereix a un esdeveniment de genocidi específic que va tenir lloc en la història del segle XX: la persecució sistemàtica burocràticament organitzada, i l’anihilació dels jueus europeus pels nazis alemanys i els seus col·laboradors entre 1933 i 1945. Els jueus van ser les víctimes principals - sis milions van ser assassinats; els gitanos, les persones discapacitades i els polonesos van ser també objecte de la destrucció i reducció catastròfica per raons racials, ètniques o nacionals. Molts milions

més, incloent homosexuals, testimonis de Jehovà, presoners de guerra soviètics i dissidents polítics, entre ells els Republicans espanyols, van patir també una gravíssima opressió i mort sota la tirania nazi.”

Les raons per aquesta decisió han estat: a) el període que engloba, del 1933 al 1945, aquest permet veure ja la relació des de la República; b) la importància d'incloure els col·laboradors, essencial com a punt crucial en la relació entre l'Holocaust i l'Estat Espanyol i c) la diferenciació entre Genocidi i Crims contra la humanitat, el que inclou a més del poble jueu, els Republicans espanyols.

Es voldria puntualitzar que aquesta definició, en el moment del seu ús, hauria d'anar acompanyada d'una explicació de la particularitat del cas dels Republicans. El fet que fossin apàtrides comportava no tenir una nació que els representés i per tant les seves possibilitats de rebre ajuda i de poder sobreviure es van reduir especialment. Per altra banda, aquest aspecte va condicionar la seva trajectòria molt més enllà de l'acabament de la guerra. No van poder tornar a casa, i això els apropa, respectant la seva unitat a la realitat patida pels jueus i gitanos. Un altre aspecte que els diferencia és que molts d'ells no foren fets presos com a dissidents polítics sinó com a presoners de guerra. Sinó hagués estat per la relació que va establir el règim franquista amb l'Alemanya Nazi, el seu destí no hagués estat, segurament, els camps de concentració i en la seva majoria, la mort.

Per últim, subratllar que si es té en compte la definició dins el marc de la Memòria, ha estat aquest col·lectiu republicà el qui va mantenir aquesta memòria viva durant la dictadura, en la clandestinitat i la seva constant denúncia de la relació entre el Franquisme i l'Alemanya Nazi.

Al llarg d'aquest estudi, s'han anat veient alguns matisos que podrien plantejar fer un estudi més exhaustiu per veure si el cas dels republicans espanyols entraria en una nova categoria de víctimes.

2.-L'antisemitisme ha estat una de les variables que s'ha considerat que podria ser explicativa d'aquesta relació així com de la seva memòria. Es pot concloure amb aquesta tesi que efectivament l'antisemitisme és essencial per entendre-la i que també s'ha identificat un antisemitisme pròpiament espanyol que estaria a cavall entre l'antisemitisme de profundes arrels catòliques i un antisemitisme potser no racial però si de grup nacional i caire sociopolític. Tot i que es podria considerar una anècdota, la insistència del psiquiatre Vallejo Nájera i la seva pretensió de trobar el "Gen Rojo", podria fer pensar que s'està més a prop d'una concepció racial que no pas religiosa. La influència de la *Falange* és massa important per desestimar-la, i només considerar un antisemitisme que provingui de l'Església catòlica i del nacionalcatolicisme, concretament, no es creu adient. Les manifestacions d'alguns membres fundadors de la *Falange* així com d'alguns membres de l'exèrcit contra el marxisme però, entès com una conjura jueva i contra el capitalisme també a través de l'estereotip del poder econòmic jueu, fan que vagin més enllà d'una judeofòbia. A aquests dos elements s'hi afegirà el de l'internacionalisme que també s'adjudicarà als jueus. En paraules del general Mola: els jueus "*ens tenen enveja per no tenir pàtria, odi a la nostra religió i el terrible record que tenen de l'expulsió*". El tema de l'expulsió també és una idea recurrent quan es parla dels jueus. Es considera que aquesta fou un acte fundacional de la Nova Espanya i que els Reis Catòlics van ser els visionaris, ja en el s. XIV del "perill" que suposen els jueus per la cultura i la tradició espanyola i per extensió europea.

Una altra característica d'aquest antisemitisme espanyol és que existeix tot i no haver pràcticament presència de jueus. Es basa per tant en estereotips, els quals, en alguns casos acaben amb actes de discriminació mentre que en altres desapareix i permet fer actes d'ajuda. Aquest últim, serà el cas d'alguns diplomàtics espanyols, com Julio Palencia. Però en la majoria de casos, fou el revés. Fets com el d'Antonio Magaz l'any 1938 el qual es va negar a concedir naturalitzacions als jueus alemanys que ho demanaven, fet que indirectament els va condemnar. O bé, el refús de les autoritats per donar permisos de treball per poder-se quedar, o les amenaces d'expulsió constant a més a més d'actes de repressió i persecució (empresonaments, etc.) juntament amb els processos de dejudeïtzació.

No és d'estranyar per tant que fos fàcil col·laborar amb el règim nazi i fins i tot enlluernar-se amb ell. Les relacions que es van establir amb l'Alemanya Nazi i els seus mitjans de propaganda i organitzacions que s'instal·len a l'Estat Espanyol permetrà també inculcar aquestes idees, estereotips i assumpcions. Fet que provocaria aquesta terrible passivitat per molts membres i institucions del govern franquista, en el moment de l'Holocaust.

Per altra banda, també l'Església catòlica espanyola va ajudar a reforçar aquest estereotip del jueu com l'enemic. La seva presència i poder en la funció educativa i d'adoctrinament de la població no va ajudar de cap manera a pal·liar aquesta idea sobre el poble jueu, ben al contrari va permetre aquesta possible passivitat en alguns casos o col·laboracionisme en altres. Per altra banda, fou la principal instigadora de les conversions, fet que va provocar l'aniquilació de la identitat religiosa i cultural dels jueus a l'Estat espanyol per molt de temps.

Finalment en aquest antisemitisme espanyol també s'ha de tenir en compte, la vessant estaliniana. En les entrevistes fetes als "nens de la guerra", expressen diversos estereotips clàssics del règim comunista i diferencien dos tipus d'antisemitisme: el vulgar, aquell que feia segles que arrossegava el poble rus, per tant de caràcter religiós i l'oficial, el que procedia del Partit. Aquest segons, es basaria en l'estereotip que es va difondre durant la guerra, on els jueus se'ls acusava d'haver actuat de manera covarda, de que no havien lluitat, i de que es van refugiar a la rereguarda. Tot i que aquesta idea provenia del govern soviètic, en la percepció d'aquests nens, aquesta era una idea del poble, el qual els odiava mentre que el govern els protegia, per això els jueus tenien molt poder, estaven en els millors llocs de treball i sempre es protegien entre ells. Sovint també es creia que estaven més preparats intel·lectualment. Aquest antisemitisme fou adoptat per molts dels exiliats que més tard van entrar a formar part del Partit Comunista.

3.- Es pot afirmar que no hi ha cap altra país on la diferència entre dos dels grans grups de jueus per origen, sefardites i asquenases, tingui tanta importància en l'Holocaust

com ho és per l'Estat Espanyol. Aquesta diferència és essencial en moltes de les relacions que s'estableixen abans, durant i després de l'Holocaust, fins al dia d'avui.

Per diversos membres del govern espanyol, entre ells Franco, els sefardites i més especialment els jueus del Marroc que s'engloben com a Sefardites tot i que la majoria serien d'origen àrab però que per les seves característiques sociopolítiques es corresponen més amb el model sefardita de bona relació amb Espanya, tradicionals i d'ajuda al franquisme o al "*alzamiento*". Aquests doncs, es percebran com a garants de la tradició i els valors de l'Espanya tradicional per la seva relació amb la cultura espanyola, en contraposició amb els asquenasites que serien els avaladors del liberalisme si provenien de l'Europa occidental o bé del bolxevisme o comunisme si ho feien de l'Europa oriental.

Patrons similars s'han pogut observar entre membres del govern Nazi, però en aquest cas entre jueus d'origen alemany en contraposició amb jueus d'origen eslau, tot i ser ambdós asquenasites, el que mostra que en els feixismes, el nacionalisme és un valor essencial.

En base als testimonis que s'han trobat, s'han pogut observar, en general, diferents respostes per part d'ambdues comunitats a l'Estat Espanyol. Durant la guerra civil, són principalment els sefardites, el grup que decideix marxar mentre que els asquenasites qui poc s'identifiquen en la tradició jueva religiosa, decidiran quedar-se i lluitar a favor de la República. Aquests són en la seva majoria els que tindran menys possibilitats de sobreviure a l'Holocaust quan un cop acabada la guerra emigraran cap a França o a Holanda fugint del Franquisme.

El fet que alguns dels sefardites tornessin un cop acabada la guerra civil i que abraressin l'"*alzamiento*" va beneficiar enormement al govern de Franco a alimentar el mite de Salvador de Jueus, inflant enormement les xifres en el nombre de jueus que havien estat salvats pel règim. Tal com detalla Rother B (2005), de fet el nombre real de sefardites que es podien considerar espanyols i que per tant podien rebre l'ajuda del govern

espanyol fou molt menor, sobretot per la pròpia política franquista que restringia enormement la possibilitat d'aconseguir aquesta suposada protecció.

Per tant, l'únic interès que van despertar els jueus sefardites en el govern franquista no fou pas de caràcter humanitari, excepte en els casos aïllats d'alguns diplomàtics, ni d'interès per la cultura ni la identitat jueva sinó per la seva "hispanitat" i per la possibilitat econòmica i d'influència en la política internacional que podien suposar però no des de l'Estat espanyol sinó quedant-se en els països on es trobaven. I el mateix pel que fa a les comunitats del Nord d'Àfrica, els quals, en la seva majoria foren forçats a col·laborar econòmicament amb el règim sota coacció, amenaces i en molts casos represàlies.

Aquestes intencions són força explícites, no en el real decret del 20 de desembre de 1924, element que es va utilitzar enormement per argumentar el mite, sinó l'ordre posterior del 24 de gener del 1930 davant de la possibilitat de concedir en bloc la nacionalitat dels Sefardites on s'especifica que: No era prudent fomentar la immigració sefardita a Espanya; Per conveniència política calia mantenir a l'estranger els nuclis actuals de naturalitzats per ser utilitzats en benefici de la influència hispànica i de l'increment de les relacions intel·lectuals i comercials; que no s'aconsellava crear nuclis d'israelites a Espanya ja que *"constituyen, como es de costumbre, en el seno de la misma, una verdadera organización peculiar, con fines propios y riesgo de perturbar el funcionamiento normal de nuestras Instituciones económicas comerciales, etc."*; que només es donessin facilitats els que venien en caràcter transitori i que calia la seva vigilància per si entre ells hi hagués possibles agents de propaganda bolxevic.

Per altra banda, tot i que pel Govern espanyol només es va contemplar la possibilitat d'ajudar als sefardites espanyols, en el relat del mite, no s'especifica que fossin sefardites sinó que es parla de jueus en general. El cas de Sanz Briz a Hongria fou enormement favorable a aquest fet, ja que molts dels que foren salvats per ell, eren asquenasites. Després de la guerra, casos com el de la família Vandor, va ser molt útil per sustentar-lo. Inclús es podria aventurar que fou ideal com a propaganda del règim, sense ells saber-ho, ja que el pare, que havia arribat a Barcelona abans de la guerra ho

feu fugint dels bolxevics (havia estat internat en un gulag durant la primera guerra mundial) mentre que la dona i els fills foren salvats per Sanz Briz i posteriorment repatriats cap a Espanya. Un exemple perfecte per demostrar als aliats que el govern franquista només havia tingut un únic objectiu: lluitar contra el comunisme.

Tot i això, no sustenta aquest argument, el fet que en els últims anys de la guerra mundial, fossin especialment els sefardites, molts d'ells residents a l'Estat Espanyol des de feia temps, els que mostraren un enorme interès per poder marxar cap a Palestina. La principal raó es que consideraven que no seria possible viure a Espanya com a jueus, especialment per l'enorme poder de l'Església catòlica.

4.- Un altre aspecte que ajuda a entendre la creació del mite i a la vegada el trenca és l'enorme diversitat i l'aleatorietat en el destí que van córrer els jueus que estaven establerts a Espanya o que van passar per Espanya. L'únic factor comú en un destí més benivolent o menys traumàtic vindrà relacionat amb la variable de la seva aproximació política. Aquells que provadament no tenien relació amb el "rojos" o el comunisme i sobretot aquells que es van mostrar a favor del *Régimen* foren els que van tenir més possibilitats. Aquesta aleatorietat però, en última instància va dependre de les persones amb qui es van topar, les quals els ajudaran o els condemnaran.

La casuística que s'ha pogut trobar a través dels testimonis és molt extensa:

- Aquells que marxen durant la guerra civil, alguns se salvaran emigrant a altres països, d'altres seran agafats i morts a l'Holocaust i d'altres podran retornar a Espanya de manera clandestina o bé amb la possibilitat de quedar-se, entre ells alguns brigadistes.
- Aquells que es queden i són depurats, i a vegades empresonats. Aquells que combatran per la República, i per tant condemnats i en alguns casos afusellats. Es fa difícil saber però, per què foren condemnats i quina importància va tenir que fossin o no jueus. D'altres que es queden però sense compromís polític i que no els passarà res. D'altres que per quedar-se necessitaran obtenir la nacionalitat espanyola, tot i fer molt temps que hi resideixen. Famílies partides, les dones i els fills sovint

aconsegueixen abans la nacionalitat que no els considerats cap de família del moment. Això si també sempre a través d'aval de ser addictes al règim. La majoria es canvien els noms. Aquells que es queden durant el Franquisme però davant la possibilitat d'expulsió se suïcidaran

- Aquells que pateixen decret d'expulsió, pel sol fet de ser jueus tot hi haver residit durant molt de temps a l'Estat Espanyol.
- Internats en camps a Espanya, especialment a Miranda de Ebro. Alguns seran més tard alliberats, altres emigraran amb l'ajuda d'organitzacions internacionals i d'altres es quedaran a Espanya fins al final de la guerra.
- Ambivalència de qui aconseguia papers, per poder entrar a Espanya i per tant tenir oportunitat de salvar-se, mentre que si no els aconseguien la mort era segura: el cas dels avis de Dory Sontheimer i de Friedel Stern.
- També es donen casos d'expulsions a França però no acceptats per les autoritats franceses pel fet de no tenir papers el que resultarà en poder-se quedar i sobreviure.
- Repressió a dones que es queden mentre l'home marxa
- La importància d'aval de persones o familiars d'altres països
- Molta aleatorietat en les formes d'arribada tot i que la majoria ho fa de manera clandestina, fins i tot hi ha una persona que arriba a Barcelona amb un vol de Lufthansa provinent de Munich. L'enorme complexitat de la situació, no només l'ambivalència dels espanyols sinó també dels Nazis en alguns casos, especialment pel què fa a la seva política envers els jueus amb nacionalitat de països "neutrals" o bel·ligerant com el cas d'EUA.
- L'enorme control que estaven sotmesos els refugiats amb l'obligació de presentar-se a les dependències de la policia cada setmana.
- Hi ha diversos testimonis que expressen l'alliberament un cop arriben a l'Estat Espanyol, especialment pel fet de poder dir que són jueus, aquests coincideixen amb expressar el bon tracte rebut per aquells que els detenen

Es pot concloure que tot i que no va haver una intenció activa ni humanitària en el salvament de la població jueva, el fet és que es van donar condicions per tal que molts

d'ells tinguessin alguna oportunitat de sobreviure, molt més que a altres països. Aquest fet va ser àmpliament explotat i reivindicat pel règim un cop acabada la guerra

5.- Seguint amb l'argument de la construcció d'aquest mite, un altre grup el qual ha jugat un rol important, ha estat el cos diplomàtic, que en alguns casos i sota la seva pròpia iniciativa tal com queda palès en tota la documentació presentada, van fer accions concretes de salvament de població jueva. Però el que poques vegades s'ha mostrat és que molts d'ells prèviament a aquestes accions de salvament, havien expressat les seves reticències envers els jueus i potser aquestes idees van poder més endavant per poder-los salvar. En moltes de les seves argumentacions, veien als jueus, fossin sefardites o no, com una "raça" que només persegueix beneficiar-se i enriquir-se a costa dels demés i que per tant millor mantenir-los lluny. Aquest estereotip serà present ja des del 1921.

De fet, no s'ha trobat cap document on hi hagués una invitació activa i formal d'acollida als refugiats, ni tant sols en l'època de la II República, on per exemple el representant al Caire, argumenta que no es possible una immigració massiva per les condicions actuals dels països. Fet que recorda molt les argumentacions actuals.

L'exemple de Julio Palencia o Sebastian Romero Radigales és molt il·lustratiu. Aquests d'entrada els neguen les possibilitats d'obtenir la nacionalitat al·legant que els jueus són "inassimilables", és a dir per més que facin no podran canviar, per tant la condemna i la mateixa idea "racial" nazi. En el mateix sentit també, l'acció de Pedro Prat y Soutzo que no va permetre conversions de sefardites de Romania, ja que els considerava uns paràsits que no podien canviar. Un altre tret essencial racial.

Per altra banda, en el moment que sembla que els aliats guanyaran la guerra, les delegacions diplomàtiques també jugaran un paper important per influenciar i convèncer als aliats del canvi de la política de Franco, la seva ajuda als jueus i el seu interès per la Neutralitat, com és el cas de l'ambaixador a Londres, el Duc d'Alba.

6.- Davant de la demostrada passivitat per part del govern franquista, cal concloure que foren claus per poder realment salvar als jueus totes les organitzacions que van operar

a l'Estat Espanyol amb aquesta finalitat. De fet, hi comencen ja a funcionar molt abans del moment àlgid de l'Holocaust i el govern franquista els traspasarà tota la responsabilitat dels refugiats i per tant la seva gestió i la seva sort a aquestes organitzacions.

També tenir en compte que la gran majoria d'organitzacions d'ajut són d'origen jueu, a excepció de la Creu Roja i de l'*American Relief Organization*.

Cal constatar que aquestes organitzacions es van trobar en forces dificultats, en molts casos la dificultat per trobar països d'acollida, fet que va provocar que els membres d'una mateixa família aconseguissin diferents destins, tant dispars como Surinam, Jamaica i Palestina, per exemple. Provocant sovint que la relació entre elles no fos fàcil ni fluida tot i que al final van acabar col·laborant entre elles. A través dels testimonis també s'ha pogut evidenciar que no només van actuar les organitzacions internacionals sinó que hi havia una bona xarxa d'ajuda entre els mateixos refugiats, especialment a Madrid i Barcelona. I també l'enorme valor i tasques que van fer algunes de les representacions diplomàtiques, ressaltant especialment, la polonesa.

Però, dins de la construcció posterior del relat de l'Holocaust i Espanya, només sobresurt una d'aquestes organitzacions, el JOINT, que tot i que va ser una de les més prominents, era americana i aquest fet va facilitar la seva propaganda durant la guerra freda. De fet, s'han trobat casos de com el JOINT intercedeix davant Alemanya per tal d'ajudar a persones sospitoses de tenir relacions amb el nazisme.

Relacionat amb les organitzacions i com una possible nova línia d'estudi, el tema de les suposades quantitats de diners que les comunitats jueves o les organitzacions d'ajuda van haver de pagar al règim franquista per obtenir documentació o en alguns casos fer els ulls grossos per que poguessin actuar.

7.- Es constata que per entendre l'Holocaust i la seva relació amb l'Estat espanyol és essencial conèixer com fou l'Holocaust a l'URSS. Aquest dona molts elements que permeten comprendre de quina manera es construeix el relat i la relació entre aquests.

Principalment permet entendre el perquè de l'equivalència entre judaisme i comunisme.

La situació i persecució que patien els jueus en la Rússia tsarista foren el catalitzador per tal que aquests cerquessin una sortida: o bé la lluita politico-social que culminarà amb la Revolució. Per tant no és d'estranyar que hi hagués un percentatge elevat de jueus en les seves files, fet que alimentarà l'imaginari del jueu bolxevic, tot i que aquesta no va ser una opció major que l'emigració o bé el sionisme. Aquest ideal sionista també donarà peu entre els nacionalistes espanyols a construir la idea de que els jueus pretenen només la separació i trencament de la nació i per tant s'equipararà als corrents "separatistes" (independentistes) catalans o bascos.

La idea del jueu comunista es reforçarà més encara, amb l'arribada de molts dels jueus que ho fan a partir del 1933, especialment a Barcelona, on molts d'ells formaran part de les organitzacions d'esquerres de la ciutat.

Una possible línia d'investigació que es podria desenvolupar en aquest context és mirar que és el que va fer que aquesta relació caigués en l'oblit dins del món de les esquerres actuals. Un cas flagrant és el tema dels brigadistes. Com a conclusió d'aquesta recerca es pot avançar una hipòtesi: la construcció de la memòria de l'esquerra a través de la memòria de la lluita antifeixista a l'exili principalment, ve de la mà del partit comunista, el qual forja la seva memòria sobre l'Holocaust a través de l'estalinisme antisemita. Aquells que es van acostar més al món jueu, després de la guerra, la majoria ho fan des del catalanisme en la seva idea de construcció d'una possible nova nació i no pas de l'internacionalisme que molts dels jueus que van arribar a l'Estat Espanyol professaven, anarcosindicalistes, socialistes, etc. tot i que ells en la seva identitat ho feien en la seva vessant política i no pas nacional, ètnica o religiosa del judaisme.

Per altra banda, permetria també trencar amb l'estereotip del jueu capitalista i acostar-se a la realitat de la persecució permanent del poble jueu, fet que inclús podria permetre entendre les necessitats sionistes.

8.- Dins de la relació entre l'Estat Espanyol i l'URSS un dels episodis fonamentals que permetran avaluar el rol que va jugar l'Estat Espanyol i la seva relació en l'Holocaust és la *División Azul* .

El primer que es conclou, és que s'ha de diferenciar, si s'avalua o s'explica el rol des d'un punt de vista del Govern Espanyol i per tant amb un tipus de responsabilitat o s'està descrivint el comportament de cada individu actuant com a tal.

Respecte a l'actuació del Govern, les ordres donades explícitament a la DA sobre els jueus en les zones ocupades, la n.2010 "*La lucha contra el bolchevismo exige que se proceda enérgicamente y sin consideración ninguna contra los judíos que son sus principales sostenedores*", no deixen cap dubte de quina fou la postura cap a la població jueva. Per tant, qualsevol acció que es realitzés en contra d'ells, era dins del marc legal d'una ordre, la qual ells havien d'acatar. Per això els testimonis que es van escriure durant aquest moment ho expliquen sense complexes, no són estereotips és la veritat, el que passa als jueus és perquè són els enemics. Aquest comportament, evoca al concepte de banalitat del mal, de Hannah Arendt.

També es podria argumentar des del Comandament que les seves ordres anaven explícitament cap a la lluita antipartisan, tot i que es va utilitzar com a encobriment pel genocidi jueu i gitano i de la població civil en general, és possible que els soldats de la DA no tinguessin cap capacitat de distinció de qui era qui però tot i així els seus comandaments no podien pas ometre el seu coneixement i la seva responsabilitat, si més no, pel silenci, atorgant aquesta destrucció. A més a més va haver una instrucció explícita que declarava que "tots els jueus havien de ser considerats partisans si es trobaven fora del seu lloc de residència", fet bastant usual, ja que els jueus sovint no tenien ja lloc de residència sinó que deambulaven intentant trobar amagatall.

Per tant, el que si que queda clar és el rol que va jugar la *Wehrmacht* a l'Est i que tot i la intenció de "netedat" per part dels alemanys afegida a la bonhomia dels espanyols, les ordres i les accions contra els partisans, la població civil i els jueus són evidents.

Finalment, respecte a la responsabilitat del Govern espanyol, puntualitzar que en cap moment s'ha intentat revisar de manera acadèmica i exhaustiva, com ara s'està fent des del Govern de Finlàndia, sobre la participació de les Unitats espanyoles en possibles actes relacionats amb l'Holocaust. És més, en època del govern socialista de Rodríguez Zapatero, el dia de les forces armades van desfilar conjuntament un membre de la Divisió Leclerc al costat d'un membre de la *División Azul*, perpetuant el no reconeixement del govern ni la seva responsabilitat i per tant l'amnèsia i la desmemòria de la transició

Respecte a cada individu, l'anàlisi de les memòries dels Divisionaris sobretot a partir de l'anàlisi cronològica i veient la narrativa i la construcció del relat permet arribar a certes conclusions: dificultat per poder certificar la seva veracitat dels fets, o bé tendència a reproduir el relat que s'espera en el moment i en el lloc on s'escriu i per a qui s'escriu.

Respecte a la població jueva, la seva relació i la seva visió es molt canviant depenent en el període que es va escriure i quin context ideològic hi havia. Però del que no hi ha cap dubte, és que aquelles memòries escrites durant l'època en que succeïa l'Holocaust, el seu relat i la seva visió cap al jueu és en tots els casos de total menyspreu, fent ús de tots els estereotip. Inclús aquells que relaten haver-los vist no mostren cap tipus de penediment ni pena.

En la instrucció que rebien els *Waffen-SS*, els russos apareixien bàsicament com un poble benigne manipulat pels Jueus, aquesta és també la visió que donen sovint els divisionaris a través de les seves memòries.

En els testimonis posteriors després de la guerra, hi ha certa intenció de voler mostrar compassió, de redempció cap als jueus. La responsabilitat és tota dels comandaments, foren ells els qui els van dir que els jueus eren perillosos, tot i que la majoria argumenta que no sabien res del que estava succeint.

En l'època democràtica les memòries dels divisionaris es divideixen entre aquells que reconeixen haver estat testimonis del que estava succeint, inclús alguns afirmen que estant allà ja s'havien adonat que s'havien equivocat i que no havien d'haver lluitat per l'Alemanya Nazi. Aquests també certifiquen que si no del tot col·laboradors, va haver soldats que si que van ser testimonis passius. Mentre que hi ha un altre grup que segueixen negant-ho. Aquest fet segueix reproduint el relat que pretén no tenir res a veure amb l'Holocaust i per tant cap mena de responsabilitat i aquells que si que l'accepten.

Tot, i que amb les evidències dels fets, amb l'enorme xifra de persones aniquilades es fa difícil creure que no hagessin estat testimonis. Si s'afirma que en els Hospitals de la DA, hi treballava personal jueu, com a treballadors forçosos, això vol dir que van estar al corrent de totes les massacres i liquidacions dels guetos. Vilnius, la liquidació i les majors matances van ser justament el 1943 i l'Hospital va estar en funcionament fins el desembre de 1943. De la mateixa manera la seva estada a Varsòvia, on hi havia el gueto amb 400.000 persones ben bé el mig de la ciutat i ningú fa cap esment.

Però el què si que pot certificar són les accions posteriors per part de grups d'antics , divisionaris en accions d'atac cap a grups de jueus o altres accions d'apologia al nazisme. Tot i que la gran majoria estaven vinculats a la Falange i més tard a grups d'ultradreta.

Finalment proposar, que es creu que podria haver marge per poder fer un estudi més exhaustiu amb totes aquestes memòries i veure el fet de no només el context històric sinó per qui s'escriuen. De totes maneres, el què si està clar es que aquests testimonis són el fruit de la interacció de la memòria col·lectiva. Tot i que es podria tenir la tendència a voler acceptar com a menys "contaminats" aquells testimonis que es van escriure en el context durant la guerra, no es pot deixar de banda que en aquell moment, les exigències i repressió del franquisme i el poder de la falange estaven en el moment més àlgid el què també podria haver condicionat aquest tipus de relat "oficial" respecte a l'estereotip. De fet, és potser el testimoni de Ridruejo, persona de la total confiança

de Serrano Suñer en aquell moment qui es permet fer-se més preguntes ètiques al respecte.

El mateix que en relats posteriors, com és el cas del de Martínez Tessier construït pel seus fills, qui són coneixedors del què va significar l'Holocaust per bales i que d'alguna manera, a través del testimoni del seu pare, li fan explicar.

Sigui quin sigui però el percentatge de veracitat en aquests testimonis el que si que es pot afirmar es que van contribuir a crear i perpetuar l'estereotip i la discriminació cap al poble jueu, per un cantó i per l'altre van quedar exempts de qualsevol responsabilitat en aquests actes.

9.- En aquestes conclusions s'ha parlat ja de l'equivalència entre judaisme i bolxevisme, però hi ha un tercer element, la maçoneria. Durant l'elaboració del mite, una fórmula per poder apartar i silenciar l'antisemitisme va ser a través de donar més importància a la maçoneria i ometre el judaisme. I de fet, en la memòria dels jueus que es van quedar aquí, persisteix la idea de que la persecució que ells o els seus familiars van patir durant els anys de l'Holocaust a Espanya fou perquè tenien relació amb la maçoneria no pas perquè eren jueus. Però la documentació trobada no sustenta pas aquesta idea. Al començament de la guerra civil ja es parla de la secció Judeomaçònica i per tant és un binomi, fet que la idea que els jueus no foren perseguits per ser jueus sinó que ho foren per maçons, cau pel seu propi pes. Segurament ambdós eren contemplats dins de les categories d'enemics del règim, de la mateixa manera que ho foren algunes categories del règim nazi.

Per altra banda, un altre element que sustenta aquesta afirmació és el registre de la població jueva que encara que no s'ha trobat en tota la seva extensió si que s'ha provat prou documentació que dona proves suficients per la persecució exclusiva cap als jueus.

Finalment, remarcar la directriu n. 152 del pas de fronteres, on especifica clarament aquesta condició.

10.- Un cop analitzades les principals variables en aquesta relació, es pot ara preguntar si és possible enquadrar l'Estat Espanyol en una de les categories clàssiques dels estudis sobre l'Holocaust (Víctimes, Perpetradors, Col·laboradors, *Bystanders* o Rescatadors). En el cas de l'Estat Espanyol, aquestes categories no són pas clares sinó que sovint són difuminades o que poden canviar depenent de la seva relació amb les víctimes, el temps, degut a l'evolució de la guerra, i la perdurabilitat del Règim Franquista dins la Guerra Freda, entre altres.

Però tot i així, si que al llarg d'aquesta Tesi s'ha pogut trobar evidències de la política del Govern de Franco en dos gran aspectes: la seva relació amb l'Alemanya Nazi i la seva relació amb la població jueva. A continuació, apuntarem aquelles que han semblat més rellevants per poder finalment enquadrar-lo en una de les categories:

Relació amb la població Jueva:

- la permissivitat per tal que el govern alemany retornés/extradités els jueus a Alemanya un cop començat el cop d'Estat amb l'ajuda de l'Ambaixada i l'Escola alemanya, això va significar una clara condemna a mort per a molts d'ells.
- Molta informació que especifica l'única intenció del Govern espanyols de ser només país de trànsit però no d'acollida, fet que no va permetre major flux de immigrants
- La informació sobre el què succeïa era total, la relació i col·laboració policial entre la *Gestapo* i la *Dirección general de Seguridad* (DGS) va permetre que estiguessin sempre al dia de tot, entre altres coses, perquè tenien controlats als republicans als camps nazis, fet que pressuposava el total coneixement de l'Holocaust, a més a més de la informació provinent de la DA a l'Est. Per altra banda, els cos diplomàtic especialment a França sabia exactament tot el que succeïa als jueus deportats.
- Aquesta relació entre la *Dirección General de Seguridad*, la *Gestapo* i els Governadors Civils, per altra banda, els permetia un control exhaustiu de tots els refugiats que creuaven la frontera.
- Quan es parla de Neutralitat o no bel·ligerància es fa des d'un punt de vista referit a la intervenció en la Guerra militar, en el cas de l'Holocaust la perspectiva es totalment diferent ja que la ideologia i la passivitat van provocar molt més l'acostament cap a la col·laboració o la posició de Bystandard.

- Tot i la suposada diferència entre Jordana i Serrano Suñer, Jordana, qui té també l'oportunitat de poder acceptar a més sefardites, desautoritza a Fiscowich, "*atenerse estrictamente a sus instrucciones, sin modificarlas ni discutir las,*" tot i que al cap de mig any, suposadament per pressions, decideix acceptar-ho. No pas per les seves creences.
- Autèntic comportament antisemita i de menyspreu de Félix de Lequerica per accions d'ajuda per part d'alguns membres de l'església francesa amb la població jueva
- Però inclús el 1944, queda totalment clar el rebuig cap a la població jueva, fos sefardita o no, especialment el tracte que es va donar a aquells que provenien del transport de Bergen-Belsen.
- El tema del pagament econòmic per les accions de rescat és recurrent en tots els àmbits. Fet que treu mèrit a la possible labor de salvament per part del govern espanyol.

Relació amb l'Alemanya Nazi:

- Clara intenció per part de la Falange, per esdevenir un partit, emmirallat en els partits feixistes del moment (Nazi i Italià), per això el seu interès en formar ideològicament contingents d'espanyols en el que s'anomenava la "consciència racial". A més a més dels Divisionaris, altres grups, com els treballadors de la CIPETA, van rebre formació per enfortir sentiments patriòtics i els ideals nacionalsindicalistes. A més a més de l'enorme vinculació del règim franquista amb el règim nazi a través dels joves, actes culturals, esportius i de propaganda i d'adoctrinament polític i ideològic. Especial importància al col·lectiu femení.
- Enorme esforç propagandístic per part de l'Alemanya Nazi i una enorme presència nazi especialment a la ciutat de Barcelona per consolidar relacions amb la Falange.
- Incongruència de la Neutralitat amb el tracte als refugiats a Miranda de Ebro on el govern espanyol els considera Presoners de Guerra, fet que aixecarà diverses queixes per part dels països aliats.
- Evidència que a pesar de que hi ha un cert canvi en la correspondència a partir especialment del setembre del 1943 degut a una intenció d'acostament als aliats i als EUA especialment, aquesta però sempre serà per conveniència diplomàtica.

- Ambigüitat un cop acabada la guerra però clara col·laboració encara amb l'Alemanya Nazi a l'acceptar forces persones relacionades amb el règim, no només en trànsit i per tant facilitant-los la fugida o acollint-los, amb l'ajuda especial de l'Església Catòlica.

El fet que l'Holocaust tingués lloc en el moment més àlgid i de màxim poder de la Falange, porta a l'acostament ideològic del Règim cap al Nazisme i per tant l'allunya de la suposada neutralitat, i al contrari l'apropa al col·laboracionisme, si més no ideològic, tot i que d'entrada no el fa perpetrador. Però no només la ideologia provenia del Partit Únic de la Falange, sinó que també dins de l'Exèrcit hi trobem representants que l'abracen, el cas d'Emilio Mola. I la tercera branca ideològica del Franquisme, la Església, també tindrà components que segueixen aquestes idees, com ara el Pare Tusquets. Tot i que el propi Tusquets s'allunya de les tesis racials del Nazisme, no es creu que aquest fet el faci menys responsable de la seva col·laboració o posicionament passiu enfront de l'Holocaust. Es podria dir que no és culpable però no es pot eximir la seva responsabilitat i menys quan anys més tard van esborrar aquesta col·laboració i van pretendre que en la memòria del què havia succeït sortís com un defensor de les víctimes.

10.- La Guerra Freda fou primordial per poder elaborar i perpetuar el mite de la neutralitat i el mite de "Franco Salvador de Jueus". Aquesta va tapar qualsevol responsabilitats d'aquells països que d'alguna manera es van relacionar amb l'Alemanya nazi especialment els neutrals.

Des del final de la guerra ja s'inicia una construcció del relat sobre l'Holocaust, diluint-lo i banalitzant-lo, comparant-lo amb el comunisme (els gulags) o bé la persecució que van fer els rojos a l'Església durant la guerra civil. Les dades es minimitzen i en canvi es maximitzen les dels rojos. També es troben justificacions a l'Holocaust.

Però en el moment de la caiguda del mur, on la majoria de països decideixen crear comissions per avaluar les accions i rols que van tenir, reconeixent els seus governs col·laboracionistes, l'Estat Espanyol segueix sota el pacte d'amnistia de la transició el que no permet fer una avaluació crítica i per tant, fer un acte de reconeixement i justícia

per aquelles persones víctimes les quals encara no han estat moralment recompensades.

11.- Degut a aquest canvi de relat a través de la Guerra Freda, el franquisme no se'l considera un règim totalitari. Un dels arguments, a vegades que s'ha donat per tal de treure la possibilitat de pensar que el Franquisme estigués alineat amb el Nazisme és el fet de considerar-lo, especialment des de la ciència política, no com una dictadura clàssicament totalitària sinó com una dictadura autoritària.

El principal motiu pel qual el Franquisme ha pogut fugir d'aquesta classificació fou justament gràcies a la durada del seu règim i per l'interès dels països capitalistes durant la guerra freda. Però si es comparen les quatre característiques del totalitarisme durant el primer Franquisme, és a dir en el moment de l'Holocaust, la documentació aportada permet veure que les compleix totes. La més significativa per aquest treball és la quarta: el monopoli estatal i la difusió endèmica de la violència com a forma de govern, fins a la creació d'un sistema concentracionari. Els totalitarismes es dirigeixen no només a excloure, sinó a eliminar els adversaris polítics i els grups o individus considerats com a cossos estranys a la societat (política, nacional, racial, etc.). En aquest cas, el franquisme va fer ús del sistema concentracionari nazi per poder eliminar els seus adversaris polítics, més de 10.000.

Puntualitzar però que si la mirada es fa en tot el franquisme, segurament quedaria a cavall entre estalinisme i nazisme o en un altre tipus de totalitarisme.

12.- Com a conseqüència d'aquesta manca de reconeixement oficial per part del govern espanyol, es dona una situació on les diferents memòries de les víctimes del Nazisme, entren en combat, especialment entre els representants del col·lectiu de les víctimes republicanes i el col·lectiu de les víctimes jueves. Ambdós consideren que aquesta memòria els pertany pràcticament en exclusiva.

El col·lectiu dels republicans consideren que avui, la memòria oficial fa costat al col·lectiu jueu, especialment reforçat per tenir l'Estat d'Israel a darrera d'aquesta oficialitat,

mentre que el col·lectiu jueu creu que l'Holocaust ha de ser principalment o quasi exclusivament patrimoni dels jueus, i sobretot enfront les noves mostres d'antisemitisme arreu.

El recolzament durant molt de temps de les Comunitats Jueves al mite de Franco no ajuda massa a que els representants dels Republicans no se sentin les víctimes per excel·lència. Per altra banda, per aquells jueus que aconseguiren quedar-se i salvar-se també existeix un sentiment de culpa, fet que explicaria la seva poca incidència en perpetuar la memòria de l'Holocaust a l'Estat Espanyol, creient que no són representants de les víctimes. La víctima durant molt de temps ha estat només aquella persona que va passar pels camps i d'aquí també la presència i força dels Republicans.

Però, en canvi la negació de les víctimes jueves en les publicacions soviètiques a partir ja del 1944, essent pràcticament aquesta l'única font que va arribar als Republicans que van retornar dels camps a França fou a través del Partit Comunista, fet que va provocar que l'imaginari dels republicans sobre els jueus fos el d'una víctima més. Per altra banda, també la negació de la Resistència jueva per part de la URSS - aboca a la negació i reconeixement de la lluita dels Brigadistes jueus durant la guerra civil. El testimoni de Sebastià Piera, es força gràfic per veure aquest adoctrinament i dogmatisme en el relat comunista: Quan parla del pacte germano-soviètic diu: *"Encara ho enteníem menys, el pacte, se m'escapaven les raons, però per força devia estar bé"*. Més endavant reconeix que no fou fins després de la mort de Stalin que van veure que no eren justificables moltes coses en què havíem cregut cegament. Un altre exemple, d'aquests relats és que l'any 1947, mentre la direcció del PCE a l'URSS, negava l'internament d'espanyols republicans al Gulag acusant-los de falangistes disfressats. Aquests foren obligats a quedar-se a la URSS sota amenaça de ser de nou deportats.

Davant d'aquesta situació ambdós, cauen en una necessitat i obsessió commemorativa i una tendència a la sacralització del relat i per tant a una pèrdua d'objectivitat fet que els porta a una memòria estèril en front a una memòria exemplar per poder aprendre per poder comparar però tenir molt en compte a no caure en la banalització.

Es pensa que el coneixement historiogràfic ampli que aquí s'ha presentat pot ajudar a no caure ni en la banalització ni en la sacralització i que podria ser útil com a intent d'integració de la història de l'Holocaust en la respectiva narrativa històrica nacional i per tant possibilitat de fer un nou treball de memòria útil per adaptar-lo en l'educació: és a dir un nou relat en clau d'Estat Espanyol que permetés que totes les víctimes es veiessin representades i respectades.

Seria per això important tenir en compte episodis on les dues memòries poden trobar-se com seria el cas dels Brigadistes. Aquest és un cas d'estudi molt interessant per diversos motius: per aprofundir en les diverses formes que van adoptar els jueus per sobreviure: revolució / internacionalisme - Sionisme - Assimilacionisme. Es també un molt bon exemple per tractar i entendre què són les identitats i de quina manera aquestes canvien, s'adopten, s'utilitzen, es tenen, etc. i qui te les atorga. Per altra banda, els Brigadistes fan recorreguts paral·lels amb molts dels jueus tant, aquells que fugen durant o després de la guerra civil com els que són capturats per haver-hi participat i confinats també Miranda de Ebro, als camps d'internament francesos i als camps nazis, on alguns d'ells també foren assassinats.

13.- Per últim en aquest grup de conclusions fruit de l'anàlisi i interpretació principalment de les fonts dels testimonis i de la documentació d'arxius utilitzats, apuntar que qualsevol procés de genocidi i destrucció té un component de caràcter econòmic, polític i social que fa que no totes les víctimes estiguin en les mateixes condicions a pesar d'estar catalogades i marcades per les mateixes característiques.

Segons els dos estudis ja existents dels casos a les províncies de Lleida i Girona més les dades trobades per l'autora, es corrobora l'aleatorietat en el destí de les persones tal com ja s'havia detallat pels investigadors anteriors, però el què si que semblen variables essencials en aquest destí final és la relació que aquestes persones haguessin pogut tenir o demostrar amb la "causa nacional" o el què es l'altra cara de la moneda, la relació amb partits d'esquerra. L'origen jueu per altra banda, té un pes essencial i sovint no es té en compte ni la conversió, ni l'haver entrat al país abans inclús del 1933. Ja s'ha comentat anteriorment però sembla que en aquest possible destí, també té molt a veure la

condició econòmica i les possibilitats de suborn als diferents agents. Inclouent la possibilitat de pagament per part de les organitzacions internacionals de salvament. Per altra banda, tot i que sovint se sostenia que eren anys de terrible pobresa i postguerra i per tant el govern no estava en disposició de fer cap d'aquestes ajudes, alguns dels testimonis recorden tot tipus de luxes si es tenien diners. El cas dels passatges als pocs vaixells neutrals que poden marxar és un altre cas que avala aquesta variable. Ja que els escrits i comentaris cap a la població jueva per part de les autoritats espanyoles és de menyspreu i discriminació, on es parla de raça antisemita però que s'acceptaran com a font important de divisa.

Finalment, les xarxes socials també són una variable a tenir en compte en les possibilitats de salvament: parents a altres països qui els fan d'espònsors, o coneguts al país de trànsit que els poden facilitar l'estada. Cal dir però que s'ha de tenir en compte que els testimonis que s'han recollit aquí són la gran majoria casos d'èxit en que la persona ha estat salvada.

Altres aspectes com certes habilitats, especialment el coneixement de diverses llengües o coneixement del medi on es troben són claus per poder sobreviure o trobar facilitats.

Per acabar, voldria apuntar possibles noves línies de recerca o d'estudi i certs nous interrogants que m'ha suscitat aquesta tesi, tot i que algunes conclusions han conduït ja a noves hipòtesis de treball.

1.- La primera que es presenta és de caire historiogràfic i arxivístic. Seria l'elaboració d'una base de dades com la que s'ha fet sobre els deportats republicans conjuntament amb l'Amical de Mauthausen, la Universitat Pompeu Fabra i el Memorial Democràtic i que ben aviat serà publicada oberta a tot el públic. En aquest cas, es tractaria de recopilar totes les dades existents tant en obres i projectes anteriors, com els que aporta aquesta tesi i amb noves troballes, de tots aquells jueus que van tenir relació amb l'Estat Espanyol durant els anys de l'Holocaust.

Les següents són de l'àmbit de la sociologia.

2.- Veient la importància que va tenir la conversió al catolicisme per a molts dels jueus que van voler quedar-se a l'Estat Espanyol, seria molt interessant fer un estudi de què han significat aquestes conversions. El cas de Dory Sontheimer sol planteja un munt d'interrogants al voltant d'aquest tema. Per què no ha estat acceptada per part d'algunes comunitats jueves que la consideren com una intrusa i que no està legitimada per poder ser transmissora d'aquesta memòria? El cas de la seva doble identitat, se sent jueva però també catòlica i per tant la seva aproximació al tema de l'holocaust és no identitària sinó més universal. La dificultat en les seves relacions familiar un cop s'han sabut els seus orígens. I a nivell general, que va comportar aquesta conversió no volguda, una pèrdua d'identitat?, un genocidi cultural? Dejudèització? Assimilació? o Encriptació? I què ha suposat el retrobament d'aquestes identitats per les comunitats?

3.- Una segona línia dins de l'àrea de la identitat, és respondre a la pregunta com es defineix qui pertany a una nacionalitat? La casuística que presenta aquesta tesi, l'ambivalència entre, lloc de naixement, nacionalitat, naturalització, ciutadania, protecció, pèrdua de nacionalitat (ser apàtrida), documentació legal (passaport, visat, permís de trànsit, etc), inscripció en el registre civil i en les matrícules consular, quina es l'aplicació legal de cada una d'aquests "estats legals" en un moment crític com fou aquell, fa pensar en fer-ho servir per entendre i comprendre situacions similars avui, com seria el problema dels refugiats i la immigració així com la reacció a l'alça en els moviments xenòfobs i nacionalistes.

En el cas que s'ha tractat, l'allau de peticions per part dels jueus alemanys, va crear de nou el visat amb Alemanya, com a forma de control per permetre o no l'entrada al país de la persona sol·licitant, vista com un possible perill, problema, càrrega per l'Estat receptor.

La importància i la rellevància no només de la possible protecció, d'un passaport, sinó del fet d'estar inscrit en el Registre Civil o bé en les matrícules consulars per seguir viu o bé condemnat a mort, portà a la reflexió de l'enorme importància que té. Fets com ser benestants o viure a la ciutat a prop del Consolat foren cabdals.

El tema doncs de la identitat és essencial per entendre l'Holocaust. Entendre qui marca en aquestes circumstàncies la teva identitat i què vol dir tenir-ne una o altra per la teva trajectòria de vida. Què volia dir doncs ser sefardita? Qui ho defineix? Què té valor i perquè? Quines són les conseqüències? Com s'ha pogut veure, néixer a territori espanyol no va preservar a cap jueu de la seva deportació i mort. L'exemple d'aquesta complicació és la dels Transports 66 i 67 de Drancy a Auschwitz que sembla que molts dels sefardites de fet tenien papers o nacionalitat espanyola però no tots els requisits, però en els llistats només figura el lloc de naixement, per tant, després la nacionalitat ja no va tenir cap importància un cop entren dins l'engranatge nazi.

Altres aspectes de la importància de tenir una certa nacionalitat es poden veure també en els refugiats que entren a l'Estat Espanyol i cerquen ajuda. La quantitat dels que al·leguen ser Canadencs, per exemple, per què? Què fa que hi hagi nacionalitats de diferent valor?. Per això moltes de les dades que es troben estan manipulades pel què en un estudi a fons i en recollir les memòries i les dades d'aquests potser ens permetria conèixer el perquè.

4.- I com a tercera línia d'aquest àmbit l'estudi del canvi d'identitats contraposades en una mateixa persona. De la mateixa manera que es fa difícil categoritzar un Estat en una de les categories clàssiques dels protagonistes de l'Holocaust, més difícil pot resultar encara en el cas de persones concretes. Al llarg, també dels casos presentats, s'han pogut trobar persones amb rols múltiples i canviants i inclús amb identitats també múltiples. Fet que des de la sociologia seria molt interessant abordar per intentar esbrinar quins són aquells factors que poden influir en aquesta diversitat i canvi. S'han trobat exemples en Brigadistes, en Divisionaris, en Treballadors que marxen a l'Alemanya nazi i en Diplomàtics.

Aquesta situació dona mostra de l'enorme complexitat i les enormes zones grises que existeixen en esdeveniments d'aquest tipus. Per aquest motiu, és fàcil que la Memòria al ser construïda pugui agafar el rol que més li convingui per crear aquesta memòria. Pel

què s'hauria d'abordar sempre sense simplificar, sense banalitzar i amb la màxima profunditat possible.

5.- En aquest moment en que queden molts pocs testimonis de l'Holocaust, es planteja com es preservarà la memòria. Per això, entren en escena els testimonis de segona i tercera generació. De fet, la Dory Sontheimer, n'és un exemple. Una de les recerques que es plantegen i el qui l'autora ha pogut entrar ja a forma part, és l'ús d'aquests testimonis, especialment en l'àmbit educatiu. L'objectiu és veure quin rol han de jugar. Cal diferenciar els protagonistes, dels seus descendents i dels seus hereus o representants, ja que aquests poden caure en un culte a la memòria d'un grup concret com a necessitat de pertinença a aquest grup. Sovint, el que fa aquest testimoni es reproduir la memòria del seu ascendent però no explica la seva pròpies vivències, el que li donaria una legitimitat major a més de poder veure altres aspectes que podrien ser força interessants. Per exemple, com es perpetua al llarg de les generacions l'experiència traumàtica d'aquell que l'ha patida, sigui quina sigui la seva categoria (víctima, perpetrador, etc.).

Finalment dues últimes qüestions o preguntes de caire ètic-filosòfic

1.- Com es podria tractar el tema del tracte donat als jueus amb nacionalitat d'un país neutral o enemic per part de l'Alemanya Nazi i el seu interès en repatriar-los en el debat clàssic entre funcionalistes versus intencionalistes?

Quan es parla de l'Holocaust els historiadors intencionalistes se centren completament en Hitler. Consideren que fou la seva idea (o intenció), des que va escriure el *Mein Kampf*, d'exterminar els jueus i altres grups racials i ideològics per preservar la raça ària. D'altra banda, els historiadors funcionalistes diuen que no fou la idea de Hitler la causant de l'Holocaust i la Solució Final sinó que va haver diversos motius dins i fora d'Alemanya, com ara massa intents fallits d'emigració, funcionaris alemanys de rang mitjà que donen la idea a Hitler, motius burocràtics o econòmics i pressions de guerra. Actualment, la majoria d'historiadors s'han posicionat al mig, afirmant que Hitler era culpable, però que

no era necessàriament el seu pla des del primer dia en què va arribar al poder. Com a exercici, crec que seria interessant basar la discussió a través d'aquesta troballa.

2.- I per últim, dir que la casuística trobada en aquesta recerca i les zones grises existents plantegen diversos problemes ètics. Qui s'havia de salvar? Es pot culpabilitzar? Es pot responsabilitzar?

Fonts Primàries i Bibliografia

Fonts primàries

Arxius a l'Estat Espanyol

Archivo General de la Administración, Alcalá de Henares (AGA)

Archivo General Militar de Ávila, Ávila (AGMA)

Archivo Histórico del Partido Comunista de España, Madrid (AHPCE)

Archivo Histórico Nacional, Madrid (AHN)

Arxiu Nacional de Catalunya, Sant Cugat del Vallès, (ANC)

Biblioteca de Catalunya, Barcelona (BC)

Biblioteca del Pavelló de la República de la Universitat de Barcelona (BPR. UB)

Biblioteca Nacional. Madrid.

Arxius Estrangers

Arxiu Memorial de la Shoah. París. France

Arxiu Yad Vashem. Jerusalem. Israel

Wiener Library. Londres. Regne Unit

Beit Lohamei Hagetaot Archives. Israel

Panstwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau Archives. Polònia

Zionist Archives. Jerusalem. Israel

Arxius USHMM. Washington. EUA

ITS Bad Arolsen. Alemanya

Leo Baeck Institute Digital Archives

USCH Foundation Visual Archives

Arxiu Estatal Sociopolític de Rússia. GASPI

Biblioteca de la Universitat de Viena. Àustria

Testimonis orals

Entrevista de l'autora amb Sebastià Piera. Via telefònica. Còrsega. 2009

Entrevista de l'autora amb Dory Sontheimer. Barcelona. 2016
Entrevista de l'autora amb Família Núñez Yanovsky. Barcelona 2015
Entrevista de l'autora amb Adelina Kondratieva. Moscou. 2009
Entrevista de l'autora amb Jaime Vandor. Barcelona 2014
Entrevista de l'autora amb Francesc Pararols. Girona 2014
Entrevista de l'autora a Miguel Tienmann. Barcelona 2011
Entrevista de l'autora a la Família Safont. Kiev 2000
Entrevista de l'autora a Alejandro Kuper. Via telefònica. València. 2014

Bibliografia

- Agusti Roca C (2003). *Rússia és culpable! Memòria i record de la Divisió Azul*. Pagès editors.
- Aizpuru M (2009). *Una segunda patria, pero no tanto": la actitud española ante los judíos sefardíes y los exiliados rusos, 1918-1936*. International Conference, Europa 1939. L'any de les catàstrofes. CEFID-UAB (Centre d'Estudis sobre les Èpoques Franquista i Democràtica)
- Ajuntament de Barcelona i Consolat General de Polònia (2008). *Polonesos a Barcelona. Un munt d'històries. L'acolliment de la ciutat als nens robats pels nazis (1946-1956)*
- Альтман И (2009). Холокост на территории СССР.
- Álvarez Chillida G (2002). *El Antisemitismo en España. La imagen del judío (1812 – 2002)*. Marcial Pons. Madrid
- Anders E and Dubrovskis J (2003). *Who died in the Holocaust? Recovering Names from Official Records*. Holocaust and Genocide Studies, V17 N1. Spring
- Arad Y (2008). *The destruction of the Jews in German-Occupied Territories of the Soviet Union*. In Rubenstein J and Altman I. *The unknown Black book. The Holocaust in the German-occupied soviet territories*. Indiana University Press
- Arad Y (2010). *In the Shadow of the Red Banner*. Gefen Publishing House.
- Arasa D (2005). *Los españoles de Stalin*. Belacqua. Barcelona
- Arendt H (2012). *Eichmann en Jerusalem. Un estudio sobre la banalidad del mal*. Lumen. Barcelona
- Arias L (2014). *Qué se entiende por Auschwitz?* Nuestra Memoria. N.38. Agosto
- Assmann A (2010). *The Holocaust – a Global Memory? Extensions and Limits of a New Memory Community*. Memory in a Global Age. pp 97-117.
- Avni H. (1982). *España, Franco y los Judíos*. Altalena. Madrid
- Avni H. (2015). *Bystanders, Rescuers or Perpetrators? The Neutral Countries and the Shoah*. Metropol Verlag & IHRA
- Baer A (2006). *Holocausto. Recuerdo y representación*. Losada. Madrid
- Baer A (2008). *La España en guerra ante la "Kristallnacht"*. El País, 11 de noviembre de 2008.

- Baer A i Correa Martin-Arroyo P (2015). *The politics of Holocaust rescue myths in Spain in Bystanders, Rescuers or Perpetrators?. The neutral countries and the Shoah.* Metropol Verlag & IHRA
- Bahar I (2015). Turkey's stance toward Turkish Jews in occupied France and the German ultimatum on their repatriation in WWII in *Bystanders, Rescuers or Perpetrators?. The Neutral Countries and the Shoah.* P. 167
- Bauer Y (2009). *Holocausto y genocidio hoy.* Conferència de l'autor.
- Ben-Dror G (2003). *La Iglesia católica ante el Holocausto. España y America Latina 1933-1945.* Alianza Editorial. Madrid
- Berger P (2002). *Introducció a la sociologia.* Herder. Barcelona
- Berthelot M (2013). *Estudi de la conversió dels jueus al catolicisme (Barcelona, 1846-1947): anàlisi i interpretació de les informacions factuais recollides al Regest dels documents de l'Arxiu Diocesà de Barcelona relatius als jueus.* Tamid: Revista Catalana Anual d'Estudis Hebraic, 9 (2013), p. 127-175.
- Benet J i Pujol J (2003). *Bernard Hilda, l'espia violinsita de Ritz.* Revista Sapiens 12
- Bowen WH (2000). *Spaniards and Nazi Germany.* University of Missouri Press
- Brenneis S (2013). *Carlos Rodríguez del Risco and the First Spanish Testimony from the Holocaust.* History & Memory, Vol. 25, No. 1.
- Burleigh M Wipperman W (1991) *The Racial State: Germany 1933-1945*
- Calvet J (2015). *Spain and Jewish Refugees during world war II in Bystanders, Rescuers or Perpetrators?. The neutral countries and the Shoah.* Metropol Verlag - IHRA
- Calvet J (2014). *Huyendo del Holocausto. Judíos evadidos del nazismo a través del Pirineo de Lleida.* Milenio. Barcelona
- Cañabete JA (2003). *La pugna entre la iglesia católica y el frente de juventues en el ámbito educativo. Referencias internacionales, antecedentes y trayectoria general durante el primer franquismo.* Hist. Educ, 22-23, 2003-2004. pp 105-121.
- Capdevila M i Vilanova F (2017). *Nazis a Barcelona. L'esplendor feixista de postguerra (1939 - 1945).* Editorial l'Avenç. Barcelona
- Carruthers B (2014). *The Gestapo on Trial: evidence from Nuremberg.* Archive Media Publishing Ltd.
- Cornwell J (1999). *Hitler's Pope. The secret History of Pius XII.* Pinguin Books.

Culla JB (2004). *Israel, el somni i la tragèdia. Del sionisme al conflicte de Palestina*. La Campana. Barcelona

Culla J B (2002). *Crónica de un reencuentro: los judíos en la Cataluña contemporánea a La Cataluña judía*. Museu d'Història de Catalunya.

Dawidowicz L (1975). *The War against the Jews, 1933-1945*. Bantam; Reissue edition

Deulonder X (2007). *Els nazis a Catalunya*. Llibres de l'Index. Barcelona

Devillard MJ (2006). *Españoles en Rusia y rusos en España: las ambivalencias de los vínculos sociales*. CIS. Madrid

Diaz G (2010). *Cruzados de la muerte*. Nuestra Memoria pp. 155 - 168

Dominguez Arribas J. (2009). *El enemigo judeo-masónico en la propaganda franquista (1936-1945)*. Marcial Pons. Madrid

Doulut A (2014): *Rivesaltes, le "Drancy de zone libre", août - novembre 1942*. A Perseguidos y Salvados. Actas Jornadas 17 y 18 marzo de 2014. pp. 23-24

Eiroa San Francisco M (2005). *Refugiados extranjeros en España: el campo de concentración de Miranda de Ebro*. Ayer 57/2005 (1). pp125-152.

Errando Vilar E (1943). *Campaña de invierno*. Ed. José G. Perona.

Esteban Infantes E (1956). *La División Azul. Donde Asia empieza*. AHR. Barcelona

Fernández A (1975) *Judíos en la guerra de España*. Tiempo de Historina n. 10. Año 1

Fernandez Sanchez J (1999). *Memorias de un niño en Moscú*. Planeta. Barcelona

Finestres J i Solé i Sabaté JM (2007). *Agents Nazis a Catalunya*. Revista Sapiens. 53.

Fivaz-Silbrmann R (2015). *Ignorance, Realpolitik and Human rights: Switzerland between active refusal and passive help in Bystanders, Rescuers or Perpetrators?*. The Neutral Countries and the Shoah. Metropol Verlag-IHRA.

Friedländer S (2009). *El Tercer Reich y los Judíos (1939-1945): los años del exterminio*. Galaxia-Guternberg. Barcelona

Friedman V (2005). *Mis memorias*. Planeta. Barcelona

Galcerà D (2011). *Holocausto y filosofía. Educar contra la barbàrie*. Leonard Muntaner. Barcelona

Garcia Hispan J (1992). *La guardia civil en la División Azul*. Garcia Hispan. Granada

Garrido Polonio F (2002). *Nieve roja. Españoles desaparecidos en el frente ruso*. Memoria. Madrid

Garzon JI y Baer A (2007). *España y el Holocausto (1939-1945). Historia y testimonios*. Hebraica Ediciones. Madrid

Garzon JI (1997). *El Archivo Judaico del Franquismo*. Revista Raices n. 33. P. 57-59

Gerasimova I (2009). *Jews in the partisan moviment in the occupied territories of the USSR*. International Conference papers. Pskov, december 10-11. P. 258-260

Gilbert M (1987). *The Holocaust: A history of the Jews of Europe during the Second World War*. Holt paperbacks.

Goldhagen, DJ (2002). *La iglesia católica y el Holocausto. Una deuda pendiente*. Taurus. Barcelona.

Gómez Tello JL (1945). *Canción de invierno en el este*. Libros Alcaná. Barcelona

Gros J (2011) *Abriendo camino. Relatos de un guerrillero comunista español*. Endymion. Barcelona.

Hancock I (2004). *Romanies and the Holocaust: A re-evaluation and overview*. In Stone D. *Historiography of the Holocaust*. Palgrave Macmillan.

Heilbronner O (2004). *German or Nazi Antisemitism*. In Stone D. *Historiography of the Holocaust*. Palgrave Macmillan.

Heine H (2006). *El envío de trabajadores españoles a la Alemania nazi, 1941-1945*. Migraciones y Exilios, 7-2006

Herbert U (2000). *National-socialist Extermination Policies: Contemporary German Perspectives and Controversies*. War and Genocides. History Journals.

Hilberg R (2005). *La destrucción de los Judíos Europeos*. Akal. Madrid.

Hilberg R (1996). *The politics of Memory: the journey of a Holocaust historia*. Repository library Georgetown. edu

Hirsch M (1996). *Past Lives. Postmemory in Exile*. Poetic Today, Vol 17, No. 4, pp 659-686.

Holler M (2010). *“Like Jews?” The Nazi persecution and Extermination of Soviet Roma Under German Military Administration: a new interpretation, based on soviet sources*. Dapim: Studies on the Shoa. Vol 24. PP -137-176

Ibañez Sperber R (2006). *Judíos en las brigades Internacionales. Algunas cuestiones generales*. Haol. Num. 9. pp 108 - 109

Ingrao C (2017). *Creer y destruir. Los intelectuales en la máquina de guerra de las SS*. Ed Acantilado. Barcelona

lordache L (2014). *Republicanos españoles en el Gulag 1939 - 1956*. Barcelona.

Janatovsky E (2013). *The Crystallization of National Identity in Times of War: The experience of a Soviet Jewish Soldier*. Working Paper 125/2013. pp.8-12

Janue M (2013). *La atracción del falangismo a la causa nacionalsocialista por parte de la sociedad germano-española de Berlín durante la guerra civil Española en Falange, las culturas políticas del fascismo en la España de Franco (1936-1975)* / coord. per Miguel Angel Ruiz Carnicer, Vol. 2, p 245 - 246

Jimenez VJ (1943). *De España a Rusia. 5000 Km con la División Azul*. Madrid

Katz S (2003). *The Holocaust and Mass death before the Modern age. The Holocaust in Historical Context*. Oxford University Press.

Katz M (2015). *Els Jueus alemanys a la Barcelona de 1933 a 1939. El fenomen de l'exili*. Barcelona

Klovsky D (2003). *The road from Grodno*. Ofort Press

Ковалев Б (2014). *Добровольцы на чужой войнею*

Landwehr RW (2012). *Spanish Volunteers of the Waffen SS*, Siegrunen, 79

Leitz C (2001). *Sympathy for the devil. Neutral Europe and Nazi Germany in World War II*. NYU Press.

Levin N (1988). *The Jews in the Soviet Union*.

Lion Lewin J (2007). *Memoria de Madrid, años cuarenta*. En Baer A.(2007). *España y el Holocausto (1939-1945). Historia y testimonios*. Hebraica Ediciones. Madrid

Lisbona JA (1993). *Retorno a Sefarad. La política de España hacia sus judíos en el siglo XX*. Riopiedras. Zaragoza

Lisbona JA (2015). *Más allá del deber. La respuesta humanitaria del Servicio Exterior frente al Holocausto*. Ministerio de Asuntos Exteriores. Madrid

López-Covarrubias JA (2012). *Toledanos en la División Azul*. Ed. Covarrubias. Toledo

Lustiger A (2000). *The Jews and the Spanish Civil War* in Izquierdo Benito R et al. *Los judíos en la España Contemporanea: historia y visions, 1898-1998*.

Lluc I (2015). *La maleta de Lore Krüger. Retrat d'una persecució jueva a Mallorca*. Diari Ara. 8.3.2105

Marco Igual, M (2010). *Los médicos Republicanos españoles en la URSS*. For del Viento. Barcelona

Marco Igual M (2017). *Lina Stern (1878-1968) y la barrera hematoencefálica. Una vida entre Ginebra y Moscú*. *Neurosciences and History*; 5(3) 94-104.

Marquina A, Ospina G I (1987). *España y los judíos en el siglo XX*. Espasa Libros. Madrid

Martinez Esparza J (1943). *Con la División Azul en Rusia*. Madrid

Martorell M (2004). *España y el expolio nazi de obras de arte*. *Ayer* 55/204 (3).

Martín Aceña P (2001). *El oro de Moscú y el oro de Berlin*. Taurus. Barcelona

Martin de Pozuelo E (2012). *El franquismo, cómplice del holocausto y otros episodios desconocidos de la dictadura*. Libros de Vanguardia.

Mates R (2003). *Por los campos de exterminio*. Anthropos. Barcelona

Mate R (2009). *From History and Memory and Back: Factuality, Knowledge, and Morality* in Gómez López-Quinñones A Zepp S in *The Holocaust in Spanish Memory. Historical Perceptions and Cultural Discourse*

Medem G (1937) *Los Judios Voluntarios de la Llibertat*. Madrid

Медведев Д Н (1968). Это было под Ровно

Meltser D, Levin V (2005). *The Black book with red pages*. Cockeysville MD

Messenger D (2011). *Beyond War Crimes: Denazification, "Obnoxious" Germans and US Policy in Franco's Spain after the Second World War*. *Contemporary European History*, 20, 4.

Messenger D. (2012). *La colònia alemanya, els consolats nord-americans i la desnazificació a Vigo i Bilbao després de la Segona Guerra Mundial*. *Segle XX. Revista catalana d'història*, 5

Milgram A (2015). *Portugal and the Jews 1938 - 1945* in *Bystanders, Rescuers or Perpetrators?. The Neutral Countries and the Shoah*. Metropol Verlag-IHRA

Morales M (2017). *L'organització TODT i els exiliats de la Guerra Civil espanyola a Temps i espais de memòria*. *Revista digital del Memorial democràtic*. N. 4.p. 24-25.

Moreno Julià X (2005). *La división azul*. Crítica. Barcelona

Moreno X (2012). *La División Azul en el contexto de las relaciones entre la España de Franco y la Alemania nazi*. *Cuadernos de Historia contemporània*. Vol. 34.

Morley J (1980). *Vatican Diplomacy and the Jews during the Holocaust, 1939-1943*. Ktvc. Pub. Inc.

Moses D (2004). *The Holocaust and Genocide* in Stone D. *The Historiography of the Holocaust*. Palgrave Macmillan.

- Negreira J (1991). *Voluntarios Baleares en la División Azul y Legión Azul 1941-1944*. Fuentes documentales de la guerra civil en Baleares.
- Niewyk D Nicosia F (2000). *The Columbia Guide to the Holocaust*. Columbia University Press
- Ninhos C (2015). *What was known in the Neutral Countries about the On-going Genocide of European Jews? In by standards, Rescuers or Perpetrators?. The Neutral Countries and the Shoah*. Metropol Verlag-IHRA
- Nora P (1984). *Les lieux de mémoire*. Gallimard. Paris.
- Novick P (1999). *The Holocaust in American Life*. Cambridge University Press
- Núñez Seixas JM (2016). *Camarada invierno. Experiencia y memoria de la División Azul (1941-1945)*. Crítica. Barcelona
- Núñez-Seixas X (2008). *El Tercer Reich, la Wehrmacht y la División Azul, 1941-1945: memoria e imágenes contrapuestas*. Ayer 69/
- Ojeda M. (2015). *La ciudadanía española y los sefardíes: identidades legitimadoras, ideologías étnicas y derechos políticos*. Quaderns Institut Català d'Antropologia. 20 (2)
- Palacio Pilaces LA (2013). *Tal vez el día. Aragoneses en la URSS (1937-1977). El exilio y la División Azul*. Comuniter
- Palacios Cueto T y Luca de Tena T (1955). *Embajador en el Infierno*. Planeta. Barcelona
- Pallarès C i Espinosa JM (2005). *Miranda, mosaico de nacionalidades: franceses, británicos y alemanes*. Ayer 57/2005 (1). pp 157-187
- Pararols F (2002). *Un català a l'exèrcit roig*. Curbert Edicions
- Perez Maestre A (2008). *La División azul de Huelva 1941-1943*. Diputación de Huelva
- Petrie J (2000). *The secular word HOLOCAUST: scholarly myths, history, and 20th century meanings*. 2(1), 31-63
- Pimentel I (2015). *Neutral Portugal and the Holocaust. Salazar and the German ultimatum of 1943 in Bystanders, Rescuers or Perpetrators?. The Neutral Countries and the Shoah*. Metropol Verlag-IHRA
- Piñol JM (1993). *El Nacionalcatolicisme a Catalunya i la Resistència. 1926-1966*
- Piper F (1992). *Auschwitz: How many perished, Jews, Poles, Gypsies*. Frap- Books.
- Porat D (2008). *Con las manos atadas. El liderazgo sionista y el Holocausto. 1939-1945*. Nativ. Jerusalem

Poyato JM (2015). *Bajo el fuego y sobre el hielo. La Sanidad en la Campaña de la División Azul*. Actas

Preston, P (2011). *L'Holocaust Espanyol. Odi i extermini durant la guerra civil i després*. Editorial base. Barcelona.

Reverte JM (2011). *La Division Azul. Rusia 1941-1944* . RBA Libros

Ridruejo D (1941-1942). Cuadernos de Rusia. Forcola

Roblin M (1953). *Les juifs de Paris. Démographie, Economie, culture*. Revue des sciences religieuses. 27-2.

Rodriguez Jiménez, JL(2007). *De Héroes e indeseables. La división azul*. Espasa Libros. Barcelona

Rohr I (2011). *Spanish of the Jewish type: philoseparatism in the service of imperialism in early twentieth-century Spanish morocco*. Journal of Spanish Cultural Studies. V. 12. 1.

Ros Agudo M (2002). *La guerra secreta de Franco*. Crítica. Barcelona

Rother B (2005). *Franco y el Holocausto*. Marcial Pons. Madrid

Rother B (2010). *Myth and Fact - Spain and the Holocaust* in Gómez Lopéz-Quiñones A Zepp S. *The Holocaust in Spanish Memory. Historical Perceptions and Cultural Discourse*.

Rother B (2014). *España y el Holocausto. Los judíos españoles atrapados en Europa*. Actas Jornadas 17 y 18 de marzo de 2014. Proyecto Perseguits i Salvats.

Rother B (2015). *Spain and the German Repatriation ultimatum 1943/44 in Bystanders, Rescuers or Perpetrators?. The Neutral Countries and the Shoah*. Metropol Verlag-IHRA

Rovira M (2011). *Les memòries de la Transició. Un exercici de personalització de la història*. Tesi doctoral. UAB.

Rozenberg D (2010). *La España contemporanea y la cuestion judía*. Marcial Pons. Madrid

Rubenstein J (2002). *The Holocaust and the Fate of the Jewish Anti-fascist Committee*. In Altman I. Fourth International Conference "Lessons on the Holocaust in contemporary Russia". pp 24 -25

Rubenstein J (2008). *The war and the final solution on the Russian Front*. In Rubenstein J and Altman I. *The unknown Black book. The Holocaust in the German-occupied soviet territories*. Indiana University Press.

Rubenstein J, Altman I. (2008). *The unknown black book. The holocaust in the german-occupied soviet territories.* Indiana University Press

Saenz- Frances E (2007). *Inconvenient Belligerency. The Representation of the Allies in the Blue Division* «Hoja de Campaña, en C. Levai, M. N. Harris, Sights and Insights. Interactive images of Europe and the Rest of the World. pp. 188-189

Saint-Loup (1980). *La División Azul.* Libropolis. Madrid

Sala Rose R (2011). *La penúltima frontera.* Marcial Pons. Madrid

Salvador T (1973). *División 250.* Plaza & Janes. Barcelona

San Roman Y (2007) *La experiencia española: el día a día de los refugiados judíos del nazismo* en Garzon JI y Baer A. *España y el Holocausto (1939-1945).* Historia y testimonios. Hebraica Ediciones. Madrid

Sanz Jarque JJ (2010). *Alas de águila. La división azul en Rusia.* Marcial Pons. Madrid

Scharff P, Bo Poulsen N, Bungard C (1999). *The Danish Volunteers in the Waffen SS and German Warfare at the Eastern Front.* Contemporary European History, 8, 1

Schweber S, Findling D (2007) *Naming the Holocaust in Teaching about the Holocaust.* Torah Aura Productions.

Sentís C (1945). *Los horrores del camp de concentración de Dachau.* La Vanguardia, 15 de maig de 1945.

Sentís C. (1995). *El procés de Nuremberg.* La Campana. Barcelona

Shternshis A (2014). *Between life and death: Why some Soviet jews decided to leave and others to stay in 1941.* Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History, Volume 15. N. 3. Pp 477-504

Simo M (2015). *ITS, Spain and the Holocaust in Freilegungen Spiegelungen der NS-Verfolgung und ihrer Konsequenzen.* ITS Publications. Berlin

Simón D. (2014). *Los Dainow Dicker: "Stories" de una familia de dentistas ruso-judíos en el Ourense y la Europa de la primera mitad del siglo XX,* en MEDICINA Y PODER POLÍTICO. XVI Congreso de la Sociedad Española de Historia de la Medicina. Madrid, 11-13 de junio de 2014.

Slepyan K (2000). *The Soviet Partisan Movement and the Holocaust.* Holocaust and Genocide Studies, V14 N1, Spring 2000.

Sontheimer D (2014). *Las siete cajas.* Circe. Barcelona

Stokholm Banke CF (2015). *The Holocaust and EU politics of memory* . EU Politics of Memory, COST-workshop "In Search of Transcultural Memory of Europe", European University Institute/Robert Schuman Centre for Advanced Studies, 19-20 June p. 6-8

Stone D. (2004). *Memory, Memorials and Museums in Historiography of the Holocaust*. Palgrave Macmillan.

Stone D (2014). *History, Memory, Testimony* in Killby J and Rowland A. *The future of Testimony. Interdisciplinary Perspectives on Witnessing.* pp 19-27

Sugarman M. (2015). *Against Fascism - Jews who served in the International Brigade in the Spanish Civil War*.

Toch J (1973) "*Juden im Spanischen Krieg 1936-39*"

Todorov T (2009). *Los Abusos de la Memoria*. El arco de Ulises. Barcelona

Torner C (2002). *Shoah. Una pedagogia de la Memòria*. Proa. Barcelona

Traverso E (2006). *Els usos del passat. Història, memòria, política*. Universitat de València

Traverso E (2005). *El totalitarismo. Usos y abusos de un concepto*. Las escalas del Pasado. IV Congreso de Historia Local de Aragon. UNED

Uriarte I (2013). *Las mujeres de la División Azul* . Barbarroja

Vandor J (2009). *Conceptos erróneos o debatidos en torna al Holocausto*

Valentin M (2014). *El exilio judeoasquenazí en Barcelona (1933-1945). Un rompecabezas que pide ser esclarecido*. Entremons. UPF Journal of World History. 6. www.entremons.org p. 8-9

Vidal-Nasquet P (1981) *Les Juifs, la mémoire et le present* i (1987) *Les assassins de la mémoire*. Maspero. Paris.

Vilanova i Vila-Abadal F (2015). *Fer-se franquista. Guerra civil i postguerra del periodista Carles Sentís (1936-1946)*. Temps obert 27

Villatoro V (2005). *Els Jueus i Catalunya*. Barcanova. Barcelona

Vinyes, R (1998). *El soldat de Pandora. Una biografia del s. XX*. Proa. Barcelona

Waitman WB (2014). *Marching into Darkness: the Wehrmacht and the Holocaust in Belarus*. Harvard University Press

Zaagasma G (2017). *Jewish Volunteers, the International Brigades and the Spanish Civil War*. Bloomsbury Academic

Zembylas, M. & Bekerman, Z. (2008). *Education and the Dangerous Memories of Historical Trauma: Narratives of Pain, Narratives of Hope*. Curriculum Inquiry 38 (2), 124-154

Znamenski A (2017). *Joseph Grigulevich: a tale of Identity, Soviet Espionage, and Storytelling*. The soviet and post-soviet review (2017) 1-28

Pàgines Web

<https://www.holocaustremembrance.com/es/educational-materials/pautas-para-la-ensenanza-del-holocausto?usergroup=3>

<https://www.holocaustremembrance.com/about-us/stockholm-declaration>

<http://www.enciclopedia.cat/EC-GEC-0111717.xml>

<http://auschwitz.org/en/history/kl-auschwitz-birkenau/ data 13.4.2017>

Antisemitism – United States Holocaust Memorial Museum-

<https://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10005175>

<http://www.mozaika.es/salomon-goldstein-y-la-barcelona-nazi-parte-i/S>

<file:///C:/Users/usuario/Downloads/LVG19410225-005.pdf>.

<http://www.ccma.cat/tv3/alcanta/boira-negra/colonia-alemanya/video/5311455/>

<http://milimcultural.com.ar/los-iudios-y-la-guerra-civil-espanola/>

http://www.lemonde.fr/disparitions/article/2008/04/10/emanuel-mink-une-figure-de-la-guerre-civile-espagnole_1033116_3382.html.

http://www.lemonde.fr/disparitions/article/2008/04/10/emanuel-mink-une-figure-de-la-guerre-civile-espagnole_1033116_3382.html.

<http://bdi.memorialdelashoah.org/internet/jsp/core/MmsRedirector.jsp?id=40510&type=VICTIM>

<http://yvng.yadvashem.org/nameDetails.html?language=en&itemId=3203903&ind=5>,

<https://www.doew.at/erinnern/biographien/spanienarchiv-online/spanienfreiwilligep/peczenik-hermann>,

<http://sidbrint.ub.edu/ca/content/peczenik-anni>,

<http://www.ajpn.org/personne-marianne-cohn-279.html>

<http://www.mozaika.es/avanti-popolo-jovenes-que-rompieron-con-todo/>

<http://sounds.bl.uk/Oral-history/Jewish-Holocaust-survivors/021M-C0830X0020XX-0001V0>

http://www.arabalears.cat/premium/cultura/desapareguda-mallorquins-Jenny-Kehr-expulsada_0_955104615.html

<http://www.perseguits.cat/nivells/contingut/titular/transcripcions-entrevistes>

<http://www.mozaika.es/el-exodo-de-un-judio-catalan/>

<http://www.mozaika.es/odisea-de-un-israeli-espanol-cap-iv/>

<http://www.derechos.org/nizkor/espana/doc/franco9.html>

Fugint de l'Holocaust per terres Gironines

www.girona.cat/adminwebs/docs/h/o/holocaust_cat_b.pdf

Camp d'Argelers. <http://www.ccma.cat/tv3/alacarta/sense-ficcio/camp-dargelers-capitol-1/video/1681659/>

How did organisations respond? The Holocaust explained.

<https://www.theholocaustexplained.org/responses-1933-1945/what-did-individuals-do/how-did-protestant-churches-respond/>

An agreement with the Catholic Church. <https://www.facinghistory.org/holocaust-and-human-behavior/chapter-5/agreement-catholic-church>

The German churches and the Nazi State.

<https://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10005206>

www.cordobapedia.wikanda.es/wiki/Archivo:Divisi%C3%B3n_Azul_V.JPG, as accessed on 15 October 2014

Diari El Publico <http://www.publico.es/politica/justicia-anula-cambio-calle-madrid-caidos-division-azul-sale-anos-guerra-civil.html>. Data 10 d'abril del 2018

<http://blogs.libertaddigital.com/presente-y-pasado/la-division-azul-vista-por-una-rusa-de-la-epoca-la-pitada-a-los-delincuentes-6987/>